

Родинно-сімейна виступоведдя

РОДИННО-

СІМЕЙНА

ЕНЦИКЛОПЕДІЯ

За загальною редакцією дійсного
члена АПН України, професора
Ф. С. Арвата, заслуженого вчителя
України, професора *П. М. Щербаня*,
професора *Є. І. Коваленко*.

Рекомендовано Міністерством
освіти України як навчально-
методичний посібник
для вищих навчальних закладів
і загальноосвітніх шкіл

Київ
«Богдана»
1996

Родинно-сімейна енциклопедія. Авт. кол.
В. М. Благінін, Н. І. Белкіна та ін.; За заг. ред.
Ф. С. Арвата та ін.— К.: Богдана, 1966.— 438 с.

Книга містить понад 500 статей, в яких розкриваються основи виховання дітей в сім'ї, роль сім'ї і особистого прикладу батьків у становленні у молодого покоління громадянських почуттів, висвітлюються питання психології сімейного життя, зміцнення здоров'я дітей та молоді, взаємодії сім'ї зі школою, особливості національного виховання і формування національної самосвідомості.

В книзі також розглядаються проблеми, пов'язані із зміцненням сім'ї, створенням у ній морально-психологічного комфорту, говориться про причини сімейних конфліктів і способи їх вирішення, про причини появи «важких» підлітків та шляхи їх попередження.

Книга розрахована на вчителів, студентів педінститутів та учнів педучилищ, батьків і на широке коло читачів, що цікавляться проблемами сімейного виховання.

ISBN 966-7058-05-0

Наукові редактори розділів:

ЗАГАЛЬНА ПЕДАГОГІКА — *Є. І. Коваленко*, професор, *О. Г. Ковальчук*, доктор філол. наук, професор;

ПСИХОЛОГІЯ — *М. Д. Бойправ*, канд. психол. наук, доцент;

СІМЕЙНА ПЕДАГОГІКА — *П. М. Щербань*, професор, заслужений учитель України, *П. М. Никоненко*, канд. філол. наук, доцент;

НАЦІОНАЛЬНЕ ВИХОВАННЯ — *С. В. Кириленко*, зав. відділом проблем національного виховання Інституту змісту і методів навчання Міністерства освіти України;

СОЦІОЛОГІЯ, ІСТОРІЯ — *Є. М. Страшко*, канд. істор. наук, доцент; *Н. І. Бойко*, канд. філол. наук, доцент;

МЕДИЦИНА — *В. Г. Янушевський*, доктор медичних наук, професор, заслужений діяч науки України.

Рецензенти:

Постовий В. Г. — канд. пед. наук, завідувач лабораторією сімейного виховання Інституту педагогіки АПН України

Мартинюк І. В. — канд. філософ. наук, завідувач кафедри теорії і методики виховання Українського інституту підвищення кваліфікації керівних кадрів освіти, доцент.

АВТОРСЬКИЙ КОЛЕКТИВ

Арват Ф. С., Благінін В. М., Белкіна Н. І., Бойправ М. Д., Бойко В. М., Бойко Н. І., Бойко О. Д., Володченко Ж. М., Говорун Т. В., Дубровська Л. О., Євсєєва О. В., Заміна О. М., Кириленко С. В., Коваленко Є. І., Ковальчук О. М., Ковальчук О. Г., Конончук А. І., Конончук І. М., Король С. О., Кричківська Т. Д., Лукашова Н. І., Лукач С. П., Марченкова А. І., Міщук Н. В., Моціяка П. П., Неділько О. Д., Никоненко П. М., Падуна Н. О., Папуча М. В., Підпоріна О. В., Пікчук Т. Д., Пихтіна Н. П., Походенко С. В., Ростовська О. В., Рута В. Д., Свириденко С. О., Сердюк П. О., Солова В. М., Страшко Є. М., Стрельнікова Н. М., Суховєєва Н. М., Чирва Г. М., Чернова В. М., Шевченко Н. О., Щербань П. М., Яковець Н. І., Ярослав Н. С., Янушевський В. Г.

Звернення до читачів!

Серед важливих перлин національної системи виховання виділяється родинно-сімейне виховання. У родині плекаються всі складники здорового громадянства. Тому закономірним є те, що ООН ухвалила щорічно 15 травня відзначати Міжнародний день сім'ї.

Сім'я — особливий емоційно взаємодіючий осередок суспільства. Проблема створення щасливої сім'ї і правильного виховання в ній дітей справедливо вважається завжди актуальною.

У книзі, яку ви тримаєте в руках, розкриваються проблеми взаємодії сім'ї і школи у справі зміцнення здоров'я дітей та молоді, їх навчання, виховання працелюбності, культури поведінки з урахуванням їх вікових особливостей і можливостей. По-новому осмислюються засади та основні напрями відродження народної й наукової національної педагогіки, формування у дітей та молоді національної свідомості та самосвідомості, національного характеру, честі, гідності, поваги до рідної мови, національних традицій, звичаїв і обрядів. Ми намагалися врахувати перш за все ваші батьківські інтереси, прагнення краще пізнати і зрозуміти власних дітей — психологію, фізіологію, вікові особливості, незрозумілі на перший погляд моменти поведінки. До книги включені Декларація прав дитини і Конвенція про права дитини — документи, які має знати і яких має дотримуватися кожний громадянин світу, який бере участь у вихованні дітей.

Всі, хто цікавиться питаннями виховання дітей та підлітків, знайдуть у цій книзі необхідний мінімум психолого-педагогічної та іншої інформації.

Поглибити знання із зазначених питань допоможе власний досвід і ознайомлення з педагогічною літературою.

Книга має п'ять розділів:

1. Документи Генеральної Асамблеї ООН про права дитини.
2. Права і обов'язки батьків і дітей та інших учасників виховання.
3. Охорона і зміцнення здоров'я дітей.
4. Педагогіка і психологія виховання дітей у сім'ї та суспільстві.
5. Традиції українського родинно-сімейного виховання.

Статті кожного розділу подаються за абеткою, що полегшує користування книгою. У кінці книги дається список науково-популярної педагогічної літератури. Багато статей завершуються посиланнями на книги, які рекомендується прочитати, а також посиланнями на інші статті книги, які містять відомості з суміжних проблем.

Родинно-сімейна енциклопедія буде служити вам посібником з педагогіки, психології, медицини, народознавства та основ сімейного законодавства.

Пам'ятайте, що дитина — дзеркало життя своїх батьків. Як у краплині води відбивається сонце, так і в дітях відбивається вся організація життя сім'ї — працьовитість, духовне багатство і моральна чистота.

МАЙБУТНЄ НАЛЕЖИТЬ ТІЛЬКИ ДІТЯМ!

*Зневага до виховання – загибель
людей, сімей, держав і всього світу.*

Ян Амос Коменський

*Чим досконаліше виховання,
тим щасливіші народи.*

А. Гельвецій

ДОКУМЕНТИ
ГЕНЕРАЛЬНОЇ АСАМБЛЕЇ ООН
ПРО ПРАВА ДИТИНИ

Загальна декларація прав людини

10 грудня 1948 року Генеральна Асамблея Організації Об'єднаних Націй затвердила і проголосила Загальну декларацію прав людини.

ПРЕАМБУЛА

Беручи до уваги, що визнання гідності, яка властива всім членам людської сім'ї, і рівних та невід'ємних прав їх є основою свободи, справедливості та загального миру; і

беручи до уваги, що зневажання і нехтування правами людини призвели до варварських актів, які обурюють совість людства, і що створення такого світу, в якому люди будуть мати свободу слова і переконань і будуть вільні від страху і нужди, проголошено як високе прагнення людей; і

беручи до уваги, що необхідно, щоб права людини охоронялись силою закону з метою забезпечення того, щоб людина не була змушена вдаватися як до останнього засобу до повстання проти тиранії і гноблення; і

беручи до уваги, що необхідно сприяти розвиткові дружніх відносин між народами; і

беручи до уваги, що народи Об'єднаних Націй підтвердили в Статуті свою віру в основні права людини, в гідність і цінність людської особи і в рівноправність чоловіків і жінок та вирішили сприяти соціальному прогресові і поліпшенню умов життя при більшій свободі; і

беручи до уваги, що держави-члени зобов'язались сприяти у співробітництві з Організацією Об'єднаних Націй загальній повазі і додержанню прав людини і основних свобод; і

беручи до уваги, що загальне розуміння характеру цих прав і свобод має величезне значення для повного виконання цього зобов'язання;

ГЕНЕРАЛЬНА АСАМБЛЕЯ проголошує цю

Загальну Декларацію прав людини як завдання, до виконання якого повинні прагнути всі народи і всі держави з тим, щоб кожна людина і кожний орган суспільства, завжди маючи на увазі цю Декларацію, прагнули шляхом освіти сприяти поважанню цих прав і свобод і забезпеченню шляхом національних і міжнародних прогресивних заходів загального і ефективного визнання і здійснення їх як серед народів держав — членів Організації, так і серед народів територій, що перебувають під їх юрисдикцією.

Стаття 1

Всі люди народжуються вільними і рівними у своїй гідності

та правах. Вони наділені розумом і совістю і повинні діяти у відношенні один до одного в дусі братерства.

Стаття 2

Кожна людина повинна мати всі права і всі свободи, проголошені цією Декларацією, незалежно від раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії, політичних або інших переконань, національного чи соціального походження, майнового, станового або іншого становища.

Крім того, не повинно проводитися ніякого розрізнення на основі політичного, правового або міжнародного статусу країни або території, до якої людина належить, незалежно від того, чи є ця територія незалежною, підопічною, несамоврядуваною, або як-небудь інакше обмеженою у своєму суверенітеті.

Стаття 3

Кожна людина має право на життя, на свободу і на особисту недоторканність.

Стаття 4

Ніхто не повинен бути в рабстві або у підневільному стані; рабство і работоргівля забороняються в усіх їх видах.

Стаття 5

Ніхто не повинен зазнавати тортур або жорстоких, нелюдських, або таких, що принижують його гідність, поводження і покарання.

Стаття 6

Кожна людина, де б вона не перебувала, має право на визнання її правосуб'єктності.

Стаття 7

Всі люди рівні перед законом і мають право, без будь-якої різниці, на рівний їх захист законом. Всі люди мають право на рівний захист від якої б то не було дискримінації, що порушує цю Декларацію, і від якого б то не було підбурювання до такої дискримінації.

Стаття 8

Кожна людина має право на ефективне поновлення у правах

компетентними національними судами в разі порушення її основних прав, наданих їй конституцією або законом.

Стаття 9

Ніхто не може зазнавати безпідставного арешту, затримання або вигнання.

Стаття 10

Кожна людина, для визначення її прав і обов'язків і для встановлення обгрунтованості пред'явленого їй кримінального обвинувачення, має право, на основі повної рівності, на те, щоб її справа була розглянута прилюдно і з додержанням усіх вимог справедливості незалежним і безстороннім судом.

Стаття 11

1. Кожна людина, обвинувачена у вчиненні злочину, має право вважатися невинною доти, поки її винність не буде встановлена в законному порядку шляхом прилюдного судового розгляду, при якому їй забезпечуються всі можливості для захисту.

2. Ніхто не може бути засуджений за злочин на підставі вчинення будь-якого діяння або за бездіяльність, які під час їх вчинення не становили злочину за національними законами або за міжнародним правом. Не може також накладатись покарання тяжче від того, яке могло бути застосоване в час вчинення злочину.

Стаття 12

Ніхто не може зазнавати безпідставного втручання у його особисте і сімейне життя, безпідставного посягання на недоторканість його житла, тайну його кореспонденції або його честь і репутацію. Кожна людина має право на захист закону від такого втручання або таких посягань.

Стаття 13

1. Кожна людина має право вільно пересуватися і обирати собі місце проживання у межах кожної держави.

2. Кожна людина має право покинути будь-яку країну, включаючи й свою власну, і повертатися у свою країну.

Стаття 14

1. Кожна людина має право шукати притулку від переслідування в інших країнах і користуватися цим притулком. Це право

не може бути використане в разі переслідування, яке в дійсності ґрунтується на вчиненні неполітичного злочину, або діяння, що суперечить меті і принципам Організації Об'єднаних Націй.

Стаття 15

1. Кожна людина має право на громадянство.
2. Ніхто не може бути безпідставно позбавлений громадянства або права змінити своє громадянство.

Стаття 16

1. Чоловіки і жінки, які досягли повноліття, мають право без будь-яких обмежень за ознакою раси, національності або релігії одружуватися і засновувати сім'ю. Вони користуються однакови-ми правами щодо одруження під час шлюбу та під час його роз-зірвання.

2. Шлюб може укладатися тільки при вільній і повній згоді сторін, що одружуються.

3. Сім'я є природним і основним осередком суспільства і має право на захист з боку суспільства та держави.

Стаття 17

1. Кожна людина має право володіти майном як одноособово, так і разом з іншими.

2. Ніхто не може бути безпідставно позбавлений свого майна.

Стаття 18

Кожна людина має право на свободу думки, совісті і релігії; це право включає свободу змінювати свою релігію або пере-конання і свободу сповідувати свою релігію або переконання як одноособово, так і разом з іншими, прилюдним або приватним порядком в ученні, богослужінні і виконанні релігійних та риту-альних обрядів.

Стаття 19

Кожна людина має право на свободу переконань і на вільне їх виявлення; це право включає свободу безперешкодно дотриму-ватися своїх переконань та свободу шукати, одержувати і поши-рювати інформацію та ідеї будь-якими засобами і незалежно від державних кордонів.

Стаття 20

1. Кожна людина має право на свободу мирних зборів і асо-ціацій.

2. Ніхто не може бути примушений вступати до будь-якої асоціації.

Стаття 21

1. Кожна людина має право брати участь в управлінні своєю країною безпосередньо або через вільно обраних представників.

2. Кожна людина має право рівного доступу до державної служби в своїй країні.

3. Воля народу повинна бути основою влади уряду; ця воля повинна виявлятися у періодичних і нефальсифікованих виборах, які повинні проводитись при загальному і рівному виборчому праві шляхом таємного голосування або ж через інші рівнозначні форми, що забезпечують свободу голосування.

Стаття 22

Кожна людина як член суспільства має право на соціальне забезпечення і на здійснення необхідних для підтримання її гідності і для вільного розвитку її особи прав у економічній, соціальній й культурній галузях за допомогою національних зусиль і міжнародного співробітництва та відповідно до структури і ресурсів кожної держави.

Стаття 23

1. Кожна людина має право на працю, на вільний вибір роботи, на справедливі і сприятливі умови праці та на захист від безробіття.

2. Кожна людина, без будь-якої дискримінації, має право на рівну оплату за рівну працю.

3. Кожний працюючий має право на справедливу і задовільну винагороду, яка забезпечує гідне людське існування, її самої та її сім'ї, і яка, в разі необхідності, доповнюється іншими засобами соціального забезпечення.

4. Кожна людина має право створювати професійні спілки і входити до професійних спілок для захисту своїх інтересів.

Стаття 24

Кожна людина має право на відпочинок і дозвілля, включаючи право на розумне обмеження робочого дня та на оплачувану періодичну відпустку.

Стаття 25

1. Кожна людина має право на такий життєвий рівень, включаючи їжу, одяг, житло, медичний догляд та необхідне соціальне

обслуговування, який є необхідним для підтримання здоров'я і добробуту її самої та її сім'ї, і право на забезпечення в разі безробіття, хвороби, інвалідності, вдовства, старості чи іншого випадку втрати засобів до існування через незалежні від неї обставини.

2. Материнство і дитинство дають право на особливе піклування і допомогу. Всі діти, народжені у шлюбі або поза шлюбом, повинні користуватися однаковим соціальним захистом.

Стаття 26

1. Кожна людина має право на освіту. Освіта повинна бути безплатною, хоча б початкова і загальна. Початкова освіта повинна бути обов'язковою. Технічна і професійна освіта повинна бути загальнодоступною, а вища освіта повинна бути однаково доступною для всіх на основі здібностей кожного.

2. Освіта повинна бути спрямована на повний розвиток людської особи і збільшення поваги до прав людини і основних свобод. Освіта повинна сприяти взаєморозумінню, терпимості і дружбі між усіма народами, расовими або релігійними групами і повинна сприяти діяльності Організації Об'єднаних Націй по підтриманню миру.

3. Батьки мають право пріоритету у виборі виду освіти для своїх малолітніх дітей.

Стаття 27

1. Кожна людина має право вільно брати участь у культурному житті суспільства, втішатися мистецтвом, брати участь у науковому прогресі і користуватися його благами.

2. Кожна людина має право на захист її моральних і матеріальних інтересів, що є результатом наукових, літературних або художніх праць, автором яких вона є.

Стаття 28

Кожна людина має право на соціальний і міжнародний порядок, при якому права і свободи, викладені в цій Декларації, можуть бути повністю здійснені.

Стаття 29

1. Кожна людина має обов'язки перед суспільством, у якому тільки й можливий вільний і повний розвиток її особи.

2. При здійсненні своїх прав і свобод кожна людина повинна зазнавати тільки таких обмежень, які встановлені законом виключно з метою забезпечення належного визнання і поваги прав

і свобод інших та забезпечення справедливих вимог моралі, суспільного порядку і загального добробуту в демократичному суспільстві.

3. Здійснення цих прав і свобод ні в якому разі не повинно суперечити меті і принципам Організації Об'єднаних Націй.

Стаття 30

Ніщо у цій Декларації не може бути витлумачено, як надання будь-якій державі, групі осіб або окремим особам права займатися будь-якою діяльністю або вчиняти дії, спрямовані на знищення прав і свобод, викладених у цій Декларації.

Декларація прав дитини

20 листопада 1959 р.

ПРЕАМБУЛА

Беручи до уваги, що народи Об'єднаних Націй знову ствердили у Статуті свою віру в основні права людини і в гідність та цінність людської особистості та сповнені рішучості сприяти соціальному прогресу й покращенню умов життя за умов більшої свободи,

беручи до уваги, що Організація Об'єднаних Націй у Загальній декларації прав людини проголосила, що кожна людина мусить володіти всіма вказаними у ній правами і свободами без будь-якої різниці за такими ознаками, як раса, колір шкіри, стать, мова, релігія, політичні чи інші переконання, національне чи соціальне походження, майнове становище або інша обставина,

беручи до уваги, що дитина з огляду на її фізичну, розумову незрілість потребує спеціальної охорони та турботи, включаючи належний правовий захист, як до, так і після народження,

беручи до уваги, що на необхідність у такій спеціальній охороні було вказано у Женевській декларації прав дитини 1924 року і визнано у Загальній декларації прав людини, а також в умовах спеціалізованих закладів і міжнародних організацій, які займаються питаннями благополуччя дітей,

беручи до уваги, що людство зобов'язане давати дитині найкраще з того, що має

ГЕНЕРАЛЬНА АСАМБЛЕЯ

проголошує цю Декларацію прав дитини з метою забезпечення дітям щасливого дитинства і користування для їх власного блага і блага суспільства правами і свободами, які тут передбачені, і закликає батьків, чоловіків та жінок, як окремих осіб, так і добровільні організації, місцеву владу та національні уряди до того, щоб вони визнали і намагались дотримуватись цих правил шляхом законодавчих та інших заходів, які поступово приймалися б у відповідності до таких принципів:

Принцип 1. Дитині повинні належати всі указані у цій Декларації права. Ці права мусять визнаватися за всіма дітьми без будь-яких винятків і без різниці чи дискримінації за ознаками раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії, політичних або інших переконань, національного чи соціального походження, майнового стану, народження чи інших обставин, які стосуються самої дитини чи її сім'ї.

Принцип 2. Дитині законом та іншими засобами мусить бути забезпечений соціальний захист і надані можливості та сприятливі умови, які дозволяли б їй розвиватись фізично, розумово, морально, духовно та в соціальному відношенні здоровим і нормальним шляхом і в умовах свободи та гідності. При виданні з цією метою законів головним завданням мусить бути найкраще забезпечення прав дитини.

Принцип 3. Дитині мусить належати від її народження право на ім'я та громадянство.

Принцип 4. Дитина повинна користуватися благами соціального забезпечення. Їй мусить належати право на здоровий ріст і розвиток; з цією метою спеціальні догляд і охорона повинні бути забезпечені як їй, так і її матері, включаючи надійний допологовий та післяпологовий догляд. Дитині мусить належати право на відповідне харчування, житло, розваги та медичне обслуговування.

Принцип 5. Дитині, яка є неповноцінною у фізичному, психічному чи соціальному відношенні, повинні забезпечуватись спеціальні режим, освіта і турбота, необхідні з огляду на її особливий стан.

Принцип 6. Дитина для повного і гармонійного розвитку її особистості потребує любові та розуміння. Вона мусить, коли це можливо, рости під опікуванням та відповідальністю своїх батьків і у будь-якому випадку в атмосфері любові та моральної й матеріальної забезпеченості; малолітня дитина не повинна, окрім тих випадків, коли є виняткові обставини, бути розлученою зі своєю матір'ю. На суспільстві та на органах публічної влади повинен лежати обов'язок здійснювати особливу турботу про дітей, які не мають сім'ї, і про дітей, які не мають достатніх засобів до існування. Бажано, щоб багатодітним сім'ям надавалась державна чи інша допомога на утримання дітей.

Принцип 7. Дитина має право на одержання освіти, яка мусить бути безкоштовною і обов'язковою, принаймні на початкових стадіях. Їй повинна надаватись освіта, яка сприяла б її загальному культурному розвитку і завдяки якій вона могла б, на основі рівності можливостей, розвинути свої здібності та особисте судження, а також усвідомлення моральної і соціальної відповідальності та стати корисним членом суспільства.

Найкраще забезпечення інтересів дитини повинно бути керівним принципом для тих, на кому лежить відповідальність за її освіту та навчання, ця відповідальність лежить перш за все на її батьках.

Дитині повинна бути забезпечена повна можливість ігор та розваг, які були б спрямовані на цілі, які має на меті освіта;

суспільство і органи публічної влади мусять докладати зусилля, щоб сприяти здійсненню вказаного права.

Принцип 8. Дитина мусить за всіх обставин бути серед тих, хто першим одержує захист і допомогу.

Принцип 9. Дитина мусить бути захищеною від усіх форм небалого ставлення, жорстокості, експлуатації. Вона не повинна бути об'єктом торгівлі у якій би то не було формі.

Дитина не повинна прийматись на роботу до досягнення нею належного вікового мінімуму; їй ні в якому разі не повинні доручатись чи дозволятись роботи чи заняття, котрі були б шкідливі для її здоров'я чи освіти або ж перешкоджали її фізичному, розумовому чи моральному розвитку.

Принцип 10. Дитина мусить бути убезпечена від практики, яка може захочувати расову, релігійну чи будь-яку іншу форму дискримінації. Вона мусить виховуватись у дусі взаємодопомоги, терпимості, дружби між народами, миру і загального братства, а також у повному усвідомленні, що її енергія і здібності мають присвячуватись служінню на користь інших людей.

Конвенція про права дитини

Схвалена Генеральною Асамблеєю ООН 20 листопада 1989 р.
і ратифікована Верховною Радою України 27 лютого 1991 р.

ПРЕАМБУЛА

Держави-учасниці цієї Конвенції, вважаючи, що відповідно до принципів, проголошених у Статуті Організації Об'єднаних Націй, визнання притаманної гідності, рівних і невід'ємних прав усіх членів суспільства є основою забезпечення свободи, справедливості й миру на землі;

беручи до уваги, що народи Об'єднаних Націй підтвердили у Статуті свою віру в основні права людини, в гідність і цінність людської особистості і сповнені рішучості сприяти соціальному прогресові та поліпшенню умов життя за більшої свободи;

визнаючи, що Організація Об'єднаних Націй у Загальній декларації прав людини і в Міжнародних пактах про права людини проголосила і погодилася з тим, що кожна людина повинна мати всі зазначені в них права і свободи без будь-якої різниці за такими ознаками, як раса, колір шкіри, стать, мова, релігія, політичні чи інші переконання, національне чи соціальне походження, майновий стан, народження чи інші обставини;

нагадуючи, що Організація Об'єднаних Націй у Загальній декларації прав людини проголосила, що діти мають право на особливе піклування і допомогу, переконані в тому, що сім'ї як основній ланці суспільства і природному середовищу для зростання і благополуччя всіх її членів і особливо дітей має бути надано необхідні захист і допомогу, з тим щоб вона могла повністю покласти на себе обов'язки в рамках суспільства;

визнаючи, що дитині для повного і гармонійного розвитку її особистості треба рости в сімейному оточенні, в атмосфері щастя, любові і розуміння;

вважаючи, що дитина має бути повністю підготовленою до самостійного життя в суспільстві і вихованою в дусі ідеалів, проголошених у Статуті Організації Об'єднаних Націй, і особливо в дусі миру, гідності, терпимості, свободи, рівності й солідарності;

беручи до уваги, що необхідність такого захисту дитини була передбачена в Женевській декларації прав дитини 1924 року та Декларації прав дитини, прийнятій Генеральною Асамблеєю ООН 20 листопада 1959 року, і визнана в Загальній декларації прав людини, у Міжнародному пакті про громадянські і політичні права (зокрема, у статтях 23 і 24), у міжнародному пакті про економічні, соціальні і культурні права (зокрема, у статті 10),

а також у статутах і відповідних документах спеціалізованих установ та міжнародних організацій, які займаються питаннями благополуччя дітей;

беручи до уваги, що, як зазначено в Декларації прав дитини, «дитина, з огляду на її фізичну й розумову незрілість, потребує спеціальної охорони і піклування, включаючи належний правовий захист, як до, так і після народження»;

посилаючись на положення Декларації про соціальні і правові принципи, які стосуються захисту і благополуччя дітей, особливо для передачі дітей на виховання та їх усиновленні на національному й міжнародних рівнях, Мінімальних стандартних правил Організації Об'єднаних Націй, які стосуються виконання правосуддя щодо неповнолітніх («Пекинські правила») та Декларації про захист жінок і дітей у надзвичайних обставинах та в період збройних конфліктів;

визнаючи, що в усіх країнах світу є діти, які живуть у винятково важких умовах, і що такі діти потребують особливої уваги;

враховуючи належним чином важливість традицій і культурних цінностей кожного народу для захисту і гармонійного розвитку дитини;

визнаючи важливість міжнародного співробітництва для поліпшення умов життя дітей у кожній країні, зокрема в країнах, що розвиваються;

домовилися про нижченаведене:

ЧАСТИНА I

Стаття 1

Для цілей цієї Конвенції дитиною є кожна людська істота до досягнення 18-річного віку, якщо за законом, застосовуваним до цієї дитини, вона не досягає повноліття раніше.

Стаття 2

1. Держави-учасниці поважають і забезпечують усі права, передбачені цією Конвенцією, за кожною дитиною, яка перебуває в межах їхньої юрисдикції, без будь-якої дискримінації, незалежно від раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії, політичних чи інших переконань, національного, етнічного чи соціального походження, майнового стану, стану здоров'я і народження дитини, її батьків або її законних опікунів чи якихось інших обставин.

2. Держави-учасниці вживають усіх необхідних заходів для забезпечення захисту дитини від усіх форм дискримінації або по-

карання на основі статусу, діяльності, висловлюваних поглядів чи переконань дитини, батьків дитини, законних опікунів або інших членів сім'ї.

Стаття 3

1. В усіх діях щодо дітей, незалежно від того, чиються вони державними чи приватними установами, які займаються питаннями соціального забезпечення, судами, адміністративними чи законодавчими органами, першочергова увага приділяється якнайкращому забезпеченню інтересів дитини.

2. Держави-учасниці зобов'язуються забезпечити дитині такий захист і піклування, які є необхідними для її благополуччя, беручи до уваги права та обов'язки її батьків, опікунів чи інших осіб, які несуть за неї відповідальність за законом, і з цією метою вживають усіх відповідних законодавчих і адміністративних заходів.

3. Держави-учасниці забезпечують, щоб установи, служби й органи, які відповідають за піклування про дітей або їх захист, відповідали нормам, встановленим компетентними органами, зокрема, в галузі безпеки й охорони здоров'я і з погляду чисельності та придатності їхнього персоналу, а також компетентності нагляду.

Стаття 4

Держави-учасниці вживають всіх необхідних законодавчих, адміністративних та інших заходів для здійснення прав, визнаних у цій Конвенції. Щодо економічних, соціальних і культурних прав держави-учасниці вживають таких заходів у максимальних рамках наявних у них ресурсів і, в разі потреби, в рамках міжнародного співробітництва.

Стаття 5

Держави-учасниці поважають відповідальність, права та обов'язки батьків і у відповідних випадках членів розширеної родини або громади, як це передбачено місцевим звичаєм, опікунів чи інших осіб, які несуть за законом відповідальність за дитину, належним чином управляти і керувати дитиною у здійсненні нею визнаних цією Конвенцією прав і робити це відповідно до здібностей дитини, що розвиваються.

Стаття 6

1. Держави-учасниці визнають, що кожна дитина має невід'ємне право на життя.

2. Держави-учасниці забезпечують максимально можливою мірою виживання і здоровий розвиток дитини.

Стаття 7

1. Дитина реєструється відразу ж після народження і з моменту народження має право на ім'я і на набуття громадянства, а також, наскільки це можливо, право знати своїх батьків і право на їхнє піклування.

2. Держави-учасниці забезпечують здійснення цих прав відповідно до їхнього національного законодавства і виконання їхніх зобов'язань згідно з відповідним міжнародним документом у цій галузі, зокрема, у випадку, коли б інакше дитина не мала громадянства.

Стаття 8

1. Держави-учасниці зобов'язуються поважати право дитини на збереження своєї індивідуальності, включаючи громадянство, ім'я і родинні зв'язки, як передбачається законом, не допускаючи протизаконного втручання.

2. Якщо дитина незаконно позбавляється частини або всіх елементів своєї індивідуальності, держави-учасниці забезпечують їй необхідну допомогу і захист для якнайшвидшого поновлення її індивідуальності.

Стаття 9

1. Держави-учасниці забезпечують, щоб дитина не розлучалася зі своїми батьками всупереч їхньому бажанню, за винятком випадків, коли компетентні органи, згідно з судовим рішенням, визначають відповідно до застосовних закону і процедур, що таке розлучення потрібне в найкращих інтересах дитини. Таке визначення може виявитися необхідним у тому чи іншому конкретному випадку, наприклад, коли батьки проживають окремо і треба прийняти рішення щодо місця проживання дитини.

2. У ході будь-якого розгляду відповідно до пункту 1 цієї статті всім заінтересованим сторонам надається можливість брати участь у розгляді і викладати свої точки зору.

3. Держави-учасниці поважають право дитини, яка розлучається з одним або з обома з батьків, підтримувати на регулярній основі особисті стосунки і прямі контакти з обома батьками, за винятком випадку, коли це суперечить найкращим інтересам дитини.

4. У тих випадках, коли таке розлучення впливає з якогось рішення, прийнятого державою-учасницею, наприклад, при ареш-

ті, ув'язненні, висланні, депортації або смерті (включаючи смерть, яка настала з будь-якої причини під час перебування даної особи у віданні держави) одного або обох батьків чи дитини, така держава-учасниця надає батькам, дитині або, коли це потрібно, іншому членові родини на їхню просьбу необхідну інформацію щодо місцезнаходження відсутнього члена/членів сім'ї, якщо надання цієї інформації не завдасть шкоди добробуту дитини. Держави-учасниці в подальшому забезпечують, щоб подання такої просьби саме по собі не призводило до несприятливих наслідків для відновленої особи / осіб.

Стаття 10

1. Відповідно до зобов'язань держав-учасниць за пунктом 1 статті 9 заява дитини або її батьків на виїзд у державу-учасницю або виїзд з неї з метою возз'єднання сім'ї повинні розглядатися державами-учасницями у позитивний, гуманний та оперативний спосіб. Держави-учасниці далі забезпечують, щоб подання такої просьби не призводило до несприятливих наслідків для заявників та членів їхньої сім'ї.

2. Дитина, батьки якої живуть у різних державах, має право підтримувати на регулярній основі, за винятком особливих обставин, особисті відносини і прямі контакти з обома з батьків. З цією метою і відповідно до зобов'язання держав-учасниць за пунктом 2 статті 9 держави-учасниці поважають право дитини та її батьків покидати будь-яку країну, включаючи свою власну, і повертатися до своєї країни. Щодо права покидати будь-яку країну діють лише такі обмеження, які встановлено законом і які є необхідними для охорони державної безпеки, громадського порядку (*ordre public*), здоров'я або моралі населення чи прав і свобод інших осіб, і є сумісними з визнаними в цій Конвенції іншими правами.

Стаття 11

1. Держави-учасниці вживають заходів для боротьби з незаконним переміщенням і неповненням дітей з-за кордону.

2. З цією метою держави-учасниці сприяють укладенню двосторонніх або багатосторонніх угод або приєднанню до чинних угод.

Стаття 12

1. Держави-учасниці забезпечують дитині, здатній сформулювати свої власні погляди, право вільно висловлювати ці погляди з усіх питань, які торкаються дитини, причому поглядам дитини

приділяється належна увага відповідно до віку і зрілості дитини.

2. З цією метою дитині, зокрема, надається можливість бути заслуханою в ході будь-якого судового чи адміністративного розгляду, що зачіпає дитину, або безпосередньо, або через представника чи відповідальний орган, у порядку, передбаченому процесуальними нормами національного законодавства.

Стаття 13

1. Дитина має право вільно висловлювати свою думку; це право включає свободу шукати, одержувати і передавати інформацію та ідеї усякого роду, незалежно від кордонів, в усній, письмовій чи друкованій формі, у формі творів мистецтва або за допомогою інших засобів на вибір дитини.

2. Здійснення цього права може бути піддано деяким обмеженням, проте цими обмеженнями можуть бути тільки ті обмеження, які передбачено законом і які необхідні:

а) для поважання прав і репутації інших осіб або

б) для охорони державної безпеки або громадського порядку (ordre public), або здоров'я чи моралі населення.

Стаття 14

1. Держави-учасниці поважають право дитини на свободу думки, совісті і релігії.

2. Держави-учасниці поважають права та обов'язки батьків і у відповідних випадках законних опікунів керувати дитиною у здійсненні її права методом, який узгоджується із здібностями дитини, що розвиваються.

3. Свободу сповідувати свою релігію або віру може бути піддано тільки таким обмеженням, які встановлено законом і які є необхідними для охорони державної безпеки, громадського порядку, моралі і здоров'я населення або захисту основних прав та свобод інших осіб.

Стаття 15

1. Держави-учасниці визнають право дитини на свободу асоціацій і свободу мирних зборів.

2. Відносно здійснення цього права не можуть застосовуватися будь-які обмеження, крім тих, які застосовуються відповідно до закону і які є необхідними в демократичному суспільстві в інтересах державної безпеки, громадського порядку (ordre public), охорони здоров'я або моралі населення чи захисту прав і свобод інших осіб.

Стаття 16

1. Жодна дитина не може бути об'єктом свавільного або незаконного втручання у здійснення її права на особисте життя, сімейне життя, недоторканість житла, або таємницю кореспонденції, або незаконного посягання на її честь і репутацію.

2. Дитина має право на захист закону від такого втручання або посягання.

Стаття 17

Держави-учасниці визнають важливу роль засобів масової інформації і забезпечують, щоб дитина мала доступ до інформації та матеріалів з різних національних і міжнародних джерел, особливо до такої інформації та матеріалів, які спрямовані на сприяння соціальному, духовному і моральному благополуччю, а також здоровому фізичному і психічному розвитку дитини. З цією метою держави-учасниці:

а) заохочують засоби масової інформації до поширення інформації та матеріалів, корисних для дитини в соціальному і культурному відношеннях, в дусі статті 29;

б) заохочують міжнародне співробітництво в галузі підготовки, обміну і поширення такої інформації та матеріалів з різних культурних, національних і міжнародних джерел;

в) заохочують випуск і розповсюдження дитячої літератури;

г) заохочують засоби масової інформації до приділення особливої уваги мовним потребам дитини, яка належить до якоїсь групи меншостей або корінного населення;

д) заохочують розроблення належних принципів захисту дитини від інформації та матеріалів, які завдають шкоди її благополуччю, враховуючи положення статей 13 і 18.

Стаття 18

1. Держави-учасниці докладають усіх можливих зусиль для того, щоб забезпечити визнання принципу спільної й однакової відповідальності обох з батьків за виховання й розвиток дитини. Батьки або у відповідних випадках законні опікуни несуть однакову відповідальність за виховання і розвиток дитини. Якнайкращі інтереси дитини є предметом їхньої основної турботи.

2. З метою гарантії і сприяння здійсненню прав, викладених у цій Конвенції, держави-учасниці подають батькам і законним опікунам належну допомогу у виконанні ними своїх обов'язків щодо виховання дітей та забезпечують розвиток мережі дитячих закладів.

3. Держави-учасниці вживають усіх необхідних заходів для забезпечення того, щоб діти, батьки яких працюють, мали право користуватися призначеними для них службами і закладами по догляду за дітьми.

Стаття 19

1. Держави-учасниці вживають усіх необхідних законодавчих, адміністративних, соціальних та освітніх заходів з метою захисту дитини від усіх форм фізичного та психологічного насильства, образи або зловживання, відсутності піклування або недбалого ставлення, грубого поведження або експлуатації, включаючи сексуальне зловживання, з боку батьків, законних опікунів чи будь-якої іншої особи, яка піклується про дитину.

2. Такі заходи захисту, в разі потреби, включають ефективні процедури для розроблення соціальних програм з метою надання необхідної підтримки дитині й особам, які про неї дбають, а також для здійснення інших форм запобігання і виявлення, повідомлення, передачі на розгляд, розслідування, лікування і подальших заходів у зв'язку з випадками жорстокого поведження з дитиною, зазначеними вище, а також, у разі потреби, для порушення судової процедури.

Стаття 20

1. Дитина, яка тимчасово або постійно позбавлена свого сімейного оточення або яка в її якнайкращих інтересах не може залишатися в такому оточенні, має право на особливий захист і допомогу, які надаються державою.

2. Держави-учасниці відповідно до своїх національних законів забезпечують заміну догляду за такою дитиною.

3. Такий догляд може включати, зокрема, передачу на виховання, «кафала» за ісламським правом, усиновлення або, в разі потреби, влаштування у відповідні заклади по догляду за дітьми. При розгляді варіантів заміни необхідно належним чином враховувати бажаність наступності виховання дитини та її етнічне походження, релігійну і культурну приналежність та рідну мову.

Стаття 21

Держави-учасниці, які визнають і (або) дозволяють існування системи всиновлення, забезпечують, щоб якнайкращі інтереси дитини враховувалися в першорядному порядку, і вони:

а) забезпечують, щоб усиновлення дитини дозволялось тільки компетентними властями, які визначають відповідно до застосов-

них закону та процедур і на основі всієї інформації, яка має відношення до справи і є достовірною, що всиновлення є допустимим з огляду на статус дитини відносно батьків, родичів та законних опікунів і що, коли потрібно, заінтересовані особи дали свою усвідомлену згоду на всиновлення на основі такої консультації, яка може бути необхідною;

б) визнають, що всиновлення в іншій країні може розглядатися як альтернативний спосіб догляду за дитиною, якщо дитину не може бути передано на виховання або приміщено в сім'ю, яка могла б забезпечити її виховання або всиновлення, і якщо забезпечення якогось підходящого догляду в країні походження дитини є неможливим;

в) забезпечують, щоб у разі всиновлення дитини в іншій країні застосовувалися такі ж гарантії і норми, які застосовуються щодо всиновлення всередині країни;

г) вживають всіх необхідних заходів з метою забезпечення того, щоб у разі всиновлення в іншій країні влаштування дитини не призвело до одержання невинуватених фінансових вигод пов'язаним із цим особам;

д) сприяють у необхідних випадках досягненню цілей цієї статті шляхом укладення двосторонніх і багатосторонніх домовленостей чи угод і прагнуть на цій основі забезпечити, щоб влаштування дитини в іншій країні здійснювалось компетентними властями або органами.

Стаття 22

1. Держави-учасниці вживають необхідних заходів, з тим щоб забезпечити дитині, яка бажає дістати статус біженця або вважається біженцем, відповідно до застосовного міжнародного або внутрішнього права та процедур, як тій, що супроводиться, так і тій, що не супроводиться її батьками чи будь-якою іншою особою, належний захист і гуманітарну допомогу в користуванні застосовними правами, викладеними в цій Конвенції та інших міжнародних документах у галузі прав людини або гуманітарних документах, учасниками яких є зазначені держави.

2. З цією метою держави-учасниці допомагають, у разі, коли вони вважають це за необхідне, будь-яким зусиллям Організації Об'єднаних Націй та інших компетентних міжурядових організацій або неурядових організацій, які співробітничать з Організацією Об'єднаних Націй, щодо захисту такої дитини та подання їй допомоги і пошуку батьків чи інших членів сім'ї усякої дитини-біженця, з тим щоб одержати інформацію, необхідну для її возз'єднання зі своєю сім'єю. В тих випадках, коли батьків чи інших членів сім'ї не може бути знайдено, цій дитині надається такий же захист, як і будь-якій іншій дитині, що з якоїсь причини пос-

тійно або тимчасово позбавлена свого сімейного оточення, як це передбачено в цій Конвенції.

Стаття 23

1. Держави-учасниці визнають, що неповноцінна в розумово-му чи фізичному відношенні дитина повинна провадити повноцінне і достойне життя в умовах, які забезпечували б її гідність, сприяли її упевненості в собі і полегшували б її активну участь у житті суспільства.

2. Держави-учасниці визнають право неповноцінної дитини на особливу турботу і заохочують та забезпечують за умови наявності ресурсів дитині, яка має на це право, та тим, хто відповідає за неї, допомогу, про яку подано просьбу і яка відповідає станові дитини та становищу її батьків чи інших осіб, які забезпечують піклування про дитину.

3. На визнання особливих потреб неповноцінної дитини допомога відповідно до пункту 2 цієї статті надається, по можливості, безплатно з урахуванням фінансових ресурсів батьків чи інших осіб, які забезпечують піклування про дитину і мають на меті забезпечення неповноцінній дитині ефективного доступу до послуг у галузі освіти, професійної підготовки, медичного обслуговування, відновлення здоров'я, підготовки до трудової діяльності та доступу до засобів відпочинку в такий спосіб, який веде до найбільш повного, по можливості, залучення дитини до соціального життя та досягнення розвитку її особистості, включаючи культурний і духовний розвиток дитини.

4. Держави-учасниці сприяють у дусі міжнародного співробітництва обмінові відповідною інформацією в галузі профілактичної охорони здоров'я та медичного, психологічного і функціонального лікування неповноцінних дітей, включаючи поширення інформації про методи реабілітації, загальноосвітньої і професійної підготовки, а також доступ до цієї інформації, з тим щоб дати змогу державам-учасницям поліпшити свої можливості та знання і розширити свій досвід у цій галузі. У зв'язку з цим особлива увага повинна приділятися потребам країн, що розвиваються.

Стаття 24

1. Держави-учасниці визнають право дитини на користування найбільш досконалими послугами системи охорони здоров'я і засобами лікування хвороб та відновлення здоров'я. Держави-учасниці прагнуть забезпечити, щоб ні одна дитина не була позбавлена свого права на доступ до подібних послуг системи охорони здоров'я.

2. Держави-учасниці добиваються повного здійснення цього права і, зокрема, вживають необхідних заходів для:

- а) зниження рівнів смертності немовлят і дитячої смертності;
- б) забезпечення надання необхідної медичної допомоги та охорони здоров'я всіх дітей з приділенням першочергової уваги розвитку первинної медико-санітарної допомоги;
- в) боротьби з хворобами і недоїданням, у тому числі в рамках первинної медико-санітарної допомоги, шляхом, окрім іншого, застосування легкодоступної технології і надання достатньо поживного продовольства та чистої питної води, беручи до уваги небезпеку й ризик забруднення навколишнього середовища;
- г) надання матерям належних послуг у галузі охорони здоров'я в допологовий і післяпологовий періоди;
- д) забезпечення обізнаності всіх верств суспільства, зокрема батьків і дітей, про здоров'я і харчування дітей, переваги грудного годування, гігієну, санітарію життєвого середовища дитини і запобігання нещасним випадкам, а також їх доступу до освіти та їх підтримання у використанні таких знань;
- е) розвиток освітньої роботи та послуг у галузі профілактичної медичної допомоги і планування розмірів сім'ї.

3. Держави-учасниці вживають будь-яких ефективних заходів з метою ліквідації традиційної практики, яка негативно впливає на здоров'я дітей.

4. Держави-учасниці зобов'язуються заохочувати міжнародне співробітництво і розвивати його з метою поступового досягнення повного здійснення права, яке визнається в цій статті. У зв'язку з цим особлива увага повинна приділятися потребам країн, що розвиваються.

Стаття 25

Держави-учасниці визнають право дитини, відданої компетентними органами на піклування з метою догляду за нею, її захисту або фізичного чи психологічного лікування, на періодичну оцінку лікування, яке надається дитині, та всіх інших умов, пов'язаних з таким піклуванням про дитину.

Стаття 26

1. Держави-учасниці визнають за кожною дитиною право користуватися благами соціального забезпечення, включаючи соціальне страхування, і вживають необхідних заходів для досягнення повного здійснення цього права відповідно до їхнього національного законодавства.

2. Ці блага в міру потреби надаються з урахуванням наявних

ресурсів і можливостей дитини та осіб, які несуть відповідальність за утримання дитини, а також будь-яких міркувань, пов'язаних з одержанням благ дитиною або від її ім'я.

Стаття 27

1. Держави-учасниці визнають право кожної дитини на рівень життя, необхідний для фізичного, розумового, духовного, морального і соціального розвитку дитини.

2. Батько(и) або інші особи, які виховують дитину, несуть основну відповідальність за забезпечення у межах своїх здібностей і фінансових можливостей умов життя, необхідних для розвитку дитини.

3. Держави-учасниці відповідно до національних умов і в межах своїх можливостей вживають необхідних заходів для подання допомоги батькам та іншим особам, які виховують дітей, у здійсненні цього права і, в разі потреби, подають матеріальну допомогу і підтримують програми, особливо щодо забезпечення харчуванням, одягом і житлом.

4. Держави-учасниці вживають усіх необхідних заходів для забезпечення поновлення утримання дитини батьками або іншими особами, які несуть фінансову відповідальність за дитину, як у середині держави-учасниці, так і з-за рубежа. Зокрема, якщо особа, яка несе фінансову відповідальність за дитину, і дитина проживають у різних державах, держави-учасниці сприяють приєднанню до міжнародних угод або укладенню таких угод, а також досягненню інших відповідних домовленостей.

Стаття 28

1. Держави-учасниці визнають право дитини на освіту, і з метою поступового здійснення цього права на основі однакових можливостей вони, зокрема:

- а) запроваджують безплатну і обов'язкову початкову освіту;
- б) заохочують розвиток різних форм середньої освіти, як загальної так і професійної, забезпечують її доступність для всіх дітей і вживають таких необхідних заходів, як запровадження безплатної освіти та надання в разі потреби фінансової допомоги;
- в) забезпечують доступність вищої освіти для всіх на основі здібностей кожного за допомогою всіх необхідних засобів;
- г) забезпечують доступність інформації та матеріалів у галузі освіти і професійної підготовки для всіх дітей;
- д) вживають заходів для сприяння регулярному відвідуванню шкіл і зниженню кількості учнів, що полишили школу.

2. Держави-учасниці вживають усіх необхідних заходів для забезпечення того, щоб шкільна дисципліна підтримувалася за

допомогою методів, які відображали б поважання людської гідності дитини, і відповідно до цієї Конвенції.

3. Держави-учасниці заохочують і розвивають міжнародне співробітництво у питаннях, які стосуються освіти, зокрема, з метою сприяння ліквідації невігластва й неграмотності в усьому світі та полегшення доступу до науково-технічних знань і сучасних методів навчання. У зв'язку з цим особлива увага повинна приділятися потребам країн, що розвиваються.

Стаття 29

1. Держави-учасниці погоджуються в тому, що освіта дитини повинна бути спрямована на:

а) розвиток особи, талантів і розумових та фізичних здібностей дитини в їх якнайповнішому обсязі;

б) виховання поваги до прав дитини і основних свобод, а також принципів, проголошених у Статуті Організації Об'єднаних Націй;

в) виховання поваги до батьків дитини, її культурної самобутності, мови і цінностей, до національних цінностей країни, в якій дитина живе, країни її походження та до цивілізацій, відмінних від її власної;

г) підготовку дитини до свідомого життя у вільному суспільстві в дусі розуміння, миру, терпимості, рівноправності чоловіків і жінок та дружби між усіма народами, етнічними і релігійними групами, а також особами з числа корінного населення;

д) виховання поваги до навколишньої природи.

2. Ніяка частина цієї статті або статті 28 не тлумачиться як така, що обмежує свободу окремих осіб та органів створювати навчальні заклади і керувати ними за умови постійного додержування принципів, викладених у пункті і цієї статті, та виконання вимоги про те, щоб освіта, що дається в таких навчальних закладах, відповідала мінімальним нормам, які може бути встановлено державою.

Стаття 30

У тих державах, де існують етнічні, релігійні або мовні меншості чи особи з числа корінного населення, дитині, яка належить до таких меншостей або корінного населення, не може бути відмовлено у праві разом з іншими членами своєї групи користуватися своєю культурою, сповідувати свою релігію і виконувати її обряди, а також користуватися рідною мовою.

Стаття 31

1. Держави-учасниці визнають право дитини на відпочинок і дозвілля, право брати участь в іграх та розважальних заходах,

які відповідають її вікові, і вільно брати участь у культурному житті та займатися мистецтвом.

2. Держави-учасниці поважають і заохочують право дитини на всебічну участь у культурному і творчому житті та сприяють наданню відповідних можливостей для культурної і творчої діяльності, дозвілля й відпочинку.

Стаття 32

1. Держави-учасниці визнають право дитини на захист від економічної експлуатації та від виконання будь-якої роботи, що може становити небезпеку для її здоров'я або бути перешкодою у здобутті нею освіти, або завдавати шкоди її здоров'ю і фізичному, розумовому, духовному, моральному і соціальному розвитку.

2. Держави-учасниці вживають законодавчих, адміністративних і соціальних заходів, а також заходів у галузі освіти, з тим щоб забезпечити здійснення цієї статті. З цією метою, керуючись відповідними положеннями інших міжнародних документів, держави-учасниці, зокрема:

а) встановлюють мінімальний вік або мінімальні рівні віку для прийняття на роботу;

б) визначають необхідні вимоги про тривалість робочого дня й умови праці;

в) передбачають відповідні види покарання або інші санкції для забезпечення ефективного здійснення цієї статті.

Стаття 33

Держави-учасниці вживають усіх необхідних заходів, включаючи законодавчі, адміністративні й соціальні заходи, а також заходи в галузі освіти, з тим щоб захистити дітей від незаконного вживання наркотичних засобів і психотропних речовин, як їх визначено у відповідних міжнародних договорах, і не допускати використання дітей у протизаконному виробництві таких речовин та торгівлі ними.

Стаття 34

Держави-учасниці зобов'язуються захищати дитину від усіх форм сексуальної експлуатації і сексуального розбещення. З цією метою держави-учасниці, зокрема, вживають на національному, двосторонньому і багатосторонньому рівнях усіх необхідних заходів для запобігання:

а) схилення або примушування дитини до будь-якої незаконної сексуальної діяльності;

б) використання з метою експлуатації дітей у проституції або в іншій незаконній сексуальній практиці;

в) використання з метою експлуатації дітей у порнографії та порнографічних матеріалах.

Стаття 35

Держави-учасниці вживають па національному, двосторонньому та багатосторонньому рівнях усіх необхідних заходів для запобігання викраденню дітей, торгівлі дитьми або їх контрабанді з будь-якою метою і в будь-якій формі.

Стаття 36

Держави-учасниці захищають дитину від усіх інших форм експлуатації, які завдають шкоди будь-якому аспектові добробуту дитини.

Стаття 37

Держави-учасниці забезпечують, щоб:

а) жодна дитина не була піддана катуванню чи іншим жорстоким, нелюдським або таким, що принижують гідність, видам поведження або покарання. Ні смертна кара, ні довічне ув'язнення, яке не передбачає можливості звільнення, не призначаються за злочини, вчинені особами віком менше 18 років;

б) жодна дитина не була позбавлена свободи незаконним або свавільним чином. Арешт, затримання або ув'язнення дитини здійснюються згідно із законом і використовуються лише як крайній захід і протягом якомога коротшого відповідного періоду часу;

в) кожна позбавлена волі дитина користувалася гуманним поведженням і поважанням невід'ємної гідності її особи з урахуванням потреб осіб її віку. Зокрема, кожна позбавлена волі дитина повинна бути віддалена від дорослих, якщо тільки не вважається, що в якнайкращих інтересах цього робити не слід, і мати право підтримувати зв'язок із своєю сім'єю шляхом листування і побачень, за винятком особливих обставин;

г) кожна позбавлена волі дитина мала право на негайний доступ до правової та іншої відповідної допомоги, а також право оспорювати законність позбавлення її волі перед судом чи іншим компетентним, незалежним і безстороннім органом та право на невідкладне прийняття ними рішення щодо будь-якої такої процесуальної дії.

Стаття 38

1. Держави-учасниці зобов'язуються поважати норми міжнародного гуманітарного права, які є застосовними до них у разі

збройних конфліктів і мають відношення до дітей, та забезпечувати їх додержання.

2. Держави-учасниці вживають усіх можливих заходів для забезпечення того, щоб діти, які не досягли 15-річного віку, не брали прямої участі у воєнних діях.

3. Держави-учасниці утримуються від призову будь-якої особи, яка не досягла 15-річного віку, на службу в свої збройні сили. При вербуванні з числа осіб, які досягли 15-річного віку, але яким ще не виповнилося 18 років, держави-учасниці прагнуть надавати перевагу особам більш старшого віку.

4. Згідно із своїм зобов'язанням за міжнародним гуманітарним правом, пов'язаним із захистом цивільного населення під час збройних конфліктів, держави-учасниці зобов'язуються вживати всіх можливих заходів з метою забезпечення захисту дітей, яких зачіпає збройний конфлікт, та догляду за ними.

Стаття 39

Держави-учасниці вживають усіх необхідних заходів для того, щоб сприяти фізичному і психологічному відновленню та соціальній реінтеграції дитини, яка є жертвою: будь-яких видів зневаги, експлуатації або зловживання, катувань чи будь-яких інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження, покарання або збройних конфліктів. Таке відновлення і реінтеграція повинні здійснюватися в умовах, які забезпечували б здоров'я, самоповагу і гідність дитини.

Стаття 40

1. Держави-учасниці визнають право кожної людини, котра, як вважається, порушила кримінальне законодавство, обвинувачується або визнається винною в його порушенні, на таке поводження, яке сприяло б розвитку в дитини почуття гідності і значущості, зміцнювало б у ній повагу до прав людини та основних свобод інших і при якому враховувався б вік дитини та бажаність сприяння її реінтеграції і виконанню нею корисної ролі в суспільстві.

2. З цією метою і беручи до уваги відповідні положення міжнародних документів, держави-учасниці, зокрема, забезпечують, щоб:

а) жодна дитина не вважалася такою, що порушила кримінальне законодавство, не обвинувачувалася і не визнавалася винною в його порушенні з причини дії або бездіяльності, які не було заборонено національним або міжнародним правом під час їх вчинення;

б) кожна дитина, котра, як вважається, порушила кримінальне законодавство або обвинувачується в його порушенні, мала принаймні такі гарантії:

1) презумпція невинності, поки її вину не буде доведено згідно з законом;

2) негайне і безпосереднє інформування її про обвинувачення проти неї, і, в разі потреби, через її батьків або законних опікунів та одержання правової й іншої необхідної допомоги при підготовці і здійсненні свого захисту;

3) невідкладне прийняття рішення у питанні, яке розглядається, компетентним, незалежним і безстороннім органом або судовим органом у ході справедливого слухання відповідно до закону у присутності адвоката чи іншої відповідної особи, і, якщо це не вважається таким, що суперечить найкращим інтересам дитини, зокрема, з урахуванням її віку чи становища її батьків або законних опікунів;

4) свобода від примусу до давання свідчень або визнання вини; вивчення показань свідків обвинувачення або самотійно, або з допомогою інших осіб і забезпечення рівноправної участі свідків захисту та вивчення їхніх показань;

5) якщо вважається, що дитина порушила кримінальне законодавство, повторний розгляд вищестоящим компетентним, незалежним і безстороннім органом або судовим органом згідно з законом відповідного рішення та будь-яких вжитих у зв'язку з цим заходів;

б) безплатна допомога перекладача, якщо дитина не розуміє мови, яка використовується, або не говорить нею;

7) повна повага до її особистого життя на всіх стадіях розгляду.

3. Держави-учасниці прагнуть сприяти встановленню законів, процедур, органів та установ, які мають безпосереднє відношення до дітей, котрі, як вважається, порушили кримінальне законодавство, обвинувачуються або визнаються винними в його порушенні, і зокрема:

а) встановленню мінімального віку, нижче від якого діти вважаються неспроможними порушити кримінальне законодавство;

б) у разі потреби і бажаності, вжиттю заходів щодо поводження з такими дітьми без використання судового розгляду за умови повного додержання прав людини і правових гарантій.

4. Необхідною є наявність таких заходів, як догляд, положення про опіку і нагляд, консультативні послуги, призначення випробного строку, виховання, програми навчання і професійної підготовки та інші форми догляду, які замінюють догляд у закладах, з метою забезпечення такого поводження з дитиною, яке

відповідало б її добробуту, а також її становищу і характерові злочину.

Стаття 41

Ніщо в цій Конвенції не порушує будь-яких положень, які більшою мірою сприяють здійсненню прав дитини і можуть бути викладені:

- а) у законі держави-учасниці; або
- б) у нормах міжнародного права, які діють щодо даної держави.

ЧАСТИНА II

Стаття 42

Держави-учасниці зобов'язуються, використовуючи належні і дійові засоби, широко інформувати про принципи та положення Конвенції як дорослих, так і дітей.

Стаття 43

1. З метою розгляду прогресу, досягнутого державами-учасницями у виконанні зобов'язань, прийнятих відповідно до цієї Конвенції, засновується Комітет з прав дитини, який виконує функції, передбачувані нижче.

2. Комітет складається з 10 експертів, яким притаманні високі моральні якості і які визнаються компетентними у галузі, що охоплюється цією Конвенцією. Члени Комітету обираються державами-учасницями з числа своїх громадян і виступають як такі, при цьому приділяється увага справедливому географічному розподілові, а також головним правовим системам.

3. Члени Комітету обираються таємним голосуванням з числа внесених до списку осіб, висунутих державами-учасницями. Кожна держава-учасниця може висунути одну особу з числа своїх громадян.

4. Перші вибори до Комітету проводяться не пізніше як через шість місяців з дня набрання чинності цієї Конвенції, а потім раз на два роки. Принаймні за чотири місяці до дня кожних виборів Генеральний секретар Організації Об'єднаних Націй звертається до держав-учасниць з листом, пропонуючи їм подати свої кандидатури протягом двох місяців. Потім Генеральний секретар складає в алфавітному порядку список усіх висунутих таким чи-

ном осіб із зазначенням держав-учасниць, які висунули цих осіб, і подає цей список державам-учасницям цієї Конвенції.

5. Вибори проводяться на нарадах держав-учасниць, які скликаються Генеральним секретарем в Центральних установах Організації Об'єднаних Націй. На цих нарадах, на яких дві третини держав-учасниць становлять кворум, обраними до Комітету є ті кандидати, які здобули найбільшу кількість голосів і абсолютну більшість голосів представників держав-учасниць, які були присутні і брали участь у голосуванні.

6. Члени Комітету обираються на чотирирічний строк. Вони мають право бути переобраними у разі повторного висунення їхніх кандидатур. Строк повноважень п'яти членів, які обираються на перших виборах, закінчується наприкінці дворічного періоду; негайно після перших виборів імена цих п'яти членів визначає жеребкуванням Голова наради.

7. У разі смерті або виходу у відставку якогось члена Комітету або якщо він чи вона з якоїсь причини не може більше виконувати обов'язки члена Комітету, держава-учасниця, яка висунула цього члена Комітету, призначає іншого експерта з числа своїх громадян на решту строку за умови схвалення Комітетом.

8. Комітет встановлює свої власні правила процедури.

9. Комітет обирає своїх службових осіб на дворічний строк.

10. Сесії Комітету, як правило, проводяться в Центральних установах Організації Об'єднаних Націй або в будь-якому іншому підходящому місці, визначеному Комітетом. Комітет, як правило, проводить свої сесії щороку. Тривалість сесії Комітету визначається і при потребі переглядається на нараді держав-учасниць цієї Конвенції за умови схвалення Генеральною Асамблеєю.

11. Генеральний секретар Організації Об'єднаних Націй надає необхідний персонал і матеріальні засоби для ефективного здійснення Комітетом своїх функцій відповідно до цієї Конвенції.

12. Члени Комітету, заснованого відповідно до цієї Конвенції, одержують затверджену Генеральною Асамблеєю винагороду з коштів Організації Об'єднаних Націй у порядку і на умовах, що встановлюються Генеральною Асамблеєю.

Стаття 44

1. Держави-учасниці зобов'язуються подавати Комітетові через Генерального секретаря Організації Об'єднаних Націй доповіді про вжиті ними заходи щодо закріплення визнаних у Конвенції прав та про прогрес, досягнутий у здійсненні цих прав:

а) протягом двох років після набрання Конвенцією чинності для відповідної держави-учасниці;

б) далі через кожних п'ять років.

2. У доповідях, що подаються відповідно до цієї статті, зазначаються фактори й утруднення, якщо є, які впливають на ступінь виконання зобов'язань за цією Конвенцією. Доповіді також містять достатню інформацію, з тим щоб забезпечити Комітетові повне розуміння дії Конвенції в даній країні.

3. Державі-учасниці, яка подала Комітетові всебічну першу доповідь, не має потреби повторювати в наступних доповідях, які подаватимуться відповідно до п. 1 цієї статті, раніше викладену основну інформацію.

4. Комітет може просити у держав-учасниць додаткову інформацію, яка стосується здійснення цієї Конвенції.

5. Доповіді про діяльність Комітету раз на два роки подаються Генеральній Асамблеї за посередництвом Економічної і Соціальної Ради.

6. Держави-учасниці забезпечують широку гласність своїх доповідей у своїх власних країнах.

Стаття 45

З метою сприяти ефективному здійсненню Конвенції та заохочувати міжнародне співробітництво в галузі, що охоплюється цією Конвенцією:

а) спеціалізовані установи, Дитячий фонд Організації Об'єднаних Націй та інші органи Організації Об'єднаних Націй мають право бути представленими при розгляді питань про здійснення таких положень цієї Конвенції, які входять до сфери їхніх повноважень. Комітет може запропонувати спеціалізованим установам, Дитячому фондові Організації Об'єднаних Націй та іншим компетентним органам, коли він вважає це доцільним, подати висновок експертів щодо здійснення Конвенції в тих галузях, які входять до сфери їхніх відповідних повноважень. Комітет може запропонувати спеціалізованим установам, Дитячому фонду Організації Об'єднаних Націй та іншим органам Організації Об'єднаних Націй подати доповіді про здійснення Конвенції в галузях, які входять до сфери їхньої діяльності;

б) Комітет надсилає, коли він вважає це доцільним, у спеціалізовані установи, Дитячий фонд Організації Об'єднаних Націй та інші компетентні органи будь-які доповіді держав-учасниць, в яких викладено просьбу про технічну консультацію або допомогу чи вказується на потребу цього, а також зауваження і пропозиції Комітету, якщо такі є, відносно таких просьб або вказівок;

в) Комітет може рекомендувати Генеральній Асамблеї запропонувати Генеральному секретареві провести від її імені дослідження з певних питань, які стосуються прав дитини;

г) Комітет може вносити пропозиції та рекомендації загального характеру, засновані на інформації, що одержується відповідно до статей 44 і 45 цієї Конвенції. Такі пропозиції та рекомендації загального характеру надсилаються будь-якій заінтересованій державі-учасниці і повідомляються Генеральній Асамблеї поряд із зауваженнями держав-учасниць, якщо такі є.

ЧАСТИНА ІІІ

Стаття 46

Ця Конвенція відкрита для підписання її всіма державами.

Стаття 47

Ця Конвенція підлягає ратифікації. Ратифікаційні грамоти здаються на зберігання Генеральному секретареві Організації Об'єднаних Націй.

Стаття 48

Ця Конвенція відкрита для приєднання до неї будь-якої держави. Документи про приєднання здаються на зберігання Генеральному секретареві Організації Об'єднаних Націй.

Стаття 49

1. Ця Конвенція набирає чинності на тридцятий день після дати здачі на зберігання Генеральному секретареві Організації Об'єднаних Націй двадцятої ратифікаційної грамоти або документа про приєднання.

2. Для кожної держави, яка ратифікує цю Конвенцію або приєднується до неї після здачі на зберігання двадцятої ратифікаційної грамоти або документа про приєднання, ця Конвенція набирає чинності на тридцятий день після здачі такою державою на зберігання її ратифікаційної грамоти або документа про приєднання.

Стаття 50

1. Будь-яка держава-учасниця може запропонувати поправку і подати її Генеральному секретареві Організації Об'єднаних Націй. Генеральний секретар потім надсилає запропоновану поправку державам-учасницям з проською вказати, чи висловлю-

ються вони за скликання конференції держав-учасниць з метою розгляду цих пропозицій і проведення щодо них голосування. Якщо протягом чотирьох місяців, починаючи з дати такого повідомлення, принаймні третина держав-учасниць висловиться за таку конференцію, Генеральний секретар скликає цю конференцію під егідою Організації Об'єднаних Націй. Будь-яка поправка, прийнята більшістю голосів держав-учасниць, які були присутні на цій конференції і брали участь у голосуванні, подається Генеральній Асамблеї на затвердження.

2. Поправка, прийнята відповідно до п. 1 цієї статті, набирає чинності після затвердження її Генеральною Асамблеєю Організації Об'єднаних Націй і прийняття її більшістю у дві третини держав-учасниць.

3. Коли поправка набирає чинності, вона стає обов'язковою для тих держав-учасниць, які її прийняли, а для інших держав-учасниць залишаються обов'язковими положення цієї Конвенції та будь-які попередні поправки, що були ними прийняті.

Стаття 51

1. Генеральний секретар Організації Об'єднаних Націй одержує і розсилає всім державам текст застережень, зроблених державами в момент ратифікації або приєднання.

2. Застереження, не сумісне з цілями і завданнями цієї Конвенції, не допускається.

3. Застереження може бути знято в усякий час шляхом відповідного повідомлення, надісланого Генеральному секретареві Організації Об'єднаних Націй, який потім повідомляє про це всім державам. Таке повідомлення набирає чинності з дня його одержання Генеральним секретарем.

Стаття 52

Будь-яка держава-учасниця може денонсувати цю Конвенцію шляхом письмового повідомлення Генерального секретаря Організації Об'єднаних Націй. Денонсація набирає чинності після скінчення року від одержання повідомлення Генеральним секретарем.

Стаття 53

Генеральний секретар Організації Об'єднаних Націй призначається депозитарієм цієї Конвенції.

Стаття 54

Оригінал цієї Конвенції, англійський, арабський, іспанський, китайський, російський і французький тексти якої є однаково автентичними, здається на зберігання Генеральному секретареві Організації Об'єднаних Націй. На посвідчення чого нижчепідписані повноважні працівники, належним чином на це уповноважені своїми відповідними урядами, підписали цю Конвенцію.

*У нашім раї на землі
Нічого кращого не має,
Як тая мати молодая
З своїм дитяточком малим.*

Т. Г. Шевченко

**ПРАВА І ОБОВ'ЯЗКИ
БАТЬКІВ І ДІТЕЙ
ТА ІНШИХ УЧАСНИКІВ ВИХОВАННЯ**

АЛІМЕНТНІ ОBOB'ЯЗКИ БАТЬКІВ — обов'язок батьків у встановленому законом порядку надавати дітям кошти на їх утримання. Батьки зобов'язані утримувати своїх неповнолітніх і працездатних повнолітніх дітей, які потребують матеріальної допомоги. Якщо батьки ухиляються від цього обов'язку, аліменти стягуються з них у судовому порядку. Аліменти стягуються у розмірі: на одну дитину — чверті, на двох дітей — третини, на трьох і більше дітей — половини заробітку (доходу) батьків.

АЛІМЕНТНІ ОBOB'ЯЗКИ ДІТЕЙ — обов'язок дітей у встановленому законом порядку надавати батькам кошти на їх утримання. Повнолітні діти зобов'язані утримувати працездатних батьків, які потребують матеріальної допомоги. Якщо буде встановлено, що батьки ухилялися від виконання батьківських обов'язків, суд має право звільнити їхніх дітей від сплати аліментів. В разі, коли батьки мають кілька дітей, а позов пред'явлено до одного з них, суд повинен враховувати обов'язок й інших дітей утримувати батьків.

БАТЬКІВСТВО — факт народження дитини від певного чоловіка (батька). Юридично батьківство засвідчують органи ЗАГСу, які роблять актові записи про матір і батька дитини. Такі записи робляться на підставі документа про шлюб між батьками дитини, а якщо батьки не перебувають у шлюбі — на підставі їхньої спільної заяви або судового рішення про встановлення батьківства.

БАТЬКІВСЬКИЙ КОМІТЕТ ШКОЛИ — орган батьківської громадськості, який забезпечує тісний зв'язок і постійну співдружність сім'ї, школи, трудових колективів та громадськості з метою підвищення ефективності навчально-виховного процесу, всебічного розвитку учнів.

Б.к.ш. сприяє здійсненню загального обов'язкового навчання дітей, допомагає школі та сім'ї у вихованні в учнів відповідального ставлення до навчання та праці, в їх професійній орієнтації.

Важливим завданням Б.к.ш. є залучення батьків до активної участі у житті школи, організація педагогічного всеобучу, робота по профілактиці шкідливих звичок учнів, дитячої бездоглядності та правопорушень, сприяння охороні та зміцненню здоров'я школярів, організації їх дозвілля, допомога у зміцненні господарчої та навчально-матеріальної бази школи.

Б.к.ш. обирається на загальношкільних зборах (конференції) батьків на один навчальний рік. При цьому враховується представництво колективів батьків учнів кожного класу (поток). Зі складу комітету обираються голова та секретар. Голова загальношкільного Б.к. є членом педагогічної ради школи.

Для цілеспрямованої роботи в конкретних напрямках під керівництвом членів Б.к.ш. з активу батьків створюються постійні та

тимчасові комісії. У класах створюються класні батьківські комітети. Вони керуються у своїй роботі Положенням про батьківський комітет, рішеннями батьківських зборів, рекомендаціями класного керівника.

Б.к.ш. має право звертатися разом з адміністрацією школи до тих чи інших організацій з питань надання допомоги в її діяльності; вносити на розгляд директора та педагогічної ради школи пропозиції щодо вдосконалення виховної роботи; заслуховувати повідомлення директора школи та класних керівників про стан та перспективи роботи школи; вирішувати проблеми, які цікавлять батьків; повідомляти батьків про виховання дітей в сім'ї; добиватися впливу на безвідповідальних батьків; брати участь у розподілі засобів фонду всеобучу для надання матеріальної допомоги дітям.

БАТЬКІВСЬКІ ПРАВА ТА ОБОВ'ЯЗКИ — особисті й майнові права та обов'язки, які закон надає батькам (батькові і матері) для забезпечення належного виховання і матеріального утримання дітей, а також захисту їхніх прав та інтересів. Батьки мають рівні права та обов'язки щодо своїх дітей: право надавати дітям ім'я і прізвище, вирішувати питання їхнього виховання. За життя дітей батьки не мають права на їхнє майно. Якщо у неповнолітніх є належне їм майно, батьки управляють ним як опікуни і піклувальники. Батьки зобов'язані утримувати своїх неповнолітніх дітей.

БЕЗДОГЛЯДНІСТЬ ДИТЯЧА — послаблення або відсутність догляду за дітьми, їх поведінкою і проведенням часу, а також недостатня турбота про виховання з боку батьків або тих, хто їх замінює. Бездоглядність виникає через зайнятість батьків, а частіше — через їх безвідповідальне ставлення до батьківських обов'язків. Іноді причиною Б. д. може бути перебільшене уявлення про ступінь самостійності дитини, батьківський егоїзм, а також незнання вікових особливостей дітей. Турбота про дітей в багатодітних сім'ях іноді зводиться лише до задоволення їх матеріальних потреб. Але цього замало. Треба, щоб діти виконували певні обов'язки у сім'ї. Нерозумне задоволення їх примх і домагань, незгоди між дорослими призводять до негативних наслідків, до втрати авторитету батьків. Діти, що позбавлені догляду, через свою незрілість, невміння самостійно організувати свою діяльність піддаються сумнівним захопленням, пропускають заняття у школі, погано вчаться, порушують дисципліну. Вони можуть потрапити під негативний вплив антисуспільних елементів, в компанії з негативними інтересами і спрямуваннями, почати лихословити, палити, грати в азартні ігри, красти, пиячити, вживати наркотики.

Важливе значення для поліпшення виховання підростаючого покоління та профілактики Б.д. має організація навчального процесу, продуктивної праці та дозвілля дітей. Для цього створені різні позашкільні заклади, клуби, гуртки за місцем проживання, спортивні секції, дитячі бібліотеки. Діти мають можливість навчатися в школах, школах-інтернатах та групах продовженого дня.

Боротьба з бездоглядністю тісно пов'язана з підвищенням рівня педагогічних знань батьків, а також зміцненням зв'язку школи з сім'єю.

БУДИНОК ДИТЯЧИЙ — державний виховний заклад, де утримуються діти і підлітки віком до 18 років, що залишилися без батьків чи опікунів (внаслідок смерті батьків, позбавлення батьківських прав та з інших причин), а також діти самотніх матерів.

Б.д. відкриваються і закриваються за рішенням виконкомів районних Рад народних депутатів.

Існують дошкільні та шкільні Б.д. У дошкільних уся виховна робота провадиться згідно з програмою виховання в дитячому садку. Всі вихованці шкільного віку навчаються в загальноосвітній школі. У Б.д. здійснюється систематичне трудове, моральне, естетичне, розумове та фізичне виховання. Вихованці Б.д. беруть участь у роботі гуртків та секцій шкіл та позашкільних виховних закладів.

ВЗАЄМОВІДНОСИНИ В СІМ'Ї — форма і умови співіснування родичів, які дозволяють у певній мірі реалізувати її функції — відтворення і виховання нащадків, ведення господарства і задоволення потреб її членів. В.в.с. визначаються ступенем взаємного розуміння, поваги, підтримки, допомоги, співпереживання і взаємовпливу. В.в.с. впливають на психічне і фізичне здоров'я родичів. Їх характери і вчинки.

Характер В.в.с. складається під впливом кількох факторів: традиції сімейного спілкування, соціально-економічного стану суспільства і його морально-психологічної атмосфери; ступеня залежності життєдіяльності сім'ї від суспільства; форми участі подружжя в особистому господарстві і суспільному виробництві; типу сім'ї — багатодітна, малодітна; її складу — бездітне подружжя, повна чи неповна сім'я; її структури — верховенство і підпорядкування; психічних і особистісних якостей родичів; ступеня їх конфліктності.

Традиції нинішніх сімейних відносин суттєво відрізняються від цих традицій у народів минулих часів. Відмінності стосуються форм і ступеня жорсткості соціального контролю за реалізацією шлюбних і сімейних відносин (табу, церковна і світська мораль, громадська думка), змісту і стилю виконання батьками своїх

обов'язків, розподілу обов'язків, ставлення до дітей, відносин дітей між собою і до батьків, відносин між представниками різних поколінь, які проживають в одній сім'ї. Традиційними рисами В. в с. українців є глибока повага і шана до старших, піклування про дітей аж до створення ними власних сімей.

На зміну багатодітній і багатопоколінній сім'ї минулого прийшла нуклеарна сім'я, що складається лише з батьків і дітей. У першій сім'ї діти відчувають на собі різноманітні впливи старших, переймають їх звички, спостерігають за їх стосунками, навчаються поважати їх. Дорослі члени такої сім'ї впливають один на одного і на дітей, домагаються дотримання традицій і норм взаємовідносин, розуміючи відповідальність перед молодшими поколіннями. В однопоколінній сім'ї різко обмежується поле соціалізації особистості — дитина, як правило, наслідує стереотипи поведінки і мислення того з батьків, хто має на неї більший вплив. Загострюється і проблема особистого прикладу: якщо дитина не знаходить у сім'ї зразка, гідного наслідування, вона шукає його у чужих людей. Відмічається і менш поважне ставлення молоді до старшого покоління, що значною мірою обумовлено обмеженістю або навіть відсутністю спілкування з літніми людьми. Діти не вчаться співпереживати їм, не бачать і не розуміють природних проявів старості. Проблема спілкування поколінь переросла в соціальну проблему. Часто окремі члени сім'ї намагаються проявити свій характер, дозволяють собі емоційно розрядитися на родичах, зводячи спілкування до з'ясування стосунків. Це призводить до конфліктів, від чого в першу чергу страждають діти. Крім того, у наш час посилився вплив на дитячу психіку друзів і приятелів, героїв кіно- і телеекрана.

Протистояти всьому цьому може тільки глибоке усвідомлення всіма членами сім'ї (і батьками в першу чергу) свого місця і ролі в ній, всієї міри відповідальності за свої вчинки та їх наслідки. Важливе місце тут займає повернення до національних традицій, утвердження в кожній сім'ї своїх, нових.

ВИХОВНО-ТРУДОВІ КОЛОНІЇ МІНІСТЕРСТВА ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ — це заклади, у яких відбувають покарання неповнолітні у віці від 14 років, засуджені до позбавлення волі.

Покарання у вигляді позбавлення волі з утриманням неповнолітніх у В.-т.к. застосовується у випадках здійснення особливо тяжкого злочину, злочину, який потяг за собою особливо тяжкі наслідки.

Організація і діяльність В.-т.к. регламентується виправно-трудовим законодавством України.

ВИДДАННЯ НЕПОВНОЛІТНЬОГО ПІД НАГЛЯД — запобіжний захід, який можна застосувати до неповнолітнього обви-

нуваченого. Особи, яким за їхньою згодою або проханням передається під нагляд неповнолітній, або адміністрація тієї дитячої установи, у якій він виховується, у цих випадках дають письмове зобов'язання про забезпечення ними належної поведінки неповнолітнього та його явки до слідчого, прокурора і суду. При порушенні цього зобов'язання до батьків, опікунів і піклувальників може бути застосоване грошове стягнення.

ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ НЕПОВНОЛІТНІХ — передбачена законодавством правова відповідальність осіб, які не досягли вісімнадцяти років. Кримінальній відповідальності підлягають за загальним правилом особи, яким на час вчинення злочину минуло 16 років. Кримінальній відповідальності підлягають також особи віком від 14 до 16 років, якщо вони вчинили такі злочини, як вбивство, звалтування, злісне або особливо злісне хуліганство, крадіжку та інші передбачені законом злочини. З цього віку вони несуть відповідальність і за замах на такі злочини або співучасть у них. Адміністративній відповідальності підлягають неповнолітні, які на момент вчинення ними адміністративних правопорушень (проступків) досягли 16 років. До осіб віком від 15 до 18 років за адміністративні правопорушення вживаються заходи службами неповнолітніх. У випадках, коли це передбачено законодавством, такі особи можуть підлягати адміністративній відповідальності на загальних підставах.

ВІТЧИМ — чоловік матері стосовно її дитини (дітей) від іншого шлюбу; нерідний батько. При відсутності належним чином оформленого усинювання між вітчимом та дітьми його дружини (пасинками та падчерками) ніяких прав та зобов'язань не виникає.

ДІДУСЬ ТА БАБУСЯ. Соціально-психологічними дослідженнями встановлено, що допомога старшого покоління молодому подружжю має позитивний вплив на збільшення сім'ї: чим активнішу участь беруть дідусь та бабуся у догляді за малюком, тим більша ймовірність народження в сім'ї наступної дитини.

Близько 10 мільйонів людей похилого віку, які проживають разом із своїми сімейними дітьми, допомагають молодим батькам у вихованні дітей. Навіть працюючі пенсіонери надають допомогу молодій сім'ї в догляді за малюками.

Протягом останнього десятиріччя Д. та б. до моменту народження першого онука перебувають у розквіті творчих сил. Піклування про малюків і допомога молодій сім'ї відходять на другий план. Д. та б. надають перевагу улюбленій роботі, спілкуванню з друзями, прагнуть якомога довше зберегти свою незалежність. Здійснити це значно легше, бо старше покоління в основному живе окремо від молодих, а відпустка матері дозволяє їй доглядати малюка до трьох років.

Сучасні Д. та б. переважно освічені та культурні люди. Вони можуть не просто доглядати онуків, але й сприяти моральному впливу на них не тільки у молодшому, але й у старшому шкільному віці.

Суперечності та конфлікти, які часто спостерігаються у сучасній молодій сім'ї, відображаються на стосунках Д. та б. і онуків. Через проблеми своєї дитини в шлюбі Д. та б. намагаються відгородити онуків від одного з батьків. У такій сім'ї Д. та б. ніколи не будуть об'єктом турботи.

Д. та б. мають схильність «потурати» онукам, оберігати їх від будь-яких труднощів, приховувати від батьків їхні провини. Серед представників старшого покоління багато таких, які переоцінюють свої можливості, педагогічний досвід, авторитет. Тому далеко не всі Д. та б. бувають гарними вихователями.

Зустрічаються різні бабусі. Бабуся-жертва відмовляється від особистого життя заради онуків, бере на себе всі домашні турботи. Її супроводжують незадоволення, постійні тривоги, квапливість. Бабуся-суперниця непогано організує своє особисте життя, залишаючи за собою право на дозвілля та розваги. Вона може забрати до себе онуків на вихідний, але дозволяє собі критику на адресу невістки або зятя, суперничає з ними як вихователька та господиня дому. І тільки для гармонійної бабусі онук — безмежна радість. Внутрішньо самостійна, вільна бабуся вміє цікаво спілкуватися з ними. Емоційний зв'язок між дорослою людиною і дитиною забезпечує для них взаємну зацікавленість.

Дідусь не відразу починає відчувати прихильність до онуків. Вона зростає лише з часом. Ставлення дідусів до онуків більш врівноважені, ніж онуків до дідусів, почуття дітей глибші. Якщо відносини між бабусями, матерями та онуками складаються на емоційній основі, то між дідусями, батьками та онуками — це відносини однодумців.

У складному становищі знаходяться Д. та б., якщо сім'я їхніх дітей розпадається. Проте Д. та б. мають право спілкуватися з своїми неповнолітніми онуками, і взаємовідносини між ними, допомагають виховувати дітей у неповній сім'ї.

У сім'ї з трьох поколінь складаються сприятливі умови для ранньої соціалізації дітей, і завдяки різнобічному та інтенсивному спілкуванню вони набувають необхідних психологічних та моральних якостей, виробляють адекватні форми поведінки, засвоюють досвід старших поколінь, залучаються до народної мудрості, яка входить у їх світ через казки, приказки, прислів'я, пісні, сімейні перекази.

ЖУРНАЛИ ДЛЯ ДІТЕЙ — періодичні видання, присвячені питанням освіти, навчання і виховання підростаючого покоління.

Ж.д.д. почали видаватися у другій половині XVIII століття у Німеччині, Франції, США, Росії та інших країнах.

Ж.д.д. знайомлять школярів з кращими творами дитячої літератури, з суспільним життям країни, наукою і технікою, допомагають розширювати кругозір.

В Україні виходять такі Ж.д.д.: «Малятко», «Барвінок», «Соняшник», «Терентій» — для дошкільного та молодшого шкільного віку; «Однокласник» — для підлітків.

Журнал «Малятко» для дошкільнят виходить з 1960 р. Цікаві оповідання, вірші, казки, завдання творчого, пошукового характеру, для умілих рук, з нисьма і читання у дотепній формі сприяють не тільки розвитку мислення, пам'яті дитини, а й розширюють її духовний світ.

Журнал «Барвінок», заснований у 1928 р., виходить українською та російською мовами. На його сторінках йдеться про те, чого не можна зустріти у шкільних підручниках. Створювачі журналу прагнуть розвеселити дітей у сумні години та підтримати у час скрути, посіяти у дитячих душах зернини добра, щирості, любові.

Український журнал «Соняшник» видається з 1991 р. Окрім казок, оповідань, віршів, нарисів про цікавих людей, у журналі друкуються матеріали з народознавства, українські народні ігри, звичаї.

«Терентій» — український казково-пригодницький журнал, заснований у 1993 р. Він видається українською та російською мовами. У цікавій формі тут друкуються для дітей пригоди, казки, різні завдання, проводяться конкурси.

Журнал «Однокласник» видається українською (з 1 жовтня 1923 р.) та російською (з 1 березня 1950 р.) мовами. У ньому друкуються цікава інформація з різних галузей науки, музики, мистецтва; невеликі літературні твори, ігри, нариси про цікавих людей.

Усі Ж.д.д. оформлені яскравими кольоровими ілюстраціями.

Необхідно, починаючи з дошкільного віку, формувати у дитини інтерес до періодичних видань, зокрема журналів. Малюк буде пишатися тим, що в нього, як і в інших членів сім'ї, є власний журнал, із задоволенням знову й знову буде слухати опубліковані в ньому оповідання, вірші, казки, малювати, розфарбовувати, вирізати, клеїти, виконувати інші завдання. Допомога з боку дорослих, зацікавленість дитячими заняттями, всіляка підтримка — ось основні чинники, що викликають у дітей бажання знайомитися з матеріалами, вміщеними у журналах.

Школярі привчаються працювати з періодичною пресою на позакласних заняттях, тому завданням батьків є всебічна підтримка дітей у підготовці до таких занять.

ЗАГАЛЬНООСВІТНІ ШКОЛИ І ПРОФЕСІЙНІ УЧИЛИЩА СОЦІАЛЬНОЇ РЕАБІЛІТАЦІЇ є спеціальними навчально-виховними закладами для неповнолітніх, які потребують особливих умов виховання. До цих закладів можуть направлятися особи, що вчинили злочин у віці до 18 років чи правопорушення до досягнення віку, з якого настає кримінальна відповідальність.

Основними завданнями З.ш.і П.у.с.р. є:

створення належних умов для життя, навчання і виховання учнів, підвищення їхнього загальноосвітнього і культурного рівня, професійної підготовки, розвитку індивідуальних здібностей і нахилів, забезпечення необхідною медичною допомогою;

забезпечення соціальної реабілітації учнів, їх правового виховання та їх соціального захисту в умовах постійного педагогічного режиму.

До загальноосвітніх шкіл соціальної реабілітації направляються за рішенням суду неповнолітні у віці від 11 до 14 років, а до професійних училищ соціальної реабілітації — у віці від 14 років.

Неповнолітні утримуються у згаданих школах і професійних училищах соціальної реабілітації в межах установленого судом терміну, але не більше трьох років.

В З.ш.с.р. неповнолітні можуть утримуватися у виняткових випадках до досягнення ними 15 років, а в П.у.с.р.— до досягнення 19 років, якщо це необхідно для завершення навчального року чи професійної підготовки.

Учні З.ш.с.р., яким виповнилося 15 років, але вони не стали на шлях виправлення, за рішенням суду за місцезнаходженням вказаного закладу можуть бути переведені до П.у.с.р. Це переведення може здійснюватися в межах терміну, встановленого рішенням суду, що застосовував примусовий засіб виховного характеру, але не більше трьох років.

Звільнення учнів з навчально-виховних закладів соціальної реабілітації проводиться достроково чи після закінчення терміну перебування.

Дострокове звільнення неповнолітніх із З.ш і П.у.с.р. проводиться судом за місцезнаходженням закладів за клопотанням ради школи чи училища.

Вказані заклади створюються в установленому порядку окремо для юнаків і дівчат і підпорядковані органам освіти.

ЗБОРИ БАТЬКІВСЬКІ — одна з основних форм педагогічного всеобучу батьків, взаємозв'язку школи і сім'ї. Загальношкільні З.б. проводяться, як правило, два рази на рік. Класні З.б.— чотири-п'ять разів. На З.б. аналізуються конкретні питання навчання та виховання, які стосуються класного колективу учнів, підводяться підсумки успішності, обговорюються шляхи більш

чіткого виконання єдиних вимог вчителів та батьків, демократизації відносин між ними.

З.б. готуються спільно з вчителями та батьками. При необхідності на них запрошуються учні підліткового і старшого шкільного віку як рівноправні учасники. Разом з ними доречно обговорювати питання навчального процесу, про участь школярів у продуктивній праці, про організацію літньої праці та відпочинку, спільну роботу за місцем проживання, проведення дозвілля.

Слід мати на увазі, що на З.б. не можна осуджувати учнів за невдачі у навчанні та за порушення дисципліни, а також говорити про «важких» дітей та їх батьків.

ЗВИЧКИ ШКІДЛИВІ — це стійкі відхилення у поведінці дітей і підлітків, які негативно впливають на їхнє здоров'я, поведінку і навчання. Серед таких звичок найбільш поширеними є куріння, вживання алкоголю, наркотиків, токсичних речовин.

З.ш. перешкоджають встановленню нормальних контактів з оточуючими людьми (невитриманість, безтактність), впливають на матеріальне благополуччя (азартні ігри, марнотратство) і на ефективність виконуваної роботи (неакуратність, квапливість).

Основним механізмом формування З.ш. у дітей є наслідування поведінки дорослих, ровесників, некритичне копіювання їх недоліків. З.ш. формуються і шляхом закріплення власних зразків поведінки, до яких дитина прийшла випадково, через збіг обставин (наприклад, онанізм, відкушування зубами нігтів). З.ш. можуть за певних умов перетворитися у згубні пристрасті, позначатися на формуванні негативних рис характеру.

Щоб запобігти таким наслідкам, необхідно: а) якомога раніше виявити З.ш.; б) формувати у дитини усвідомлення того, що властиві їй звички є шкідливими; в) сприяти виробленню у неї готовності подолати З.ш.; г) допомогти дитині у виборі психологічних засобів їх подолання.

Див. також: Перевиховання.

Радимо прочитати: Ситін Г. М. Психологія самовиховання. К., 1973.

ЗЛОЧИННІСТЬ ДИТЯЧА — антисуспільне явище, яке є наслідком бездуховності і аморального способу життя членів сім'ї та педагогічної занедбаності дітей.

Формування людини — складний і копіткий процес. Тут немає дрібниць, усе важливе і так чи інакше залишає слід. Найменший недогляд, і дитина збочила з прямого шляху. І чим далі, тим глибшою стає прірва, яка відділяє її від усього щасливого і радісного у житті. Така дитина звичайно починає відчувати свою неповноцінність, і це робить її озлобленою, позасвідомо жорстокою.

Дитина повинна усвідомлювати змалку: недозволена пове-

дінка веде до відновідальності, покарання. Тоді в її психиці поступово з'являться гальмівні бар'єри, пізніше — психологічна установка.

Повага до закону має формуватися в родині. А поважати закон можна лише одним способом — виконувати його, будувати свою особисту поведінку на основі і в рамках законності. І тут першим вчителем і прикладом для дитини є батьки, їхнє ставлення до своєї справи, даного слова, обов'язків. Саме в родині дитина повинна засвоїти предметний урок принциповості та високої відповідальності, ідею гуманізму, ідею власності (не привласнювати те, що їй не належить), ідею права, тобто правову відповідальність.

Злочин — це, так би мовити, крайність, останній ступінь поведінки людини. А все починається значно раніше. Психологи доводять, що в основі злочинних дій лежать три психічні якості людини: жадібність, жорстокість, брехливість. Ці негативні риси можуть розвинутися ще у дошкільному віці. Поблажливе, невимогливе ставлення батьків до своїх дітей завдає великої шкоди, породжує розпушеність. Якщо у дитини з'явилося щось погане: егоїзм, лінощі, брехливість — це тривога. Від індивідуалізму недалеко до безсердечності. Безсердечність веде за собою жорстокість.

Часом важко встановити, що привело підлітка на лаву підсудних, але здебільшого це бездоглядність. Не стежачи за життям підлітка, батьки позбавляють себе можливості своєчасно допомогти йому у важку хвилину, в складних обставинах. У свою чергу, якщо підліток не відчуває за собою контролю дорослих, у нього може з'явитися ілюзія «хибної свободи», уникнути необхідності відповідати перед кимось за свої дії і вчинки, і він легко може потрапити під чужий вплив. Вся справа у тому, хто зможе зацікавити підлітка, вплинути на нього.

Бездоглядність з її «вільним життям» не тільки порушує нормальну поведінку дітей, відриває їх від школи, а й віддає в полон вуличної стихії, штовхає на шлях хуліганства й злочину. Небезпека бездоглядності полягає ще й у тому, що через неї частина підлітків починає свідоме життя, будучи вже морально скаліченою. «Бездоглядність у дитинстві, — як зазначав В. О. Сухомлинський, — це насіння, яке дає плоди у зрілі роки».

Служби у справах неповнолітніх мають право штрафувати на різні суми батьків за бездоглядний спосіб життя їхніх дітей, за порушення ними правил поведінки у громадських місцях, інші правопорушення. З батьків стягується вартість утримання і харчування неповнолітніх дітей за час перебування їх під вартою за дрібне хуліганство (якщо вони не мають самостійного заро-

бітку). Батьків також можуть притягнути до матеріальної відповідальності за наслідки хуліганських дій їхніх дітей.

Трапляється, що вдома зберігаються предмети, невміле поводження з якими може спричинити тяжкі наслідки, наприклад, зброя, вибухові, радіоактивні речовини тощо. У цьому разі притягуються до карної відповідальності батьки.

Справа, звичайно, не в самих по собі санкціях, головне, що вони постійно нагадують батькам про їхню відповідальність за виховання і поведінку дітей.

Формою прояву правопорушень є дрібне хуліганство, пограбування, псування державного майна, безквитковий проїзд у громадському транспорті, порушення правил дорожнього руху, поява у громадських місцях в нетверезому стані.

Слід пам'ятати, що майнова відповідальність неповнолітніх настає з 15 років (якщо підліток не має прибутку, збиток відшкодовують батьки чи особи, що їх замінюють); адміністративна відповідальність настає з 16 років.

Відповідальність за особливо тяжкі злочини настає з 14 років, за всі інші злочини, передбачені Кримінальним кодексом,— з 16 років.

ЗЛОЧИНИ ПРОТИ ДІТЕЙ — антисуспільні, аморальні, негуманні дії батьків чи інших осіб в ставленні до дітей. Кримінальне право передбачає кримінальну відповідальність батьків чи осіб, які їх замінюють, за такі злочини щодо дітей: за доведення до самогубства чи спроби на нього в результаті жорстокого поводження з неповнолітнім чи приниження його гідності; за тілесні пошкодження, здійснені батьками, позбавлення дітей їжі, води, замикання в приміщенні і т. п.; за злісне ухилення батьків від сплати аліментів чи від утримання дітей; за зловживання опікунськими обов'язками; за залишення дітей без допомоги в небезпечному для життя стані; за недбале зберігання вогнепальної зброї, в результаті якого неповнолітній використовує зброю навмисно чи ненароком для здійснення злочину; за укладення угоди про шлюб з особою, що не досягла шлюбного віку (за застарілими традиційними обрядами).

Особливо слід виділити випадки втягнення дітей батьками у злочинну діяльність. Дорослий, який втягує неповнолітнього у злочинну діяльність, несе кримінальну відповідальність незалежно від того, здійснив підліток злочин чи ні. Якщо дитина, втягнута у злочин, не досягла визначеного законом віку кримінальної відповідальності (16 років, за особливо тяжкі злочини — 14 років), відповідальність за цей злочин як виконавець несе дорослий з доповненням до відповідальності за те, що втягнув неповнолітнього у злочинну діяльність.

Поряд із втягненням неповнолітніх у злочинну діяльність ка-рається і втягнення їх у пияцтво, заняття жебрацтвом, прости-туцією, азартними іграми, а також використання неповнолітніх для цілей паразитичного існування.

На жаль, тільки дуже незначна частина злочинів і правопо-рушень, пов'язаних із втягненням неповнолітніх у пияцтво, стає відома правоохоронним органам. Деякі дорослі вважають, що це «сімейна, особиста справа» і таким чином ламають долі дітей.

Злочини проти дітей — свідчення безвідповідальності дорос-лих, особливо батьків. Часто умовою, яка сирияє здійсненню цих злочинів, стає громадська пасивність. Звідси випливає, що од-ним із шляхів боротьби з подібними злочинами є висока вимог-ливість родичів, сусідів, колег по роботі до тих батьків, які зне-важливо ставляться до своїх обов'язків щодо виховання дітей.

КЛАСНИЙ КЕРІВНИК — вчитель, призначений наказом ди-ректора школи відповідальним за стан навчально-виховної робо-ти у певному класі. Завдання К.к. визначені інструктивно-мето-дичним листом Міністерства освіти України «Основні напрями діяльності класного керівника» (1992 р.). Вони полягають у ви-хованні високоморального підростаючого покоління, формуванні у нього українського менталітету на основі відродження націо-нальних традицій українського народу, широкому використанні ідей народної педагогіки, психології і практики виховання, над-бань світової педагогіки; створенні необхідних умов для фізич-ного розвитку школярів, збереженні та зміцненні їх здоров'я; розвитку таланту, розумових і фізичних здібностей учнів, фор-муванні у них високої пізнавальної культури, організації зміс-товного дозвілля школярів; підготовці школярів до трудової діяльності у нових умовах господарювання, вихованні береж-ливого ставлення до природи, економічному вихованні.

Пріоритетною функцією К.к. є захист дитини. Тільки викону-ючи цю функцію, К.к. зможе стати справжнім другом дітей, який стоятиме на сторожі їх інтересів.

Важливими завданнями у цьому напрямі є захист здоров'я школярів, захист дітей у сфері навчання та спілкування. Основ-ними напрямами роботи К.к. є:

1) створення системи позаурочних справ, яка визначає опти-мальні види діяльності, що справляють вплив на формування соціального досвіду учнів; застосування серед них активних форм роботи, які передбачають безпосередню участь дітей у їх підго-товці та проведенні; послідовне формування учнівського колек-тиву;

2) постійне співробітництво з органами учнівського самовря-дування, молодіжними та дитячими організаціями;

3) активне включення якомога більшої кількості школярів до

управління навчально-виховним процесом на основі передачі їм реальних прав та повноважень у вирішенні різноманітних питань життя класу, поглиблення демократичних та гуманістичних починань;

4) постійна діагностика рівня вихованості учнів і на її основі організація індивідуальної роботи з метою коригування якостей особистості, практичного розвитку її інтересів та потреб;

5) знання стану здоров'я кожного учня, спільна робота з дільничними (шкільними) педіатрами, вироблення спільно з батьками оптимального для даного учня режиму життя й організації навчання відповідно до його індивідуальних особливостей, стану здоров'я;

6) коригування навчального навантаження учнів, ознайомлення всіх вчителів-предметників з індивідуальними особливостями кожного школяра, організація консультативної допомоги окремим учням з предметів, вироблення спільної позиції у вихованні дітей з боку сім'ї і школи;

7) ведення запобіжної роботи щодо виховання у дітей культури спілкування, дотримання елементарних норм моралі у взаємовідносинах у колективі, сім'ї; коригування відносин між дітьми у колективі.

Одним з найважливіших напрямів діяльності К.к. є постійна і систематична взаємодія з батьками учнів свого класу: вивчення матеріально-побутових умов сімей, професійно-освітнього рівня батьків, атмосфери взаємин між дорослими, дорослими і дітьми, визначення найбільш авторитетних для дітей членів сім'ї і встановлення з ними робочого контакту; виявлення та використання можливостей батьків у роботі з учнями класу (ведення гуртків, секцій, організація екскурсій, бесід, участь у туристичних походах та експедиціях); підвищення педагогічної культури батьків; організація матеріальної допомоги сім'ям.

Спостереження під час відвідування сім'ї, результати бесід з батьками дозволяють К.к. краще пізнати школяра, успішно провадити з ним індивідуальну роботу. Цьому сприяють оперативна інформація за допомогою щоденника, зустрічі, бесіди, спільні виховні дії К.к., дітей і батьків. Постійний зв'язок школи і сім'ї повинен забезпечити батьківський комітет класу.

Батькам слід частіше бувати у школі, розмовляти з учителями і К.к., не чекати запрошень, які, як правило, свідчать про якісь негаразди, обов'язково відвідувати класні і загальношкільні батьківські збори, по можливості брати участь у роботі класу і школи з дітьми. Важливо чесно і відверто радитись з К.к. з усіх питань, які пов'язані з дитиною і хвилюють сім'ю. Суттєву допомогу К.к. має надавати колектив батьків, досвід яких у сімей-

ному вихованні позитивно вплине на неблагополучні сім'ї та на самих школярів.

КЛУБИ ДИТЯЧІ — позашкільні установи, що здійснюють освітньо-виховні та культурно-просвітні заходи з метою задоволення різнобічних інтересів та потреб дітей, сприяють розвитку їх самодіяльності і творчих здібностей, розумній організації дозвілля.

Проектувати міста, вирощувати нові високоврожайні рослини, моделювати літаки, управляти автомобілем, займатися туризмом та спортом — усьому цьому та багато чому іншому навчаються діти у вільний від шкільних занять час у К.д. Тут здійснюються заповітні мрії, реалізується дитяча енергія, діти знайомляться з професіями, які вони обиратимуть у майбутньому.

Суттєвим є морально-педагогічний вплив клубних колективів на формування гармонійно розвиненої особистості. Загальновідомим є той факт, що багато педагогічно запущених підлітків почали своє перевиховання з цих установ.

Відомо, що через різні обставини не всім дітям вдається розкрити та виявити свої здібності у школі та в сім'ї, тому великого значення набувають чисельні К.д., що створюються на базі шкіл.

Багатьох підлітків захоплює можливість зайнятися у клубах цікавою справою (спортом, пошуковою роботою, туризмом, технічною творчістю, театром, художньою самодіяльністю тощо). Для інших важливо бути поруч із закоханим у свою справу керівником, старшим другом. Треті відвідують клуб для спілкування. Тут можна також компенсувати шкільні пегаразди, створити собі новий імідж, стати лідером, майстром. Вабить деяких дітей і те, що клубний колектив, як правило, різновіковий. Тут збираються педагоги, батьки, студенти.

Головне завдання клубів полягає у тому, щоб надати дитині можливостей виявити та розвинути свої індивідуальні здібності, додаткового шансу для самореалізації, допомогти засвоїти культуру людського спілкування.

Звичайно дитина обирає клуб з відома дорослих, проте інколи трапляються несподіванки. Батькам може здатись, що клубні заняття заважають шкільному навчанню або сприяють вибору небажаної з їх точки зору професії. Та це не так. Тому не треба стояти на перешкоді реалізації дитячого захоплення. Дорослі повинні зрозуміти, що клуби потрібні дітям, що атмосфера спілкування в них відрізняється від шкільної та сімейної за широтою та кількістю контактів.

КОНФЕРЕНЦІЇ БАТЬКІВСЬКІ — форма підвищення педагогічної культури батьків. К.б. присвячуються обміну досвідом виховання дітей у сім'ї. Доцільно проводити конференції для батьків учнів одного класу або декількох паралельних. Конференцію готують вчителі разом з батьками, учнями. Чим більша кількість

батьків візьме участь у підготовці конференції, тим більше користі вона принесе. До конференції готуються фотостенди, виставки дитячої творчості, сімейних реліквій, педагогічної літератури тощо, проводиться анкетування учнів, вчителів, батьків, яке допомагає глибше обговорити важливі проблеми сімейного виховання.

КРИМІНАЛЬНА МІЛІЦІЯ В СПРАВАХ НЕПОВНОЛІТНІХ є складовою частиною кримінальної міліції органів внутрішніх справ і створюється на правах самостійного підрозділу в головних управліннях Міністерства внутрішніх справ України у Криму, місті Києві, Київській області, управліннях Міністерства внутрішніх справ міста Севастополя, областей, управліннях внутрішніх справ Міністерства внутрішніх справ України на транспорті і Міністерстві внутрішніх справ України.

Кримінальна міліція в справах неповнолітніх зобов'язана: проводити роботу по запобіганню правопорушенням неповнолітніх;

виявляти, переривати і розкривати злочини, здійснені неповнолітніми, вживати з цією метою оперативно-пошукові і профілактичні заходи, які передбачені чинним законодавством;

розглядати в межах своєї компетенції заяви і повідомлення про правопорушення, вчинені неповнолітніми;

здійснювати досудебну підготовку матеріалів про правопорушення, вчинені неповнолітніми, проводити дізнання в межах, що визначені кримінально-процесуальним законодавством;

виявляти причини і умови, що сприяють вчиненню правопорушень неповнолітніми, вживати в межах своєї компетенції заходи до їх усунення, брати участь у правовому вихованні неповнолітніх;

розшукувати неповнолітніх, які залишили сім'ю, навчально-виховні заклади (бродяжат) і спеціальні заклади для неповнолітніх;

виявляти дорослих осіб, які втягують неповнолітніх у злочинну діяльність, проституцію, пияцтво, наркоманію та жебракування;

виявляти осіб, які займаються виготовленням і розповсюдженням порнографічної продукції, видань, що пропагують насильство, жорстокість, сексуальну розбещеність;

вести профілактичний облік неповнолітніх правопорушників, інформувати відповідні служби в справах неповнолітніх про необхідність застосування до них застережних заходів;

повертати на місце постійного проживання, навчання чи направляти до спеціальних закладів для неповнолітніх протягом не більше восьми годин з моменту виявлення неповнолітніх, які були

підкинуті або заблукали, залишили сім'ю чи навчально-виховний заклад для неповнолітніх;

викликати неповнолітніх, їх батьків (усиновителів) чи опікунів (піклувальників), а також інших осіб у справах та інших матеріалах про правопорушення і у разі ухилення без поважних причин від явки за викликом — піддавати їх приводу;

відвідувати неповнолітніх правопорушників за місцем проживання, навчання, праці, вести бесіди з ними, їх батьками (усиновителями) чи опікунами (піклувальниками);

одержувати від підприємств, установ і організацій незалежно від форм власності відомості, необхідні у зв'язку з матеріалами про правопорушення, що знаходяться в її розслідуванні;

затримувати і тримати у спеціально відведених для цього приміщеннях неповнолітніх у віці до 15 років, що залишились без опіки,— на період до передачі їх законним представникам або до влаштування в установленому порядку, а неповнолітніх, які вчинили правопорушення до досягнення віку, з якого за такі діяння особи підлягають кримінальній відповідальності,— до передачі їх законним представникам чи направлення до приймальників-розподільників, але не більше ніж на вісім годин;

здійснювати згідно з чинним законодавством гласні і негласні оперативно-пошукові заходи з метою розкриття злочинів, вчинених неповнолітніми або за їх участю;

вести облік осіб, які втягують неповнолітніх до антигромадської діяльності;

проводити обшуки, вилучення та інші слідчі дії у відповідності з кримінально-процесуальним законодавством;

проводити за наявністю законних підстав огляд неповнолітніх, речей, які є при них, транспортних засобів;

вилучати документи і предмети, які можуть служити речовими доказами правопорушення або бути використаними на шкоду їх здоров'ю;

складати протоколи про адміністративні правопорушення неповнолітніх, а також їх батьків (усиновителів) чи опікунів (піклувальників), що не виконують обов'язків по вихованню і навчанню неповнолітніх;

вносити підприємствам, установам і організаціям незалежно від форм власності обов'язкові для розгляду подання про необхідність усунення причин і умов, які сприяють вчиненню правопорушень неповнолітніми;

доставляти до органів внутрішніх справ терміном до трьох годин неповнолітніх, які вчинили адміністративні правопорушення, але не досягли віку, з якого настає адміністративна відповідальність, для встановлення особи, обставин вчинення правопорушення та передачі їх батькам чи особам, які їх замінюють.

КУТОЧОК ДИТЯЧИЙ. Ще до народження дитини батькам треба обдумати, яке місце в кімнаті їй слід відвести: тут повинно бути світло, тепло, свіже повітря, але без протягів. Малюк підрастає. Поруч з ліжком з'являються манеж, коробка з іграшками, стільчик.

У куточку дошкільника має бути невеликий, зручний стіл із стільцем. Найбільше цій меті відповідають столики, покриті пластиком. Такий столик зберігає приємний вигляд, незважаючи на різносторонні заняття свого власника: від ліпки із пластиліну і глини до малювання фарбами або фломастерами. Розглядаючи малюнки у книжках, малюючи, дитина поступово звикає дотримуватись елементарних правил розумової праці.

З двох-трьох років дитину необхідно привчати підтримувати порядок у своєму куточку: прибирати на місце іграшки, акуратно складати на полиці книжки, ставити у склянку пензлики, олівці, фломастери.

Росте дитина, змінюється сфера її інтересів, улюблених занять. Змінюється і К.д. На постійному робочому місці маленький школяр може краще зосередитись, а це допомагає формуванню працелюбності, підвищує працездатність.

Меблі повинні відповідати росту дитини, що сприяє її правильній поставі. Якщо меблі не підходять за розмірами, їх треба реконструювати: підняти сидіння і змайструвати стільчик під ноги. Наводимо таблицю відповідності росту дитини висоті стола і стільця.

Ріст дитини в см	Висота стола в см	Висота стільця в см
120—129	56	34
130—139	62	38
140—149	68	41

Інтереси дітей різноманітні. Хлопчикам потрібні шматки дроту, гачки, молоток та інший металевий дріб'язок. І тут незамінною є роль батька — навчити сина працювати і підтримувати порядок на своєму робочому місці. Дівчицї потрібна коробка або кошик для клубків ниток та клаптиків тканини. Мати або старша сестра дають поради маленькій рукодільниці.

Завдання сім'ї — підтримувати позитивні інтереси дитини, спрямовувати їх у потрібному напрямі і по можливості створити їй умови для різноманітних занять.

МАТЕРИНСТВО — це природний інстинкт — перший імпульс відчуття любові, котре допомагає сприймати, усвідомлювати, розуміти, співпереживати. Спочатку мати виховує дитину через почуття: співає колискову, розповідає казку, показує малюнки, вчить користуватися фарбами (естетичне); хмурить брови, якщо напустував, радіє гарному вчинку, жестом зупиняє готову вдари-ти руку (етичне); разом з дитиною прибирає іграшки, радіє збудованому з кубиків палацу, схвалює вимиті руки і випраний ляльковий одяг (трудова); милується життям мурашника, не дозволяє спустошувати гнізда пташок, вчить берегти рослини (екологічне); радіє економному витрачання грошей, сумує з приводу зіпсованої речі (економічне); у захопленні від перших дитячих слів, перших кроків, з насолодою робить масаж, учить азам фізичної культури (фізичне).

Поряд з цим на хвилі чуттєвого сприйняття найбільш ефективні й інші елементи виховання дитини:

— створення виховної атмосфери. В. О. Сухомлинський рекомендував: «Діти повинні жити в світі краси, гри, казки, музики, малюнка, фантазії, творчості»;

— ознайомлення з навколишнім світом;

— розвиток емоційної сфери дитини, що реалізується в почуттях співпереживання, жалю, співчуття іншій людині, комасі, квітці, книжці, іграшці;

— створення позитивного досвіду у різноманітних видах діяльності: пізнанні, праці, грі;

— і, нарешті, перша школа спілкування з дитиною, в основі якої — доброта, великодушність, щирість, відвертість, правдивість, вірність...

Мати для дівчинки — приклад майбутньої жінки; для хлопчика — зразок майбутньої супутниці життя.

Одне з важливих завдань М.— навчити чоловіка відчувати себе батьком дитини. Адже материнський інстинкт — природжений, а почуття батьківства з'являється лише після народження дитини: з першим дотиком до неї, з першою посмішкою, першим піклуванням про малюка.

Нерідко у дитини формується ставлення до всього крізь призму жіночих поглядів. Важливо, щоб дівчинка з дитинства готувалась до М., а дівчина була розумною у виборі нареченого — майбутнього батька своїх дітей. А у випадку розпаду сім'ї зуміла б розумно побудувати відношення з колишнім чоловіком, щоб не позбавляти його батьківства.

Див. також: Батьківство. Дівчинка: особливості виховання.

МАТЕРІАЛЬНА ЗАБЕЗПЕЧЕНІСТЬ СІМ'І ТА ВИХОВАННЯ.

Людина з малих років повинна знати ціну матеріальних благ і

в міру своїх сил сприяти поліпшенню матеріальної забезпеченості сім'ї; відмовлятися від того, без чого можна обійтися, берегти свої речі. А коли стане старшою, — вносити свій трудовий вклад у добробут сім'ї. Нині оплачується продуктивна праця дітей, з'явилися кооперативи школярів, діти разом з батьками беруть участь у роботі на засадах сімейного підряду.

Можливість самим заробляти гроші сприяє запобіганню появи у дітей утриманського настрою, уявлення, що можна отримати все за рахунок інших людей, зокрема батьків. Важливо, щоб частину свого заробітку, а при потребі і всю суму підліток міг використати для поліпшення матеріального стану сім'ї.

Крім того, син може ремонтувати побутову апаратуру, меблі, дочка — шити собі, а можливо, і мамі, бабусі, одяг, навчитися готувати їжу. Тоді не буде того перекосу у вихованні, при якому дитина претендує на все найкраще, що мають батьки, заявляє про свої права і забуває про свої обов'язки, що врешті-решт призводить до її конфлікту з батьками.

Поки дитина мала, задовольнити її запити легко. Але не треба давати їй абсолютно все, що вона попросить. Це може увійти у звичку і згодом, якщо батьки не зможуть дати дитині все, що їй заманеться, вона може стати на шлях вчинення правопорушень.

Споживацька психологія нерідко формується і в сім'ях, де немає особливого матеріального достатку, коли, слухаючи розмови батьків, спостерігаючи за їх ставленням до речей, діти роблять висновок, що щастя лише в грошах, матеріальному добробуті.

Небезпечним є «постачальницький» характер деяких сімей у відношенні до дітей. Батьки намагаються задовольнити всі матеріальні запити дитини, не дбаючи про духовність. В результаті виникають гіпертрофовані потреби матеріального порядку на шкоду інтелектуальному, моральному розвитку.

Важливим також є те, що саме купують батьки дітям. Без сумніву треба забезпечувати дитину усім необхідним з урахуванням моди, естетичних смаків, зростаючих потреб, з одного боку, і можливостей сім'ї, з другого. І дитина повинна ставитися до цього з розумінням.

Психологія споживача народжується від ставлення дитини до красивих речей, які батьки їй купують. Пріоритетність речей у цінностях дитини веде до обмеження її духовності, збіднює її розвиток, особливо творчі здібності.

Див. також: Бережливість. Виховання економічне. Подарунки дітям.

МЕДИКО-ПЕДАГОГІЧНА КОМІСІЯ — незалежний міжвідомчий орган, що функціонує при виконкомі місцевої Ради. До його складу входять: представник відділу народної освіти, лікарі (ди-

тячий психіатр, отоларинголог, офтальмолог), психолог, логопед, педагог-дефектолог, дефектолог дошкільного закладу.

Діти з рядом стійких відхилень психофізичного характеру (відставання у розумовому розвитку, порушення мовлення, слуху, зору, опорно-рухового апарату) іноді не адаптуються в умовах звичайного дошкільного закладу або загальноосвітньої школи. Для таких дітей існують спеціальні дошкільні заклади і спеціальні школи.

Рішення про доцільність направлення дитини у спеціальні дошкільні заклади приймається колегіально на основі результатів дослідження кожним спеціалістом. Крім того, при необхідності вирішується питання про переведення з одного типу цих закладів у інший. У ряді випадків М.-п.к. вирішує питання про направлення дитини в той чи інший лікувальний заклад або заклад соціального забезпечення.

Див. також: Аномальні діти. Логопедія. Школа для глухонімих дітей. Школа для дітей з порушенням рухових функцій. Школа для дітей із значними порушеннями мовлення. Школа для дітей, що погано чують, і дітей з пізньою глухотою. Школа для дітей, що погано бачать. Школа для сліпих дітей.

ОПІКА ТА ПІКЛУВАННЯ — це форма сімейного виховання неповнолітніх дітей, у яких або немає батьків, або вони нездатні виховувати дитину, або не хочуть піклуватися про неї.

Опікуном може бути будь-який повнолітній громадянин, який здатний забезпечити сприятливі умови для сімейного виховання дитини, підлітка, що залишилися без батьківського піклування, а також захистити їх особисті і майнові права та інтереси.

Опіка та піклування призначаються виконавчим комітетом районної (міської) чи сільської Ради народних депутатів.

Опікун або піклувальник призначається лише з його згоди. Над дітьми, що виховуються у державних дитячих закладах, обов'язки опікунів і піклувальників покладаються на ці заклади. Не можуть бути опікунами або піклувальниками особи, які не досягли 18 років; визнані в установленому порядку непрацездатними чи обмежено працездатними; позбавлені батьківських прав, а також особи, інтереси яких суперечать інтересам осіб, що підлягають опіці чи піклуванню.

Органи опіки попередньо проводять детальне обстеження для того, щоб переконатись у можливості даної особи виконувати обов'язки опікуна, а також у тому, що в його сім'ї підопічному будуть створені необхідні умови для виховання.

Різниця між функціями опікуна і піклувальника лише в їх діяльності щодо охорони майнових прав підопічних.

Опіка встановлюється над неповнолітніми, які не досягли 15 ро-

ків, і над громадянами, визнаними судом недієздатними внаслідок душевної хвороби або розумової відсталості.

Піклування встановлюється над неповнолітніми у віці від 15 до 18 років і над громадянами, визнаними судом обмежено дієздатними внаслідок зловживання спиртними паоями або наркотичними речовинами. Піклування може також бути встановлене над особами, які за станом здоров'я не можуть самостійно захищати свої права.

Опіка та піклування встановлюються за місцем проживання особи, що підлягає опіці чи піклуванню, або за місцем проживання опікуна (піклувальника).

Установи та особи, яким стає відомо про неповнолітніх, що залишились без піклування батьків, зобов'язані повідомити органи опіки та піклування про фактичне місцезнаходження дітей, що потребують опіки чи піклування. Зі свого боку органи опіки та піклування повинні провести обстеження і прийняти відповідне рішення.

Висновок про встановлення опіки чи піклування вноситься не пізніше місячного терміну з часу повідомлення відповідного органу про необхідність встановлення опіки чи піклування.

Опікуни та піклувальники мають право вимагати згідно з постановою суду повернення їм дітей, що знаходяться у них під опікою та піклуванням, від будь-яких осіб, що утримують їх у себе без законних підстав.

Опікуни та піклувальники повинні турбуватися про створення дітям необхідних побутових умов, про забезпечення їх доглядом та лікуванням, про їх фізичний розвиток, навчання та підготовку до самостійного життя, захищати їх права та інтереси.

Опікуни при реалізації прав та виконанні обов'язків підписують договір від імені і в інтересах підопічних, діючи в ролі їх законних представників.

Піклувальники над неповнолітніми дають згоду на реалізацію договорів, які за законом ці особи не мають права здійснювати самостійно. Такі договори підлягають нотаріальному посвідченню і спеціальній реєстрації (розділ майна, житлової площі і т. п.).

Обов'язки по опіці та піклуванню виконуються безкоштовно. Дії опікуна і піклувальника можуть бути оскаржені будь-якою особою, а також і підопічним, в органи О. та п. за місцем проживання підопічного.

Опікуни та піклувальники можуть бути на їх прохання звільнені від виконання своїх обов'язків, якщо орган О. та п. за місцем проживання підопічного визнає, що це прохання викликане поважною причиною. В разі зловживання правами та залишення

підопічних дітей без нагляду і піклування опікун чи піклувальник притягується до відповідальності.

Опіка закінчується:

— після досягнення неповнолітніми 15 років, за винятком тих випадків, коли вони будуть в установленому порядку визнані недієздатними в результаті душевної хвороби або розумової відсталості;

— у разі повернення неповнолітніх на виховання батькам;

— у разі смерті підопічного;

— у разі одужання або значного поліпшення здоров'я особи, яка була визнана недієздатною раніше.

Піклування закінчується:

— після досягнення підопічними 18 років;

— при одруженні неповнолітнього;

— у разі смерті особи, про яку піклувалися;

— якщо зникла причина, яка передбачала необхідність піклування.

Опіка та піклування закінчуються згідно з рішеннями органів опіки та піклування.

Під опікою в широкому значенні слова розуміється також весь комплекс заходів, пов'язаних з наглядом за виконанням державної функції по вихованню дітей та забезпеченню хворих і престарілих.

Органи О. та п. мають право в певних випадках ставити питання про позбавлення батьків батьківських прав або вжиття до них заходів громадського впливу. Ці органи вирішують суперечки між батьками з окремих питань виховання дітей, включаючи суперечки про побачення з дитиною батьків, що проживають окремо від неї. Представники органів О. та п. обов'язково залучаються судом до участі у розгляді будь-якої справи, пов'язаної з вирішенням питання про виховання.

ОРГАНИ І СЛУЖБИ В СПРАВАХ НЕПОВНОЛІТНІХ. Закон «Про органи і служби в справах неповнолітніх і спеціальні заклади для неповнолітніх», прийнятий 24 січня 1995 р., свідчить перш за все про те, що спеціальний захист неповнолітніх, забезпечення їх нормального фізичного, розумового і духовного розвитку потребує узгодженої роботи цілої системи державних органів і служб, які змогли б у взаємодії між собою вирішувати всі ці питання і запобігати правопорушенням серед цієї категорії населення.

Здійснення соціального захисту і профілактика правопорушень серед неповнолітніх покладається на:

Комітет у справах неповнолітніх Кабінету Міністрів України, служби в справах неповнолітніх уряду Автономної Республіки

Крим, виконавчих комітетів обласних, міських, районних у містах, районних Рад народних депутатів;

загальноосвітні школи і професійні училища соціальної реабілітації органів освіти;

центри медико-соціальної реабілітації неповнолітніх органів охорони здоров'я;

притулки для неповнолітніх служб у справах неповнолітніх; суди;

кримінальну міліцію в справах неповнолітніх органів внутрішніх справ;

виховно-трудова колонія Міністерства внутрішніх справ України;

приймальники-розподільники для неповнолітніх органів внутрішніх справ.

У здійсненні соціального захисту і профілактики правопорушень серед неповнолітніх беруть участь в межах своєї компетенції інші державні органи, органи місцевого і регіонального самоврядування, підприємства, установи і організації незалежно від форм власності, окремі громадяни.

Діяльність органів і служб у справах неповнолітніх і спеціальних закладів для неповнолітніх здійснюється на принципах: законності;

застосування переважно методів виховання і переконання, що передбачають вжиття примусових заходів лише після вичерпання всіх інших заходів впливу на поведінку неповнолітніх;

гласності, тобто систематичного інформування про стан правопорушень серед неповнолітніх, роботу Комітету і служб у справах неповнолітніх і спеціальних закладів для неповнолітніх у відкритій державній статистиці, засобах масової інформації;

збереження таємниці про неповнолітніх, які вчинили правопорушення і до яких застосовувались заходи індивідуальної профілактики;

неприпустимості приниження честі і гідності неповнолітніх, жорстокого поводження з ними.

Головними завданнями Комітету і служб у справах неповнолітніх є:

розробка і здійснення самостійно чи спільно з відповідними державними органами, органами місцевого і регіонального самоврядування, підприємствами, установами і організаціями незалежно від форм власності, громадськими організаціями заходів щодо забезпечення прав, свобод і законних інтересів неповнолітніх, запобігання здійсненню ними правопорушень, контроль за виконанням цих заходів;

координація зусиль органів державної виконавчої влади, органів місцевого і регіонального самоврядування, підприємств, ус-

танов і організацій незалежно від форм власності у вирішенні питань соціального захисту неповнолітніх і організації роботи по запобіганню бездоглядності і правопорушенням серед них;

здійснення контролю за умовами утримання і виховання неповнолітніх у спеціальних закладах для неповнолітніх, організацією виховної роботи у навчально-виховних і позашкільних закладах, за місцем проживання;

здійснення контролю за дотриманням законодавства про працю неповнолітніх на підприємствах, в установах, організаціях незалежно від форм власності;

ведення державної статистики про неповнолітніх у відповідності із законодавством України і міжнародними стандартами;

надання органам державної виконавчої влади, органам місцевого і регіонального самоврядування, підприємствам, установам і організаціям незалежно від форм власності, громадським організаціям, громадянам практичної і методичної допомоги, консультацій з питань соціального захисту і профілактики правопорушень серед неповнолітніх.

Комітет і служби в справах неповнолітніх мають право: приймати з питань, віднесених до їх компетенції, рішення, обов'язкові до виконання органами державної виконавчої влади, органами місцевого і регіонального самоврядування, підприємствами, установами і організаціями незалежно від форм власності, посадовими особами і громадянами;

звертатися в разі порушення прав та інтересів неповнолітніх, а також з питань працевлаштування, надання їм іншої допомоги до відповідних державних органів, органів місцевого і регіонального самоврядування, підприємств, установ і організацій незалежно від форм власності;

перевіряти стан виховної роботи з неповнолітніми у навчально-виховних і позашкільних закладах, за місцем проживання, а також на підприємствах, в установах і організаціях незалежно від форм власності, де працюють неповнолітні;

перевіряти умови утримання і виховання неповнолітніх у спеціальних закладах для неповнолітніх;

порушувати перед відповідними органами клопотання про застосування передбачених законодавством санкцій до суб'єктів підприємницької діяльності, засобів масової інформації, які здійснюють продаж порнографічної продукції, пропагують насильство, жорстокість, сексуальну розбещеність;

ставити перед відповідними органами державної виконавчої влади, органами місцевого і регіонального самоврядування питання про накладення дисциплінарних стягнень на посадових осіб у разі невиконання ними рішень, прийнятих Комітетом і службами в справах неповнолітніх;

визначати потребу регіонів у створенні і функціонуванні спеціальних закладів для неповнолітніх.

ОХОРОНА МАТЕРИНСТВА І ДИТИНСТВА — це сукупність правових норм і заходів, що передбачають гарантований державою рівень матеріальної підтримки сімей з дітьми шляхом надання державної допомоги з урахуванням складу сім'ї та її доходів, віку, стану здоров'я дітей.

Згідно із Законом «Про державну допомогу сім'ям з дітьми» призначаються такі види державної допомоги:

- допомога по вагітності і пологах;
- одноразова допомога при народженні дитини;
- допомога по догляду за дитиною;
- грошові виплати матерям (батькам), які доглядають трьох і більше дітей віком до 16 років;
- допомога по догляду за дитиною-інвалідом;
- допомога по тимчасовій непрацездатності у зв'язку з доглядом за хворою дитиною;
- допомога на дітей віком до 16 років (учнів — до 18 років);
- допомога на дітей одиницями матерям;
- допомога на дітей військовослужбовців строкової служби;
- допомога на дітей, які перебувають під опікою та піклуванням;
- тимчасова допомога на неповнолітніх дітей, батьки яких ухиляються від сплати аліментів або коли стягнення аліментів неможливе.

Україна приєдналася до Конвенції про права дитини, прийнятої 20 листопада 1989 року Генеральною Асамблеєю ООН.

В Україні створюються спеціальні органи в структурах державного управління. Це комітети і відповідні підрозділи у Верховній Раді: у справах жінок, по охороні сім'ї, материнства і дитинства, а також державні служби у справах молоді, інспекції органів народної освіти і охорони здоров'я, Міністерства внутрішніх справ, служби в справах неповнолітніх, соціального забезпечення, культурних і спортивних об'єднань. Вони покликані надавати допомогу дітям і виконувати вимоги щодо прав дитини, зазначені у Конвенції ООН.

В Україні створено науково-дослідний центр з охорони здоров'я матері і дитини.

На О. м. і д. спрямована діяльність служб в справах неповнолітніх. Їх завданнями з цього питання є: профілактика правопорушень неповнолітніх та їх перевиховання; охорона прав дитини; координація зусиль державних органів і громадських організацій, спрямованих на забезпечення прав дитини. Для охорони прав материнства і дитинства створюються служби сім'ї, що передбачають систему сімейних консультацій з широкого кола питань:

юридичного і медичного профілю. Жіночі консультації, пологові будинки, гінекологічні диспансери і лікарні надають консультативну допомогу і лікування при захворюванні.

Соціальну допомогу жінка-мати може отримати у спеціалізованих відділах сім'ї, раді жінок виконкомів місцевих Рад народних депутатів, а також у соціальних службах (профспілках) за місцем роботи.

У вихованні дітей жінка-мати може опиратися на допомогу професійних педагогів — працівників дошкільних закладів і школи, а також педагогів-організаторів за місцем проживання.

ОХОРОНА ПРАЦІ ДІТЕЙ І ПІДЛІТКІВ — система державних заходів, що забезпечують сприятливі умови праці дітей і підлітків у трудовому і професійному навчанні.

О.п.д. і п. передбачає норми, що регулюють тривалість робочого дня, часу для відпочинку, правила техніки безпеки — все, що гарантує охорону життя і здоров'я дітей і підлітків при виконанні певних робіт.

Підліткам надається можливість працювати у багатьох галузях народного господарства не лише під час шкільних канікул, а й у вільний від навчання час протягом року. Учні загальноосвітніх шкіл і професійно-технічних училищ, що досягли 14 років, можуть бути прийняті на роботу в державні і кооперативні підприємства, установи, але для цього необхідна письмова згода одного з батьків підлітка або особи, що його замінює. Робочий тиждень у період канікул не повинен перевищувати 36 годин (не більше 6 годин щоденно) для учнів у віці від 16 до 18 років, 24 години на тиждень (не більше 4 годин щоденно) — для підлітків від 14 до 16 років.

Протягом навчального року цей час скорочується наполовину. Зарахуванню неповнолітнього на роботу передуює медичний огляд. Адміністрація підприємства проводить спеціальний повний інструктаж з техніки безпеки, закріплює за підлітком досвідченого робітника. Контроль за виконанням законодавства про О.п.д. і п. здійснює профспілка підприємства спільно з органами медицини та громадськими організаціями.

Звільнення підлітка проводиться: за його бажанням, про що він зобов'язаний попередити за три дні; за наявністю письмової заяви одного з батьків (або опікуна), на підставі медичного висновку про стан здоров'я або з ініціативи школи (ПТУ), якщо робота погіршує наслідки навчання підлітка.

Спеціальними нормативними актами керівних органів народної освіти спільно з профспілковими організаціями в Україні регламентовано порядок роботи дітей і підлітків у навчальних майстернях, у навчальних цехах, міжшкільних навчально-виробничих комбінатах, шкільних заводах, учнівських виробничих

бригадах і ланках, таборах праці та відпочинку, навчально-виробничих майстернях, підсобних господарствах, шкільних лісництвах та інших трудових об'єднаннях.

Визначені обов'язки завідуючих навчальними кабінетами, лабораторіями, навчально-виробничими майстернями, майстрів виробничого навчання щодо виконання правил та інструкцій з техніки безпеки, виробничої санітарії, правил протипожежної безпеки, щодо створення здорових і безпечних умов проведення занять. Особлива увага надається безпеці робочих місць, обладнання, приладів, інструментів, інвентаря і т. п. Обов'язковим є інструктаж учнів з техніки безпеки на уроках трудового і професійного навчання з реєстрацією в класних журналах, а при проведенні позакласної роботи — в спеціальних журналах. Учні не допускаються до робіт у майстернях без передбаченого спеціального одягу, взуття та інших засобів індивідуального захисту.

Батьки мають сприяти вимогам щодо О.п.д. і п., діяти спільно з відповідними органами.

ПАТРОНАТ — форма опіки, при якій діти, що залишилися без батьків, передаються на виховання іншим громадянам за договором на певний строк. Малолітні діти (до 4-х років) передаються на П. органами охорони здоров'я, діти віком від 4-х до 14 років — органами народної освіти. Патронатному вихователю виплачують певну суму (патронатну допомогу) на витрати, пов'язані з утриманням дитини, і він призначається її опікуном.

Дострокове розірвання договору відбувається в усіх випадках, коли подальше його дотримання суперечить інтересам дитини.

Виховання дітей, що залишилися без батьків, здійснюється шляхом усиновлення, призначення опіки та піклування, влаштування дітей до дитячих закладів.

Див. також: Опіка та піклування. Усиновлення (удочеріння).

ПЕДАГОГІЧНА КУЛЬТУРА БАТЬКІВ — це складова частина загальної культури, у яку втілено накопичений людством досвід виховання дітей у сім'ї. Вона служить основою власне педагогічної діяльності батька і матері, допомагає їм уникнути традиційних помилок у сімейному вихованні, знаходити правильні рішення в нестандартних ситуаціях.

П.к.б. включає в себе чотири відносно самостійних компоненти. Батьки повинні володіти знаннями з педагогіки, соціології, психології, фізіології дітей. Перефразовуючи слова К. Д. Ушинського про педагогіку, можна сказати: якщо батьки хочуть виховати дитину «в усіх відношеннях», вони перш за все повинні знати її «в усіх відношеннях». Крім того, потрібні також знання про мету, засоби, способи і результати педагогічної діяльності, яка здійснюється у сім'ї та інших інститутах виховання, умови її ефективності. Інакше виховання у сім'ї буде здійснюватись наос-

ліп і, рано чи пізно, позначиться як на розвитку дитини, так і на рівні її вихованості. Поряд з теоретичними знаннями батьки повинні володіти і відповідним умінням, яке дає можливість доцільно і творчо використовувати ці знання у сімейному вихованні дітей. Успішність виховної діяльності батьків визначається ще й тим, як вони люблять дітей і виконують щодо них свої обов'язки. Світ став би набагато щасливішим, якби материнство і батьківство стало одним з витонченіших видів творчості у житті.

Формування педагогічної культури майбутніх батьків починається з дитинства шляхом засвоєння дітьми уроків, які дають їм дорослі, наслідування їм; впливу вчителів і вихователів, засвоєння педагогічних прийомів, які вони використовують, манери поведінки з іншими дітьми; вивчення загальних закономірностей росту, розвитку і формування людини, засвоєння уроків «народної педагогіки».

Продовжується формування цієї якості у власній діяльності батьків по вихованню дітей, а також у процесі їх самоосвіти і самовиховання.

У наш час рівень педагогічної культури основної маси батьків недостатньо високий, що негативно позначається на результатах їх виховної діяльності, проявляється у низькому рівні вихованості багатьох дітей. Такий рівень зумовлений різними факторами. Насамперед, сприйнята батьком і матір'ю від своїх батьків модель виховання у молодій сім'ї не може бути повною мірою реалізована у умовах, які надзвичайно змінюються.

На підвищення П.к.б., в першу чергу на озброєння їх необхідними знаннями, спрямована діяльність системи педагогічного всеобучу. Вона включає загальне ознайомлення всього дорослого населення з основами виховання через періодичні видання, радіо, телебачення; підготовку юнаків і дівчат до сімейного життя — в школах, технікумах, професійно-технічних училищах; підготовку до материнства — в жіночих і дитячих консультаціях, підготовку молодожонів і молодих батьків до виховання дітей — у клубах молоді сім'ї, педагогічних світлицях; підготовку вчителів і вихователів до роботи з батьками у вузах, на спеціальних факультетах університетів педагогічної культури, у батьківських лекторіях, на курсах, семінарах і т. п.

Див. також: Батьківство. Дідусь та бабуся. Материнство.

ПЕНСІЇ ДІТЯМ — щомісячні виплати, які здійснює держава з метою матеріального забезпечення непрацездатних членів сім'ї у зв'язку з втратою годувальника (матері чи батька або обох батьків).

Непрацездатними членами сім'ї вважаються діти, які не досягли 16 років (учні — 18 років). Мають право на пенсію і діти

померлого, які не перебували на його утриманні, але згодом втратили джерело засобів до існування.

Діти, які перебували на утриманні обох батьків, мають право на пенсію і у випадку смерті батька чи матері, якщо один з них працює. Дітям, які навчаються, пенсія виплачується і у випадку отримання стипендії.

Усиновлені діти мають право на пенсію нарівні з рідними дітьми. Неповнолітні, які мають право на пенсію у разі втрати годувальника, зберігають його і при усиновленні. Пасинок і падчерка, якщо вони не отримували аліментів від батьків, мають право на пенсію нарівні з рідними дітьми. Повним сиротам або дітям померлої одинокої матері пенсії призначаються у розмірах, встановлених для сімей, які втратили годувальника внаслідок трудового каліцтва або професійного захворювання. Якщо обое померлі батьки працювали і діти мають право на пенсію у разі втрати кожного з батьків, пенсія призначається із загальної суми заробітку обох батьків.

Див. також: Опіка та піклування. Патронат. Усиновлення (удочеріння).

ПОЗБАВЛЕННЯ БАТЬКІВСЬКИХ ПРАВ. Батьківські права, які здобуває подружжя з моменту народження дітей, зберігаються за ним лише тоді, коли його власна поведінка і ставлення до своїх батьківських обов'язків відповідають інтересам дитини і чинному сімейному праву. До батьків, які зловживають своїми обов'язками щодо дітей (наприклад, жорстокість, неналежне виховання, шкідливий вплив на них своєю аморальною поведінкою, пов'язаною з алкоголізмом і наркоманією, тощо), застосовують крайню міру — П.б.п. Питання про позбавлення матері чи батька (або обох батьків) батьківських прав вирішує тільки суд, якщо до нього з позовом звернулись один з батьків дитини, опікун, прокурор, органи опіки та піклування, школа-інтернат, служба в справах неповнолітніх.

Якщо батьківських прав позбавляють обох батьків, суд може доручити виховання дітей родині — бабусі, дядькові тощо, — призначивши його опікуном, або передати справу органам опіки, які влаштовують дітей у дитячі будинки, школи-інтернати та інші дитячі заклади.

П.б.п. не звільняє батьків від обов'язків, пов'язаних з утриманням дітей: вони повинні сплачувати аліменти тим, хто взяв дітей на виховання.

Якщо будуть усунені причини, які стали основою для П.б.п., батьки через суд можуть відновити свої права на дитину.

Див. також: Аліментні обов'язки батьків. Бездоглядність дитяча. Опіка та піклування. Органи і служби в справах неповнолітніх.

ПОТРЕБА У ДІТЯХ — стійка соціально-психологічна властивість особистості, котра пов'язана з прагненням мати типову для даного суспільства кількість дітей і дати їм належне виховання і освіту. П. у д. безпосередньо пов'язана з дітолюбством, що визначається як позитивне, зацікавлене ставлення до дітей.

Довгий час П.у д. вважалась природженою, зводилась до «інстинкту розмноження», який розуміли як прояв статевого і материнського інстинктів. Насправді ж П. у д. формується у людини під впливом спонукальних передумов: способу життя, показників смертності (особливо дитячої), функцій дітей у сім'ї, ступеня необхідності їх участі у домашньому господарстві як виробничої сили. Так, стимулом для традиційної багатодітної сім'ї було те, що чим більше дітей, тим більше їх залишиться живими, тим більше буде помічників. Сьогодні традиція багатодітності стимулює П.у д. лише у деяких країнах. У нас в Україні теж сформувався новий тип сім'ї — малодітний (одна чи двоє дітей). Мотиви батьків такі: стільки ж дітей у більшості людей — так легше жити, інакше слід забути про себе, про підвищення по службових сходах, відпочинок.

Багато людей мають двох, трьох і більше дітей, тому що відчувають потребу реалізувати себе в суспільстві, виявити турботу, ласку, передати свої знання, досвід.

Малодітна сім'я, яка здобула поширення і стала результатом зниження П. у д., не відповідає інтересам суспільства і відтворення населення. Зниження П.у д., — наслідок невирішених протиріч між матеріальними і духовними запитами людей, які постійно зростають, і можливостями їх задоволення у суспільстві, між сімейними і виробничими обов'язками жінок тощо. В обставинах, що склались, малодітна сім'я виступає як засіб розв'язання цих протиріч і тому приваблива для багатьох. Рішучі перетворення у матеріальній і духовній сферах сімейного життя, виважена демографічна політика і виховні заходи, які спрямовані на формування позитивного ставлення до трьох-чотирьохдітної сім'ї, матеріальне стимулювання народжуваності, допомога молодим сім'ям, поліпшення життєвого рівня сімей з більшою кількістю дітей — такі основні засоби стимулювання П.у д.

Див. також: Батьківство. Материнство.

ПРАВОВІДНОСИНИ МІЖ БАТЬКАМИ І ДІТЬМИ поділяються на особисті і майнові.

До особистих прав і обов'язків батьків належать такі:

1. Право і обов'язок батьків визначати ім'я, по батькові, прізвище, громадянство і національність своїх дітей, тобто їх особистісно-правовий статус. Прізвище дитини визначає прізвище батьків. У разі, коли батьки мають різні прізвища, вони або самі

вирішують, чиє прізвище дати дитині, або воно встановлюється за вказівкою органів опіки та піклування місцевої влади.

Якщо дитина народжена жінкою, що не перебуває у шлюбі, то запис про батька робиться або за спільною заявою її фактичних батьків, або за рішенням суду про встановлення батьківства, або за вказівкою матері.

Громадянство дитини встановлюється за громадянством батьків; якщо ж тільки один з батьків є громадянином України, то дитина визнається громадянином України тоді, коли хоча б один з батьків на момент її народження проживав на території України. А якщо вони обое в цей час проживали за кордоном, то громадянство дитини встановлюється за їх згодою, домовленістю.

2. Право і обов'язок батьків представляти інтереси своїх неповнолітніх дітей в усіх установах, в тому числі у судових, без окремих повноважень на це. Але якщо неповнолітні діти вступили до шлюбу, вони набувають правову дієздатність і здійснюють захист своїх прав самостійно і незалежно від своїх батьків.

3. Право і обов'язок батьків визначати місце проживання своїх дітей і вимагати їх від осіб, що незаконно тримають чужих дітей, включаючи бабусь і дідусів. Однак при вирішенні подібних спорів судові органи виходять перш за все з інтересів дітей і в необхідних випадках можуть залишити їх в інших людей, зобов'язавши в той же час батьків сплачувати аліменти на їх утримання.

У разі фактичного розпаду або юридичного розірвання шлюбу при виникненні конфлікту між батьками з приводу того, з ким із них залишаються діти, суд приймає рішення з урахуванням того, хто із батьків може забезпечити найкращі умови для виховання дитини (враховуються педагогічні якості батьків, прихильність дитини, стан її здоров'я, вік і т. п.), Після досягнення дитиною десятирічного віку суд має тактовно з'ясувати у неї, з ким із батьків вона хоче залишитися (хоч побажання, висловлене дитиною, і не є обов'язковим, якщо суд знайде, що залишення дитини з тим із батьків, якого вона назве, не відповідає справжнім її інтересам). При цьому більш забезпечені матеріальні і житлові умови одного із батьків не є вирішальним аргументом.

4. Право і обов'язок батьків виховувати своїх дітей — найголовніші компоненти батьківського піклування. За зловживання своїми правами і ухиляння від виконання своїх обов'язків до батьків можуть бути застосовані дуже суворі санкції. Суд може відібрати дітей у батьків, наприклад, при легковажному ставленні останніх до виховання, доки вони не виправлять своєї поведінки. А якщо для цього є підстави, суд може назавжди позбавити батьків чи одного з них батьківських прав, не звільнивши їх від обов'язку утримувати своїх дітей, сплачувати аліменти.

Діти також зобов'язані піклуватися про батьків і надавати їм допомогу.

Майнові правовідносини між батьками і дітьми поділяються, як між подружжям, на відносини з приводу майна, яке знаходиться в сім'ї (житло, речі вжитку, комфорту, гроші та інші цінності і т. п.), а також аліментні зобов'язання батьків і дітей.

Українське сімейне право не знає принципу спільності майна батьків і дітей і не визнає загальної спільної власності між ними (як це робиться у взаємовідносинах між подружжям). У цьому відношенні батьки і діти розглядаються, так би мовити, як сторонні люди, тобто майнові відносини між ними регулюються нормами не сімейного, а громадянського права, на основі якого вони тільки і правомочні вступати між собою у всі дозволені зобов'язання і створювати спільну дольову власність.

А тому:

1. За життя батьків діти не мають права на їх майно, так само, як і батьки не мають права на майно дітей.

2. Якщо у неповнолітніх дітей є належне їм майно (наприклад, подароване ким-небудь), то батьки управляють ним як опікуни і піклувальники, хоч і без спеціального для цього призначення органами влади, але з дотриманням відповідних правил про опіку та піклування.

3. У разі виникнення спільної власності батьків і дітей правовідносини з приводу цієї власності регулюються за нормами громадянського права.

Що ж до другої сторони майнових відносин — аліментних зобов'язань, то вони визначаються такими специфічними ознаками:

— встановлюються не за взаємною згодою, а тільки законом;
— мають суворо персональний характер (тобто за спадковістю не передаються і припиняються зі смертю однієї з тих осіб — зобов'язаного чи того, кому виплачувались аліменти);

— є безвідплатними, їх не можна затребувати назад, навіть коли вони нараховані помилково (якщо, звичайно, при нарахуванні не було вчинено явної підробки, використано неправильні відомості та документи);

— не обмежуються строком давності і можуть присуджуватися в будь-який момент, доки діти є неповнолітніми чи непрацездатними.

Згідно із законодавством нашої держави батьки зобов'язані утримувати своїх неповнолітніх дітей (до 18 років, а непрацездатних — довічно). Це рівною мірою стосується і батька, і матері. У разі, якщо вони ухиляються від виконання цього обов'язку, кошти для утримання стягуються з них через суд незалежно від того, перебувають вони у шлюбі чи шлюб їх розірваний. Обсяг,

розмір аліментів суворо визначений: від чверті до половини заробітку.

Закон особливо суворо ставиться до тих, хто неакуратно виконує свої аліментні зобов'язання. У разі, коли батько ухиляється від сплати аліментів і його доводиться розшукувати через державні органи, аліменти з нього утримуються за весь минулий період навіть тоді, коли дитина вже стала дорослою і не потребує утримання (таким чином компенсуються видатки, які зазнав у зв'язку з вихованням дитини той із подружжя, який розшукував того, хто ухилявся).

Разом з тим слід відзначити, що аліментні зобов'язання є взаємними, тобто аліменти сплачують не тільки батьки дітям, але й діти своїм батькам у тих випадках, якщо останні потребують матеріальної допомоги через свою непрацездатність (особливо в старості), а діти здатні надати їм цю допомогу. Проте діти можуть бути звільнені від цього обов'язку, якщо судом буде встановлено, що батьки ухилялись від виконання батьківських обов'язків (були позбавлені батьківських прав або ухилялись від сплати аліментів).

Таким чином, закони спрямовані перш за все на зміцнення сім'ї і на захист інтересів дітей.

ПРИЙМАЛЬНИКИ-РОЗПОДІЛЬНИКИ ДЛЯ НЕПОВНОЛІТНІХ. П.-р.д.н. створюються в Автономній Республіці Крим, областях, містах Києві і Севастополі і підпорядковуються органам внутрішніх справ.

До П.-р. можуть бути доставлені неповнолітні у віці від 11 до 18 років терміном до 30 діб, які:

вчинили правопорушення до досягнення віку, з якого за такі дії особи підлягають кримінальній відповідальності, якщо є необхідність негайно ізолювати їх (за постановою органу дізнання, слідчого, санкціонованою прокурором чи за постановою суду);

згідно з рішенням суду направляються до спеціальних закладів для неповнолітніх;

самовільно залишили спеціальний навчально-виховний заклад, де вони перебували;

Не підлягають влаштуванню до приймальників-розподільників неповнолітні, які знаходяться в стані алкогольного чи наркотичного сп'яніння, психічно хворі з вираженими симптомами хвороби, неповнолітні, які вчинили правопорушення у віці, з якого за такі дії можлива кримінальна відповідальність, крім випадків призупинення кримінальної справи і направлення винних осіб до спеціальних закладів для неповнолітніх за рішенням суду.

Посадові особи приймальників-розподільників для неповнолітніх мають право:

вимагати від підприємств, установ і організацій незалежно від

форм власності відомості, необхідні для влаштування неповнолітніх, встановлення їх особи, з'ясування причин бездоглядності та здійснення правопорушень;

викликати у разі самовільного залишення неповнолітніми загальноосвітньої школи чи професійного училища соціальної реабілітації, інших спеціальних закладів для неповнолітніх їх батьків (усиновителів) чи опікунів (піклувальників) та представників цих закладів для повернення неповнолітніх в сім'ю чи до названих закладів;

проводити при наявності інформації про зберігання неповнолітніми заборонених речей особистий огляд неповнолітніх, їхніх речей, посилок, передач, а також спальних та інших приміщень із складанням протоколу про наслідки огляду.

ПРИЙОМНІ ДІТИ — це діти, які залишились без батьківської опіки (у разі смерті батьків, позбавлення батьківських прав, хвороби тощо) і прийняті у новий сімейний колектив як повноправні його члени або ті, що виховуються за участю нового члена сім'ї — вітчима (мачухи), а також інших осіб, що замінюють батьків у разі усиновлення, опіки.

Ставлення дитини до осіб, які замінюють їй батьків, складається по-різному залежно від її віку. У дошкільному віці потреба емоційного контакту з людьми, що усиновили дитину і піклуються про неї, сприяє близькості з ними. Діти без особливих труднощів відповідають на ласку та піклування. При цьому таємниця усиновлення, як правило, забезпечує умови для емоційно-сприятливої позиції того, хто виховується, його впевненості у своєму становищі як рівноправного члена сім'ї, для адекватної реакції на дії з боку батьків, які усиновили дитину.

Участь у навчальній діяльності молодшого школяра, нові стосунки з однолітками підвищують його прагнення спиратися на сім'ю.

Тут мають місце найбільш поширені варіанти: дітям відомий факт усиновлення (опіки); відомий від осіб, які замінюють батьків і нічого не приховують від дітей; стає відомим за «допомогою» неправильної реакції дитячого колективу або оточуючих.

У перших двох випадках, коли стосунки з дорослими довірливі, дитина відчуває почуття «емоційного благополуччя». У третьому варіанті досить часто у дитини з'являється «бар'єр» проти дій з боку осіб, що замінюють батьків. В окремих випадках наслідком цього є підвищена образливість, замкненість, відчуженість, а інколи і вороже ставлення дитини до прийомних батьків.

У підлітковому віці проблема ставлення до факту усиновлення (опіки) загострюється. Поява у підлітків почуття дорослості, інтересу до взаємовідносин між людьми і відсутність життєвого досвіду, підвищена збудливість створюють основу для неадекват-

ного сприймання ними дій з боку прийомних батьків. Суперечливі переживання викликають у підлітків підвищену нервозність, підозрілість, занепокоєння, невпевненість у собі, в своєму становищі у сім'ї.

У юнацькому віці ця проблема у більшості випадків вирішується позитивно, оскільки зростає самосвідомість, життєвий досвід, міцніша емоційна стійкість школяра.

Основними недоліками, які справляють вплив на формування особистості прийомних дітей, слід назвати такі: порушення з боку прийомних батьків міри у проявах любові і вимогливості у зв'язку з бажанням виявити батьківську турботу; непослідовність дій; надмірна опіка дитини без урахування її віку, обмеження виховної діяльності дорослих задоволенням матеріальних потреб дітей; перекладання своїх помилок на плечі дитини, яка не піддається впливу в результаті упередженості або «негативної спадковості», перекладання відповідальності за виховання «чужої» дитини на інших; егоїстичне ставлення, байдужість і навіть ворожість до прийомної дитини.

Потенційні виховні можливості осіб, які замінюють батьків, значною мірою залежать від рівня їх педагогічної культури, мотивів усиновлення (опіки), а також стосунків, які складаються у сім'ї.

В усіх випадках, коли ускладнюються стосунки між дітьми та дорослими, вина покладається на дорослих, і саме вони повинні, глибоко проаналізувавши ситуацію, шукати шляхи встановлення довірливих взаємин. У складних випадках слід звернутися за консультацією до психолога.

Див. також: Гипероніка. Гіпопротекція.

ПРИТУЛКИ ДЛЯ НЕПОВНОЛІТНІХ СЛУЖБ У СПРАВАХ НЕПОВНОЛІТНІХ. П.д.н. створюються службами в справах неповнолітніх у відповідності з соціальними потребами кожного регіону для тимчасового розміщення в них неповнолітніх у віці від 3 до 18 років, які потребують соціального захисту держави (заблукали; були покинуті; залишились без батьківської опіки; залишили сім'ю чи навчально-виховні заклади; вилучені судами із сім'ї; самі звернулись по допомогу до адміністрації притулку).

П.д.н. можуть також створюватися за погодженням з службами в справах неповнолітніх підприємствами, установами і організаціями незалежно від форм власності, громадськими організаціями і громадянами.

Термін перебування неповнолітнього в притулку залежить від конкретних обставин, але не може перевищувати 30 діб.

Не підлягають розміщенню в притулках неповнолітні, які перебувають у стані алкогольного чи наркотичного сп'яніння, психічно хворі з вираженими симптомами хвороби, а також ті, що вчинили

правопорушення і у відношенні до яких є відомості про прийняте компетентними органами або посадовими особами рішення про затримання, арешт чи влаштування до приймальника-розподільника для неповнолітніх.

Основним завданням П.д.н. є створення належних житлово-побутових і психологічних умов для забезпечення нормальної життєдіяльності неповнолітніх, тимчасово відчужених від сім'ї, сприятливих умов розвитку за місцем праці, а також надання їм можливостей для навчання, праці, змістовного дозвілля.

Посадові особи притулків для неповнолітніх:

надають неповнолітнім кваліфіковані і різноманітні (психологічні, медичні, юридичні) консультації залежно від конкретних причин соціальної дискомфорності;

сприяють у прийнятті рішень про зміну чи створення нових умов життєдіяльності неповнолітніх у сім'ї, навчально-виховних закладах, за місцем праці та в інших сферах;

піднімають клопотання про вжиття заходів громадського впливу, притягання до кримінальної, адміністративної чи майнової відповідальності батьків (усиновителів) чи опікунів (піклувальників), які нехтують правами, інтересами неповнолітніх, провакують їх асоціальну поведінку, самовільне залишення сім'ї, навчально-виховних закладів, створюють загрозу їх здоров'ю та інтелектуальному розвитку.

Положення про П.д.н. затверджується Кабінетом Міністрів України.

ПРОФІЛАКТИКА ПРАВОПОРУШЕНЬ СЕРЕД НЕПОВНОЛІТНІХ. Під профілактикою правопорушень серед неповнолітніх слід розуміти діяльність органів і служб у справах неповнолітніх, спрямовану на виявлення і усунення причин і умов, що сприяють вчиненню неповнолітніми правопорушень, а також позитивний вплив на поведінку окремих неповнолітніх на території України, її окремому регіоні, в сім'ї, на підприємстві, в установі чи організації незалежно від форм власності, за місцем проживання.

РАДА (комісія) СПРИЯННЯ СІМ'І І ШКОЛІ — громадський орган, створюваний профспілковими організаціями та жіночими радами на підприємствах, в установах, організаціях, колгоспах з ініціативи шкіл і відділів народної освіти з метою здійснення зв'язків школи, сім'ї і громадськості у вихованні підростаючого покоління.

Рада обирається загальними зборами підприємства, установи строком на 2 роки. Кількість членів встановлюється в межах від 5 до 25 осіб, залежно від кількості працівників колективу. На великих підприємствах поряд із головною радою створюються ради у підрозділах. Із складу ради обираються голова, заступник і секретар.

Р.с.с. і ш. пропагує кращий досвід сімейного і громадського виховання, влаштовує виступи, консультації за участю педагогів, психологів, лікарів, правоохоронців. Радою підтримуються тісні зв'язки зі школами, в яких навчається основна частина дітей робітників і службовців. Їм надається допомога у поліпшенні матеріально-технічної бази, умов навчання і виховання дітей, зокрема, в удосконаленні трудового виховання й профорієнтації, в організації дозвілля тощо. Р.с.с. і ш. допомагає у здійсненні спортивно-оздоровчої роботи серед дітей, надаючи з цією метою спортивні майданчики, спортзали, стадіони та інші споруди і приміщення підприємства школярам, а також організуючи бази відпочинку, оздоровчі табори для дітей працівників і службовців.

Р.с.с. і ш. приділяє увагу роботі з батьками, спрямовану на підвищення їх відповідальності за виховання дітей. В разі необхідності вживаються заходи по наданню практичної допомоги окремим сім'ям.

В полі зору Р.с.с. і ш. перебувають і підлітки, що працюють на даному підприємстві. Рада турбується, щоб ті з них, хто не має середньої освіти, продовжили навчання у вечірніх школах, заочно навчались у технікумах, набули професії. Ефективною формою виховання підлітків є посвячення в робітничий клас, вступ до профспілки, урочисте вручення першої заробітної платні тощо.

Успіх діяльності ради залежить від тісної взаємодії зі школами, де навчаються діти робітників та службовців, і активності членів ради, її опори на трудовий колектив і громадськість.

Нині через глибоку економічну кризу Р.с.с. і ш. на багатьох підприємствах припинили своє існування. Проте доцільність їх діяльності підтвердила практика. Тому відновлення їх роботи з ініціативи батьків чи профспілкових організацій, жіночих рад є вкрай необхідним.

Див. також: Педагогічна культура батьків.

РАДА ШКОЛИ — вищий орган громадського самоврядування, який діє у період між загальними зборами (конференцією) середнього навчально-виховного закладу.

До ради середнього навчально-виховного закладу входять пропорційно представники педагогічного колективу, учнів школи другого-третього ступенів (середніх і старших класів), батьків і громадськості. Вони обираються загальними зборами (конференцією) відкритим або таємним голосуванням.

Засідання ради є дійсним, якщо в ньому бере участь не менше двох третин її членів.

Рішення ради приймаються простою більшістю голосів її членів, присутніх на засіданні:

Рада середнього загальноосвітнього навчально-виховного закладу:

— організовує виконання рішень загальних зборів (конференції);

— затверджує режим роботи закладу;

— підтримує ініціативи щодо удосконалення системи навчання та виховання, заохочення творчих пошуків, дослідно-експериментальної роботи педагогів;

— дає дозвіл на участь діячів науки, культури, членів творчих спілок, працівників підприємств, установ, організацій у навчально-виховному процесі, керівництві учнівськими об'єднаннями за інтересами;

— вносить пропозиції директору про стимулювання педагогічних та інших працівників навчально-виховного закладу;

— приймає рішення стосовно подання педагогічної ради про нагородження учнів і випускників навчально-виховного закладу за успіхи у навчанні (праці);

— у присутності батьків (осіб, які їх замінюють) розглядає пропозиції педагогічної ради про виключення учня із навчально-виховного закладу і за наявності підстав порушує клопотання перед директором про його подальше навчання у відповідному класі;

— розглядає у державних та громадських організаціях разом з батьками (особами, які їх замінюють) питання, що стосуються інтересів дітей;

— разом із засновником або уповноваженим ним органом, громадськими організаціями, директором навчально-виховного закладу створює умови для педагогічної освіти батьків;

— розглядає пропозиції, скарги, зауваження учасників навчально-виховного процесу, відповідних структурних підрозділів, органів державного управління з питань роботи навчально-виховного закладу і приймає відповідні рішення;

— організовує громадський контроль за харчуванням і медичним обслуговуванням учнів;

— контролює витрачання бюджетних асигнувань, визначає напрями використання бюджетних і позабюджетних коштів навчально-виховного закладу для вирішення перспективних проблем удосконалення його діяльності;

— розподіляє кошти фонду загального обов'язкового навчання (всеобучу);

— погоджує умови оренди приміщень, споруд і обладнання, створення малих підприємств навчально-виховного закладу та кооперативів;

— визначає структуру системи громадського самоврядування навчально-виховного закладу.

Статутом середнього навчально-виховного закладу можуть

визначатися й інші повноваження його ради, що не суперечать чинному законодавству.

Таким чином, діяльність ради навчально-виховного закладу — один із шляхів демократизації шкільного життя та активної участі у ньому батьків. Це засіб врахування думки батьків, їх інтересів, ідей, волі. Це також можливість для батьків своєю діяльністю впливати на характер діяльності навчально-виховного закладу, його спрямованість і результативність.

РАДИ ЖІНОЧІ — органи громадської самодіяльності населення, які об'єднують жінок незалежно від віку, національності, громадського і сімейного стану. Р.ж. утворюються за територіально-виробничою ознакою. Основна найменша структурна одиниця — Р.ж. трудових колективів. Кількісний склад і структура Р. ж. визначаються зборами жінок із врахуванням місцевих умов. Р.ж. створюють комісії за окремими напрямками роботи, залучаючи до участі в них широкий актив жінок. Із членів Р.ж. обираються голова, заступники, керівники комісій.

Р.ж. здійснюють свою роботу на основі творчої ініціативи і самодіяльності жіночої громадськості згідно із запитами і проблемами жінок. Актив Р.ж. бере участь у обговоренні проектів законів та інших документів, що стосуються інтересів жінок, у контролі за дотриманням законодавства з питань становища жінок, охорони їх праці і здоров'я, материнства і дитинства, турбується про створення жінкам умов для праці, суспільної діяльності, навчання і відпочинку. Р.ж. сприяють успішному виконанню жінками материнських та сімейних обов'язків, виявляють турботу про зміцнення сім'ї, створення в ній обстановки моральності і взаємної поваги, домагаються підвищення відповідальності подружжя за виховання дітей. Р.ж. надають допомогу багатодітним сім'ям, молодим сім'ям, самотнім матерям, працюють з «важкими» підлітками, з неблагополучними сім'ями, пропагують кращий досвід сімейного виховання. Р.ж. турбуються про дозвілля жінок і членів їх сімей.

Виконуючи поставлені перед ними завдання, Р.ж. організують лекції, доповіді, екскурсії та інші колективні заходи, беруть участь у створенні батьківських університетів, клубів жінок і молоді сім'ї, у плануванні витрат підприємств і організацій на соціально-побутові потреби, культурно-масову роботу. Р.ж. перевіряють роботу медичних і дитячих закладів, підприємств торгівлі, громадського харчування, розглядають заяви і скарги жінок.

СІМЕЙНЕ ВИХОВАННЯ — одна з основних форм виховання дітей, що поєднує цілеспрямовані педагогічні дії батьків з повсякденним впливом сімейного побуту, школи, соціального оточення. Головним завданням С.в. є гармонійний всебічний розвиток

дитини, підготовка її до життя в існуючих соціальних умовах, реалізації її творчого потенціалу.

С.в.— важлива складова частина сімейного життя. В дітях батьки продовжують себе. Піклування про розвиток і виховання дитини дає батькам відчуття повноти життя, особистого щастя і власної значущості. Батьки відповідають за вихованість своїх дітей перш за все своєю совістю перед оточуючими людьми і громадськістю. Держава покладає на батьків обов'язок і відповідальність за виховання дітей, за створення в сім'ї умов для повноцінного фізичного росту і розвитку дитини, формування її інтелектуальних здібностей, моральних якостей, організації життєдіяльності дитини відповідно до документів, які охороняють права дітей.

Батьки впливають на дітей словом, вчинками, діями, прикладами, привчанням, навіюванням, при потребі і примусом, виховують у них громадянські якості, любов до Батьківщини, до людей, до праці, до природи, формують дитячий характер, загартовують волю.

У сім'ї дитину вчать правильному ставленню до свого оточення — до батьків, родичів, сусідів, знайомих, до суспільства взагалі. Вона пізнає основи життя й поведінки в суспільстві, засвоює моральні й суспільні норми і звички, найважливіші загальнолюдські цінності.

Дуже важливо, щоб дитина знаходила у сім'ї любов, розуміння і відповідну допомогу на випадок невпевненості й невдач.

Сім'я повинна добре підготувати дітей до майбутнього життя, сприяти здійсненню певної мети, допомогти їм стати повноцінними щасливими людьми.

СІМЕЙНИЙ БЮДЖЕТ — сукупність доходів та витрат сім'ї на певний період. С.б. є основою економічного життя сім'ї. Джерелом доходної частини С.б. є заробітна плата, індивідуальна трудова діяльність членів сім'ї, надходження із суспільних фондів споживання (пенсії, стипендії, премії, оплата лікарняних листків, допомога матерям). Допоміжним джерелом поповнення С.б. є доходи із особистого підсобного господарства, присадибної або садової ділянки.

Видаткова частина бюджету сім'ї включає постійні щомісячні витрати на харчування, квартплату, транспорт, господарчі цілі, на культурний фонд; кишенькові гроші дорослих та дітей; витрати на зміцнення здоров'я та лікування, на меблі, взуття, одяг, ремонт житла тощо.

С.б. треба планувати так, щоб задовольнити розумні потреби всіх членів сім'ї. У розподілі та реалізації бюджету сім'ї мають брати участь і діти. Це дає їм можливість знати, чого потребує сім'я, наскільки ця потреба важлива, що придбати в першу чергу,

як обмежити одні витрати, щоб зібрати кошти для інших необхідних сім'ї витрат.

При плануванні С.б. необхідно дотримуватись таких правил: участь усіх членів сім'ї (в т. ч. і дітей) у розподілі коштів, гласність — всім відомо, звідки і скільки грошей у сім'ї; повна взаємна довіра — всі знають, де і скільки лежить грошей, кожний має до них вільний доступ; рівноправність — всі беруть участь у витрачанні грошей і відповідають за це.

Знання С.б. і розуміння необхідності враховувати все при витратах сприяють вихованню у дітей бережливості, поваги до праці, почуття товарищескості щодо членів своєї сім'ї.

СІМ'Я — форма спільності людей, що склалася з поєданого шлюбом подружжя, їх дітей (власних чи усиновлених), а також, в деяких випадках, із інших осіб, поєднаних родинними зв'язками.

Єдність і міцність С. забезпечується взаємною любов'ю, моральною, економічною, правовою та іншими видами взаємної відповідальності, взаємопідтримкою, взаєморозумінням та емоційною прихильністю. У С. людина відновлює свої духовні і фізичні сили, заряджається енергією для трудових, творчих звершень, для активної участі у суспільному житті.

А. С. Макаренко назвав сім'ю тим «природним первинним осередком, де реалізується краса людського життя, куди приходять відпочивати переможні сили людини, де ростуть і живуть діти — головна радість життя». (Твори, Т. 4. С. 33).

«У сім'ї шліфуються найтонші грані людини-громадянина, людини-трудівника, людини — культурної особистості. Із сім'ї починається суспільне виховання. У сім'ї, образно кажучи, закладаються коріння, з якого виростають потім і гілки, і квітки, і плоди. Сім'я — це джерело, водами якого живиться повноводна річка нашої держави. На моральному здоров'ї сім'ї будується педагогічна мудрість школи», — стверджував В. О. Сухомлинський у книзі «Батьківська педагогіка». (К., 1978. С. 22).

Якою б герметично замкненою С. не здавалась, вона тисячами ниток зв'язана з суспільством. Кожний член С. зберігає відому автономність і завдяки цьому входить до інших об'єднань людей, соціальних груп: виробничих, навчальних колективів, дитячих і юнацьких організацій, громадських спілок, політичних партій, користується закладами торгівлі, охорони здоров'я, спілкується з місцевою владою, сусідами, різними співтовариствами. Відносини в С. складаються не тільки з волі її членів, але й під впливом зовнішніх умов соціального життя суспільства.

Основні функції сім'ї: економічна, репродуктивна, виховна, рекреативна, комунікативна і регулятивна.

Економічна функція є однією з основних. Усі попередні форми сім'ї (до нуклеарної) були виробничими одиницями.

У зв'язку з науково-технічним прогресом роль економічної функції сім'ї звужується. Економічною функцією сім'ї залишається організація споживання і побуту.

Репродуктивну функцію називають ще функцією дітонародження або відтворення роду.

Виховна функція сім'ї — це здійснення первинної соціалізації дитини і виховання дітей до досягнення ними соціальної зрілості.

Рекреативна функція включає в себе надання фізичної, матеріальної, моральної і психологічної взаємодопомоги, зміцнення здоров'я один одного, організацію дозвілля членів сім'ї. Набув поширення сімейний відпочинок, сімейний туризм, сімейна організація легкоатлетичних занять, загартування тощо.

Комунікативна функція задовольняє потребу членів сім'ї у спілкуванні і взаєморозумінні.

Психолого-педагогічні дослідження підтверджують, що моральне і психологічне здоров'я людини, її емоційна культура залежать від характеру внутрісімейного спілкування, від прояву у спілкуванні психологічних настанов перш за все дорослих членів сім'ї, від морально-психологічної атмосфери в сім'ї.

Регулятивна функція включає в себе систему регулювання взаємовідносин між членами сім'ї, в тому числі первинний соціальний контроль і реалізацію влади та авторитету.

У демократичній сім'ї регулятивна функція здійснюється лише за допомогою моральних норм, особистого авторитету членів сім'ї, і в першу чергу авторитету батьків по відношенню до дітей.

За будь-якої форми сімейного співжиття психологи радять навчитися пристосовуватись один до одного. У своїй поведінці, своїх вчинках ніколи не можна нехтувати іншими членами сім'ї. Слід поважати їх звички, працю, прагнення і бажання. Сім'я — це не ідилія, а творчий процес, в якому треба виконувати певні обов'язки, постійно турбуючись про інших, що вимагає скоріше розуму, ніж почуттів, і про це ніколи не треба забувати. Принципи, на яких побудоване подружнє життя, повинні бути настільки міцними, щоб витримати будь-яку життєву негоду. Основною подружнього життя є вміння бути терплячим до поглядів і бажань іншого. Всі справи слід вирішувати не сваркою, а розважливою, розумною бесідою. Зайнятість жінки на виробництві викликало докорінний переворот в організації сім'ї. Обов'язки щодо ведення домашнього господарства слід розподіляти між усіма членами сім'ї і суворо контролювати їх виконання.

Питання С. надзвичайно важливі як для кожного індивіда, так і для суспільства в цілому. С. протягом тисячоліть була і нині є основним осередком людського суспільства. Міцна С. — запорука задоволення людини життям.

Сьогодні відновлюються народні традиції, пов'язані з вихованням дітей. Вивчення і впровадження їх батьками у виховну практику своєї С. сприятиме формуванню у молоді національного характеру, національної самосвідомості і гордості. Життєздатна нація зберігає себе в родині. Родина, сім'я — найміцніші національні твердині.

СІМ'Я БАГАТОДІТНА. У такій сім'ї виховується троє і більше дітей. Багатодітність заснована на традиціях української етнічної спільності, настановах соціального середовища, в якому формується особистість, складаються її ціннісні орієнтації. С.б. завжди поважали у народі. Держава також виявляє пошану та піклування про багатодітні сім'ї. Жінкам, які народили та виховали десять або більше дітей, присвоюється звання «Мати-героїня». Орденами «Материнська слава» I, II та III ступеня нагороджуються матері, які народили та виховали сім, вісім або дев'ять дітей. Матері, які мають п'яťох і шістьох дітей, нагороджуються «Медаллю материнства» I та II ступеня.

Усі жінки, які народили та виховали до восьмирічного віку п'яťох і більше дітей, мають додаткові пільги у пенсійному забезпеченні. С.б. отримує одноразові та щомісячні допомоги від держави. Для сімей, у яких четверо та більше дітей, на 50 відсотків знижена плата за їх утримання у дитячих дошкільних закладах. С.б. надається дотація з фонду всеобучу на харчування і одяг дітей, що навчаються у загальноосвітніх школах.

С.б. забезпечують реальну можливість постійного спілкування між людьми різної статі, різного віку, знижують можливість формування таких якостей характеру, як егоїзм, себелюбство, лінощі. Діти звикають піклуватися один про одного, подавати взаємну допомогу, поступатися у разі необхідності своїми інтересами, поділяти радощі та горе. У процесі повсякденного спілкування з старшими братами та сестрами молодші діти швидше розвиваються, переймаючи їх життєвий досвід. Різноманітність інтересів, характерів, відносин, що виникають у багатодітних сім'ях, — благодатний ґрунт для розвитку дітей, для самовдосконалення особистості батьків.

С.б. — це школа колективізму, підготовки кожної дитини до майбутнього самостійного сімейного життя.

Відчуття однакової батьківської турботи про всіх дітей буде здоровою атмосферою в сім'ї, сприяє вірному вихованню. Все це може здійснитися за умови хорошого прикладу суспільного та особистого життя батьків, організації для дітей правильного режиму дня — їх навчальної та побутової праці, спільного відпочинку.

СІМ'Я НЕПОВНА складається з батька чи матері з однією дитиною чи кількома.

С.н. утворюється внаслідок розпаду шлюбу, позашлюбного

народження дитини, окремого проживання батьків чи смерті одного з них. Відповідно розрізняють такі типи С.н.: осиротіла, позашлюбна, розлучена, утворена внаслідок розпаду. Виділяються також материнські і батьківські С.н. За кількістю поколінь у сім'ї розрізняють просту — мати (батько) і діти та неповну розширену — батько (мати), діти та інші родичі.

Останнім часом цей тип сім'ї зустрічається все частіше (внаслідок зростання соціально-економічної незалежності жінки, більш доляльного ставлення суспільства до позашлюбних дітей, піклування держави про одиноку матір). Але ніякий соціальний захист не може зняти проблем виховання в таких сім'ях. Вони полягають у однобічності виховного впливу, невірноваженості батьківських почуттів, у ризику формування у дітей спотворених поглядів на сім'ю і шлюб (у результаті відсутності прикладу нормальних стосунків батька і матері), у фемінізації (домінування жіночого впливу).

При певному збігові обставин С.н. стає сприятливим ґрунтом для формування особистості, поведінка якої відхиляється від ustalених норм. Це відбувається у результаті тривалого впливу на дітей конфліктної ситуації, напруженості обстановки в сім'ї у зв'язку з неправильним ставленням її членів до того, що сталося. А також — виникнення ситуації емоційного голоду чи надмірної жертовності батьківської любові, аморальної поведінки батька (матері), матеріально-побутових труднощів, невміння обрати педагогічно доцільний стиль взаємних стосунків.

Найбільш дійовим засобом поліпшення виховних можливостей неповної сім'ї з боку батьків є збереження і подальша організація сімейного мікроколективу на основі гуманних довірливих стосунків, формування почуття взаємодопомоги, залучення дітей у справи і турботи сім'ї, створення атмосфери радості завтрашнього дня, зростання значущості особистісного прикладу, формування у дитини позитивного ідеалу дорослого, розумне співвідношення батьківської любові та суворості.

Спілкування з батьком (матір'ю), які проживають окремо, мають доповнити той вплив на дитину, якого їй не вистачає в даній ситуації. Доцільна організація життєдіяльності дітей у сім'ї, вплив друзів сім'ї, родичів, які користуються у дитини авторитетом, теж допоможе уникнути однокості у вихованні. Більшість С.н. успішно здійснюють виховну функцію.

СІМ'Я НУКЛЕАРНА складається із мінімальної кількості людей, найнеобхідніших для її побудови — чоловіка, дружини та їх дітей. На відміну від патріархальної сім'ї, до якої можуть входити бабусі, дідусі, зяті, невістки, тещі, свекрухи та інші родичі, зараз все частіше зустрічаються бездітні нуклеарні сім'ї.

Вперше термін «нуклеарна сім'я» вжив у 1949 році, американ-

ський соціолог Ж. П. Мурдак. Оскільки в індустріальному суспільстві уже не потрібна була велика сім'я, за якою закріплювалась якась «справа» (вид праці), то вона почала дробитися на частини, що склалися з мінімальної кількості людей. Це було зумовлено рядом обставин. По-перше, така сім'я була більш рухливою. Шукаючи роботу, вона часто змінювала місце проживання. А це, в свою чергу, приводило до послаблення родинних зв'язків. По-друге, члени сім'ї дістали можливість набувати різних професій, займати різне становище у суспільстві, а отже, мати різні джерела прибутку, що гарантувало їм більшу стійкість, впевненість у собі. Завдяки цьому змінювався стиль життя, спосіб задоволення потреб, що теж сприяло віддаленню сімей одного роду. По-третє, розвиток системи соціального забезпечення та захисту зменшив потребу слабших членів родини (людей похилого віку, хворих) шукати опору в сім'ї, близьких стосунків з родичами.

У нуклеарній сім'ї значно ускладнюється проблема виховання дітей. Це пов'язано з тим, що у великій сім'ї у вихованні брали участь всі її члени, і помітну роль тут відігравали бабусі і дідусі. «Сімейна справа» вимагала участі у ній дітей, що спрощувало трудове виховання, їх професійну орієнтацію. Та й самі батьки були ближче до дітей, і їх вплив був значно сильнішим. Тепер у С.н. батьки все більше передовіряють своїх дітей дитячим закладам (яслам, садкам, школам). Отже, батьки повинні приділяти дітям більше уваги. Хто має можливість, звертається до дідусів та бабусь. Вони спілкуються з онуками, і це дає можливість виховувати у дітей повагу до літніх людей, потребу проймається їх турботами, допомагати тим, кому це необхідно.

СКАУТИ — хлопчики-розвідники. Історія світового скаутизму почалася у першому десятиріччі ХХ століття у Великобританії. Засновником скаутського руху став відомий англійський громадський діяч полковник Роберт Баден Пауел. Все почалося з того, що Баден Пауел вирішив спробувати розвинути у придатній для дітей формі скаутські (від англ. scout — розвідник) навички, які він виробив у своїй кар'єрі. Для цього він організував у 1907 р. для 20 хлопчиків з різних соціальних верств табір на острові Браунсі, де спробував на практиці втілити свої ідеї. Експеримент удался. За його підсумками Пауел надрукував книжку «Скаутинг для хлопчиків», що мала величезний успіх. Нині вона перекладена на 35 мов світу.

Видаючи книжку як методичний посібник для вже існуючих молодіжних організацій, Пауел і не думав, що вона стане підручником нового Всесвітнього руху. Але сталося саме так. У дуже короткий строк за ідеями Пауела по всій країні були створені патрулі бойскаутів, а згодом там почала діяти штаб-квар-

тира, яка координувала цей рух. Скаутинг швидко поширювався по всій Британській імперії, а з часом і в інших країнах світу. Перше світове скаутське зібрання — Джемборі — відбулося в Олімпії, в Лондоні, у 1920 р. Під час церемонії закриття Пауел одноставно був проголошений Головним Скаутом Світу. Для координації скаутського руху у 1922 р. у Парижі було створено Міжнародну скаутську організацію з виконавчим комітетом та секретаріатом. У 1916 р. в структурі скаутського руху виникли організації кабскаутів (маленьких скаутів). У цей же час з'являються ровери-скаути — об'єднання молодих людей, колишніх старших скаутів, які хотіли залишатися членами руху. А в 1946 р. створюється секція дорослих скаутів — «сеньйорів», яка допомагає молодшим скаутом проводити певні заходи.

Уже понад 80 років скаутинг зростає, розвивається, адаптується до нових умов життя. Скаутські організації нині діють більш як у 150 країнах світу і об'єднують понад 16 мільйонів членів. Об'єднуючою силою скаутингу виступає Всесвітня Організація Скаутського Руху (ВОСР).

Програма виховання бойскаутів виражена у їхній клятві та законах. Закони скаутів виражають загальнолюдські норми поведінки: правдивість, мужність, сміливість, ввічливість, почуття взаємодопомоги. Лозунг скаутів: «Будь підготовленим!». Девіз: «Добрий вчинок — кожен день!». Скаутські організації, проголошуючи себе поза політикою, вважають, що скаут належить до певної церковної організації і відвідує службу. Скаутинг передбачає систему зростання успіхів бойскаутів, набуття ними нових умінь і навичок. Для обліку індивідуальних досягнень бойскаута існує система знаків гідності: «Розвідник», «Спортсмен», «Майстер на всі руки», «Книголюб», «Читач карт», «Учений», «Перекладач», «Натураліст». Знаками гідності скаути нагороджуються за успіхи у діяльності за інтересами, за досягнення у різноманітних ремеслах, в культурі, спорті, за роботу інструкторами, за військову підготовку, вірність церкві. Цікаві нові знаки: «Атомна енергія», «Громадянин світу», «Охорона природи», «Атлетика», «Купівля товарів широкого вжитку». Щоб одержати знак «Купівля товарів широкого вжитку», бойскаут повинен уміти порівнювати ціни продукції різного виробництва і різних крамниць, збирати оголошення. Він учиться купувати старий автомобіль, вивчає умови банківських послуг. Так у бойскаута формуються навички підприємства.

До атрибутики скаутів належать: вимпел, уніформа, клич, відзнаки, спеціальна хустка тощо.

Своєрідністю скаутів є і те, що всі вони, вітаючись один з одним, тиснуть ліві, а не праві руки. Це є знаком особливої дружби і довіри.

Упродовж усієї історії скаутинг у своїй діяльності спирається на наукову базу знань про людину.

Закони скаутів

Виконуй свій обов'язок перед Богом і Батьківщиною.

Люби свою Батьківщину і усіма силами прагни бути корисним і чесним громадянином.

Надавай послуги і допомагай усім, особливо старим людям, дітям і жінкам.

Будь завжди правдивим і вірним даному слову.

Беззаперечно виконуй накази своїх керівників.

Будь другом тварин.

Будь веселим і ніколи не владай у відчай.

Будь ввічливим і акуратним.

Будь вірним законам скаутів.

Підкоряйся суду честі.

Заповіді скаутів

Не чекай від інших нічого, але сам для інших роби все, що можеш.

Живи для Батьківщини, близьких і будь другом тварин.

Будь лицарем, захисником бідних і слабких, поборником справедливої справи.

Зміцнюй своє тіло і душу, просвітлюй розум.

Хай твоя воля буде, як туго натягнутий лук.

Наслідуй покровителю розвідників св. Георгію Переможному: поражай зло у світі і перш за все порази злого дракона в самому собі.

Хай перша думка твоя буде про інших, друга — про себе.

Рости догори, як могутній дуб, а не стелись по землі, як повзуча верба.

Будь завжди кращим, ніж ти є сьогодні і ніж ти був учора.

Носи Бога в серці і пам'ятай девіз свій: «Будь готовий!».

Звичаї розвідників

1. Розвідники, скаути всього світу не валяються в ліжку ранком, а встають відразу.

2. Складають постіль своїми, а не чужими руками.

3. Миються старанно, не забувають шию і вуха, чистять зуби і пам'ятають, що зуби — друзі шлунку.

4. Стоять і сидять прямо, не горблячись.

5. Усміхаються, коли боляче, і насвистують, коли важко.

6. Не тримають руки в кишенях (бо не будеш «завжди готовий»).

7. Скаут — сильний і сміливий, кожен хвилину готовий допомогти людям будь-якими засобами. Він скромний, наполегливий і готовий принести себе в жертву заради іншого.

8. Кожний день скаут має зробити добру послугу людям. Для цього він ранком зав'язує на своїй краватці вузол, щоб ввечері, підводячи підсумки дня, розв'язати, якщо безкорислива послуга зроблена.

9. Кожен скаут повинен оволодіти якоюсь професією, а краще — декількома. Скаутська програма охоплює майже всі форми праці, можливі у практичному житті, а їх у них 70 і до кожного є значок, який можна одержати, лише склавши практичний екзамен.

10. Скаути займаються спортом, люблять екскурсії, походи і щорічно відпочивають у літньому наметовому таборі, де навчаються розпалювати вогнище без сірників, орієнтуватися без компаса, наводити переправи, надавати першу медичну допомогу, рятувати потопаючого, вивчають сузір'я, відшуковують лікувальні трави.

11. Обжерлива людина, а також та, що вживає алкоголь і палить, не може бути розвідником.

12. Скаут — джентльмен, лихослів'я вважається ганебним вчином і негайно карається (кухоль холодної води за комір або в рукав за кожне погане слово).

13. Скаути дуже відповідальні і завжди перші у навчанні, чесні, ввічливі, добрі, дбайливі, хоробрі, дружелюбні, чисті у помислах, словах і ділах і роблять все для слави Бога.

14. Уніформу скаути носять лише на окремих своїх заходах, але їх і без форми впізнають за їх поведінкою і вчинками. Розпочату справу скаути доводять до кінця. Вони знають адреси найближчого лікаря, найближчої аптеки, лікарні і пожежної команди, щоб бути завжди готовими допомогти людям у біді.

Молитва скаута

Ранком: «Господи, допоможи мені бути сьогодні кращим, ніж я був учора».

Ввечері: «Господи, допоможи мені бути завтра кращим, ніж я був сьогодні».

СПІЛКА ПІОНЕРСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ УКРАЇНИ (СПОУ) — громадське самодіяльне об'єднання дітей, підлітків та дорослих, створене на добровільній основі, правонаступниця піонерів України.

СПОУ має свій Статут, Програму, зареєстрована Міністерством юстиції України. Девіз СПОУ — «За Батьківщину, добро і справедливість».

Метою спілки є захист прав та інтересів своїх членів, об'єднання зусиль для добрих і корисних справ, розвиток здібностей. Спілка виступає проти політизації дитинства, будь-якої монополії в дитячому русі, за співробітництво з іншими громадськими об'єднаннями дітей та дорослих.

Статут СПОУ передбачає, що її членами можуть бути діти, підлітки та дорослі, незалежно від їх національності, соціального походження, ставлення до релігії. Прийом до організації проводиться, як правило, зі згоди батьків або осіб, які їх замінюють.

Члени СПОУ мають право:

- вибирати або створювати загін, дружину, інші об'єднання за власним бажанням;
- обирати органи самоврядування;
- бути обраними до органів самоврядування;
- захищати свою позицію в організації;
- входити до складу громадських об'єднань, діяльність яких не суперечить Конституції України та Статуту Спілки.

Обов'язки членів СПОУ — дотримуватись вимог Статуту, дбати про поповнення своєї організації.

Члени Спілки живуть за законами:

- єдності слова і діла;
- честі і совісті;
- дружби і товариства;
- турботи і милосердя.

Спілка використовує найрізноманітніші форми, методи і засоби розвитку загальнолюдських цінностей через реалізацію Програми «Я» — родина — Батьківщина».

Програма «я» закликає до самопізнання, самовдосконалення. Кожен повинен **знати**: правила людських взаємин; критерії оцінки себе і своєї роботи; як ефективно використовувати свій час; як розвивати свої здібності; як турбуватися про здоров'я; розвивати фізичні можливості; як дбати про свій зовнішній вигляд.

У рамках програми «я» кожен повинен **уміти**: чемно поводити себе вдома, на людях; бути гостинним і привітним, врівноваженим і дружелюбним; стежити за своїм зовнішнім виглядом; гарувати себе фізично, піклуватися про власне здоров'я.

Програма «Родина» спрямована на вивчення свого родоводу, виховання поваги до старших, турботу про молодших.

У рамках програми «Родина» кожен повинен **знати**: свій родовід; родинні традиції і свята; сімейний побут; правила сімейних взаємин; **уміти**: збирати історичний матеріал, записувати спогоди, вести родовід; підтримувати і примножувати сімейні звичаї, свя-

та; вникати в сімейну економіку; допомагати батькам доглядати молодших братів і сестер.

Програма «Батьківщина» допомагає осягнути історію рідного краю, його культуру.

У рамках програми «Батьківщина» потрібно **знати**: історію назв свого села, міста, області, географічні і економічні особливості свого краю; народні звичаї, обряди, пісні.

Кожен повинен **уміти**: збирати історичний матеріал, записувати спогади; пропагувати народні традиції, обряди, виконувати народні пісні, танці; турбуватися про чистоту повітря, землі і води, берегти малі і великі ріки, посадити дерево; надати допомогу хворим; сприяти відродженню рідної мови, збереженню пам'яток історії та культури.

Основною структурною ланкою СПОУ є первинний піонерський колектив. Згідно з Статутом первинним піонерським колективом може бути загін, гурток, клуб чи інше об'єднання за інтересами. Кілька первинних піонерських колективів створюють дружину. Первинні колективи можуть бути тимчасовими.

Вищими органами самоврядування у Спілці є Всеукраїнський зліт, обласні, міські, районні зльоти або конференції, збори дружин та загонів. У період між зльотами, зборами роботу піонерських колективів спрямовують Координаційна (всеукраїнська), обласні, міські, районні ради, ради дружин та загонів.

Символом належності до СПОУ є веселковий галстук та значок. Піонерські організації, колективи можуть мати і свої символи.

Державні прапори, гімни, піонерські прапори члени СПОУ вітають салютом. До ритуалів СПОУ належать народження піонерського загону, посвята у прапороносці, сурмачі та барабанщики, посвята у вожаті.

Найважливіший ритуал — прийом у піонери. Він є урочистим, індивідуальним, добровільним.

Прийом у піонерську організацію дорослих може здійснюватись на зборі загону чи дружини або за рішенням піонерської організації відбуватись на зборах, конференціях, пленумах дорослих членів Спілки.

Бажання дитини вступити до СПОУ слід всіляко підтримувати у сім'ї, розглядати як важливий етап у становленні особистості сина чи доньки, цікавитись справами СПОУ. У день вступу до СПОУ вдома варто організувати свято, сфотографувати дитину, зробити їй пам'ятний подарунок. Пам'ятати, що прийняття рішення про вступ до СПОУ і його реалізація — це тільки початок серйозної роботи дитини, спрямованої на самовдосконалення, формування загальнолюдських рис особистості.

СУДИ розглядають справи:

про неповнолітніх, які вчинили злочини;

про неповнолітніх, які вчинили адміністративні правопорушення у віці від 16 до 18 років;

про влаштування неповнолітніх правопорушників до приймальників-розподільників для неповнолітніх;

про адміністративну відповідальність батьків (усиновителів) чи опікунів (піклувальників) неповнолітніх за невиконання ними своїх обов'язків у вихованні і навчанні дітей;

про обмеження батьків у дієздатності, відібрання дітей і позбавлення батьківських прав, якщо їх спільне проживання з дітьми, щодо яких вони позбавлені батьківських прав, неможливе;

про відновлення батьківських прав і розв'язання спорів між батьками відносно місця проживання неповнолітніх;

з інших питань, що пов'язані з особистими і майновими правами неповнолітніх.

ТАКТИКА СІМЕЙНОГО ВИХОВАННЯ є реалізацією стилю виховання (авторитарного, демократичного чи ліберального). Обрання Т. с. в. залежить від рівня педагогічної грамотності батьків, ступеня їх гуманістичної спрямованості та рівня оволодіння ними технікою виховання (комплексом засобів самореалізації у спілкуванні з дітьми).

Умовно можна виділити п'ять компонентів сімейного виховання: диктат, опіка, конфронтація, мирне співіснування і співпраця.

Диктат, як правило, вибирається авторитарними батьками, які не сумніваються у своїй правоті. Така тактика виховання, позбавляючи дітей права голосу, нерідко веде до катастрофи. Жертва подібної виховної системи може стати не лише безвільним, зляканим виконавцем, але й суб'єктом диктатури.

Надмірна опіка відрізняється від диктату лише формою виявлення, належачи до явищ того ж роду. Результат нерідко збігається: відсутність у дитини ініціативи, самостійності, відсторонення від життєвих проблем.

Конфронтація — сімейна війна між батьками та дітьми. Так само, як диктат у його крайньому вияві, — це модель беззаперечної слухняності, покірності. Нерідко використовується фізичне покарання.

Мирне співіснування — це позиція невтручання батьків (іноді педагогічно пасивних), що у критичні періоди може призвести до відчуження від них дітей, безконтрольної їх поведінки, негативного впливу на них інших людей.

Оптимальним різновидом тактики сімейного виховання є співпраця, яка спирається на взаємну довіру, взаєморозуміння, дружбу батьків і дітей. Співробітництву перш за все сприяє наявність спільної зацікавленості творчою діяльністю, захоплення батьків

та дітей спортом, туризмом, музикою, театром, живописом і т. д.
Див. також: Довіра у вихованні.

ТИПОВІ ПОМИЛКИ СІМЕЙНОГО ВИХОВАННЯ. Найтипівішою помилкою сімейного і суспільного виховання є притуплення відчуття міри, яке батьки мають розвивати й вдосконалювати в собі постійно. Адже до негативних наслідків можуть призвести як абсолютна відкритість життя батьків, так і замкненість, відсутність відвертості, як надмірна суворість, так і потурання, як усунення дітей від хатньої роботи, так і надмірна зайнятість нею.

Поживним ґрунтом для типових помилок є хибний вибір стратегії і тактики сімейного виховання. Так, помилковою є думка про те, що перш за все треба виховувати дитину. Це не так. Передусім треба виховувати себе. Постійне самовдосконалення батьків — основний стимул самовдосконалення дітей, бо перша реакція їхньої поведінки — це наслідування батьків.

Батьки, користуючись незаперечним авторитетом у дітей, схильні думати що так має бути завжди. Проте авторитет слід постійно завойовувати і підтримувати.

Важливо також поважати себе і поступово створювати умови для появи у дитини її внутрішнього, власного авторитету, який базується на вірі в себе, здатності самостійно приймати рішення, відповідати за свої вчинки. Це, у свою чергу, сприятиме формуванню здатності бути самим собою, неповторною особистістю.

Наступна суттєва помилка, яка зумовлює ряд інших,— це віра батьків у те, що поки дитина мала, у неї немає ніяких прав у сім'ї. Але вони є. Уже з народження дитина має право на ласку, любов без будь-яких застережень, на суверенітет як фізичний, так і духовний, на усамітнення, необхідне для формування особистості. Безпосередня, безвідривна увага, стеження втомлює, часто призводить до малоініціативності, слабовілля.

Негативно впливають на психіку дитини сімейні сварки, з'ясування стосунків між батьками, відверте неприйняття ними інших людей.

Дитина не здатна оцінити це відразу, але її емоційна пам'ять назавжди закарбовує якісь почуття, пов'язані з певним епізодом, що надалі може навіть спричинитися до психічних розладів.

УКРАЇНСЬКА СКАУТСЬКА ОРГАНІЗАЦІЯ ПЛАСТ. Перші організовані за зразком англійського скаутингу гурти Пласту з'явилися ще у 1911 р. у Галичині. Вони були створені у Львові студентами Петром Франком (сином Івана Франка) та Іваном Чмолюю. Назву «Пласт» було взято від українських розвідників кубанського козацтва, яких звали «пластунами», бо не раз доводилося їм «пластувати» у прикордонних болотах, щоб непомітно підглянути ворога.

Офіційним початком Пласту вважається день першої присяги

пластового гурту при Академічній гімназії у Львові — 12 квітня 1912 р. Цей гурт заснував доктор Олександр Тисовський. Ним же були розроблені основні теоретичні засади та практичні рекомендації щодо діяльності організації, які були викладені у книжках «Пласт» (1913) та «Життя в Пласті» (1921).

У 1913 р. у Львові відбувся перший з'їзд представників пластових гуртів, на якому було створено Організаційний пластовий комітет. Тоді ж було створено і перший мандрівний табір. Пласт відіграв значну роль у вихованні молоді Західної України як до першої світової війни, так і після неї.

Початок відродження Пласту припадає на 16 грудня 1989 р., коли було створено опікунську Раду. 30 серпня 1990 р. перший загін пластунів (12 чоловік) прийняв присягу. Нині Пласт об'єднує на території 14 областей України близько 2,5 тисячі чоловік.

Пласт має Статут. Метою Пласту є виховання добропорядного громадянина, провідника суспільства на ідейних засадах, визначених у трьох головних обов'язках пластової присяги та пластовому законі. Принципи Пласту — законність, гласність, демократизм, самоврядування, рівноправність його членів.

Присяга Пласту звучить так: «Присягаюся своєю честю, що робитиму все для того, щоб бути вірним Богові й Україні, допомагати іншим, жити за пластовим законом і слухатися пластового проводу».

Як і всі скаути, організація має свій Пластовий Закон, у якому говориться, що пластун у своїх справах славний, сумлінний, точний і ощадливий. У поведженні з іншими справедливий, ввічливий, братерський та доброзичливий. Для добра України і Пласту — корисний, керується вимогами пластової старшини, пильний, піклується про своє здоров'я. Пластун любить красу і дбає про неї, він завжди у доброму настрої.

Пласт поєднує українські національні традиції з методами міжнародного скаутингу, сприяє патріотичному вихованню української молоді, виховує свідомих, відповідальних громадян з допомогою різних методик на ідейних засадах Пласту, на пластовій Присязі, Пластовому Законі і трьох головних обов'язках, плекає серед молоді традиції предків і передає їм знання та розуміння своєї історії, культури та ідей.

Пласт в Україні відкритий для всіх її громадян, незалежно від їх етнічного походження чи віросповідання, які визнають три головні обов'язки пластуна, Пластовий Закон і Статут цієї організації.

Стосовно виховних методів діяльності Пласту в його Статуті записано: «Пластова самовиховна метода полягає на добровільності членства та поступовій програмі занять і здійснюється в:

а) гуртовій системі, що допускає молодь — хлопців і дівчат —

до бажаного ними членства в гурті, який, спершу ведений старшим провідником, з часом набуває щораз більше самоврядування;

б) ряді ступеневих проб та накладання на молодь щораз більшої відповідальності за себе й інших, так, щоб вони набували знань, самовпевненості і здатності співпрацювати з іншими та вміння керівництва;

в) спрямуванні молоді до таких знань і змагань, в основному серед природи, які розвивають у неї спостережливість, слухняність і самозарядність, виховують повагу до інших, організовуючи її до служби і для національного і загального добра, і вчать умінь, корисних для неї самої».

Членство в організації Пласт індивідуальне. Його члени поділяються на звичайних, дійсних, приятелів, добродіїв, почесних і самітників.

Звичайні члени — це діти та підлітки віком від 6 до 17 років. Сюди належать два перші пластові улади: Улад Пластових Новаків — Новачок (6—11 років) та Улад Пластових Юнаків — Юначок (11—17 років).

Дійсні члени — це молодь, яка досягла 18 років і перебуває в Уладі Старших Пластунів — Пластунок (18—30 років), та особи, які перебувають в Уладі Пластунів — Пластунок Сеньйорів (понад 30 років).

Приятелі Пласту — це громадяни старші 18 років, які визнають користь пластової ідеї, погоджуються з методами пластового виховання і допомагають Пласту.

Титули добродіїв і почесних членів Пласту надаються тим, хто вносить вагомий вклад у розвиток організації.

Організаційна побудова структури Пласту досить складна і формується на українських традиціях, зокрема козацтва.

Як відомо, гаслом багатьох скаутських організацій є «Будь готовий!». Новацтво Пласту також вітається словом «Готуйсь!», а пластуни пам'ятають про це впродовж усього пластування.

Коли ж пластун зустрічає іншого друга-пластуна, то вітає його словом «Скоб!». Це слово означає породу орла, що зветься скоб білохвостий. Він водиться в Україні. Пластуни прийняли його як свій символ. Літери назви цього орла є початковими літерами чотирьох слів, що визначають істотні прикмети доброго пластуна, нагадують, яким треба бути: сильним, красним, обережним, бистрим.

Пластуни, як і всі скаути, вітаються лівою рукою. Вони мають свій однострій, на якому носять цілу низку пластових відзнак.

Відзнакою ж усього Пласту, його гербом є український тризуб і біла трилиста лілія, по-мистецьки сплетені в одну гармонійну єдність.

УСИНОВЛЕННЯ (УДОЧЕРІННЯ) — прийняття на вихован-

ня дітей, які втратили опіку батьків. У.— юридичний акт визначення між усиновителем і усиновлюваним прав та обов'язків, які існують між батьками і дітьми в сім'ї. Усиновити можна тільки неповнолітнього. Мотивом усиновлення повинен бути лише інтерес дитини.

У. проводиться рішенням органів районної чи міської влади за заявою особи, що бажає усиновити дитину. Заява подається у письмовому вигляді через органи опіки. Таємниця У. охороняється законом. Особа, що розголосила таємницю У. проти волі усиновителя, може бути притягнена до адміністративної або кримінальної відповідальності. Закон установлює ряд правил У. Так, усиновителем може бути будь-яка дієздатна особа— повнолітня і не позбавлена батьківських прав. Якщо усиновителі — подружжя, необхідна їхня обопільна згода. Якщо У. оформляє один із подружжя, необхідна згода другого. Усиновлені втрачають права і звільнюються від обов'язків щодо родичів за походженням. Обов'язковою є письмова згода батьків на У. Без згоди батьків У. може здійснюватись як виняток, якщо вони не проживають з дитиною більше року, ухиляються від її виховання, не проявляють батьківської турботи. Згода батьків не вимагається, якщо вони позбавлені батьківських прав, або визнані недієздатними (внаслідок душевної хвороби, чи недоумства), або визнані безвісті відсутніми. Якщо дитина, яку усиновлюють, досягла 10-річного віку, необхідна її згода. Якщо У. входить у суперечність з інтересами дитини, допускається його відміна. Якщо батьки відсутні, за дитиною зберігається право на утримання колишнім усиновителем.

Див. також: Опіка та піклування. Охорона материнства і дитинства.

ЦЕНТРИ МЕДИКО-СОЦІАЛЬНОЇ РЕАБІЛІТАЦІЇ НЕПОВНОЛІТНІХ створюються у державній системі охорони здоров'я за визначенням Комітету в справах неповнолітніх Кабінету Міністрів України для неповнолітніх, що вживають алкоголь, наркотики, а також для неповнолітніх, які за станом здоров'я не можуть бути направлені до загальноосвітніх шкіл і професійних училищ соціальної реабілітації.

Основним завданням Ц. м.-с. р. є створення умов і забезпечення лікування неповнолітніх від алкоголізму, наркоманії, токсикоманії та їх психосоціальна реабілітація і корекція.

До Ц. м.-с. р. направляються неповнолітні у віці від 11 років на підставі висновків медико-експертної комісії.

Неповнолітні перебувають у Ц. м.-с. р. протягом терміну, необхідного для лікування, але не більше двох років.

Питання про перебування неповнолітнього в Ц. м.-с. р. розглядається керівництвом центру на підставі прохання, поданого бать-

ками (усиновителями) чи опікунами (піклувальниками) за згодою неповнолітнього.

Положення про Ц. м.-с. р. н. затверджується Кабінетом Міністрів України.

ШКОЛА ДЛЯ ГЛУХОНІМИХ ДІТЕЙ — спеціальний навчально-виховний заклад, призначений для дітей, які не мають слуху, а в зв'язку з цим у них відсутнє і мовлення.

Діти, які зовсім не володіють мовою, зараховуються в підготовчі класи. Діти, які в дошкільному віці оволоділи деяким запасом слів, зараховуються до першого класу. Відбір у такі школи провадиться спеціальною комісією, яка включає до свого складу представника відділу народної освіти, сурдопедагога, лікаря-отоларинголога. Навчання ведеться за спеціальними програмами та підручниками. Вивчення мови та літератури передбачає формування мовлення, включаючи навчання вимові і зоровому сприйняттю усної мови. Як предмет спеціального вивчення мова є основним засобом спілкування педагогів з дітьми. У ролі допоміжних засобів використовується мімична і дактильна мова.

З метою розвитку і використання залишкового слуху, який може бути у таких дітей, обладнуються спеціальні слухові кабінети, робота в яких ведеться під наглядом лікарів.

Кількість учнів у класі — 10—12.

ШКОЛА ДЛЯ ДІТЕЙ З ПОРУШЕННЯМ РУХОВИХ ФУНКЦІЙ — спеціальний навчально-виховний заклад інтернатного типу для дітей, у яких порушення рухової сфери перешкоджають навчанню у масовій школі. У таких спеціальних школах вчать діти з наслідками поліомієліту і дитячого церебрального паралічу. Програми і підручники збігаються з програмами і підручниками масових шкіл.

Кількість учнів у класі не перевищує 16.

Навчально-виховна робота тісно пов'язана з лікувальною. У лікувальній роботі використовується індивідуальний підхід, тому в таких школах працюють лікарі різних спеціальностей.

ШКОЛА ДЛЯ ДІТЕЙ ІЗ ЗНАЧНИМИ ПОРУШЕННЯМИ МОВЛЕННЯ — спеціальний навчально-виховний заклад інтернатного типу для дітей із значними порушеннями мовлення при повноцінному слуху і нормальному інтелекті. У такі школи приймаються діти тільки після відбору медико-педагогічною комісією.

Кількість учнів у класі — 10—12. Склад їх змінний. Наприкінці навчального року учнів, у яких усунені дефекти мовлення, переводять у відповідний до їх підготовки клас масової школи.

Навчання здійснюється за спеціальними навчальними планами і програмами з широким використанням спеціальних методів індивідуальної і фронтальної роботи.

ШКОЛА ДЛЯ ДІТЕЙ, ЩО ПОГАНО ЧУЮТЬ, І ДІТЕЙ З

ПІЗНЬОЮ ГЛУХОТЮ — спеціальний заклад для дітей з недоліками слуху, які є перешкодою для нормального розвитку мови. Мову звичайної гучності діти сприймають на відстані не більше 2—3 м від вушної раковини. Діти, що чують мову звичайної гучності на більшій відстані, приймаються у ці школи у виняткових випадках, якщо їх відставання в навчанні в масовій школі не вдається подолати за допомогою додаткових логопедичних занять. Діти, які втратили слух у 4—5 років, неповністю втрачають за своєю ними усну мову. Це дає їм можливість навчатися разом з дітьми, що погано чують.

Кількість учнів у класі — 10—12.

Залежно від рівня мовлення такі діти поділяються на дві групи. До першої належать діти, які володіють розгорнутою мовою з деякими її недоліками; до другої — діти із значними дефектами мовлення. У першій групі навчання іде за підручниками масової школи; а в другій — за спеціальними підручниками.

Спеціальним завданням таких шкіл є виправлення і навчання усної мови, а також розвиток зорового (читання з губ) і слухового сприйняття мовлення. Класи школи обладнані звукопідсилювальною апаратурою, учні мають індивідуальні слухові протези. З дітьми проводяться спеціальні заняття з метою корекційної слухової роботи, розвитку навичків слухового сприйняття. З цією ж метою використовуються музично-ритмічні заняття.

ШКОЛА ДЛЯ ДІТЕЙ, ЩО ПОГАНО БАЧАТЬ — спеціальний навчально-виховний заклад для дітей з гостротою зору від 0,05 до 0,2 після корекції окулярами.

Такі діти навчаються за програмами масової школи з деякими змінами у змісті окремих навчальних предметів і розподілі матеріалу за роками навчання.

Освітлення в класі повинно бути яскравим (не менше 500 лк). Необхідно використовувати спеціальні парти, класні дошки, навчальні посібники. Такі діти можуть читати, писати, розглядати малюнки і картини, малювати, виконувати інші види роботи не більше 20 хвилин. У школах використовуються підручники масової школи, надруковані більшим шрифтом, зошити спеціально розліняні.

Особливе завдання таких шкіл — охорона, зміцнення і розвиток по можливості ослабленого зору в дітей.

ШКОЛА ДЛЯ СЛІПХ ДІТЕЙ — спеціальний навчально-виховний заклад інтернатного типу, в якому навчаються діти, які повністю сліпі або мають залишковий зір (до 0,05 з корекцією окулярами на оці, яке краще бачить).

Зміст навчання в Ш. д. с. відповідає програмі навчання в масовій школі (вивчаються ті ж самі предмети і в такому ж самому обсязі).

Викладання ряду навчальних дисциплін здійснюється за спеціальними програмами. Разом з тим широко використовуються спеціальні прийоми навчання, а також спеціальне обладнання і навчальні посібники.

Учні Ш. д. с. вчать по підручниках масової школи, які видаються рельєфно-кранковим шрифтом.

Кількість учнів у класі — 12.

Особлива увага спрямована на подолання наслідків сліпоти щодо просторових уявлень і орієнтацій.

ШКОЛА-ІНТЕРНАТ — навчально-виховний заклад, у якому всебічне виховання і навчання дітей повністю здійснюється державою.

Ш.-і. вперше були організовані у 1956 році. Основним завданням Ш.-і. було створення найбільш сприятливих умов для всебічного і гармонійного розвитку учнів, виховання в них високих моральних якостей, забезпечення фізичного і естетичного розвитку, підготовки до практичної діяльності в різних галузях народного господарства. Спочатку вважалось, що Ш.-і. візьмуть на себе головне навчально-виховне навантаження, і саме через них пройдуть всі або значна більшість дітей. Це відповідало домінуючому на той час погляду про перевагу суспільного виховання.

Час вніс свої корективи. Стало зрозуміло, що абсолютно неправильно з політичної, соціальної, тим більше з педагогічної точки зору применшувати роль, вплив, загальнопедагогічне значення сім'ї у становленні і формуванні дитини. Але Ш.-і. відіграли і продовжують відігравати значну роль, допомагаючи багатьом батькам дати освіту і виховання своїм дітям, а для багатьох дітей із неблагополучних сімей стали одночасно школою і домівкою.

Виховання хорошого сім'янина з підлітка-сироти, який не знає, що таке сім'я, — це найважче і найболючіше завдання, яке стоїть перед педагогами Ш.-і. Необхідно прищепити таким дітям родинні почуття, адже неможливо, щоб сироти, ставши дорослими, народжували нових сиріт. Якщо в дитинстві брати і сестри живуть у різних Ш.-і., то це може призвести до їх відчуження; захоплені своїми інтересами, старші не турбуються про молодших; закінчивши школу, такі діти можуть втратити один одного. Тому варто докласти всіх зусиль, щоб діти з однієї сім'ї перебували в одній Ш.-і., а також всіляко розвивати родинні почуття. Цьому сприятиме підтримка родинних стосунків з цими дітьми з боку родичів, відвідання їх у Ш.-і., листування з ними, запрошення в свої сім'ї на канікули, вихідні дні тощо.

ШКОЛА МУЗИЧНА — навчальний заклад, що дає загальну музичну освіту, виховує естетичний смак дітей на кращих зразках музичного мистецтва. В Ш. м. можуть бути відділи: фортепіанний, струйний, народний, духовний, хоровий. У навчальний план

Ш. м. входять такі дисципліни: гра на музичному інструменті, сольфеджіо, хор (оркестр), музична література, предмет за вибором, другий музичний інструмент, ансамбль, імпровізація, основи диригування, елементарна теорія музики. При Ш. м. можуть бути організовані підготовчі групи для дітей дошкільного віку.

Педагоги Ш. м. приділяють головну увагу підвищенню загальної музичної культури учнів. З цією метою організуються лекторії з музики, учні відвідують концерти, прослуховують записи відомих композиторів, виконавців.

Мережа Ш. м., шкіл мистецтв з музичними відділами постійно зростає. Це змушує батьків звертатися за порадою до педагогів-спеціалістів, у яку із шкіл віддати дитину. Заняття музикою — це велика, напружена праця, що вимагає терпіння і старанності. Вдома необхідно створювати умови для розвитку музичних здібностей дитини, заохочувати, підтримувати її в хвилини розчарувань, труднощів.

Див. також: Естетичне виховання дітей в сім'ї.

ШКОЛА НАЦІОНАЛЬНА — це громадсько-державна навчально-виховна установа, діяльність якої ґрунтується на використанні культурних та освітніх здобутків, прогресивних традицій ґрунтується на перспективу розвитку її духовного та інтелектуального потенціалу.

Зміст освіти української Ш. н. формується так, щоб забезпечити оволодіння основами національної та світової культури в широкому розумінні цього слова, і має відповідати загальнодержавному та світовому еталону.

Національна школа України повинна стати одним з основних соціальних інститутів, на який покладається відповідальна функція навчання та виховання підростаючих поколінь, розвитку духовного та інтелектуального потенціалу держави. В основу функціонування цієї школи покладено такі принципи: рівноправність усіх громадян України на здобуття загальної освіти; громадсько-державний характер освіти; визнання пріоритетного характеру фінансування та матеріального забезпечення школи; забезпечення повної господарської самостійності школи; обов'язковість мінімального рівня освіти; децентралізація системи управління школою; демократизація всіх сторін шкільного життя; пріоритетний статус державної мови; різносторонність і диференціація навчальних закладів; народний характер освітньо-виховної діяльності.

Виховання учнів української школи за своїм змістом і характером є національним. Воно ґрунтується на прогресивних педагогічних традиціях українського народу, здобутках національної і світової педагогіки та психології з широким використанням кращого досвіду виховної роботи, нагромадженого як у нашій країні, так і за її межами. Зміст виховання складають загальнолюдські

духовно-моральні та культурні цінності, інтерпретовані та конкретизовані через знання про національну, духовну та матеріальну культуру.

Головні завдання національної школи: гуманітаризація змісту шкільної освіти; демократизація особистості школяра; гуманізація міжособистісних взаємин учителів і учнів; формування та розвиток у дітей загальнолюдських цінностей на основі максимального врахування національних ідеалів; виявлення нахилів і здібностей учнів на основі систематичного психолого-педагогічного діагностування та забезпечення оптимальних умов для успішного їх розвитку; розвиток у молоді працелюбності, бережливого ставлення до природи, символів, матеріальної та духовної культури.

Відродження державності в Україні здійснюється на хвилі пробудження національної свідомості більш як 130 націй і народностей, які проживають тут.

У нашій державі, крім українських, функціонує понад 350 загальноосвітніх шкіл, які ведуть навчання двадцятьма мовами інших національностей, у тому числі румунською (молдавською) — 120 шкіл, угорською — 59, єврейською — 5, польською — 3 та ін. Організовано понад 1400 факультативних груп з вивченням болгарської, кримськотатарської, новогрецької, словацької, чеської, єврейської та інших мов. Від факультативного вивчення дітьми рідної мови відбувається поступовий перехід до введення її як навчального предмета, створення шкіл та спеціалізованих класів. У 1993 р. відкрито 420 класів, 30 недільних шкіл з румунською, угорською, єврейською мовами навчання, починається вивчення турецько-мосхетинської, кримчацької, турецької, асірійської, гагаузької мов.

Отже, відбувається процес відродження української національної школи та національних шкіл інших націй та народностей, що проживають в Україні, бо без цього неможливе будь-яке державне, національне і духовне їх відродження. «...Лише націоналізуючи народну освіту,— зазначає С. Русова,— можна ввести її в свідомість народів, бо тільки рідна мова є найплототворнішим, найприроднішим органом думки для мільйонів людей».

ШКОЛИ МАЛОКОМПЛЕКТНІ організовуються в населених пунктах, де нема достатньої кількості дітей для створення школи з повним комплектом класів. Ш. м. можуть бути початковими, неповними середніми і середніми. Вони відіграють певну роль у демографічній і соціально-економічній стабілізації села.

Більшість початкових сільських шкіл малокомплектні, в них може працювати один, два або три вчителі. Для організації навчальних занять формуються класи-комплекти, до складу яких входять учні двох або більше класів.

Щоб підвищити ефективність навчання, частину уроків можна проводити окремо для кожного класу, що входить до складу класу-комплекту. Для цього замість чотирьох уроків по 45 хвилин вчителю Ш.м. дозволяється проводити шість уроків по 30 хвилин. Тоді час початку занять для кожного класу різний. Так, у класі-комплекті, де навчаються учні 2-го та 4-го класів, 4-й клас може розпочинати заняття з першого уроку, а 2-й — з третього. Раціональне використання навчального часу на уроці і невелика чисельність класу забезпечують міцні знання.

У середніх і старших класах учні в класи-комплекти не об'єднуються.

Навчальний план, навчальні програми і підручники Ш. м. ті ж самі, що й у звичайній школі. Для учнів Ш. м. видаються спеціальні дидактичні матеріали, для вчителів — спеціальні методичні посібники і рекомендації. Постійну допомогу Ш. м. надають опорні середні школи.

В Ш. м. можуть бути організовані групи продовженого дня, режимом яких передбачено: проведення рухливих спортивних ігор, участь у суспільно корисній праці, сон для шестиліток, проведення самопідготовки, заняття за інтересами.

Ш. м. у своїй роботі спираються на допомогу трудових колективів, батьківської громадськості.

ШЛЮБ — це юридично оформлений, добровільний союз чоловіка і жінки, заснований на їх взаємній прихильності і укладений з метою створення сім'ї, народження і виховання дітей.

Певна річ, важко говорити про щасливе життя у шлюбі, коли не буде там взаємним найвище людське почуття — кохання.

Для укладення Ш. необхідні взаємна згода пари і досягнення ними шлюбного віку. Шлюбний вік на Україні для жінок — 17 років, для чоловіків — 18 років.

Чоловік і жінка, що перебувають в Ш., однаково відповідальні за благополуччя і виховання дітей.

Визнається дійсним тільки Ш., зареєстрований у державних органах записів актів громадянського стану. Виконкомам районних (міських) Рад народних депутатів надано право в окремих випадках понижувати шлюбний вік. Основою для пониження шлюбного віку може бути: вагітність жінки, народження нею дитини, фактичні шлюбні відносини і т. п.

Готовність до майбутнього шлюбного життя визначається виробленням у юнака бажання і вміння бути вірним чоловіком, добрим господарем, годувальником своїх дітей, у дівчини — прагнення повністю реалізувати природне призначення жінки, дружини, матері, господині, хранительки домашнього затишку.

Підготовка до майбутнього шлюбного життя може бути різною — соціальною, духовно-моральною.

Соціальна зрілість вимірюється наявністю професії і готовністю юнака самостійно працювати, щоб, як говорять у народі, на хліб заробляти, хату збудувати і дітей годувати, тобто матеріально утримувати сім'ю.

Духовно-моральна готовність молоді до шлюбного життя відображає здатність юнака та дівчини після одруження створити міцну, здорову й щасливу сім'ю, віддавши їй своє серце і любов, найкращі помисли й діяльність, самовіддано служачи їй до кінця свого життя. Порівняно з іншими видами підготовки, духовно-моральна належить до найскладніших і найвагоміших.

Народна мудрість вчить, що найкраще молодь готується до родинного життя в буденності батьківської сім'ї, на прикладі батьків. Успіх у цій важливій справі прийде тоді, коли ідеї дошлюбної підготовки будуть зливатися з ідеями батьківської етнопедагогіки, коли в ній реалізуються принципи історизму й близькі нашому народові думки, адекватні його традиційним моральним уявленням про сім'ю, дітей, подружній статус, батьківські обов'язки, родинні взаємини, його загальнолюдським поглядам на сімейне життя взагалі.

Створити щасливу родину — справжнє педагогічне мистецтво. І виходить, що не кожному воно під силу. Поки що в Україні щороку розлучається 180 тисяч шлюбних пар, тобто розпадається третина сімей. Найприкріше те, що тенденція до розлучень не зменшується, а збільшується. Причин цього сумного явища може бути чимало. Одна з них — слабка підготовка молоді до шлюбного життя.

Належно підготувати подружжя до сімейного життя означає передусім запобігти його розладу. Важлива роль у цьому відводиться і батькам, створеній ними сім'ї. У батьківській сім'ї закладаються підвалини майбутньої молодої сім'ї, юнак і дівчина засвоюють основні норми, критерії відносин, поведінки для створеної ними сім'ї.

В Україні прийнято дотримуватись святості першого Ш. (Шлюб не на рік, а на весь вік. Перша жінка від Бога).

Основи законодавства про шлюб та сім'ю не допускають укладення Ш. між родичами, між усиновителем і усиновленим, між особами, з яких хоча б одна визнана судом нездатною вступити до шлюбу в результаті душевної хвороби, між особами, з яких хоча б одна уже знаходиться в іншому шлюбі.

*Людина доти могутня і непереможна, поки вона
вірна законам природи.*

В. О. Сухомлинський

**ОХОРОНА І ЗМІЦНЕННЯ
ЗДОРОВ'Я ДІТЕЙ**

АДИНАМІЯ — стан надзвичайної м'язової слабості, яка часом доходить до того, що людині неможливо ходити, стояти, навіть сидіти. Загальна А., яка охоплює увесь організм, може виникнути в результаті мозкового захворювання (енцефаліт), а також гострих чи хронічних інфекційних захворювань, отруень або тривалого голодування.

У дитячому віці однією із ранніх ознак туберкульозного менінгіту є А., яка іноді поєднується з підвищеною сонливістю. Дитина стає млявою, малорухливою, поступово втрачає інтерес до іграшок, до школи і до друзів. Такий стан повинен насторожити батьків, педагогів і лікаря. Хворого треба негайно покласти в лікарню. Діти, які перенесли черепно-мозкову травму, згодом іноді стають адинамічними, повільними. Це може надовго знизити їх працездатність і успішність у школі. А. іноді виникає у дітей і після вірусного грипу, пневмонії та інших хвороб поряд з астеничними явищами. У цих випадках корисним є загальнозміцнююче і тонізуюче лікування, строго дозований режим праці і відпочинку і поступове загартування, краще за все у санаторних умовах.

АКАЛЬКУЛІЯ — порушення або повна втрата здатності рахувати та виконувати розрахункові операції. А. є результатом ураження різних ділянок кори головного мозку. Розрізняють первинну А., що пов'язана з порушенням розуміння розрядної будови числа, труднощами в розрахункових операціях, і вторинні форми А., що виникають при інших розладах вищих психічних функцій (афазії, агнозії, амнезії) або загальному порушенні цілеспрямованої інтелектуальної діяльності. А. може бути однією з причин ускладнень при вивченні дитиною математики. Тому з дітьми, хворими на А., проводяться індивідуальні заняття з використанням спеціальних методик.

АКОМОДАЦІЯ ОКА — пристосування ока до чіткого бачення предметів, що знаходяться від нього на різних відстанях. А. о. здійснюється за рахунок здатності кристалика змінювати свою опуклість (ставати більш плоским при віддаленні предметів і більш опуклим при їх наближенні), в результаті чого змінюється переломлюваність світлових променів, що йдуть до ока, і, відповідно, можливе фокусування їх на сітчатці ока. А. відіграє важливу роль у здійсненні правильної функції ока.

АЛЕРГІЯ — змінена чутливість організму людини до певних речовин. Усі речовини, які здатні викликати А., називаються алергенами. Ними можуть бути мікроби, токсини і найрізноманітніші хімічні речовини. А. виявляється в порушенні звичного перебігу загальних і місцевих реакцій, частіше при повторному надходженні в організм алергенів. Реакції ці можуть бути в порівнянні з нормою підвищеними, пониженими чи повністю відсутніми.

А. лежить в основі деяких захворювань: бронхіальної астми, сінної гарячки, кропивниці та ін. Алергічні процеси сприяють виникненню ревматизму, нефриту, туберкульозу. А. викликають деякі харчові продукти. Суніці, шоколад, яйця можуть спричинити висипи на шкірі, свербіж, іноді підвищення температури, запаморочення, блювоту. Якщо організм має підвищену чутливість при введенні лікувальної сироватки (протистовбнякової, протидифтерійної та ін.), може розвинути сироваткова хвороба, для якої характерні підвищена температура, озноб, висипи на шкірі, свербіж, набрякості на обличчі, болі в суглобах тощо. У тяжких випадках можлива втрата свідомості і падіння серцевої діяльності. У дітей явища А. проявляються більш яскраво, ніж у дорослих.

АЛКОГОЛІЗМ — зловживання алкоголем. Розрізняють алкоголізм побутовий — зловживання алкоголем без ознак звикання, хронічний — з ознаками фізичної та психічної залежності, алкогольні психози (марення, гарячка, галюцинації).

Ознаки хронічного алкоголізму з'являються поступово залежно від регулярності вживання алкоголю, його доз і проявляються у зміні реактивності організму на спиртне, що включає:

1) зміну толерантності. Термін «толерантність» використовується для позначення своєрідної «стійкості» організму при алкоголізації. Для досягнення міри сп'яніння з часом необхідно підвищувати дозу алкоголю. Толерантність на рівні А. значно перевищує фізіологічно допустиму;

2) зникнення захисних реакцій організму (реакції отруєння на спиртне, що проявляється в зникненні блювотного рефлексу та ін.).

Складовою частиною алкогольних напоїв є етиловий спирт. За своєю біологічною дією на людину це протоплазматична отрута, що найбільше руйнує статеві клітини та клітини головного мозку. Ось чому неприпустиме захоплення спиртними напоями, коли планується народження дітей. Це стосується не тільки моменту зачаття, але й періоду вагітності. Численні спостереження підтверджують, що людина, яка піддається алкогольним навантаженням, може народити дитину з відхиленнями у фізичному та психічному розвитку.

При зловживанні алкоголем поступово з'являються патологічні зміни у внутрішніх органах, порушується обмін речовин, що призводить до серйозних хронічних захворювань шлунку, серця, печінки, нирок. Вражаються периферійні нерви, спостерігаються функціональні зміни у центральній нервовій системі. Зростає соціальна та психологічна деградація.

АЛКОГОЛІЗМ ДИТЯЧИЙ — зловживання алкоголем у ранньому віці. Розрізняють алкоголізм дитячий та підлітковий. Побу-

тове пияцтво серед дітей та підлітків останнім часом набуло особливого поширення. Причин цьому багато. А. д. зустрічається частіше там, де більше соціально напружених конфліктних ситуацій. Дитяча емоційна нестабільність може бути викликана сімейним неблагополуччям, непорозумінням, а іноді і відчуженістю в колі однолітків і батьків. Випиваючи, підліток намагається погасити характерний для нього стан тривожності, повернути втрачену впевненість у собі, привернути до себе увагу, іноді навіть шляхом асоціальної поведінки.

Алкоголізм — явище соціальне. Тому міра його вираження залежить від загальної атмосфери у суспільстві.

Найчастіше причиною пияцтва дітей та підлітків є наслідування дорослих, в першу чергу батьків, літературних та кінематографічних героїв. Якщо доросла людина сприймає кінофільм чи літературний твір як дзеркальне відображення реальної дійсності, то дитина, внаслідок власного некритичного сприймання та вікової нездатності відокремити реалії життя від реалій мистецтва, вбачає в героях фільмів об'єкти наслідування.

Завдання дорослих виховувати у дітей бережливе ставлення до власного організму, почуття відповідальності за особисту долю, майбутнє своїх дітей.

Іноді дитина сприймає вживання алкоголю як своєрідний експеримент. Це так звана схильність до задоволення допитливості, потяг до «забороненого». Тому обов'язок батьків і вихователів своєчасно, доступно, переконливо пояснити шкоду алкогольних напоїв, специфіку їх дії на організм, зокрема дитячий.

АНАТОМО-ФІЗІОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ДІТЕЙ — це вікові особливості будови і функцій організму в цілому і його окремих систем та органів. Знання і врахування цих особливостей необхідні батькам і вчителям для правильності організації виховання і навчання дітей у сім'ї та в школі.

Процес фізичного розвитку дітей відбувається нерівномірно, хвилеподібно: в одному віці спостерігається прискорення росту (тіло дитини витягується у довжину), в іншому — навпаки, помітно збільшується вага тіла при одночасному сповільненні росту (тіло дитини стає повнішим, округленим). За цим показником можна виділити такі періоди тілесного розвитку дітей: 1) період першого округлення (від 1 року до 4 років), для якого характерне щорічне збільшення ваги при відносно невеликому рості тіла в довжину; 2) період першого витягнення (від 5 до 7 років), який відзначається помітним ростом тіла у довжину при відносно слабкому збільшенні ваги; 3) період другого округлення (від 8 до 10 років); 4) період другого витягнення (від 11 до 16 років); 5) період третього округлення, або період дозрівання (від 16 до 20 років).

У процесі тілесного розвитку значних змін зазнають також пропорції тіла дитини. У немовляти, наприклад, дуже велика голова у порівнянні з довжиною всього тіла і короткі руки та ноги, відносно довгий тулуб. З віком ці пропорції поступово наближаються до пропорцій дорослої людини.

Кісткова тканина у дітей гнучка, податлива. У маленьких дітей вона легко деформується. Повне окостеніння скелета закінчується лише у 24—25 років. Ці особливості кісткової системи важливо враховувати дома батькам при організації фізично важких робіт і в школах на уроках фізкультури. Рання спортивна спеціалізація може часом принести шкоду нормальному фізичному розвитку школяра.

При народженні дитина має вже сформовану м'язову систему, проте м'язи її дуже тоненькі і ще не здатні до швидких і тривалих скорочень. У перші роки життя м'язи дитини ростуть тільки у довжину і залишаються ще тонкими і слабкими. Коли у дитини з'являється рухлива діяльність, її м'язи починають рости у ширину, збільшується їх білковий склад, поступово наростає м'язова маса. Збільшення м'язової маси не закінчується з окостенінням скелета. Воно продовжується до 30-літнього віку і навіть далі.

М'язи дітей швидко стомлюються, і це варто мати на увазі при організації в школі і дома трудових процесів і фізичних вправ.

У зв'язку з великою потребою у кисні у дітей має місце гіпервентиляція легень, об'єм повітря, що проходить через них, майже досягає норми дорослого. Аналогічна картина спостерігається і в діяльності серця. До 11—12-літнього віку серце дитини щодо маси його тіла має відносно більші розміри, ніж у дорослих. Через ці особливості організм дитини потребує більше чистого повітря, ніж організм дорослого. Отже, треба дбати, щоб приміщення, де вона перебуває, добре провітрювалося.

Дуже важливе значення для розвитку дітей та підлітків має правильне харчування. Оскільки дитячому організму властива підвищена життєдіяльність, йому потрібна відносно більша кількість їжі на кілограм ваги, ніж дорослому. В ній має бути правильне співвідношення білків, жирів, вуглеводів, а також кальцію, фосфору, різноманітних вітамінів. Особливе значення має білковий мінімум, тобто та найменша кількість білка, яка необхідна для нормального розвитку дитини. Цей мінімум майже у чотири рази вищий, ніж у дорослих.

Характер і інтенсивність тілесного розвитку дітей великою мірою визначаються діяльністю залоз внутрішньої секреції. З їх роботою пов'язані ріст організму в цілому і окремих його частин, обмін речовин, робота м'язів і центральної нервової системи, розвиток первинних і вторинних статевих ознак тощо.

Загальний хід фізичного розвитку дитини, підпорядковуючись біологічним законам, разом з тим зазнає значних змін під впливом різноманітних соціальних факторів: матеріального стану сім'ї, можливостей нормального харчування, сприятливих гігієнічних умов життя і т. д.

А.-ф. о. д. в окремі вікові періоди у загальних рисах можуть бути охарактеризовані так.

Немовлячий — від народження до 1-го року. Найбільший інтерес у цьому віці викликає початкова фаза розвитку вищої нервової діяльності. Новонароджений має три безумовних рефлексів — харчовий (смоктальні рухи), оборонний (крик у відповідь на несприятливі подразнення) і орієнтувальний (поворот голови в бік світла та ін.). На цій основі поступово формуються більш складні — умовні рефлексивні.

У перші дні після народження спостерігаються неупорядковані рухи рук і ніг, очей, крик без сліз, відсутність посмішки. В кінці 1-го місяця життя, на 2-му і 3-му місяці рухи очей стають координованими, дитина фіксує ними предмет, що рухається, повертає голову в бік звуку, з'являється посмішка, плач із сльозами. На 4-му місяці формуються рухи з наміром щось схопити, дитина починає сидіти, впізнавати людей і прості предмети. На 7-му—8-му місяці неупорядковані рухи поступово зникають, дитина починає стояти, тримаючись за опору, сприймати і запам'ятовувати слова. Наприкінці 1-го року дитина може вже ходити, промовляти перші осмислені слова.

Ранній вік — від 1-го до 3-х років. Наприкінці другого року у дитини прорізуються усі молочні зуби і відповідно змінюються процеси травлення. Відбувається більш енергійний ріст тіла, розвиток внутрішніх органів і рухового апарату. Протягом 2-го—3-го року життя інтенсивно збільшується запас слів дитини. На 3-му році, як правило, дитина оволодіває граматичною будовою мови, вміє правильно вживати відмінки і дієслівні форми.

Дошкільний період — від 3-х до 7 років. Цей вік у певному розумінні є переломним: майже всі органи тіла (за винятком статевої системи) до 7 років набувають властивої їм структури і в подальшому їх розвиток виражається лише у рості та удосконаленні взаємин один з одним. У нервовій тканині закінчується утворення дендритів нервових клітин, завдяки чому поліпшуються процеси взаємозв'язків між різними відділами мозку. Знижується властива попередньому вікові легка збудливість нервових центрів, і посилюються гальмівні процеси. Краще починає діяти рухова ділянка кори — рухи дитини дошкільного віку більш координовані і більш складні та різноманітні у порівнянні з рухами дитини раннього віку. Дошкільник здатний оволодіти такими складними засобами пересування, як ходіння на лижах,

катання на ковзанах, фігурне катання, та ін. Він може виконувати такі дії, які вимагають точної координації рухів: тримати олівець і ручку при письмі та малюванні, зав'язувати вузлик тощо. Рухливість дошкільника не супроводжується ознаками втоми. Проте батькам, вихователям треба стежити за тим, щоб він не перевтомлювався. Справа в тому, що у дітей 6—7 років спостерігається деяка невідповідність у розвитку серця і кровоносних судин: судини розвиваються швидше від серця, тому воно несе більше навантаження, ніж у попередніх і в наступних вікових періодах.

У дошкільному віці удосконалюється друга сигнальна система. Завдяки першим, поки що елементарним заняттям, спрямованим на оволодіння грамотою, в корі головного мозку починають формуватись фізіологічні механізми читання і письма. У 5—6-літньої дитини починає складатися певний тип вищої нервової діяльності.

Молодший шкільний вік — від 7 до 11—12 років. У цей період ріст щороку збільшується в середньому на 5 сантиметрів, вага — на 2—2,5 кілограма, а за увесь цей час — в середньому на 18 кілограмів.

Дихання молодшого школяра відносно прискорене і поверхове. Маса серця по відношенню до ваги всього тіла наближається до норм дорослого: 4 грами на 1 кілограм. Пульс залишається прискореним — до 84—90 ударів на хвилину. Тому постачання усіх тканин організму кров'ю майже в два рази більше, ніж у дорослої людини, пульс якої дорівнює 70—72 ударам на хвилину.

М'язи у дітей цього віку ще слабкі, особливо м'язи спини, і вони не здатні тривалий час підтримувати тіло в правильному положенні. Це може привести до неправильної постави. Кістки скелета, особливо хребта, також відзначаються слабкістю і податливістю щодо зовнішніх впливів, через що у молодших школярів часом спостерігається викривлення хребта, а це, в свою чергу, призводить до затримки у розвитку грудної клітки, стійких порушень роботи серця та легень. Молодші школярі ще не пристосовані до статичного положення на заняттях у школі, тому їм необхідні систематичні повсякденні фізичні вправи.

У молодшому шкільному віці (до 8—9 років) закінчується анатомічне формування структури головного мозку. Проте у функціональному відношенні його розвиток ще триває під впливом занять у школі, які вимагають напруження уваги, зосередженості розумової роботи, заучування і утримування в пам'яті навчального матеріалу.

Підлітковий (середній шкільний) вік — від 11—12 до 14—15 років. Цей вік збігається в часі з другим періодом витягнення: ріст тіла в довжину за рахунок росту кінцівок. Розвиток скелета здійснюється нерівномірно. Пропорції тіла попе-

реднього періоду змінюються: в той час, як кістки хребта і кінцівок ростуть швидко, ріст грудної клітки відстає, вона залишається вузькою, і за своїм загальним виглядом підліток худорлявий, видужений.

Спостерігається диспропорція у розвитку м'язів і кісток. М'язи не встигають за ростом кісток і лише витягуються внаслідок своєї еластичності. Це призводить до погіршення координації рухів, які у підлітків стають незграбними. Часто вони не знають, «куди подіти руки». Разом з тим у цей період, збільшується м'язова сила, хоча вона ще не супроводжується розвитком м'язової витривалості. Посилений ріст кісток хребта, таза, кінцівок може викликати порушення їх структури і викривлення в результаті важкої м'язової роботи. У зв'язку з цим треба дуже уважно ставитись до фізичних вправ підлітків. Вони не повинні бути надмірними, такими, що вимагають різких силових рухів чи будь-якого напруження. Це також позначається на діяльності серцево-судинної системи.

Розвиток анатомічної структури головного мозку у цьому віці завершується, але продовжується інтенсивний функціональний розвиток центральної нервової системи, особливо кори головного мозку.

Підлітковий вік — це і вік статевого дозрівання, він закінчується у дівчаток в середньому до 15 років, у хлопчиків — до 16—17 років.

У цьому, так званому перехідному періоді діти потребують особливо уважного догляду. Їх бурхливо зростаючу енергію слід спрямовувати в бік серйозних інтелектуальних інтересів, занять мистецтвом, участі у громадському житті. При відсутності такого педагогічного впливу статеві потяги у підлітків можуть набути шкідливих для їх здоров'я і психіки форм.

Юнацький (старший шкільний) вік — від 14—15 до 17—18 років. Початок цього віку збігається із закінченням процесу статевого дозрівання. Темп росту тіла в довжину уповільнюється, зате воно збільшується у вазі. За зовнішнім виглядом старшокласники вже схожі на дорослих. У цьому віці все ще триває окостеніння скелета. Відбувається значне збільшення м'язової сили і витривалості, дедалі поліпшується координація рухів.

Старшокласникам доступні усі види силових вправ і вправ на витривалість, вони без шкоди для себе можуть брати участь у змаганнях з усіх швидкісних видів спорту. Нормальним стає співвідношення маси серця і кровоносних судин, частота пульсу і кров'яний тиск наближаються до норм дорослих. Робота серця стає більш стійкою. Завершується розвиток центральної нервової системи.

При характеристиці А-ф. о. д. необхідно мати на увазі: процес

тілесного розвитку відбувається безперервно, тому не можна встановити точні строки початку і кінця того чи іншого періоду; у кожному періоді є багато особливостей, характерних для попереднього віку, і в той же час може бути поява нових рис, характерних для наступного вікового відрізка. Загальні закономірності тілесного розвитку переплітаються з індивідуальними особливостями дитини, завдяки яким вікові рамки того чи іншого періоду мають досить широкий діапазон. Тому при вивченні А.-ф. о. д. треба враховувати їх індивідуальні особливості.

АНОМАЛЬНІ ДІТИ — це діти з тими чи іншими відхиленнями від нормального фізичного чи психічного розвитку: з порушенням слуху (глухі і слабоглухі), зору (сліпі і ті, що слабо бачать), мови, з розладом опорно-рухового апарату, розумово відсталі, з різними складними дефектами (сліпо-глухі, глухі і одночасно розумово відсталі та ін.).

Аномалії у дітей можуть бути як вродженими, так і набутими в результаті захворювання матері під час вагітності, пошкодження плоду, родової травми і захворювання дітей у ранньому віці. У А. д. відчуваються труднощі у взаємодії з навколишнім середовищем, у формуванні різних видів діяльності, починаючи з участі в іграх. Вони повільно сприймають інформацію, недосконало володіють мовою.

А. д. потребують спеціального навчання і виховання. Спеціальні школи різного типу (залежно від характеру аномалії) дають їм загальноосвітню підготовку, готують до праці, ведуть послідовну корекційну роботу стосовно кожного виду дефекту.

Особлива роль у вихованні А. д. належить сім'ї. Дітям з недоліками зору, слуху, мови необхідно активне спілкування, велика увага і ласка. Ніколи не слід нагадувати дитині про її дефект. У сім'ї має бути спокійна атмосфера, рівні доброзичливі відносини. Це дуже важливо для нервової системи хворої дитини.

АПАТІЯ — стан повної байдужості, млявості. Характерною ознакою А. є пасивне ставлення до всього навколишнього. Апатія часто поєднується з адинамією (утруднення рухової діяльності). Сстійка і різко виражена А. може бути ознакою початку нервово-психічних захворювань (шизофренія, енцефаліт), порушення діяльності залоз внутрішньої секреції. Стан А. властивий також хворим з пошкодженими лобовими долями головного мозку (травми, пухлини). Іноді А. буває наслідком черепно-мозкової травми. В учнів А. може призвести до значних утруднень у навчанні. Нездатність до засвоєння нового матеріалу, послаблення пам'яті, зниження працездатності, які властиві А., спричиняються до поганої успішності. Позитивне значення у практиці навчання таких дітей має правильно організована праця, індивідуальний

підхід педагога. Завдання педагога — збудити і підтримати у дитини інтерес до навчання, тренувати її витримку, здатність до напруження.

Результативними є лікування у санаторних школах для нервових дітей.

АСТЕНІЯ — нервово-психічна слабкість, що виявляється у підвищеній стомлюваності, виснаженості, зниженій чутливості, крайній нестійкості настрою, порушеннях сну.

Виникає А. в результаті перенесених гострих інфекційних хвороб, таких, як скарлатина, кір, вітрянка, що йдуть одна за одною, чи хронічних захворювань (туберкульоз, ревматизм та ін.), фізичних та розумових перенапружень, тривалих негативних переживань і конфліктів.

А. може бути віддаленим наслідком черепно-мозкової травми. При травматичній А. спостерігається ослаблення пам'яті, зниження працездатності, схильність до безпідставних спалахів гніву.

У стані А. діти, як правило, важко переносять звичайний шкільний режим. На третьому-четвертому уроках вони не можуть слухати пояснення нового матеріалу. Заважають головний біль, потьмарення свідомості, потемніння в очах.

У лікуванні А. важливу роль відіграють раціонально організований відпочинок (найкраще в санаторних умовах), збільшення тривалості сну та інші заходи, що сприяють зміцненню організму та заспокоєнню нервової системи.

АУТИЗМ — хворобливий стан психіки, який характеризується зайнятістю людини своїми внутрішніми переживаннями, відгородженістю від зовнішнього світу і поступовим відривом від реальної дійсності. В стані А. такі люди стають бездіяльними, втрачають інтерес до сучасних подій, контакт з іншими людьми, заглиблюється у світ галюцинацій.

Діти, які страждають А., перестають спілкуватись з однолітками, намагаються бути на самоті, іноді ховаються, створюють свій власний світ маячних фантазій і живуть у ньому як дійові особи, довго розмовляють з кимось невідомим, загрожують. Таку хвору дитину майже неможливо повернути до дійсності. А. часто поєднується з небажанням розмовляти, хоча потенціальна можливість мовного спілкування ще зберігається.

При нерізко вираженому А. діти, що мають достатні здібності, можуть навчатися в нормальній школі. Проте часто через дивацтва в поведінці, неможливість пристосуватись до колективу її доводиться залишати.

ВИКРИВЛЕННЯ ХРЕБТА — це зміна його нормальної форми. Розрізняють два види В. х. Перший — викривлення хребта назад — кіфоз грудного відділу, або кругла спина, і збільшення по-

перечного вигину вперед, що супроводжується випинанням живота. Другий — бічне відхилення хребта від середньої лінії (сколіоз).

Спостерігається вроджене і набуте В.х. Вроджені форми В.х. пов'язані з вадами його розвитку. Набуті форми поділяються на рахітичні — після перенесеного у ранньому дитинстві рахіту; статичні — у зв'язку з порушенням опорної функції, наприклад, укороченням однієї ноги; паралітичні — після перенесеного поліомієліту; травматичні — як наслідок травм і такі, що виникають у зв'язку з неправильним положенням під час сну (на боці, скрутившись «клубочком») і сидінням за столом чи партою, що не відповідає росту дитини. В. х. може виникнути і при косоокості, короткозорості, які змушують дитину займати неправильну позу. Розвитку сколіозу сприяє носіння дитини постійно на одній і тій же руці, тримання її під час прогулянки за одну і ту ж руку, носіння дитиною портфеля та іншої ваги постійно в одній руці тощо.

Ознаками В. х. є асиметричне положення плечового пояса (рівень стояння плечей і лопаток), зміна величини трикутника талії, відхилення від вертикальної лінії остистих відростків. У деяких дітей зустрічається асиметричне положення тазового пояса і сідничних складок.

Щоб правильно визначити форму В. х., треба провести ретельне медичне обстеження. До профілактичних заходів В. х. належить рання діагностика відхилень, своєчасне лікування, оптимальний руховий режим дітей, прогулянки на свіжому повітрі, правильна посадка під час навчальних занять у школі і вдома, сон на рівному жорсткому ліжку з невисокою подушкою, систематичне загартування організму, регулярне заняття гімнастикою і спортом. Дітям з В. х. другої та третьої стадії протипоказані катання на велосипеді, настільний теніс, футбол, важка атлетика, акробатика. Вони звільняються від уроків фізкультури.

У тяжких випадках В. х. поряд з коригуючою гімнастикою застосовується спеціальне ортопедичне лікування.

ВІДЧУТТЯ БОЛЬОВІ — неприємні відчуття, що виникають внаслідок подразнення відповідних рецепторів (особливих точок, що сприймають біль). Відображаючи у свідомості людини властивості предметів навколишнього світу, В. б. виконують в організмі функцію самозахисту. Вони попереджають про небезпеку і спонукають до її уникнення. Необхідно розрізнити больову чутливість шкіри і В. б., які надходять до кори головного мозку від внутрішніх органів.

У людини В. б. детерміновані біологічними та соціальними чинниками.

ВІДЧУТТЯ ТЕМПЕРАТУРНІ — шкіряні відчуття, що виника-

ють у результаті впливів тепла і холоду. Кожен різновид шкіряних відчуттів пов'язаний з певними рецепторами шкіри (чуттєвістю клітин). Сигнали від периферичних чуттєвих клітин по нервових волокнах надходять до центральної нервової системи, а звідти ідуть до органів, які зазнають відчуття.

Температурні чуттєві точки розподілені на поверхні шкіри з різною щільністю. На кожному квадратному сантиметрі шкіри приблизно 12—15 холодкових і 1—2 теплових точки. Кількість температурних точок змінюється залежно від стану організму. Наприклад, при підвищенні температури шкіри збільшується кількість холодкових точок, а при зниженні — теплових. Таким чином, здійснюється регулююча функція. Слід пам'ятати, що у малих дітей система терморегуляції недосконала, тому шкідливе як перегрівання, так і переохолодження організму.

ВТОМА — сукупність змін у фізичному і психічному стані людини під впливом інтенсивної чи довготривалої роботи, які проявляються в тимчасовому зниженні функціональних можливостей організму. Виражаються ці зміни у погіршенні кількісних і якісних показників роботи, тобто в зниженні працездатності, а також у різноманітних суб'єктивних відчуттях, які свідчать про розвиток В. і називаються стомлюваністю.

Працездатність при виконанні роботи змінюється за фазами: 1) у фазі мобілізації людина готується до роботи, збирає для неї необхідну інформацію; 2) у фазі первинних реакцій — апробує деякі частини роботи; 3) у фазі гіперкомпенсації — виконує пошук оптимального варіанта виконання роботи; 4) у фазі компенсації — виконує роботу з найбільшою віддачею, тобто високою працездатністю; 5) у фазі субкомпенсації працездатність починає знижуватись; 6) у фазі декомпенсації зниження працездатності триває. Якщо не припинити роботу, то може настати зрив — фаза виснаження організму, після якої потрібен досить довгий час для відновлення його функцій.

Як фізіологічний стан втома характерна для фаз компенсації, субкомпенсації, зриву, коли функціональні можливості організму знижені. При розумовій роботі, яка виконується найчастіше у статичній позі, втома проявляється у кожній людини по-різному: розсіюванням уваги, погіршенням процесів запам'ятовування, мислення, сприйняття; болям в очах, лобі, м'язах шиї, спини, живота, неприємними відчуттями в нижніх кінцівках в результаті передавлювання сідничних нервів і кровоносних судин; роздратованістю, сонливістю тощо.

Втома виконує певну роль щодо фізіологічних процесів, які протікають в організмі. Вона виступає сигналом зниження функціональних можливостей, захищаючи організм від надмірного виснаження, а також стимулює процеси відновлення, мобілізуючи

резервні можливості організму. Тому В. являє собою пристосувальну реакцію, яка захищає нервову систему від виснаження, забезпечуючи можливість наступної роботи. Людині не слід боятися В., а організувати роботу так, щоб віддалити час її настання і якнайдовше зберегти високу працездатність. Для цього слід чергувати розумову і фізичну працю, різні види розумової діяльності, давати відпочинок очам, м'язам спини, рук, ніг, шій через кожні 40—50 хвилин роботи, виконуючи фізичні вправи, займаючись домашньою роботою.

В. у дітей молодшого і середнього віку при навчальній роботі в класі чи вдома характеризується двома стадіями: на першій послаблюється активне гальмування, збудження ж поширюється на рухові центри кори великих півкуль головного мозку. Ці нервові процеси проявляються у поведінці дітей таким чином. Вони починають відволікатись, розмовляти, потягуватись, крутитись. У старших школярів ця стадія може зовні не проявлятися. При її настанні слід обов'язково зробити фізкультурну паузу на 2—5 хвилин або переключитись на фізичну роботу для відновлення функцій працюючих органів і нервової системи. Якщо цього не зробити, то розвивається друга стадія В., при якій у рухових центрах кори великих півкуль головного мозку може виникнути сильне збудження, а в інших центрах — гальмування. Ця стадія проявляється теж двояко: перезбудженням або кволістю, апатією.

Після довготривалої або неправильно організованої роботи може розвиватись перевтома — патологічний процес різкого зниження функціональних можливостей організму і невідновлення їх після відпочинку. Перевтома може бути причиною нервово-психічних зрушень (зниження рівня пам'яті, уваги, сприйняття, мислення), апатії, загальної слабкості, головного болю, порушень сну, апетиту, змін в серцево-судинній, травній та інших системах організму, зниження успішності школярів. Тому слід так організувати роботу і відпочинок, щоб віддаляти процес настання В. і не допускати перевтоми.

Причини В. криються у фізіологічних процесах. Під час роботи в клітинах різних органів і в нервовій системі використовуються запаси органічних і мінеральних речовин, енергетичні ресурси для протікання фізіологічних процесів, а також накопичуються шлаки — продукти обміну клітин. Всі ці зміни поступово призводять до погіршення виконання клітинами властивих їм функцій. Працюючі органи сигналізують нервовій системі про зниження своїх функціональних можливостей, а також про необхідність відновлення функцій. Останнє відбувається і при відпочинку.

ГІГІЄНА ДІТЕЙ І ПІДЛІТКІВ — це заходи, що їх щоденно треба виконувати з метою збереження здоров'я і підтримання нормального функціонування різних систем організму. Необхід-

ність дотримання гігієни пояснюється тим, що на людину постійно діють як позитивні, так і негативні фактори зовнішнього середовища. Позитивні фактори сприяють зміцненню здоров'я, а негативні є причиною хвороб і зниження функціональних можливостей організму. До факторів, що зміцнюють здоров'я, належать: чіткий режим дня, заняття фізкультурою, загартування, щоденне дотримання правил особистої гігієни, раціональне харчування. Послаблюють здоров'я такі фактори, як невпорядкований режим, мала рухливість і відсутність загартування, недотримання правил особистої гігієни, нераціональне харчування, шкідливі звички — куріння, вживання алкоголю, наркотичних речовин.

Режим дня — це виконання щоденно, бажано в один і той же час, певних видів діяльності: вставати о 6-й годині або о 6-й годині 30 хвилин, перед сніданком обов'язково виконати комплекс фізичних вправ, водних процедур. До школи та із школи бажано ходити пішки, на уроках інтенсивно працювати, а на перервах максимальну кількість часу рухатись. Вдома самостійну підготовку до занять розумно чергувати з допомогою по господарству.

Постійне чергування розумової і фізичної праці та відпочинку сприятиме підтриманню високої працездатності і доброго самопочуття. Щоденно слід виконувати добову норму рухової активності і 3—4 години перебувати на свіжому повітрі. Перед сном слід провітрити кімнату. Лягати спати треба в один і той же час, тривалість сну має бути 8—10 годин.

Щоденна особиста гігієна передбачає: миття всього тіла водою із милом, розчісування волосся, чищення зубів перед першим прийманням їжі і після останнього, полоскання ротової порожнини після кожного приймання їжі; виконання вправ, які запобігають розвитку короткозорості, сприяють збереженню правильної постави, підтримують гнучкість в усіх суглобах; інтенсивний біг або ходіння, а також виконання вправ на розслаблення в разі негативного впливу стресових факторів.

ДЕБІЛЬНІСТЬ — недорозвиненість складних форм вищої нервової діяльності дитини. В основі Д. лежать залишкові явища перенесеного пошкодження центральної нервової системи. Причиною виникнення Д. є шкідливий вплив різних факторів на мозок дитини в її зародковому періоді (інфекції, травми матері під час вагітності), а також запалювальні, токсичні і травматичні захворювання дитини протягом першого року життя. Лікарі стверджують, що дитина може стати дебільною в результаті того, що під час зачаття батьки були в стані алкогольного чи наркотичного сп'яніння.

ДИСПАНСЕРИЗАЦІЯ — система роботи лікувально-профілактичних закладів, спрямованої на запобігання захворюванням

шляхом проведення відповідних лікувально-профілактичних, санітарно-гігієнічних та соціально-екологічних заходів.

В основі Д. лежить метод систематичного медичного спостереження в диспансерах, поліклініках, жіночих та дитячих консультаціях за станом здоров'я окремих груп людей (робітників певних спеціальностей, дітей віком до 3-х років, спортсменів, а також хронічних хворих) з метою надання їм необхідної допомоги за індивідуальними планами профілактичних та лікувальних заходів. Дитяча Д. починається з моменту народження і триває до кінця навчання у школі.

Обов'язковою складовою частиною Д. є санітарно-просвітницька робота серед населення. Школа спільно з батьками та громадськістю повинна вести роз'яснювальну роботу щодо шкідливого впливу наркотиків, алкоголю, нікотину на формування дитячого організму та його здатності протистояти різноманітним захворюванням.

ЗАГАРТУВАННЯ — це система заходів, що дозволяє за допомогою впливу сонця, повітря і води підвищувати опір організму несприятливим зовнішнім впливам. З.— невід'ємна частина фізичного виховання. Особливо велика роль З. у профілактиці простудних захворювань. Одночасно З. зміцнює організм. Основними принципами системи З. є регулярність, поступовість, індивідуальний підхід.

Особливої уваги потребують фізично слабкі діти. Тому, перш ніж почати систематичне З., необхідно правильно оцінити можливості дитини. Допомогу в цьому надасть лікар.

З. триває протягом усього року, але за умови врахування особливостей сезону. Проте дуже важливо, щоб незалежно від погоди дитина якомога більше часу знаходилась на свіжому повітрі. Одягати її треба так, щоб було легко рухатися, тоді дитина не замерзне. Батьки повинні пам'ятати, що невідповідність одягу дитини температурі повітря може призвести як до переохолодження, так і до перегрівання. І те, і друге шкідливо і спричиняється до захворювання.

Існують різні методи З.: обтирання, обливання, ванни, душі.

Першим ефективним засобом З. є повітряні ванни. Діти приймають їх вже тоді, коли їх переодягають, міняють пелюшки. Регулярні повітряні ванни можна починати з 3-х—4-х місяців. Їх корисно поєднувати з масажем, гімнастичними вправами. Повітряні ванни залежно від температури навколишнього повітря поділяються на теплові (від +20 до +30° С), прохолодні чи помірні (від +14 до +20° С) і холодні (від +16 до +14° С).

Літньої пори повітряні ванни приймають надворі, частіше вранці, в місцях, захищених від прямих сонячних променів і різкого вітру. Починають З. в тиху погоду при температурі повітря

не нижче $+20^{\circ}\text{C}$, далі — при температурі до $+18—+19^{\circ}\text{C}$, а для дітей старше 2-х років — до $+16—+17^{\circ}\text{C}$. Взимку повітряні ванни приймають у кімнаті при відчиненій квартирці, якщо не дуже холодно.

Другий засіб 3.— сонячні ванни. Багата ультрафіолетовими та інфрачервоними променями енергія сонця має велике значення для росту і розвитку дітей, зміцнення їх здоров'я і підвищення працездатності. Починати 3. сонцем можна з дитиною 3-х—4-х місяців тоді, коли вона вже приймала повітряні ванни. При цьому сонячні промені мають бути розсіяними. Діти старше 1-го року після попереднього перебування протягом кількох днів в тіні дерева можуть приймати сонячні ванни під прямими променями 5—6 хвилин в перші дні з поступовим збільшенням до 10 хвилин.

Сонячні ванни поєднуються з іншими процедурами 3., наприклад, обливанням. Найбільш сприятливий час для загоряння: на півдні — з 8-ї до 11-ї години, в середній смузі — з 10-ї до 12-ї години.

Під час сонячних ванн необхідно пильно спостерігати за станом дитини. При появі втоми, головного болю, погіршення настрою, апетиту, сну перебування на сонці під прямими променями треба припинити.

Одним з найбільш важливих засобів 3. організму є водні процедури. При контакті води з поверхнею шкіряного покриву посилюється тепловіддача, скорочуються кровеносні судини, виникає відчуття холоду. Через 1—2 хвилини судини розширюються, і виникає відчуття тепла. При 3. водою треба дотримуватися таких основних принципів, як регулярність, поступовість, обережність, індивідуальний вибір процедур.

На дитину однаково позитивно впливають домашні процедури (обливання, обтирання, гігієнічні ванни, душ) і літнє купання у водоймах.

Гігієнічна ванна — перша водна процедура, до якої привчають дитину. Температура води має відповідати температурі тіла ($+36—+37^{\circ}\text{C}$). Тривалість приймання ванни — 5—7 хвилин. Для дітей старше 1-го року температура води має бути $+35—+36^{\circ}\text{C}$. Після ванни дитину обливають водою, температура якої на $1—2^{\circ}$ нижче тієї, що була у ванні. Через 5—6 днів температуру води для обливання необхідно знижувати на 1°C і довести до $+26—+28^{\circ}\text{C}$, що вже є контрастним обливанням. Не всі діти це однаково переносять. У деяких з'являється відчуття страху. У цьому разі температуру води не треба понижувати, а можливо, навіть повернутися до більш теплої. Якщо діти не звикають до цієї процедури і їм неприємно, треба від неї відмовитись.

Не лише гігієнічним, але й загартовуючим засобом на другому

році життя дитини, коли у неї активно прорізаються зуби, є умивання обличчя та миття рук і ніг.

До найбільш простих, але спеціальних методів З. належать вологі обтирання. Проводити цю процедуру краще вранці. Тривалість її залежить від температури води. Чим температура нижча, тим процедура коротша.

ЗАЇКАННЯ — один із дефектів розвитку мови дитини. Воно може бути спадковим. У хлопчиків З. буває частіше, ніж у дівчат. Іноді З. починається при спробі перевчити лівшу. Частина мозку, яка контролює дії ведучої руки, тісно пов'язана з тією частиною, яка контролює мову. Тому, коли батьки примушують користуватися іншою рукою, це може вплинути на мову дитини.

Відомо, що З. залежить від емоційного стану дитини. Тому частіше З. страждають нервові діти. Деякі діти заїкаються тільки тоді, коли вони збуджені.

Найчастіше З. проявляється на третьому році життя дитини. Відомий лікар Б. Спок пояснює це таким чином. Після двох років дитина намагається говорити довшими реченнями, ніж раніше, щоб виразити складніші думки. Вона вимовляє речення три-чотири рази і зупиняється, тому що не може знайти необхідні слова. Батькам не завжди вистає терпіння, щоб її вислухати. Дитина у відчаї, тому що не втримує увагу, і внаслідок цього може почати заїкатися.

Для того щоб усунути цю ваду, необхідно перш за все з'ясувати, що викликає нервові напруження чи хвилювання дитини. Необхідно також звернутися до лікаря-логопеда, який допоможе батькам у роботі з дітьми, що заїкаються.

Одним із цілющих засобів при заїканні може бути гра. Батькам корисно звести до мінімуму мовне спілкування з дитиною, але якомога більше приділяти їй уваги. Дома повинна бути зовсім спокійна обстановка. Не слід грізно вимагати від дитини повільної мови, а доброзичливо просити її не поспішати, чітко формулювати речення. Дитина, що заїкається, повинна чути спокійну, лаконічну мову. Дуже корисно використовувати ігри з ляльками.

ЗІР ДІТЕЙ. З усіх органів чуття дитини найбільш важливим є орган зору. Адже більше 80 відсотків усієї інформації ми отримуємо через зір. Формується орган зору з перших днів життя дитини і завершується до 11—12 років.

Будь-яка діяльність дитини неможлива без активної участі зору. Уже в дошкільному віці простежується постійне зорове навантаження, пов'язане з напруженням усього м'язового апарату ока. Око дуже чутливе до зовнішнього середовища. Несприятливі умови, що часто повторюються, можуть призвести до розвитку дефектів зору — короткозорості, порушення біноккулярного зору, косоокості.

Найбільш частою причиною пониження З. д. є короткозорість. Око людини пристосовується для того, щоб розрізняти предмети на близькій чи далекій відстані. Ця здатність називається акомодациєю. Пов'язана вона із зміною форми кришталика. При розгляді предметів на близькій відстані він набирає опуклої форми і, навпаки, стає щільнішим при розгляді предметів на далекій відстані. У дітей в результаті еластичності кришталик швидко змінює свою форму. Тривала акомодация очей і систематичне їх наповнення кров'ю при значному нахилі голови можуть сприяти короткозорості. З віком дитини подібне погіршення зору збільшується.

Розвиток короткозорості спричиняють такі несприятливі умови, як слабе здоров'я дитини, малорухливий спосіб життя, неправильна поза під час занять за столом. Треба стежити за тим, щоб відстань від очей до робочої поверхні столу була не менше 25—30 сантиметрів, а лампа на столі розміщена так, щоб її світло не було направлене в обличчя.

Заняття повинні чергуватися з відпочинком: на кожну годину читання чи письма має бути 15—20 хвилин активного відпочинку (рухливі ігри). Через 20—25 хвилин роботи рекомендується подивитись декілька секунд у далечину через вікно.

Щоб у дитини не втомлювався зір, слід розумно дозувати перегляд телепередач, роботу на комп'ютері, читання журналів, художньої літератури. Дітям середнього шкільного віку рекомендується дивитись телепередачі не частіше трьох разів на тиждень тривалістю не більше 3—4,5 години. Молодшим школярам дозволяється дивитись дитячі передачі не більше 3-х годин на тиждень, дошкільникам — до 1,5 години. Відстань до екрана телевізора має бути не ближче 2—2,5 метра і не далі 5 метрів. Зображення має бути чітким і ясным. При перегляді телепередач треба вмикати освітлення — верхнє або заднє (за дитиною). Це зменшить напруження зору.

Безперервна робота школярів на комп'ютері — не більше 20 хвилин. Не можна працювати чи грати на комп'ютері перед сном, дуже близько сидіти перед дисплеєм.

Необхідно вчити дітей берегти очі під час гри і роботи, виправляти у них звички нахиляти голову вбік, дивитися косо, затримувати дихання, що викликає напруження очей. При пораненні чи забрудненні очей дитину треба показати лікареві. Якщо, на думку лікаря, дитині потрібні окуляри, то, безумовно, вона їх має носити.

ЗУБИ. Одним із показників фізичного розвитку дітей є поява зубів. У дитини у віці 6—7 місяців першими прорізаються два нижні середні різці, в 7—8 місяців — два протилежні верхні різці. Потім у 8—9 місяців з'являються ще два верхніх різці, а протягом останньої чверті грудного віку — два нижніх різці. Таким чином,

до кінця 1-го року життя у здорової дитини повинно бути вісім зубів. У 2,5 року повинно вирости двадцять зубів.

Як і інші показники розвитку, ці терміни бувають різними, залежно від індивідуальних особливостей. Тому навіть у здорових дітей можливе пізніше чи раніше прорізування зубів. Разом з тим значна затримка росту зубів може бути викликана якимось захворюванням — найчастіше рахітом.

Прорізування зубів — процес фізіологічний. Якщо він протікає нормально, то не приводить до якихось розладів. Проте у деяких дітей поява зубів може супроводжуватись підвищенням температури, незначним розладом діяльності кишечного тракту, порушенням сну.

У період прорізування зубів часто спостерігається підвищене виділення слини. Тому необхідно чистою хусточкою постійно витирати дитині обличчя, але ні в якому разі порожнину рота. У цей період, коли у дитини чешуться ясна, вона бере все до рота. Отже, необхідно, щоб іграшки завжди були чистими. А ще краще давати дитині спеціальне кільце.

Хороші зуби — запорука здоров'я. Захворювань зубів небагато, але вони потребують великої уваги з боку батьків. Дитину треба вчасно показувати стоматологу.

У 6—7 років молочні зуби змінюються на постійні. Зубна емаль їх тонша, ніж у дорослих, внаслідок чого вони легко піддаються карієсу — найбільш поширеному захворюванню зубів. Зуб руйнується, і в ньому з'являється порожнина. При цьому виникає біль під час приймання холодної, гарячої, кислої чи солодкої їжі. Якщо такий зуб не запломбувати одразу, то руйнування його триває і з'являється нестерпний біль, оскільки всередині зуба розвивається складний процес запалення з ураженням зубного нерва.

Каріозні зуби можуть бути причиною розвитку ревматизму, бронхіальної астми, захворювання нирок. Але особливої шкоди такі зуби завдають органам травлення.

Причини карієсу досить різноманітні. Поширення його залежить від природно-кліматичних умов, наявності мінеральних солей у повітрі, ґрунті і воді, від характеру харчування і, звичайно, догляду за зубами. Карієс особливо поширений там, де вода для пиття і їжа містять у собі мало фтору. Причиною карієсу є також залишки їжі між зубами.

Щоб зберегти зуби дитини здоровими, їй треба давати тверду їжу, щоб для її розжовування затрачувалася робота зубів і щелеп з обох боків. Дуже корисно, коли діти гризуть яблука, груші, моркву. Енергійне жування посилює не тільки виділення слини, а й приплив крові до щелеп. При цьому вони розвиваються нормально, і постійні зуби розміщуються рівними рядами.

Для формування здорових зубів майбутньої дитини жінкам,

починаючи з перших тижнів вагітності, необхідно дотримуватися м'ясо-молочної та рослинної дієти з достатньою кількістю яєць, фруктів, молока, сиру, риби, м'яса.

З питання, яка їжа найшкідливіша для зубів, думки спеціалістів не збігаються. Одні вважають, що найчастіше руйнування зубів викликає їжа, яка багата на вуглеводи: крохмаль, цукор, цукерки, кондитерські вироби і всі страви з борошна. Інші ж переконані, що ніяка їжа не шкідлива для зубів, шкідливе тільки гниття її залишків.

Отже, дуже важливо своєчасно привчити дитину доглядати за зубами. При цьому батькам слід пам'ятати, що догляд за молочними зубами та їх зберігання цілими до появи постійних зубів так само необхідний, як і догляд за постійними зубами. Тому як тільки у дитини з'явилися молочні зуби, слід після кожного годування давати їй кип'ячену воду, а трохи старших дітей привчати полоскати рот після кожної їди. У три роки необхідно привчити дитину чистити зуби щіткою вранці і ввечері перед сном.

ІДІОТІЯ — найглибший ступінь психічного недорозвитку. Причиною І. найчастіше є внутрішньоутробне ушкодження плоду (травми і захворювання матері під час вагітності, пологові травми, зараження від батьків сифілісом та ін.). Виникненню І. сприяють тяжкі мозкові захворювання дитини у ранньому віці, особливо в перші місяці життя, зокрема менінгоенцефаліти.

В окремих випадках І. функції мозку настільки порушені, що неможливо сформувати навіть елементарні умовні рефлекси. Збудження нервових клітин дуже мале, а гальмівні процеси недостатні.

Основною ознакою І. є глибоке недоумство. Ідіоти не здатні не тільки до навчання, а навіть до самообслуговування. Різко затриманим є моторний розвиток: вони довго не можуть стояти і ходити, спостерігається схильність до стереотипних дій (снання пальців, розхитування тулуба тощо). Відчуття і емоції у ідіотів дуже порушені: вони часто не реагують на слухові та зорові подразники, можуть їсти і пити цілком неїстівні речі, не відчуваючи запаху і смаку. Мова у таких дітей практично не розвивається, вони вимовляють лише нечленороздільні звуки. Мислення також не розвивається. Ідіоти не можуть формувати судження, поняття.

Незважаючи на емоційну тупість, ці діти іноді спалахують вибухами гніву і є небезпечними соціально. У більшості випадків ідіоти не проявляють ніякої прихильності до близьких їм людей.

При І. часто спостерігаються вродливість (макроцефалія, мікроцефалія та ін.), дисгармонія у будові тіла та інші вади.

І. не піддається лікуванню. Діти, що страждають на І., живуть недовго. Вони потребують постійного нагляду і допомоги, а також

соціальної оліки. Найбільш тяжко хворих утримують у спеціальних відділеннях психіатричних клінік.

ІМБЕЦИЛЬНІСТЬ (від латинського *imbecillus* — слабкий, безсилий, немічний) — психічна недорозвиненість, недоумство, середній ступінь олігофренії. Причиною І. найчастіше є неблагополучний внутрішньоутробний розвиток дитини, родові травми або тяжкі органічні ураження центральної нервової системи на ранньому етапі внутрішньоутробного розвитку.

Фізичний розвиток імбецильних дітей у більшості випадків не відповідає нормі. У них спостерігаються порушені пропорції тіла, деформації, диспластичність. На зовнішності часто відбивається порушення діяльності залоз внутрішньої секреції. Моторні функції також недостатні. Імбецильні діти довго не можуть тримати голову, сидіти, ходити. У деяких порушується координація рухів (або зайві рухи або, навпаки, різко загальмовані), значно відстає розвиток тонких диференційованих рухів рук і пальців. Тому їм надзвичайно важко прищепити навички самообслуговування. Вони довго не можуть навчитися самостійно одягатись, вмиватись, стелити ліжку і т. п.

Відстає і розвиток мови: вона бідна, недорікувата, але в цілому зв'язна. Мислення дітей з І. примітивне і лише конкретне, абстрактне мислення їм недоступне. Їх важко навчити читанню, письму, лічбі, вони, як правило, не можуть регулювати свої дії, підкорятися шкільній дисципліні (під час уроку ходять по класу, викрикують, їдять, сміються без причин, псуєть і рвуть книги, посібники).

Рішенням медико-педагогічної комісії дітей з І. направляють на навчання у спеціальні допоміжні школи, де в роботі з ними застосовується спеціальна методика, за допомогою якої вдається навчити їх читати, писати, рахувати, прищепити певні трудові навички. Але працювати вони можуть лише під контролем і керівництвом спеціальних вихователів-інструкторів.

Якщо у дитини спостерігаються ознаки І., необхідно звернутися до лікаря і забезпечити їй відповідне виховання у допоміжних дитячих садках і школі.

Див. також: Аномальні діти.

ІМУНІТЕТ (від латинського *immunitatis* — звільнення, свобода) — несприйнятливість організму людини до збудників інфекційних хвороб та впливу деяких отрут. Розрізняють І. природний, що є стійкою видовою ознакою, та І. набутий, який виникає внаслідок перенесеного захворювання або імунізації шляхом щеплення.

Див. також: Хвороби дитячі.

ІНСТІНКТ (від латинського *instinctus* — спонукання) — складні природжені реакції (акти поведінки) на зовнішні і внутрішні подразники, типові для живих істот.

І. властивий усім живим організмам, що мають нервову систему. Всім відома інстинктивна діяльність птахів, риб тощо. В основі І. лежать безумовні рефлекси. І. людини поділяють на декілька груп: харчовий, захисний, статевий, материнський тощо. Поведінка людини визначається соціальними відносинами і має свідомий характер, тому І. відіграє підпорядковану роль в її житті. При хібах у вихованні, деяких фізіологічних станах, пов'язаних з різними зовнішніми впливами або больовими подразниками, І. може проявитися більш рельєфно. У дітей раннього та дошкільного віку І. проявляється більш виразно. Це пов'язано з недостатнім розвитком свідомості, зокрема гальмівних процесів кори великих півкуль головного мозку.

Тривалий час недооцінювалась роль інстинкту у поведінці дитини, зокрема охоронного, статевого, харчового. Тільки глибоке знання мотивів її вчинків дає батькам можливість правильно зрозуміти дитину і спрямувати її розвиток в морально-етичному плані.

ІНФАНТИЛІЗМ (від латинського *infantis* — дитячий) — затримка у розвитку організму, для якої характерно збереження у дорослої людини фізичних і психічних рис, властивих дитячому віку. Існує природжений і набутий І. Окрім загального І., виділяють окремі форми, серед яких найчастіше зустрічається статевий та психічний інфантилізм.

Причиною І. є несприятливі умови внутрішньоутробного розвитку дитини і деякі захворювання мозку. Часто І. виникає в результаті розладу харчування, тривалих захворювань шлунково-кишкового тракту і інфекційних захворювань, перенесених у ранньому дитинстві. Привести до уповільнення темпів розвитку організму в цілому і дати картину І. можуть серйозні порушення діяльності залоз внутрішньої секреції. Значну роль в етіології І. відіграють погані побутові умови та вади виховання.

У дітей І. стає особливо помітним, коли вони приходять до школи. Такі учні безтурботні, недбалі, поверхові у судженнях, не відчують ніякої відповідальності за свої вчинки і нездатні стримувати свої бажання. Ці діти бувають дуже рухливі, непокійні на уроках. А деякі з них, навпаки, сором'язливі, легко ображаються, плаксиві. Ініціативні і спостережливі в іграх, вони пасивні та байдужі до навчальної діяльності, матеріал засвоюють поверхово, не доводять до кінця розпочату справу, швидко втомлюються.

Вимоги шкільної дисципліни для таких дітей часто є непосильними: вони ходять по класу, розмовляють під час уроків, не проявляють інтересу до навчання. Це знижує їх успішність. Але при належній увазі з боку вчителів та батьків вони можуть добре встигати. Іноді інфантільну дитину треба на певний період напра-

вити у спеціальний лікувально-педагогічний заклад. У школі необхідно використовувати спеціальні педагогічні прийоми для зосередження уваги такої дитини і виникнення у неї інтересу до навчання.

У сім'ї батьки повинні взяти під контроль організацію режиму праці і відпочинку дитини, її фізичного загартування, забезпечити збалансоване раціональне харчування і підтримувати постійний зв'язок з її учителем (вихователем).

ІСТЕРІЯ — нервово-психічне захворювання, пов'язане з функціональним розладом центральної нервової системи. Особливостями вищої нервової діяльності людей, схильних до І., є перевага першої сигнальної системи над другою сигнальною системою і часте переважає підкоркових процесів над корковими. Цим пояснюється надзвичайна емоційність, підвищена навіюваність і навіть самонавіюваність істериків, а головне — їх схильність до афективних спалахів. При І. раптово виникають гострі розлади: паралічі, втрата чутливості, глухота, сліпота, втрата мови, судомне скорочення м'язів глотки та ін.

Спостерігаються істеричні стани і у дітей. Як правило, — це діти ослаблені, з порушеннями функцій органів внутрішньої секреції. Частина дітей, схильних до І., чутлива до образу, безпорадна, дуже піддається навіюванню, страждає від своєї неповноцінності. Інша — дуже збудлива, егоцентрична. Ці діти завжди хочуть бути першими і бояться, що не зможуть вийти в лідери. Є серед дітей, схильних до І., і такі, що постійно фантазують, вигадують про себе небиліці, намагаються перебільшити свою роль. За даними дослідників, такі діти мають підвищену чутливість до зовнішніх подразників — не перносять дотику вовни, хутра, деяких запахів, певних звуків і т. п. Почуття висловлюють бурхливо: сміх переходить у регіт, плач — у ридання, образа викликає шаленство — крик, стукання кулаками, топання ногами, шпурляння предметами тощо. Такі стани є характерними для дітей 2-х—5 років, але при правильному вихованні дитина поступово вчиться володіти собою відповідно до моральних норм, і істеричні реакції зникають без лікування.

При несприятливих умовах (часті захворювання, травми, неправильне виховання) нахил до І. переходить в істеричний характер. Раптова психічна травма (переляк, хвилювання) може викликати у такої дитини тяжку істеричну реакцію — судомний напад, параліч кінцівок, порушення мови. Часте повторювання таких станів може спричинити істеричний розвиток дитини.

Діти, схильні до істеричних реакцій, потребують вимогливого, але не суворого підходу. Особливо слід звернути увагу на розвиток у них почуття обов'язку, привчити їх рахуватися з інтересами інших людей, всіляко відволікати від нездорового фантазу-

вапня. Профілактикою І. є правильний фізичний розвиток, загартування організму, заняття ручною працею, організація режиму відповідно до віку дитини, виключення перевтоми і сильних одноманітних подразників, в окремих випадках — ізоляція дитини від травмуючих сімейних конфліктів.

В разі, коли у дитини сформувались стійкі істеричні реакції, необхідно звернутись за консультацією до лікаря.

КІР — надзвичайно контагіозна гостра інфекційна хвороба дитячого віку, яка характеризується загальною інтоксикацією, підвищенням температури тіла, катаром слизових оболонок дихальних шляхів та кон'юнктивітами з наступною появою плямисто-папульозного висипу, що покриває шкіру хворого.

Збудник К. — фільтруючий вірус, нестійкий у навколишньому середовищі.

Джерелом інфекції є хворий на К. Найбільша заразність спостерігається у початковому катаральному періоді та в перші дні висипання. Шлях передачі К. — повітряно-краплинний на значній відстані (через коридори, сходові клітки в сусідні кімнати та квартири). Передача К. через предмети та третю особу у зв'язку з нестійкістю збудника не відбувається. Сприйнятливість людини до К. дуже висока. Усі діти та дорослі, які не хворіли на К., але були в контакті з хворим, захворюють. Імунітет до К. у дорослих є результатом перенесеної ними хвороби.

У клінічному перебігу К. виділяють такі періоди: інкубаційний, катаральний, висипань та реконвалесценції. Інкубаційний період (від моменту проникнення інфекції до появи перших симптомів хвороби) становить 9—11 днів, але він може тривати і 17—20 днів.

Початок хвороби гострий. З'являються характерні симптоми катарального (продромального) періоду: підвищення температури тіла до 38—39° С, головний біль, кашель, нежить. Катаральні явища з кожним днем посилюються. Кашель стає тривким. З'являються світлобоязнь, сльозотеча, розвивається кон'юнктивіт. На 2-й — 3-й день від початку хвороби на слизовій оболонці губ та кон'юнктив виникають дрібні, розміром з макову зернину, білуваті цятки, оточені обідком. Це плями Бельського — Філатова — Копліка — важливий діагностичний симптом. Тривалість катарального періоду 2—4 дні, але може бути 5—6 днів, особливо у щеплених дітей. Перед появою висипу температура тіла часто знижується, іноді до норми. Період висипання починається з нового підвищення температури тіла та посилення інших симптомів загальної інтоксикації. Катаральні явища у верхніх дихальних шляхах та кон'юнктивах досягають максимуму. Перші елементи висипу з'являються за вухами, на переніссі, на обличчі.

У період реконвалесценції (пігментації) на фоні нормальної

температури тіла може бути в'ялість, швидка втомлюваність, зниження опору організму. У цей час часто розвиваються ускладнення: круп, гнійний бронхіт, пневмонія, плеврит, стоматит, гнійний отит, мастоїдит, кератит, кіровий енцефаліт та інші.

Лікування хворих на кір здійснюється переважно в домашніх умовах. Потрібно дотримуватися постільного режиму протягом усього гострого періоду. Рекомендується часте пиття. До комплексного лікування тяжких хворих включають препарати кальцію, аскорбінову кислоту, вітаміни групи В, антигістамінні засоби (димедрол, супрастин, пікольден), а при гнійних ускладненнях — антибактеріальні засоби (антибіотики, сульфаніламіді та ін.).

У нашій країні обов'язкова планова активна імунізація. Перша вакцинація починається в 12 місяців, а повторна — в 7 років.

Хворого на К. ізолюють вдома або госпіталізують до стаціонару. Строки карантину — 17—21 день.

КОКЛЮШ — гостра інфекційна хвороба, що характеризується циклічною течією і нападами судомного кашлю. Збудник коклюшу — бактерії, які мають форму короткої палички. Відкритий бельгійським вченим Борде і французьким вченим Жангу в 1906 році. Коклюшна паличка, яка знаходиться в краплинах мокроти і слизу хворого, при кашлі потрапляє в повітря і потім проникає через дихальні шляхи здорової людини в її організм (повітряно-краплинний шлях передачі інфекції).

Зараження можливе тільки при спілкуванні з хворим, оскільки збудник коклюшу нестійкий і за межами організму швидко гине. Інші особи та речі хворого інфекції, як правило, не передають. Найбільш часто хворіють діти у віці від 1-го до 5 років, а іноді — й до 1-го року. Коклюш залишає стійкий імунітет, повторні захворювання зустрічаються дуже рідко.

Інкубаційний період триває 2—15 днів. Починається хвороба з невеликого покашлювання, яке з кожним днем посилюється, підвищується температура, погіршується сон і апетит. Це — катаральний період, який триває до двох тижнів. Далі самопочуття дитини погіршується, кашель стає тривалішим, тяжким і в кінці другого — на початку третього тижня набуває нападopodobний характер, потім хвороба переходить у третій період — спазматичний, який триває один — п'ять тижнів.

Напади судомного кашлю — основний і постійний симптом захворювання: кашель починається двома-трьома глибокими поштовхами, після яких іде одна за одною серія коротких поштовхів, які закінчуються глибоким свистячим подихом внаслідок звуження гортані, потім знову починаються поштовхи кашлю. Складність хвороби залежить від її тривалості і частоти нападів. Під час нападу обличчя хворого робиться одутлим, червоніє, потім набуває синюватого відтінку, повіки припухають, на очах виступають сльо-

зи, можуть утворюватися крововиливи на шкірі обличчя, у білкову оболонку очей, язик висунутий, шийні вени набухають. Напад закінчується виділенням в'язкої мокроти і нерідко блюванням. Кашльові напади повторюються від 5 до 30 і більше разів на добу. В проміжках між ними діти почувають себе в цілому добре.

Поступово кашель послаблюється, напади спостерігаються рідше. Настає період одужання, який триває один—три тижні. Увесь період хвороби триває від 5 до 12 тижнів. Заразною дитина є протягом 30 днів з початку захворювання.

Завдяки масовим профілактичним щепленням часто спостерігається так звана стерта форма К., коли судомний період проходить у легкій формі або повністю відсутній.

Ускладнення: запалення легень (особливо у дітей від 1-го до 3-х років), носові кровотечі.

Хвора на К. дитина потребує постільного режиму лише при підвищеній температурі і ускладненнях. При нормальній температурі і доброму самопочутті дитина повинна бути на свіжому повітрі окремо від здорових дітей: літом якомога довше, зимою не менше 4-х — 6 годин при температурі повітря не нижче 10—15 градусів морозу. У приміщенні, де перебуває дитина, необхідно постійно проводити вологе прибирання і провітрювання. Годувати дитину треба часто — до 10 разів на добу, але маленькими порціями, краще після нападу кашлю або блювання. Страва повинна бути калорійною і легко засвоюватись (перетерті супи, перетертий сир, каша, пюре із овочів, нежирні сорти м'яса). Під час нападу кашлю дитину потрібно взяти на руки або посадити, при сильних нападах треба підтримувати голову, злегка нахиливши її, щоб полегшити виділення слизу, що накопичився у роті.

Хвору на К. дитину ізолюють на 30 днів від початку хвороби. Дітей, які не хворіли на К. і були у контакті з хворими, ізолюють на 14 днів.

Найбільш ефективний захід профілактики К.— щеплення. Для цієї мети застосовується вакцина АКДС — (адсорбована коклюшно-дифтерійно-стобнякова), яка вводиться у віці п'ять, шість і сім місяців, потім через півтора-два роки і у віці шість років за призначенням лікаря.

КУЛЬТУРА ФІЗИЧНА — одна із складових частин загального виховного процесу, спрямована на фізичний розвиток, зміцнення здоров'я і продовження життя людини.

Фізичне виховання починається з перших днів життя дитини. Воно поєднує у собі гігієнічний догляд, правильне і раціональне харчування, перебування на свіжому повітрі, загартування. Метою його є також підвищення працездатності, розвиток волі, розуму, особистості в цілому.

У молодшому шкільному віці, коли зміцнюються навички

культурно-гігієнічної поведінки, які мали бути прищеплені у дошкільні роки, дитина повинна засвоїти їх свідомо, під наглядом батьків.

Підлітки повинні вже самі будувати свій режим дня на здорових гігієнічних засадах, дотримуватися гігієнічних правил, бути прикладом культурно-гігієнічної поведінки.

Велике значення для оздоровлення і зміцнення сил підлітка має правильна постановка занять з К.ф. В цілому К.ф. є школою оволодіння своїм тілом, удосконалення своїх рухів. Оскільки підліток швидко наближається до повного формування своєї особистості, К.ф. повинна займати важливе місце в режимі його дня.

Однак при цьому треба мати на увазі, що підліток може переоцінити свої фізичні сили. Тому батьки повинні здійснювати над ним контроль.

Різні види спорту, спортивних ігор неоднаково впливають на організм підлітка. Слід також враховувати особливості статі, вікові, індивідуальні особливості розвитку, здоров'я дитини. Про це батьки можуть дізнатись із спеціальної медичної і спортивної літератури.

Доступною для кожної сім'ї формою фізичного удосконалення є зарядка, яка складається з ряду вправ, що діють одночасно на декілька груп м'язів: рук, плечового пояса, спини, на гнучкість хребта, рухливість тазостегнових суглобів. Якщо дозволяють умови, то у ранковій зарядці можна використовувати біг, спортивне ходіння, плавання. Робити зарядку слід у легкій спортивній формі, в холодну пору року — при відкритій квартирці, в теплу — на свіжому повітрі.

Вправи ранкової зарядки виконуються у певній послідовності. Під час їх виконання необхідно стежити за диханням. Якщо фізичне навантаження вибране правильно, то пульс повинен збільшитися на 25—30 відсотків (90 ударів за хвилину проти 60 в стані спокою) і повернутися до початкового протягом трьох—п'яти хвилин.

Вдосконаленню фізичних даних дітей сприяють добре обладнані двори, шкільні майданчики, спортивні комплекси.

КУРІННЯ — найбільш поширений різновид наркоманії. Воно призводить до порушень кровообігу, утруднення дихання, послаблення пам'яті, зниження розумової та загальної працездатності. Нікотин та інші хімічні сполуки, які вдихаються під час К., шкідливо впливають на нервову систему, легені, судини серця та мозку. Концентрація в цигарках цих речовин перевищує їх вміст у повітрі на виробництві. Доведено дослідженнями, що туберкульоз, рак легень, серцево-судинні захворювання частіше виникають саме у курців. Крім того, курці завдають шкоди оточуючим людям, насамперед дітям, через так званий ефект «пасивного куріння».

Вчені стверджують, що термін початку активного К. значною мірою залежить від того, чи було немовля «пасивним курцем».

Найбільш згубно впливає К. на зростаючий дитячий організм. Насамперед уражається центральна нервова система. Дитина стає дратівливою, млявою, скаржиться на запаморочення голови, поганий сон та апетит, страждає від болі у шлунку та розладів системи травлення і в результаті починає відставати у навчанні.

Особливої шкоди завдає К. жінкам під час вагітності. Дитина, що народилася у такої жінки, часто хворіє, буває неповноцінною, у неї спостерігаються розлади центральної нервової системи.

Зростання кількості жінок та підлітків серед курців свідчить про недостатню профілактичну роботу школи, батьків та лікувальних закладів. Поширенню К. значною мірою сприяє і реклама тютюнових виробів у засобах масової інформації.

Див. також: Гігієна дітей і підлітків. Конформізм. Самопочуття.

ЛІВОРУКІСТЬ — переважне користування лівою рукою при виконанні різних дій. Сюди не відносяться випадки Л., яка виникла через травму або захворювання. Уроджена Л. може наслідуватись.

Розрізняють Л. явну та приховану. При прихованій Л. людина під впливом праворукого середовища привчається писати, їсти правою рукою. У незвичних же діях вона користується лівою рукою.

Л. виявляється ще у ранньому віці. Батьки повинні знати, що це не патологія. Примусове переучування дітей (особливо при навчанні письму) не рекомендується. Це може призвести до порушення психіки, сприяти виникненню заїкання, косоокості. Докори та заборона виконувати дію лівою рукою викликають підвищену нервозність дитини.

Правильно виховані та навчені ліворукі діти у фізичному та психічному розвитку не відстають від праворуких. Однак з цією особливістю необхідно рахуватися при профорієнтації у зв'язку з тим, що влаштування робочого місця, інструменту, технологія окремих операцій і т. п. далеко не завжди дають змогу працювати переважно лівою рукою.

ЛІКУВАЛЬНА ФІЗИЧНА КУЛЬТУРА (ЛФК) — складова частина медичної реабілітації хворих, метод комплексної функціональної терапії, що застосовує фізичні вправи як засіб збереження організму в діючому стані, стимуляції його внутрішніх резервів, запобігання лікуванню хвороб, викликаних вимушеною нерухомістю.

Фізична активність — одна з необхідних умов життя, яка має не тільки біологічне, а й соціальне значення. Вона розглядається як природно-біологічна потреба живого організму на всіх етапах

онтогенезу, є важливим чинником корекції способу життя людини.

Засоби Л.ф.к.— це фізичні і трудові вправи, природні фактори, масаж, організація усього рухового режиму хворих.

Л.ф.к.— не тільки лікувально-профілактичний, а й лікувально-виховний процес. Використання Л.ф.к. формує у хворого свідоме ставлення до фізичних вправ, загартування організму природними засобами, прищеплює йому гігієнічні навички, передбачає його участь у регуляції свого загального режиму, зокрема, рухового.

Л.ф.к.— це єдиний дійовий засіб лікування сколіозів, артрозів, хондрозів, порушень постави, плоскостопості. Незамінна Л.ф.к. також при лікуванні ожиріння, порушень обміну речовин та захворювань серцево-судинної системи. Широко застосовується Л.ф.к. при лікуванні респіраторних хвороб, при ортопедичних захворюваннях, травмах, а також використовується при підготовці хворого до операції та в післяопераційний реабілітаційний період. Учені-медики починають лікування фізичними вправами психіатричних та неврологічних захворювань.

Див. також. Хвора дитина в сім'ї.

Радимо прочитати: Лечебная физическая культура. Справочник / Под ред. проф. В. А. Епифанова.— М.: Медицина, 1988.— 528 с.

ЛОГОПЕДІЯ — наука про порушення розвитку мовлення, їх подолання і запобігання за допомогою спеціального коригуючого навчання та виховання.

Відхилення у розвитку мовлення позначаються на формуванні психічного життя дитини. Вони утруднюють спілкування з оточуючими, нерідко перешкоджають правильному формуванню пізнавальних процесів, впливають на емоційно-вольову сферу. Під впливом мовного дефекту виникає ряд вторинних відхилень, що створюють картину аномального розвитку дитини в цілому.

Усуненням недоліків мовлення у дітей займається вчитель-логопед із спеціальною вищою педагогічною освітою.

У дітей дошкільного віку мовлення — це функціональна система, що легко зазнає несприятливих впливів. Виділяються деякі види дефектів мовлення, котрі виникають з наслідування (наприклад, дефекти вимови звуків Л, Р, прискорений темп мовлення та інше). Найбільш часто страждає мовна функція у критичні періоди її розвитку: у 1—2 роки, в 3 роки та в 6—7 років.

Головними причинами патології дитячого мовлення є токсикоз вагітності, вірусні та ендокринні захворювання, травми матері, несумісність крові батьків з резус-фактора, пологові травми, різні захворювання у перші роки життя дитини, травми черепа, спадкові фактори, а також несприятливі соціально-побутові умови, що

призводять до педагогічної запущеності, порушень емоційно-вольової сфери.

Велике значення має рання діагностика різних аномалій розвитку мовлення. Якщо відхилення виявляються вперше при вступі до школи, то у дітей накопичується і стає все більш явним відставання у навчанні. Мовний дефект у таких випадках важко компенсувати. Якщо ж вади мови виявлені у дітей у ясельному або дошкільному віці і їм надана рання медична допомога, то вірогідність повноцінного навчання у школі значно підвищується.

Виділяють 11 форм порушень мовлення в його вимовній і семантичній стороні. У дітей з нормальним слухом поширеним дефектом є дислалія — порушення звуковимови (перекручення, заміна і сплутування звуків). Одним з недоліків вимови є заїкання. Дітям з цим недоліком мовлення, як і з іншими, обов'язково треба займатися з логопедом. Батьки повинні контролювати ці заняття, тактовно вимагати від дитини виконання вказівок логопеда: говорити при видиху, дивитися в очі співрозмовникові, стежити за вірністю вимови, темпом мовлення і т. п.

Логопедична допомога надається у спеціальних дитячих садах для дітей з відхиленнями у мовленні, в логопедичних пунктах при загальноосвітніх школах, у спеціальних школах для дітей з відхиленнями у мовленні, в логопедичних кабінетах поліклінік і психоневрологічних диспансерів, у логопедичних відділеннях ряду лікарень.

Див. також: Заїкання. Культура мови. Підготовка дитини до школи.

МАНІЯ (слово грецького походження, що означає божевілля, пристрасть). Психічне захворювання, яке характеризується підвищеним настроєм, руховим збудженням, прискореним мисленням, говірливістю. Може проявлятися також у вигляді патологічного прагнення, потягу, пристрасті (наприклад, графоманія, манія величності), у виникненні нав'язливих ідей (манія, переслідування).

М.— поняття медичне, що стосується психопатології. У психопатології виділяється маніакальний синдром — співвідношення підвищеного (ейфоричного) настрою з прискореним мисленням (до появи великої кількості ідей і підвищеної активності). Можливі різні співвідношення і комбінації цих розладів, різні ступені прояву одного з них. Наприклад, переважання рухового збудження або розладів мислення та ін. Характерні також розлади цілеспрямованої діяльності.

Батьки, вихователі дітей повинні звертати увагу на будь-які прояви їх психіки. Якщо помічаються якісь відхилення в поведінці дитини, необхідно поводитись з нею надзвичайно тактовно і вміло. Крім того, треба обов'язково проконсультуватися з психотерапевтом, який призначить необхідне лікування.

МАРЕННЯ — симптом психічного розладу, який проявляється в помилкових судженнях, умовиводах, що мають лише суб'єктивне обґрунтування і не піддаються корекції.

У психопатології відомий галюцинаторно-параноїчний синдром, який характеризується наявністю галюцинацій і марення. Поведінка хворих визначається їх галюцинаторними переживаннями. Цей синдром виникає при алкогольних психозах, шизофренії та інших захворюваннях.

Параноїчний синдром характеризується наявністю систематизованої манії винахідництва, ревнощів, переслідування. Часто він поєднується з стійким ригідним мисленням.

Парафрений синдром — один з різновидів синдрому марення, який характеризується наявністю систематизованої манії величності, переслідування. Ці переживання мають іноді «космічний масштаб». Хворі вважають себе, наприклад, «перетворювачами світу», «власителями Всесвіту».

Усі симптоми М.—це різноманітні відхилення у психічній діяльності людини.

При виявленні ознак марення так само, як і манії, треба своєчасно звернутися до психотерапевта.

МЕДИЧНА ДОПОМОГА ДІТЯМ і ПІДЛІТКАМ. З перших днів перебування новонародженої дитини вдома за її здоров'ям стежить поліклініка. Спочатку приходить патронажна сестра, а через деякий час — лікар, який радить матері, як годувати дитину, піклуватись про неї, реєструє показники фізичного і психофізичного розвитку.

Якщо дитина здорова, то її слід до року щомісяця показувати лікарю, у віці від року до двох років — щоквартально, потім — два-три рази на рік.

Лікар дитячої поліклініки призначає дитині профілактичні щеплення, направляє на лікування до спеціалістів, консультує батьків з питань загартування, профілактики захворювань. У разі нестачі молока у матері лікар призначає дитині донорське молоко, виписує рецепт на молочну кухню, де батькам видають молочні суміші, кефір, сир.

Дитяча поліклініка веде спостереження за дітьми від народження до 15 років. У поліклініці є соціально-правовий кабінет, де батьки можуть дістати пораду та юридичну допомогу з питань законодавства про сім'ю і дітей.

Медицина допомога організується за дільничним принципом. Кожному лікарю-педіатру відводиться район обслуговування з певною кількістю дитячого населення. Спостерігаючи за дітьми своєї дільниці як у поліклініці, так і вдома, дільничний лікар має

повне уявлення про їх розвиток і стан здоров'я. Дільничному лікарю допомагає медична сестра, що працює під його керівництвом.

Медичне спостереження за дітьми в яслах, дитячих садках і школах здійснюється лікарями цих закладів. Основне їх завдання — профілактика захворювань і контроль за нормальним фізичним і психічним розвитком дітей. Батькам необхідно підтримувати контакт з лікарем школи або іншого виховного закладу.

Медичне обслуговування підлітків здійснюється підлітковими кабінетами поліклінік для дорослого населення. Лікарі цих кабінетів щорічно проводять диспансеризацію свого контингенту, необхідну лікувальну роботу, надають медичну консультацію, здійснюють заходи щодо гігієни праці підлітків, при необхідності залучають лікарів-спеціалістів, направляють підлітків до санаторію.

Див. також: Гігієна дітей і підлітків. Хвора дитина в сім'ї. Хвороби дитячі.

МУТАЦІЇ — це стрибкоподібні стійкі спадкові зміни. Вони виникають раптово, зачіпають різні ознаки, властивості та функції організму і можуть бути для нього корисними, шкідливими або байдужими.

М., що виникають у природі без втручання людини, називаються природними, або спонтанними. М., що виникають при дії спеціальних штучних джерел, називаються штучними.

За характером змін у генотипі М. поділяють на генні, хромосомні і цитоплазматичні.

Установлено, що причини М. залежать від фізіологічного стану клітин, режиму харчування, температури та інших природних факторів. Експериментально доведено, що при дії ряду хімічних речовин, радіоактивних ізотопів, іонізуючих випромінювань і рентгенівських променів кількість М. збільшується в сотні разів.

Фактори, що викликають М. у живих організмів, називаються мутагенами. До них належать забруднення природного середовища шкідливими відходами промисловості, продуктами неповного згоряння, ядохімікатами та іншими речовинами, підвищення фону іонізуючої радіації, безконтрольне використання хімічних та радіоактивних речовин в енергетиці, промисловості, медицині, сільському господарстві. Все це призводить до значного збільшення різних М. у всіх живих організмах. Висока ж концентрація мутагенів може спричинитися до загибелі організму.

Особливо небезпечні для людини М., внаслідок яких виникають серйозні спадкові дефекти.

НАВ'ЯЗЛИВІ СТАНИ У ДІТЕЙ — це розлади психіки, що полягають у виникненні в хворого, незалежно від його намірів та вольової регуляції, думок, страхів, сумнівів, дій тощо. Н.с. спостерігаються у дітей рідше, ніж у дорослих. Вони є симптомами певрозів і психічних захворювань. Нестійкі Н.с. можуть за певних умов виникати і в здорових дітей.

На відміну від марення при Н.с. діти усвідомлюють їх безпідставність і безглуздість.

Фізіологічною основою виникнення Н.с. є поява у корі великих півкуль головного мозку застійного інертного збудження чи гальмування, які внаслідок загального зниженого тону не піддаються коригуванню.

Згідно з сучасними психопатологічними класифікаціями до Н.с. належать фобії (нав'язливі страхи): страх простору, страх висоти, страх закритих приміщень, страх гострих предметів і т. п.); нав'язливі думки (згадувати знову і знову непрємні події або ймовірні наслідки цих подій, хоч все закінчилося добре, розв'язувати безглузді проблеми); нав'язливі сумніви (чи не забув зробити щось важливе, чи не допустив фатальної помилки); нав'язливі потяги (прагнення зробити якийсь небезпечний чи аморальний вчинок: кинути з мосту, перебігти перед автомобілем, що рухається); нав'язливі дії як захист від фобій та нав'язливих сумнівів (наприклад, постійна перевірка, чи виключені обігрівальні пристрої, електроприлади при боязні пожежі).

Діти з Н.с. потребують особливої турботи батьків, регулярно і кваліфікованого лікування.

Див. також: Неврози у дітей.

Радимо прочитати: Жутикова Н. В. Учителю о практике психологической помощи. М., 1988. Раттер М. Помощь трудным детям. М., 1987.

НАРКОМАНІЯ (слово грецького походження, що означає заціпеніння, мація) — хворобливий потяг (пристрасть) до вживання наркотиків. Наркотики — це фармакологічні речовини, які, діючи вибірково на центральну нервову систему людини, спричиняють втрату всіх видів чутливості і розслаблення скелетної мускулатури. Тому з'являється приємний стан ейфорії, збудження, бадьорість, приплив сил, відчуття необмеженості своїх можливостей.

При тривалому вживанні наркотичних речовин відбувається патологічна перебудова медіаторних систем мозку, і вони уже не можуть працювати без постійного притоку наркотиків. У результаті розвивається хвороба, що називається наркоманією.

Будь-які наркотичні речовини (снотворні препарати морфію,

опіуму, кодеїну, гашишу, побутової хімії) викликають симптоми, що свідчать про наркоманію як хворобу. До них належать:

а) синдром зміненої реактивності організму, в результаті чого для досягнення наркотичної ейфорії з кожним наступним прийманням необхідно збільшувати дози наркотику. Це пояснюється стійкістю організму до наркотиків, що зростає прямо пропорційно їх вживанню. Якщо порівняти дозу наркотиків, яку вживає наркоман зі стажем 2—3 роки, і максимально допустиму терапевтичну дозу, то перша перевищує другу в десятки, а іноді і в сотні (в залежності від препарату) разів і є смертельною для людини;

б) синдром психічної залежності. Проявляючись у повному душевному благополуччі, стан наркотичної ейфорії надзвичайно небезпечний тим, що у людини поступово розвивається хворобливе бажання відчувати його знову, постійно з'являються думки про наркотик, піднесення настрою, якщо приймання можливе, і його пригнічення, якщо препарат відсутній. Таке хворобливе бажання може зникнути, якщо з'явиться нове, ще сильніше захоплення чи стан позитивного емоційного піднесення;

в) синдром фізичної залежності, що проявляється у фізичному потягу до наркотику та абстиненції. Сила фізичного потягу настільки велика, що здатна витіснити будь-які життєво важливі потреби і бажання (їжа, сон та інші).

Поступово залежність хворого від наркотиків зростає. І щоб досягти бажаного ефекту, дози вживання дедалі збільшуються. Коли ж потреба не задоволена, виникає хворобливий стан абстиненції (погіршується настрій, знижується працездатність, з'являється серцебиття, нудота, головний біль, тремтіння кінцівок, біль у різних частинах тіла).

Усі наркотичні речовини отруюють організм, доповнюючи наростаючу психічну деградацію глибоким його виснаженням. Так наркоманія призводить людину до інвалідності, а при надмірному вживанні наркотиків настає загальний параліч і смерть.

До групи ризику з цього захворювання відносять перш за все людей емоційно нестійких, яким з дитинства властиві невротичні зриви, які відчувають труднощі у спілкуванні, погано пристосовуються до навколишнього середовища.

Профілактичні виховні заходи полягають у нейтралізації цих психофізичних особливостей, якщо вони з'являються у дитини. Батьки і вчителі повинні піклуватися в першу чергу про те, щоб у таких дітей була потреба вести здоровий спосіб життя, постійно тренувати у них волю і протистресову стійкість. Батькам також необхідно бути обізнаними з справами такої дитини (з ким вона товаришує, у якому гурті перебуває, що її хвилює, непокоїть).

Оскільки наркоманія важко піддається лікуванню, а форму-

ється у підлітків надзвичайно швидко, то важливо в разі необхідності якомога раніше звернутися до лікаря-нарколога.

НЕВРОЗИ У ДІТЕЙ. Неврози — група найпоширеніших нервово-психічних розладів, психогенних за своєю природою. Невротичні стани відзначаються такими ознаками: нестійким настроєм, дратівливістю, стурбованістю, тривожністю, втомлюваністю, нерідким нездужанням, млявістю; надмірними переживаннями у зв'язку з незначними подіями; розладами сну і т. п.

У дітей зустрічаються такі форми неврозів: 1. Неврастенія — «дратівлива слабкість», підвищена збудливість і підвищена виснаженість нервової системи. 2. Істерія — підвищена навіюваність і самонавіюваність, демонстративність поведінки. Істеричні форми неврозів надзвичайно різноманітні і нерідко маскуються під різні захворювання. 3. Психастенія, при якій мислення відзначається схильністю до надмірного відволікання від реальної дійсності, до зайвих узагальнень. Психастенія є немовби протилежністю істерії. 4. Невроз навіязливості — навіязливі думки і дії. 5. Іпохондричний невроз, характерною особливістю якого є зосередженість на своїх тілесних неприємних хворобливих чи болісних відчуттях. 6. Невротичні фобії — страхи, стурбованість з приводу найрізноманітніших явищ. 7. Реактивні стани, коли типові емоції (гніву, страху, горя і т. п.) відзначаються особливою силою і надмірною тривалістю вияву. 8. Неврозоподібні стани.

Провідною причиною виникнення неврозів у дітей є їх психічна травматизація (особисті і сімейні негаразди, конфлікти між батьками, конфлікти між дитиною і дорослими, конфлікти з ровесниками, конфлікти між учителем та учнем тощо). Тяжке переживання дитиною своїх невдач, усвідомлення власного безсилля, неповноцінності, крах надій, очікування кари за негативний вчинок інколи призводять до гострого чи тривалого напруження, яке нервова система не витримує, і викидає невротичний вибух.

Радимо прочитати: Первов Л. Г. Нервність. Л., 1976.

НЕВРОЗИ ШКІЛЬНІ. Навчання дитини в школі пов'язане не тільки з радіщами, успіхами, а й з невдачами, потрясіннями, стресами. У дітей із слабкою нервовою системою, у тих, хто переніс інфекційні, соматичні і нервові захворювання, можуть під впливом невдач, шкільних стресів виникати функціональні розлади вищої нервової діяльності, які називають неврози шкільні.

До них належить неврастенія, що зв'язана з важкими шкільними ситуаціями, негативним ставленням батьків до навчальних невдач дитини. Показниками неврастенії є примхи, плаксивість, нестійкий, пригнічений настрій, ослаблення працездатності, чергування в поведінці дітей депресивних реакцій і метушливості. Іншим видом Н.ш. є неврози страху: страх перед невдачами у навчанні, страх мати низький авторитет серед однокласників, страх

перед контрольними роботами та екзаменами тощо. Істеричні реакції як вид Н.ш. найчастіше розвиваються у дітей ослаблених, астенічних, вразливих, схильних до образ, а також у дітей з комплексом неповноцінності.

Особливим видом Н.ш. є дидактогенії — неврози, що викликані необережними словами та поведінкою вчителя стосовно учня, жорстокістю та безтактністю, деспотизмом.

Лікування Н.ш.—це тривалий і копіткий процес, який потребує зусиль не лише лікарів, а й шкільного психолога, терпіння та співчутливості батьків. Важливе значення має своєчасне виявлення тих чинників шкільного життя дитини, які спровокували невроз.

Див також: Школобоязнь.

Радимо прочитати: Жутикова Н. В. Учителю о практике психологической помощи. М., 1988.

НЕВРОТИК — людина, яка характеризується емоціональною нестійкістю, тривожністю, низькою самоповагою, вегетативними розладами. Серед причин, які ведуть до емоціональної нестійкості і тривожності дитини, виділяються слабкість її нервової системи, ослаблений стан організму, перенесені складні хвороби, психічні потрясіння і стреси, динамізм навколишнього життя. Особливо впливає на появу і закріплення у дитини невротичної поведінки її найближче соціальне оточення — сім'я, дитячі групи і компанії.

Часті конфлікти в навколишньому середовищі, маргінальний статус дитини в ньому, суперечність виховних впливів дорослих, велетенські навантаження на дитячу психіку, які викликає перегляд нею кінофільмів і телепередач (особливо фільмів-жахів, фільмів-детективів і бойовиків) призводять до того, що кількість дітей-невротиків весь час зростає.

Н. не лише різко реагує на конфліктні і стресові ситуації, а сам часто є причиною цих конфліктів та соціально-психологічної напруженості. Найчастіше невротична поведінка спостерігається у дітей з холеричним і меланхолічним темпераментом.

Позитивний соціально-психологічний клімат сім'ї, розумне поєднання вимогливості з турботами про дитину, емоціональна культура стосунків у дитячому колективі сприяють зняттю підвищеної тривожності у дитини, посилюють її емоціональну стійкість, сприяють формуванню у неї самоповаги і адекватної самооцінки.

Див. також: Неврози шкільні. Нейротизм. Нервові діти.

Радимо прочитати: Буянов М. И. Ребенок из неблагополучной семьи. М., 1988. Жутикова Н. В. Учителю о практике психологической помощи. М., 1988.

НЕДОКРІВ'Я — зменшення вмісту еритроцитів і гемоглобіну

(білкова речовина еритроцитів, що містить залізо і має властивість вступати в сполуки з киснем і вуглекислим газом) в крові, внаслідок чого порушується постачання киснем тканин, розвивається киснева недостатність. У хворих спостерігається слабкість, швидка стомлюваність, запаморочення, роздратованість, задишка і серцебиття, головні болі, миготіння в очах, блідість шкіри та слизових оболонок.

Слід пам'ятати, що повноцінне харчування, задоволення потреб організму в залізі, вітамінах, свіже повітря допомагають відновити нормальний вміст еритроцитів і гемоглобіну в крові.

НЕЙРОТИЗМ — певні особливості характеру дитини, що виявляються у підвищеній схильності її до невротичних реакцій; низькій стресостійкості, тривожності та емоціональній нестабільності.

Н. викликається багатьма несприятливими причинами розвитку організму дитини, зокрема, слабкістю її нервової системи, перенесеними нервовими потрясіннями та психічними травмами, вадами у вихованні.

Діти, у яких спостерігається Н., потребують особливо бережно-го ставлення до себе, психологічного комфорту у навчанні і вихованні, рівного і сприятливого психологічного клімату в сім'ї, розуміння з боку вчителів та ровесників. Особливу увагу треба звертати на гігієнічні та психогігієнічні умови їх навчальної праці (тривалість навчання і перерв, оптимальна зміна різних видів діяльності, тривалість перегляду кінофільмів, телефільмів та їх зміст). Батькам необхідно знати основні причини Н. їхніх дітей, ретельно стежити за виконанням рекомендацій лікарів-невропатологів, психоневрологів, шкільних психологів.

Див. також: Неврози шкільні. Невротик. Школобоязнь.

Радимо прочитати: Петрунєк В. П., Таран Л. Н. Младший школьник: Заметки врачей-психоневрологов. М., 1981. Эбейн Г. Страхи здоровых детей. М., 1981.

НЕРВОВІ ДІТИ. Для таких дітей внаслідок ослабленої першої системи і психіки характерні підвищена вразливість та імпульсивність дій і вчинків, лякливність та агресивність, мнимість, схильність до депресії, різкі перепади настрою, метушливість, підвищення голосу тощо. Своїм настроєм, поведінкою вони можуть негативно впливати на настрій і поведінку інших дітей.

Серед причин, які уможливають появу Н.д., слід виділити несприятливі умови соматичного і психічного розвитку в допологовий період, перенесені травми і захворювання в ранньому віці, нервові вибухи, несприятливий психологічний клімат у сім'ї, постійна навчальна перевтома, конфлікти з ровесниками і вчителями. Негативно впливає на Н.д. і безсистемний перегляд кіно-

фільмів, телепередач, а також нерегулярність виконання навчальних доручень.

Існують широкі можливості корекції нервовості у дітей. Н.д. потребують вмiлого поєднання в процесі їх виховання чуйності з вимогливістю, особливого педагогічного такту і спостережливості вчителя, розумного дозування праці і відпочинку, чергування фізичної та розумової праці, обов'язкових навчальних доручень і захоплень. Потрібно також посилювати у таких дітей емоційну опірність дії негативних факторів.

У процесі виховання таких дітей потрібна особливо тісна взаємодія лікаря, вчителя, батьків і шкільного психолога.

Див. також: Неврози у дітей. Неврози шкільні. Невротик. Нейротизм.

ОЖИРІННЯ — патологічний стан організму, обов'язковим компонентом якого є надлишкове накопичення жиру в місцях його фізіологічних відкладань. О.— один із найбільш частих симптомів ендокринних захворювань. Воно може спостерігатись при цукровому діабеті, пухлинах кори надниркових, недостатньому розвитку статевих залоз, порушеннях у гіпоталамо-гіпофізарній системі. В економічно розвинених країнах. О. страждають 20—25 відсотків населення, в тому числі 10—13 відсотків дітей шкільного віку. О. займає перше місце серед хвороб обміну речовин, вважається тяжкою хворобою і вимагає серйозного лікування. О. може бути екзогенно-конституційне, з'явитися в результаті порушень діяльності залоз внутрішньої секреції і роботи головного мозку, мати змішані і рідкісні форми.

У екзогенно-конституційному О. значну роль відіграють спадкові фактори (конституційно-сімейна патологічна спрямованість обміну речовин), тенденція до збільшення жирових клітин. Проявам спадкових нахилів до О. можуть сприяти малорухливий спосіб життя, нераціональне харчування — переважання борошнених страв, цукристої та крохмальної їжі. З порушеннями з боку гіпоталамо-гіпофізарної системи, надниркових, щитовидної, статевих залоз пов'язані зміни в обміні речовин, що також сприяє ожирінню.

Одним із основних механізмів розвитку О. є порушення співвідношення між обміном жирів і вуглеводів в результаті глибоких змін у регуляторних процесах, нормалізація яких потребує значних зусиль, а часто взагалі неможлива. Основне порушення обмінних процесів проявляється у зменшенні постачання організму глюкозою, а також в утворенні глікогену — джерела енергії в м'язовій тканині, підвищеному накопиченні глюкози і перетворенні її у жир у підшкірній тканині. Це призводить до поступового послаблення м'язів, розростання жирової тканини, збільшення маси тіла. Розрізняють чотири ступені О. У першому ступені —

надлишок маси становить 29 відсотків, у другому — 30—49, у третьому — 50—99, у четвертому — 100 і більше відсотків.

Надлишок жиру може відкладатись рівномірно по всьому організму, іноді — в певних його місцях. Найчастіше він відкладається у підшкірній жировій клітковині, сальнику, навколо серцевої сумки, навколо надниркової капсули середостіння і викликає зміни в роботі серця, опорно-руховій системі, обмінних процесах, сприяє розвитку атеросклерозу, цукрового діабету, сколіозів, викривлення ніг тощо.

При наявності у дитини симптомів О. треба обов'язково звернутися до лікаря-ендокринолога для встановлення причини даної хвороби.

Основним методом лікування О. є суворе дотримання дієти, рухового режиму. В разі необхідності призначається медикаментозне лікування.

Профілактику О. слід починати в дитячому віці. Розвитку О. протистоять збалансоване харчування і щоденна рухова активність згідно з віковими та біологічними добовими нормами.

ОЛІГОФРЕНІЯ — недоумкуватість, природжене або набуте у ранньому дитинстві недорозвинення складних форм психічної діяльності, що виникає в результаті ураження центральної нервової системи на різних етапах внутрішньоутробного розвитку плода або в найбільш ранньому періоді життя дитини.

У більшості випадків причиною О. є негативні фактори, що діють на генеративні клітини батьків, на зародок, плід або дитину в перші місяці (роки) життя. До цих факторів належать: інфекційні і паразитарні захворювання, травми матері в період вагітності, травми при пологах, несумісність крові матері і плода, дії променевої енергії, голодування і неправильне харчування під час вагітності, а також токсичні та травматичні захворювання дитини протягом першого року життя.

За ступенем наявності дефекту О. поділяють на три групи: ідіотію, імбецильність і дебільність. Найбільш тяжкою формою є ідіотія, найбільш легкою — дебільність.

Для всіх ступенів О. характерне порушення пізнавальної діяльності, особливо на її високих рівнях (аналіз, узагальнення порівняння і т. д.). При недорозвинутості всієї особи у хворих на О. пізніше з'являється мовлення, для них характерні недоліки у мовному спілкуванні. Спостерігається складність у запам'ятовуванні, збереженні і передачі баченого і почутого. Недорозвиток пізнавальної діяльності часто поєднується з різким порушенням цілеспрямованих дій, що позначається на мотивах поведінки. У олігофренів, як правило, знижена сила нервових процесів, особливо гальмування.

Усі форми О. вимагають спеціальних корекційно-виховних заходів. Стан психіки перешкоджає навчанню та вихованню таких дітей у масових навчально-виховних закладах. Діти з найбільш важким ступенем О. (ідіоти) нездатні до навчання. Можливості розвитку пізнавальних здібностей імбецилів також дуже обмежені. Але їх можна і необхідно вчити. У багатьох випадках вдається підготувати таких дітей до виконання певних видів трудової діяльності. Навчання дітей-дебілів у допоміжній школі спрямоване на виховання у них складних видів психічної діяльності (уваги, спостереження, розуміння, запам'ятовування), що дає їм можливість пристосуватися до суспільно корисної трудової діяльності.

Питання теорії і практики навчання і виховання розумово відсталих дітей, корекційно-виховні заходи щодо кожної з форм О. розробляє олігофренопедагогіка.

ОНАнізм — звичка штучно збуджувати статеві органи. Поступово це починає викликати почуття задоволення, а з настанням статевого дозрівання — статеве збудження. У цей період розвитку підлітків онанізм найбільше поширений. Причинами такої поведінки дитини може бути тісний одяг, шкіряні і глистові захворювання у ранньому дитинстві.

Існує уявлення про онанізм як невиліковну ваду, що веде до розумового відхилення, статевої слабості та інших ускладнень. Це не відповідає дійсності. Але негативний вплив на психіку дитини онанізм все ж справляє: викликає замкненість, боязнь зустрічі з особою протилежної статі, підозрілість, нестійкість настрою, зниження працездатності.

Для запобігання появі цієї негативної звички слід стежити, щоб діти завжди дотримувалися правил особистої гігієни. Одяг дитини має бути вільним, таким, що не заважає при ходінні та інших рухах, під час сну її руки повинні заходитися поверх ковдри. Дуже корисними є регулярні заняття гімнастикою.

Значну роль відіграє режим харчування. Не можна часто включати у меню дитини м'ясні та гострі страви. При виявленні глистових чи шкіряних захворювань їх необхідно своєчасно лікувати.

В разі, коли батьки не можуть самі вплинути на дитину, що займається онанізмом, треба звернутися до лікаря-психіатра.

ПЛОСКОСТОПІСТЬ — деформація стопи, яка характеризується сплюсненням, а іноді повним зникненням її склепіння. При П. відбитки стоп позбавлені внутрішньої заглибини, і стопи стикаються з підлогою (землею) усіма своїми точками. Природжена П. спостерігається зрідка, а набута внаслідок рахіту, травми, поліомієліту та інших причин — досить часто.

Внаслідок П. різко знижується опорна функція ніг, змінюється кут нахилу таза, порушується правильне положення хребта, вна-

слідок чого може виникнути його викривлення; затруднюється робота усього опорно-рухового апарату, що негативно впливає на загальний розвиток дитини. Діти, які страждають П., не можуть довго ходити, стояти, швидко втомлюються, скаржаться на болі в ногах і спині.

П. розвивається досить поступово, найчастіше у дитинстві при невідповідності між навантаженнями, яке лягає на стопи, і витривалістю їх зв'язково-м'язового і кісткового апарату.

Важливо виявити П. якомога раніше, щоб позбавитись цієї вади або хоча б зменшити незручності, що їх вона викликає. П. виявляють по відбитках стоп. Розчином синьки змазують підшви, і тоді сліди їх чітко відбиваються на папері або підлозі.

Запобігти П. можна насамперед шляхом правильної організації загального фізичного виховання дітей. Особливо великого значення набуває щоденна гігієнічна гімнастика, прогулянки, біг, стрибки, плавання, ходіння на лижах, катання на ковзанах та інші рухливі ігри. Фізичні вправи слід поєднувати із загартовуванням організму, а також з дотриманням оздоровчого режиму, який включає ходіння босим у теплий період року, щоденне миття ніг прохолодною водою як влітку, так і взимку. Значну роль відіграє взуття (бажано на шкіряній підшві). Воно не повинно бути тісним або досить просторим. Не можна носити взуття з вузьким носком, висота каблука має бути 2—3 сантиметри. Необхідно стежити за статурою дитини при сидінні, стоянні, ходінні. Звертати увагу на те, щоб вона завжди тримала корпус і голову прямо, не горбилася, ходила так, щоб носки ніг не були розведені у різні боки.

Основним засобом профілактики і головним методом лікування П. є спеціальна коригуюча гімнастика, яка проводиться за призначенням лікаря у кабінеті лікувальної фізкультури поліклініки або у домашніх умовах під наглядом батьків. Заняття гімнастикою повинні бути щоденними.

Якщо сплющення стоп виражено досить сильно, призначається носіння супінаторів протягом усього дня, особливо в тому разі, коли на стопи ніг діє велике навантаження (тривала прогулянка, стояння тощо). При різкій деформації стоп рекомендують теплові процедури (купіль, парафін, грязі). При тяжких за давнених формах П., які мають патологічний характер, необхідне спеціальне ортопедичне лікування або операція.

ПОСТАВА — звичне положення тіла при сидінні, стоянні та ходінні, набуте під впливом умов виховання і життя.

При правильній поставі голова і тіло займають пряме положення, плечі трохи опущені і відведені назад, груди випнуті, а живіт дещо підтягнутий. Якщо постава правильна, то весь організм розвивається нормально, добре працюють серце і легені. При

неправильній поставі у дитини впалі груди, згорблена спина, живіт виступає вперед; порушуються і нормальне положення внутрішніх органів: серце притиснене діафрагмою, легені здавлені.

Батькам слід мати на увазі, що дитині не можна носити важкі речі в одній руці, оскільки це веде до викривлення хребта. З цієї ж причини молодшим школярам краще носити не портфель, а ранець. Дитині треба створювати нормальні умови для праці. Стіл і стілець, якими вона користується, повинні бути відповідного розміру. Необхідно також дбати про правильне освітлення робочого місця.

Діти високого росту часто сутуляться. Позбутися цієї звички допомагають рухливі ігри, фізкультура, спорт. При значних відхиленнях у поставі слід звернутися до лікаря.

РАХІТ — хвороба кісткової тканини, що зустрічається переважно у дітей від 1-го—2-х місяців до 3-х років. У підлітків та у дорослих можуть спостерігатися наслідки рахіту, перенесеного у дитинстві, як от: викривлення хребта, ніг, неправильний розвиток зубів та ін.

Рахітом частіше хворіють немовлята, що народились восени чи взимку. Через холодну погоду вони мало перебувають на свіжому повітрі, дуже закутані і не отримують достатньої кількості сонячних променів. Та й молоко матерів в цей час бідне на вітаміни. Основною ж причиною, що викликає захворювання рахітом, є нестача в організмі вітаміну Д. Це призводить до порушення мінерального обміну, коли в крові і тканинах зменшується вміст фосфору і кальцію, які особливо необхідні для розвитку нервової системи і кісток. У звичайних умовах вітамін Д утворюється у шкірі під впливом ультрафіолетових променів. Ось чому важливо, щоб дитина отримувала сонячні ванни, перебувала в добре освітленій сонцем кімнаті.

Вітамін Д надходить в організм також із харчовими продуктами, найбільше його у печінці, вершковому маслі, жовтках яєць. У великій кількості він є в риб'ячому жирі. Якщо дитина ще не може вживати такі продукти, то це повинна робити мати, щоб її молоко було повноцінним.

Рахіт може з'явитися вже на 2-му місяці життя дитини. Перші його ознаки — неспокійна поведінка, поганий сон, пітливість голівки; піт викликає свербіж, маля третється голівкою об подушку, від чого на потилиці зникає волосся.

При перших же ознаках хвороби слід негайно звернутися до лікаря. Якщо спізнитися з лікуванням або робити це недостатньо, хвороба розвиватиметься: затримується заростання родничків, кістки стануть м'якими і легко змінять свою форму, на ребрах з'являться потовщення, лобні і тім'яні бугри збільшаться, зміниться форма голови, вона стане ніби чотирикутною. При тяжких

формах рахіту викривлюються ніжки, хребет, може з'явитися горб. Зуби прорізуються пізно, емаль у них слабка, і тому вони рано псуються. Зазнають змін і м'язи хворих дітей, вони стають кволими, а тому діти пізніше звичайного починають сидати, стояти і ходити. М'якість кісток і ослабленість м'язів може призвести до зміни форми грудної клітки, яку називають «курячі груди». Це заважає правильному диханню дитини, що в свою чергу відбивається на роботі серцево-судинної системи й викликає застій у черевній порожнині. У дітей збільшується живіт, розширюються вени, розвивається недокрів'я. Такі діти схильні до інфекційних хвороб, які протікають у них тяжко і з ускладненнями.

Профілактику Р. слід починати ще в період вагітності жінки. Майбутній матері треба якомога більше перебувати на свіжому повітрі, повноцінно харчуватись, вживаючи достатню кількість мінеральних солей, що знаходяться в овочах, фруктах, молоці, а також вітамінів А, В, С, Д; в останні 3—4 місяці вагітності рекомендується вживати вітамін Д у вигляді препаратів з риб'ячим жиром чи харчові продукти, багаті на цей вітамін.

Для запобігання Р. необхідно, щоб дитина по 4—6 годин на добу у світловий час перебувала на повітрі. Дуже важливо годувати дитину материнським молоком протягом першого року життя, тому що в ньому містяться усі речовини, необхідні для правильного росту і розвитку дитини; з 2-х — 3-х місяців давати дитині свіжі фруктові, овочеві і ягідні соки, пюре. Важливо також загартовувати дитину й своєчасно робити запобіжні щеплення. У разі необхідності дитині призначається відповідне лікування.

РЕВМАТИЗМ — загальне інфекційне захворювання, при якому пошкоджуються суглоби, серце, судини, а при тяжких формах — легені, плевра, нервова система, нерки та ін. Іноді Р. супроводжується напуханням і болем у суглобах, але це пошкодження суглобів має звичайно швидкоплинний характер, добре піддається лікуванню, іноді проходить самостійно протягом 8—10 днів, не лишаючи ніяких наслідків.

Характерною особливістю Р. є «хвилеподібний» перебіг хвороби — гострі напади (атаки) змінюються «спокійними» періодами різної тривалості, за яких процес лишається активним, але не дає помітних проявів. Наслідками хвороби є виникнення пороків серця і порушення кровообігу. Період між нападами також може завершитися утворенням пороку серцевих клапанів.

Р. належить до числа поширених хвороб серед дітей переважно дошкільного й шкільного віку — від 6 до 15 років. Це не спадкове захворювання. Але у сім'ї, де хтось з її членів є носієм стрептококової інфекції (збудника ревматизму), через систематичний контакт з ним воно зустрічається в чотири рази частіше.

Розвиток Р. у 80 відсотків випадків зв'язаний із пошкодженням носоглотки у дітей, ангіною, хронічним тонзилітом, каріозними зубами, гайморитом, аденоїдами та іншими хворобами, що викликаються стрептококом. Звичайно ревматичний процес починається через 10—15 днів після перенесеної ангіни чи загострення хронічного тонзиліту. Діти дошкільного і шкільного віку особливо схильні до стрептокової інфекції, оскільки їх організм не встиг набути стійкого імунітету до неї. Частіше захворюють на Р. фізично ослаблені діти, які погано харчуються, мало займаються спортом, фізичною працею, рідко бувають на свіжому повітрі.

Захворювання починається поступово, рідше гостро і супроводжується нездуванням, зблідненням, швидкою втомою, серцебиттям, іноді задишкою, підвищеною пітливістю (особливо долонь і підшов). У деяких випадках підвищується температура. Наприкінці першого тижня хвороби спостерігаються зміни у роботі серця, помірний лейкоцитоз в крові і підвищене РОЕ. З кожним новим загостренням пошкодження серця стає більшим, розвивається ревмокардит, що призводить до виникнення пороку серця, порушень кровообігу.

Для запобігання Р. слід оберігати дітей від стрептокового оточення, своєчасно здійснювати лікування носоглотки, загартування організму. Важливе значення має раціональне харчування, дотримання режиму праці й відпочинку, санітарно-гігієнічних правил. Діти, хворі на Р., мають перебувати на диспансерному обліку, за дозволом лікаря здійснювати санаторно-курортне лікування.

Для дітей шкільного віку, хворих на Р., за рекомендацією лікаря визначається шкільний режим і фізичні навантаження з урахуванням стану перебігу хвороби. Не слід необгрунтовано повністю звільняти хвору на Р. дитину від занять фізичною культурою і спортом у період між нападами. Разом з тим батьки повинні проконсультуватися з лікарем, при якому стані можна дозволяти дітям додаткове навантаження (наприклад, поєднувати заняття в загальноосвітній і музичній школах). Особливо обережним слід бути при направленні дитини до балетної чи танцювальної студії. Батьки також мають знати, як правильно організувати відпочинок дитини в канікулярний час.

РЕВМОКАРДИТ — пошкодження серця при ревматизмі. Характер і наслідок захворювання залежить від того, наскільки воно поширене. Вже після першого нападу ревматизму серце пошкоджується в 60 відсотках випадків і з кожним новим нападом пошкодження посилюється. Після кількох нападів воно спостерігається у 100 відсотках хворих.

Пошкодження серця можуть бути різного ступеня. Спочатку — це лише функціональні зміни (інфекційне серце), а при тяжкому

і тривалому перебігу хвороби розвиваються комбіновані пороки серця, які призводять до інвалідності. Р. може протікати як без порушень кровообігу (легкі випадки), так і з гострою серцевою недостатністю.

Своєчасне визначення ступеня пошкодження серця з наступним лікуванням дозволяє запобігти тяжким наслідкам Р. Завдання батьків полягає у своєчасному обстеженні дитини, встановленні початку захворювання чи загострення ревматичного процесу і наступної її госпіталізації та лікування.

Між нападами застосовуються ті ж самі лікувальні й профілактичні заходи, що й при ревматизмі.

РЕЦЕПТОРИ БОЛЬОВІ — периферійна, спеціалізована частина аналізатора, що сприймає відповідні подразники і трансформує енергію подразнення до процесу нервового збудження. Це особливі точки людського організму, які здатні сприймати і трансформувати біль у мозок.

Розрізняють Р.б., що знаходяться на шкірі і забезпечують її больову чутливість, а також ті, що знаходяться в тканинах внутрішніх органів і забезпечують больові відчуття, що надходять від цих органів до кори головного мозку.

РИТМІКА (ритмічна гімнастика) — система фізичних вправ, виконуваних у супроводі музики, що має на меті розвиток у дітей музично-естетичного сприйняття, почуття ритму, музичної пам'яті та слуху, уваги, м'язевої волі, пластичної виразності рухів.

У заняття Р. входять гімнастичні, танцювальні, імітаційні рухи, стрибки, біг, які сприяють фізичному розвитку дітей, виробленню у них правильної постави, координації рухів та координування у просторі. Ритмічні рухи під музику удосконалюють процеси гальмування у дітей, виховують дисциплінованість, загальну організованість.

Заняття Р. провадяться у дитячих садках, загальноосвітніх школах, позашкільних дитячих закладах, в гуртках чи секціях при клубах ЖЕК за місцем проживання тощо.

РІСТ — кількісні зміни, які зумовлюють поступове збільшення розмірів і ваги тіла людини. Р. також супроводжується якісними змінами організму і пов'язаний з його розвитком.

Звичайно людина росте до 20—25 років. Темп Р. у різні вікові періоди людини неоднаковий. Особливо швидко росте дитина у перший рік життя (грудний період). Так, новонароджена дитина в середньому важить 3 кілограми, у 5 місяців життя її вага подвоюється, а до 12 місяців — потроюється. За той же період довжина тіла збільшується у півтора рази (приблизно 50 сантиметрів у новонародженої, 70—75 сантиметрів — у однорічної дитини).

У подальшому збільшення ваги і довжини тіла стає не таким значним, проте в період статевого дозрівання (підлітковий період) інтенсивність росту знову підвищується: для дівчаток — це 12—15 років, для хлопців — 13—17 років. Після 20 (у жінок) — 25 (у чоловіків) Р. припиняється. Зміни ваги тіла після 18—20 років досить індивідуальні.

Середній Р. людини залежить від статі і коливається у жінок в межах 158—168 сантиметрів, у чоловіків — 168—178 сантиметрів. Закономірності Р. і кінцеві розміри тіла визначаються спадковими особливостями, залежать від характеру обміну речовин і енергії. Значний вплив на Р. має функціонування нервової системи і виділення гормонів ендокринною системою. Зокрема, порушення діяльності гіпофіза (найменшої із залоз внутрішньої секреції, що розміщена під основою головного мозку) викликають гальмування Р. (при недостатньому виробленні гормонів), або надмірний Р. (при надмірному виробленні гормонів — гігантизм), або нерівномірний ріст окремих частин тіла чи органів (акромегалія).

Р. дитини значною мірою залежить також і від умов життя. Для нормального протікання процесу Р. необхідне правильне харчування, вживання їжі, багатой на білки, вітаміни, мінеральні солі, мікроелементи. Велике значення мають також дотримання режиму дня, достатнє перебування дитини на свіжому повітрі, рухливі та спортивні ігри, гімнастика, плавання. Батькам слід також звернути увагу на правильно організований режим дня дитини.

Див. також: Режим дня. Харчування.

САНАТОРІЙ ДИТЯЧИЙ — лікувально-профілактичний заклад, що є однією із важливих ланок у комплексному лікуванні хворих дітей, у запобіганні розвитку хронічних захворювань. В С.д. дітей направляє лікар, враховуючи їх стан здоров'я, профіль захворювання.

Крім спеціалізованих С.д., є санаторії «Мати і дитина», санаторні табори, санаторно-лісові школи, для дітей дошкільного віку — санаторні ясла і садки. У місцеві С.д. приймаються діти віком від 1-го до 14 років включно, в С.д. на курорті — від 5 до 14 років. Дітей з порушеннями опорно-рухового апарату, в тому числі з церебральним паралічем, приймають в С.д. на курортах з 3-х років.

Сприятливі ландшафтні і кліматичні умови, в яких розташовані С.д., справляють на дитину позитивний емоційний вплив. Оздоровчі і лікувальні заходи в С.д. складаються з тривалого перебування на повітрі, достатнього відпочинку, розумного застосування рухового навантаження, висококалорійного харчування, широкого використання природних фізичних факторів: мінераль-

них вод, морських купань, повітряних і сонячних ванн, лікувальних грязей і т. д. Такий режим не стомлює дітей, тому в нього входять прогулянки, ігри тощо; діти легко звикають і з задоволенням виконують усі призначені їм процедури. Значну увагу в С.д. приділяють тренуванню і загартуванню організму, враховуючи особливості кожної дитини.

Протягом першого тижня перебування в С.д. діти звикають до нової обстановки, акліматизуються, їм забезпечують спокій і відпочинок, мінімальне обстеження. У другий період, найбільш тривалий, проводиться необхідне обстеження і лікування дитини, руховий режим значно розширюється. У третій, заключний період особлива увага приділяється загартувальним і тренувальним заходам. Термін лікування в С.д. визначається характером захворювання, в таборах санаторного типу він становить 45 днів.

Питання про необхідність продовжити лікування в С.д. вирішує лікарняна комісія. Обов'язкова умова для всіх С.д.— проведення в них виховної і педагогічної роботи з дітьми. В С.д. з тривалим терміном лікування провадиться навчання дітей за шкільною програмою.

СКАРЛАТИНА— одна із форм стрептококової інфекції, яка характеризується явищами загальної інтоксикації, регіонарним лімфаденітом, дрібноточковими висипаннями та наступним пластичним лущенням.

Збудником С. є стрептокок, джерелом інфекції є хворий на С., а також той, у якого є інша стрептококова хвороба (ангіна, стрептодермія, бешиха та ін). Основною умовою, яка впливає на поширення С., є тривале перебування хворого в колективі (скупчення в дитячих закладах) та запилення повітря.

Захворювання відмічається у дітей віком від 3-х до 8-ми років. Діти першого року життя і після 15 років хворіють на С. рідко. С. повторює епідеміологічні закономірності, характерні для інших краплинних інфекцій: кількість хворих збільшується взимку, знижується влітку і періодично відбуваються підвищення захворювань через кожні 5—7 років.

Інкубаційний період при С. триває 2—7 днів, іноді збільшується до 12 днів. Початок хвороби гострий. Температура тіла підвищується до 38—39° С і більше, з'являється біль у горлі під час ковтання, головний біль, нездужання. У першу добу або на другий день з'являється висип—дрібноточковий, яскраво-рожевий або червоний на гіперемірованому фоні шкіри. Найбільше висипань, у паховій, лобковій та сідничній ділянках, на згинальних поверхнях кінцівок. Обличчя має характерний вигляд: і на лобі, і на скронях—рожевий дрібноточковий висип, шкіра щік червоного кольору, шкіра носа, навколо губ та підборіддя бліла. Чітко видно блідий посогубний трикутник—типова ознака С. Постійним

симптомом С. є ангіна від катарального запалення до глибоких некротичних змін піднебінних мигдалин. Язик обкладений густим білим нальотом, через 2—3 дні він очищається, стає яскраво-червоним, сосочки гіпертрофуються (малиновий язик).

Симптоматичне лікування застосовують за показниками.

Іжа загальна, збагачена вітамінами. З неї виключають солоні та копчені страви. Постільний режим призначається на 5—7 днів. Діти, які перехворіли С., допускаються до занять у дитячі дошкільні заклади та перші два класи школи лише після 22-х днів від початку хвороби. Карантин для контактних дітей дошкільного віку та учнів перших двох класів встановлюється на 7 днів.

СКОЛІОЗ — це бокове викривлення хребта. Він може бути вродженим або виникати у дітей у віці між 5-ма і 15 роками, особливо у школярів.

Неправильна поза дітей під час навчальних занять веде до нерівномірного розподілу навантаження на хребет і на м'язи спини, що стомлює і ослаблює їх. Слабкість м'язів спини, погана постава, лопатка, що випинається,— все це провісники сколіозу.

Викривлення при найбільш частих формах набутого сколіозу починається з того, що при стомленні м'язів спини хребет трохи відхиляється вбік. Після відпочинку викривлення зникає. Це перша стадія. У другій стадії викривлення робиться постійним, змінюється форма грудної клітки, плече і лопатка на випуклій стороні грудного сколіозу розташовуються вище, ніж на угнутій. Рухливість хребта різко зменшується. Кожне фізичне напруження швидко стомлює.

Особливо важкі форми сколіозу приводять, крім того, до змін положення внутрішніх органів, утруднюють виконання їх функцій. Все це може значно знизити працездатність людини.

Профілактика сколіозу значно ефективніша, ніж лікування. При перших ознаках вродженого сколіозу дитині слід організувати режим, який полегшить роботу неповноцінної сторони хребта. Суворо повинні виконуватися призначені лікарем фізкультурні вправи, масаж, рухливі ігри і т. п. Рекомендовані сонячні і повітряні ванни, багате вітамінами харчування. Раннє розпізнання вродженого сколіозу і дотримання всіх рекомендацій лікаря дають хороші результати.

Профілактику дитячого, в тому числі шкільного, сколіозу забезпечують: рівна постіль, правильне сидіння за партою і столом, правильне освітлення робочого місця, перебування на повітрі, рухливі ігри, повноцінне харчування, достатній сон, ранкова гімнастика.

СЛУХ АБСОЛЮТНИЙ — здатність безпосередньо пізнавати та відтворювати висоту окремих звуків без співвідношення їх з

іншими звуками, висота яких відома. С.а. обумовлюється деякими вродженими здібностями і, як правило, виявляється дуже рано — в дошкільному віці. С.а. сприяє розвитку музичної діяльності, хоч і далеко не завжди є її обов'язковою умовою, тому що музична діяльність може успішно здійснюватись і на основі розвитку відносного слуху, тобто здатності визначати висоту звука шляхом порівняння його з іншими звуками.

СТАТЕВЕ ДОЗРІВАННЯ — це комплекс процесів, результатом якого є досягнення людиною статевої зрілості. Як біологічна істота людина досягає статевої зрілості у підлітковому віці (11—15 років), а як соціальна істота — у підлітковому і юнацькому віці (11—20 років). Саме у підлітковому (пубертатному) віці відбуваються в організмі інтенсивні зміни, які забезпечують його перехід на новий рівень життєдіяльності, пов'язаний із можливістю здійснювати функцію продовження роду. У юнацькому віці головним чином вдосконалюються і закріплюються ті зміни, які в основному завершилися у підлітковий період, а також відбувається інтенсивне духовне дозрівання людини.

Статеве дозрівання характеризується: а) прискореним ростом і зміною пропорцій тіла відповідно статі; б) розвитком вторинних статевих ознак; в) перебудовою діяльності різноманітних систем організму (дихальної, серцево-судинної, травної, нервової, залоз внутрішньої секреції).

У підлітковому віці довжина і маса тіла щорічно можуть збільшуватись на 5—10 сантиметрів і 3—10 кілограмів. Значно видовжуються нижні кінцівки. У хлопців стають широкими плечі, спина, пропорційно вужчає таз, центр ваги тіла переміщується і стає вище пояса. У дівчат розширюється таз, відкладається підшкірна жирова клітковина, вона стає більш розвиненою, ніж у хлопців, центр ваги тіла переміщується і стає нижче пояса.

Вторинні статеві ознаки проявляються у хлопців у вигляді оволошіння на лобку, під пахвами, потім на обличчі, пізніше — на грудях і спині. Змінюється форма гортані, особливо щитовидного хряща, збільшується об'єм гортані, подовжуються голосові зв'язки, що приводить до зниження тембру голосу. У сім'янику починають дозрівати сперматозоїди, що супроводжується полюціями — мимовільним виверженням сімені, — які здебільшого відбуваються вночі. У дівчаток оволошіння формується на лобку, під пахвами, розростаються молочні залози, в яєчнику починається процес періодичного дозрівання фолікулів і яйцеклітин, що супроводжується першими менструаціями і встановленням менструального (статевого) циклу — періодично повторюваних змін в організмі дівчини, жінки, пов'язаних із розмноженням і дозріванням яйцеклітин в яєчнику і яйцеводі.

Перебудова діяльності внутрішніх органів пов'язана в основному із змінами розмірів, маси, пропорцій тіла. Маса серця зростає до 240—300 грамів, зменшується частота пульсу до 90—70 ударів за хвилину, підвищується артеріальний тиск до 110/75 міліметрів ртутного стовпця. Серце і судини у підлітковому віці розвиваються нерівномірно. У певні періоди серце випереджає або відстає щодо розвитку кровоносних судин, що може бути причиною ряду відхилень у роботі серцево-судинної системи, систолічних шумів, неритмічності серцевих скорочень, різких змін артеріального тиску при переході із горизонтального у вертикальне положення тіла.

Органи дихання збільшуються, розростаються легені, зменшується частота дихань до 18—20 разів за хвилину, збільшується життєва ємкість легенів до 3-х—5 літрів. Органи дихання, травлення, виділення, нервова система стають дуже чутливими до дії стресових, негативних факторів: переохолоджень, перегрівань, нестачі вітамінів, перевантажень фізичних і розумових, браку рухової активності, інфекційних хвороб.

У жіночому і чоловічому організмі збільшується кількість відповідно жіночих (естрогенів) і чоловічих (андрогенів) статевих гормонів завдяки підсиленню функцій статевих залоз, надниркових, гіпофіза. Перебудовується робота й інших залоз внутрішньої секреції, що викликає зміни в обмінних процесах, функціонуванні різних систем організму.

Функціональні зміни у центральній нервовій системі, зокрема головному мозку, забезпечують закріплення індивідуальних особливостей роботи нервової системи, інтенсивне психосексуальне дозрівання, що виражається у потягу до особи іншої статі, усвідомленні себе як особистості певної статі, оцінці поведінки іншої людини як особистості певної статі.

Негативні фактори зовнішнього середовища (фізичні і розумові перевантаження, стреси, неповноцінне харчування, перенесені хвороби) можуть викликати дисгармонійні зміни у фізичному, психічному і статевому дозріванні. Зокрема, статеве дозрівання може затриматися або, навпаки, розпочатися дуже рано — в три, п'ять, сім років.

При відхиленні як темпів, так і проявів статевого дозрівання слід обов'язково звернутися до лікаря-ендокринолога, який визначить причину цього і проведе необхідне лікування.

ТУРИЗМ — подорож у вільний час, один із видів активного відпочинку. Залежно від мети подорожі виділяють такі види Т.: пізнавальний (екскурсійний); спортивний; любительський (полювання, рибальство); діловий (відвідування об'єктів, що станов-

лять професійний інтерес); релігійний (відвідування святих місць) тощо. Т. може бути організований і самодіяльний, міжнародний і місцевий.

ТУРИЗМ ДИТЯЧИЙ нерозривно пов'язаний з краєзнавством і має на меті розширення і поглиблення знань школярів у галузі географії, природознавства, історії, укріплення їх здоров'я і фізичного розвитку.

Т.д.— це форма активного відпочинку. Він сприяє розвитку почуття дружби, взаємодопомоги, є невід'ємною частиною навчально-виховної роботи шкіл і позашкільних закладів. Туристично-краєзнавча робота включає різноманітні тривалі походи, подорожі, експедиції, зльоти, краєзнавчі конференції, створення спеціальних музеїв і куточків. Поширена також практика створення базових туристських таборів, де школярі навчаються техніки туризму, проводять екскурсії, змагання.

Т.д. суттєво відрізняється від дорослого. До складу туристських груп, як правило, входять діти одного віку. Значний час витрачається на вироблення туристських навичок та збору краєзнавчого матеріалу.

Батьки повинні брати активну участь у підготовці і проведенні походів. Якщо у них немає такої можливості, то слід проявляти інтерес, допомагати дитині, обговорювати з нею результати того, що зроблено.

ХАРЧУВАННЯ забезпечує основні життєві функції організму. Завдяки харчуванню організм постачається енергією, необхідною для всіх внутрішніх процесів. Головний принцип правильного харчування такий: з їжею дитина повинна одержувати певну кількість необхідних для її організму речовин. Умовно їх можна поділити на «будівельний матеріал», з якого організм створює тканини та клітини, і «паливо», яке поповнює енерговитрати організму.

Основний «будівельний матеріал» — білки. В разі їх нестачі в їжі уповільнюються нервово-психічні реакції організму, фізичний розвиток і ріст дитини, знижуються її імунітет і праездатність тощо. Найважливіші постачальники білка — м'ясо, риба, яйця, молоко, сир, хліб, квасоля, горох та ін.

Половина всіх білків, які входять до складу дитячої їжі, має бути тваринного походження. Діти до семи років повинні споживати 600 мл молока, а школярі — не менше 500 мл за день.

Головний енергетичний матеріал організму — вуглеводи і жири. Вуглеводи містяться в продуктах рослинного походження — цукрі, хлібі, овочах, фруктах, ягодах тощо. Жири мають споживатися у такій пропорції — третина — рослинного походження і дві третини — тваринного.

Вітамінів людині потрібно небагато — всього 100—150 мг на день, але життя без них неможливе. Вони регулюють «будівництво» і процеси життєдіяльності організму, підвищують його опір інфекціям. Особливо важливими вважаються вітаміни А, В₁, В₂, В₆, В₁₂, С, Р, РР. З дефіцитом їх в організмі розвиваються такі серйозні захворювання, як цинга, рахіт, «куряча сліпота» та ін. Джерелами вітамінів, крім ягід, фруктів, овочів, зелені, є й найрізноманітніші натуральні продукти.

Мінеральні речовини відіграють велику роль у побудові та формуванні кісток і тканин, а також беруть участь у ферментативних та інших життєво важливих процесах організму. Найважливіші з мінеральних речовин — калій, фосфор, натрій, магній, залізо, мідь, марганець, йод, фтор, кобальт. Містяться вони у м'ясі, рибі, печінці, мозку, молоці, яйцях, сирі, овочах, крупах, бобових, грибах, горіхах, чаї тощо.

На 60 відсотків організм людини складається з води. Без неї життя неможливе. Дитина шкільного віку повинна випивати 2—2,5 літра рідини за добу.

Усі продукти повинні входити до раціону дитини в певних кількостях і поєднаннях. Оптимальне співвідношення білків до жирів і вуглеводів має бути 1 : 1 : 4, а в період посиленних енерговитрат (екзамени, змагання) — 1 : 1 : 4,5 (або 5).

Цінність їжі як «палива» вимірюється тепловими одиницями — калоріями. Надмір калорій у поєднанні з гіпокінезією може призвести до швидкого збільшення ваги і навіть ожиріння.

Раціональне Х.— обов'язково індивідуальне, скориговане. Визначаючи нормативи Х. для дитини, перш за все беруть до уваги її вік, інтенсивність росту, вагу, рухову активність, індивідуальні особливості організму, нарешті, смаки. Доводиться враховувати навіть пору року, особливості клімату, в якому дитина живе, національні традиції.

Відомості про те, скільки різних речовин і калорій необхідно дитині різного віку, яка кількість речовин і калорій міститься в тих чи інших продуктах, а також докладніші відомості про характер Х. дітей можна почерпнути з книжок: В. Кисельова «Дитяча кухня», О. Фатеева та ін. «Харчування школяра і підлітка».

Критерієм правильності Х. є не тільки кількість і склад їжі, а й розвиток дитини. Якщо вага та її ріст відповідають нормативам, психіка розвивається нормально, підстав для тривоги немає.

Учені-спеціалісти розробили тижневі меню для дітей різного віку. Вони наводяться в кожному посібнику про Х. і мають бути головним орієнтиром. Принцип складання меню такий: якщо сніданок переважно овочевий, то вечеря борошняна і навпаки,

якщо на обід суп овочевий, до м'яса подається яка-небудь каша, якщо суп круп'яний, то до другої страви — овочевий гарнір. До третіх страв узимку і рано навесні корисно додавати аскорбінову кислоту, кількість якої вказує лікар.

Узимку бажано давати зелену цибулю. Ранньої весни до раціону треба вводити суп з молодого кропиви, салат, на початку травня — редиску, огірки. Обов'язковий елемент щоденного харчування — овочі, взимку — в переробленому, влітку — у сирому вигляді.

У різні періоди для дитячого організму потрібна різноманітна їжа, це фізіологічно обґрунтовано. Вранці та вдень, коли дитина найактивніша, їй необхідна їжа, багата на білки. Збуджуючи нервову діяльність, вона підвищує працездатність організму. Перед сном потрібна легка їжа.

Х. має бути чотириразове: сніданок, обід, полуденок і вечеря. У перервах між їдою не можна давати ніякого «підкріплення».

Раціональне й ритмічне Х. не тільки забезпечує правильний розвиток дитини, а й впливає на її розумові здібності. Привчати до дотримання режиму Х. треба буквально від народження, з роками вносячи це в елемент свідомості. Тоді режим стане нормою життя.

Особливо багато клопоту завдає батькам так званий перехідний вік. Складні процеси перебудови й росту організму підлітків спричиняють посилений обмін речовин. Необхідно стежити, щоб Х. в цей період було одночасно просте і повноцінне, щоб з їжею в організм надходив повний набір необхідного «будівельного матеріалу» і «палива», вітамінів, мінеральних солей. З меню підлітків треба вилучити прянощі і все гостре, якнайменше давати смаженого, не перевантажувати їжу білками, не зловживати солодощами. І, звичайно, ні в якому разі не допускати куріння і вживання спиртного, до якого в цей період багато хлопців та дівчат, поспішаючи відчувати себе дорослими, виявляють особливий інтерес.

Перехідний вік — це період максималізму і крайнощів. Юнаки і дівчата важко переживають вади зовнішності, особливо надмірну повноту. Вони часто відмовляються від супу та других страв, харчуються більш овочами і фруктами, дехто з них удається до модних дієт. Нестача поживних речовин ослаблює організм. Починаються запаморочення, різко знижується працездатність. Батьки повинні делікатно пояснити небезпеку однобокого Х. і тактовно, але наполегливо добиватися відмови від шкідливих дієт.

Деякі батьки скаржаться, що їхній син або дочка втратили апетит без будь-якої на те причини. Цьому є пояснення. У так званому перехідному віці поганий апетит часто буває пов'язаний

з різними емоційними переживаннями. Життєві ситуації буквально вибивають підлітка з колії, і він з будь-якого приводу відмовляється від їжі. Батьки повинні допомогти дитині відновити душевну рівновагу, не посилюючи стресову ситуацію, заборонити вставати з-за столу, якщо вона щось недоїла. Тоді повернеться і втрачений апетит. У цей складний період треба бути особливо уважним до підлітка — його здоров'я і харчування.

Дуже велике значення для апетиту і настрою має гарне оформлення страв: кріп, шматочок лимона, соломка з червоного солодкого перцю.

«Школа Х». є одночасно і «школою виховання». У процесі Х. закріплюються ті чи інші звички, норми поведінки.

ХВОРА ДИТИНА В СІМ'Ї. Дослідники зазначають, що не менше 10 відсотків дітей і підлітків страждають тими чи іншими захворюваннями, причому 5 відсотків мають психічні відхилення. Зрозуміло, що і сім'я впливає на стан хворої дитини, і дитина, в свою чергу, діє на психологічний клімат сім'ї. Завдання в тому, щоб батьки допомогли хворій дитині швидше одужати і щоб перебування такої дитини в сім'ї не нервувало їх, не призвело до розпаду сім'ї. На жаль, лікарі спостерігають і таке, що сім'я сама стає причиною захворювання дитини або посилює стан уже хворої.

Хвороба дитини — завжди горе для батьків, і мало хто з них не докладає максимум зусиль для її одужання. Але кожен таку допомогу розуміє по-своєму і іноді завдає шкоди. Інколи виховання такої дитини призводить до того, що у неї можуть з'явитися паразитичні інтереси. Вона стає егоїстичною, примхливою, занадто вимогливою до інших, не зважає на інтереси та можливості сім'ї. Інша крайність, коли батьки ставляться до хворої дитини (особливо якщо хвороба хронічна) байдуже або навіть вороже, нагадують їй, що вона хвора, посилаються на хворобу як головну причину неблагополуччя в сім'ї чи її розпаду. Це боляче вражає дитину: в неї можуть з'явитися розлад нервової системи, реакція протесту, негативне ставлення до всіх дорослих. У дітей та підлітків з хронічними захворюваннями нерідко формуються негативні риси характеру. Одні діти стають сором'язливими, занадто стриманими, боязкими, перішучими. Другі — замкнуті, обмежені у спілкуванні — поринають у світ своїх фантазій чи односторонніх інтересів. Треті відрізняються роздратованістю, збудливістю, забіякуватістю. Четверті стають примхливими, схильними до обману.

Будь-яке захворювання перш за все травмує нервову систему дитини, і це позначається на її навичках. У деяких випадках на-

вички взагалі можуть втрачатися, якщо вони нічим не підкріплюються під час хвороби. Наприклад, дитина перестає самостійно їсти чи одягатися, читати, хоч до хвороби робила це.

Часто у хворої дитини погіршується пам'ять. Для дітей більш раннього віку характерне порушення вимови. У деяких дітей у період захворювання може проявитись навіть заїкання. Діти старшого віку не виявляють інтересу до нових книг, перечитують уже знайомі їм.

Обов'язок батьків — заспокоїти дитину, полегшити її хворобливій переживання, допомогти зберегти різноманітність інтересів, зв'язок з товаришами, створити в сім'ї атмосферу оптимізму. Необхідно зробити так, щоб у дитини була якась мета, що захоплювала б її. Батькам, близьким особливо необхідні такт, душевна щедрість, ширість.

Батьки впливають на дитину не тільки прямо, але й побічно. Якщо в сім'ї панує оптимізм, взаєморозуміння, гумор, якщо її життя проходить так, ніби нічого не трапилось, то успіх буде забезпечений. Адже кожній дитині для гармонійного емоційного розвитку необхідна в першу чергу любов батьків, тому що вона здатна полегшити хворобу, подолати відхилення від норми.

ХВОРОБИ ДИТЯЧІ характеризуються порушенням життєдіяльності організму і призводять до зниження життєвого тону. Вони виникають під впливом різноманітних факторів, що діють на природні захисні сили організму. Необхідно пам'ятати, що чим менша дитина, тим більш ймовірно, що навіть легка нежить може викликати у неї слабкість, блювання, втрату апетиту і т. п.

Більшість гострих Х.д. проходить чотири стадії. Інкубаційний період починається з моменту попадання збуджувача в організм і триває від кількох годин до кількох днів, навіть місяців. Одні інфекційні хвороби мають постійний інкубаційний період (наприклад, кір — 9—10 днів), у інших цей період має менш чіткі межі (наприклад, при скарлатині від декількох годин до 7 днів). Карантин для дитини, яка вступила в контакт з інфекційно хворим, визначається тривалістю інкубаційного періоду. Продромальний період (період, що передує хворобі) характеризується виявом перших ознак захворювання. Тривалість продромального періоду — від кількох годин до 2-х—3-х днів. У цей час ускладнюється точне визначення діагнозу у зв'язку з тим, що в основному у дитини спостерігається лише загальне нездужання, і тільки пізніше, з початкової стадії розвитку хвороби, виникають її специфічні ознаки: висипи, зміни показників у сечі, крові і т. п. У період одужання дитина теж потребує догляду і виконання всіх приписів лікаря. Це пов'язано з можливим виникненням ускладнень, які іноді небезпечніші, ніж сама хвороба. Так, скарлатина, що про-

ходить у дітей зараз досить легко, може викликати тяжкі захворювання нирок, серця, суглобів.

Швидке і повне одужання дітей залежить від своєчасного початку лікування, точного виконання усіх рекомендацій лікаря. Хворій дитині необхідно забезпечити спокій, намагатися підтримувати у неї бадьорий настрій, подбати про умови для змістовного проведення часу — дати можливість гратися, малювати, читати їй улюблені книги.

Серед неінфекційних Х.д. особливу тривогу викликає ожиріння, якого зазнають зараз до 30 відсотків дітей віком до 12 років. Ці діти частіше і важче хворіють, у них спостерігаються відхилення у діяльності серцево-судинної системи. Тому необхідно пам'ятати, що важлива умова дитячого здоров'я — раціональне харчування з першого року життя. Діти із зайвою масою тіла вже в ранньому віці менш рухливі і активні.

Серйозною небезпекою для дитини другого року життя є звичка деяких батьків не виводити її на прогулянку, а вивозити у колясці. У таких дітей вага з кожним місяцем перевищує норму, не формуються самостійні рухи, знижуються захисні реакції організму.

Особливої уваги з боку батьків вимагає небезпека різного роду отруень: харчових, пов'язаних з неправильним зберіганням і обробкою продуктів; хімічних, серед яких не тільки лікарські препарати, що знаходяться у доступних для дітей місцях, а й різні види побутової хімії. Маленьких дітей цікавить усе. Тому залишені на столі таблетки можуть стати причиною тяжкого отруєння, а пляшка оцту — причиною опіку.

У дітей досить часто зустрічаються глистові захворювання. Щоб уникнути їх, необхідно з перших років життя привчати дитину суворо дотримуватися правил особистої гігієни.

Профілактика Х.д. повинна починатися до народження дитини. Тільки здорові батьки можуть дати життя здоровому потомству. Дуже шкідливо для здоров'я дитини, якщо батько і мати вживають алкоголю, палять. Від цього страждає нервова та імунна система дитини.

Правильний режим дня дитини, починаючи з перших днів життя, достатнє перебування на свіжому повітрі, загартування, життєрадісна атмосфера в сім'ї підвищують захисні сили її організму, запобігають Х.д., полегшують їх перебіг, захищають від ускладнень.

ХОРЕЯ мала, чи ревматична — захворювання нервової системи ревматичного характеру. Головний симптом Х.— поривчасті, безладні, розмашисті посіпування, які охоплюють різні частини тіла, здебільшого м'язи обличчя, кінцівок. Постійним симптомом Х. є зниження м'язевого тонусу. Х.— захворювання переважно дитячого

і підліткового віку, частіше хворіють дівчатка. Іноді Х. спостерігається у молодих жінок під час вагітності, але в таких випадках вона є рецидивом хвороби, перенесеної у дитинстві.

Х. найчастіше виникає в дощову пору року (весна, осінь) і розвивається поступово. Нерідко Х. починається після ангіни, тонзиліту.

Перші ознаки Х. (grimasi, кривляння, постійне шаркання ногами під столом і т. п.) сприймаються почасти батьками і педагогами як пустощі, і вони можуть довго не звертати уваги на хворобу, яка поступово прогресує. Хворий стає дуже незібраним — з його рук все падає. Паралельно з'являється ряд психічних відхилень: роздратованість, втомлюваність, плаксивість. Це знижує успішність. Незначні хвилювання посилюють явища Х. У деяких особливо тяжких випадках Х. ускладнюється різким збудженням, страхами, галюцинаціями.

Мала Х. може бути першим, а іноді і єдиним проявом ревматизму. Як правило, хвороба триває 2—4 місяці і закінчується поступово без ускладнень. Однак у деяких випадках поряд з Х. розвивається ревматичне ураження м'язів серця.

Діти, що перенесли Х., повинні знаходитись під наглядом лікар-спеціаліста і можуть бути допущені до школи не раніше ніж через місяць після хвороби.

ШЕПЕЛЯВІСТЬ (СИГМАТИЗМ) — дефекти вимови свистячих і шиплячих звуків. Існуючі в дефектології класифікації Ш. найчастіше виділяють дві основні групи дефектів вимови свистячих і шиплячих звуків: недоліки вимови свистячих звуків (міжзубна Ш., призубна Ш., шипляча Ш., бокова Ш., губно-зубна Ш., носова Ш.); недоліки вимови шиплячих звуків (міжзубна Ш., призубна Ш., бокова Ш., носова Ш., губно-зубна Ш.).

Причинами Ш. можуть бути аномалії розвитку органів мовлення. Але вона може бути викликана також загальним низьким розвитком мовлення або недорозвиненням його фонетичної сторони.

Подолання Ш. у дітей часто передбачає не лише копітку корекційну роботу логопеда, а й складну медичну корекцію органів мовлення.

Виправлення Ш. має і психологічний аспект. Недоліки мовлення, викликані Ш., можуть травмувати дитину, викликати зневіру у свої мовні здібності. Діти із значною Ш. стають нерідко об'єктами глузувань своїх однокласників, сусідських дітей. Консультація шкільного психолога може допомогти налагодити дитині з Ш. контакти з іншими дітьми, повірити в свої можливості, розрядити стресову ситуацію.

Радимо прочитати: Дефектологический словарь. М., 1970.

ШИЗОФРЕНІЯ — психічне захворювання, основною ознакою якого є ніби розщеплення психіки. Для Ш. характерні симптоми: 1) порушення єдності психічної діяльності, свідомості, відрив від навколишньої дійсності при збереженні набутих до захворювання знань, досвіду; 2) поступове зростання байдужості до всього, втрата контактів з людьми; 3) втрата активності, що веде до повної бездіяльності.

До цих ознак можуть приєднуватись інші — марення, розлад рухової системи, порушення мови, відхилення в поведінці.

Ш.— тяжка хвороба, яка вражає людей у молодому віці. Деякі форми Ш. можуть починатися в період статевого дозрівання. Діти хворіють на Ш. значно рідше, ніж дорослі та підлітки. Найчастіше захворювання у таких випадках починається у віці 2—5 років. Малюки ще до захворювання звертають на себе увагу деякими відхиленнями у поведінці. Більшість з них мляві, не граються з ровесниками, у них з'являються нічні страхи. Таку дитину ніщо не радує і не засмучує. У деяких випадках настає скованість рухів. У окремих дітей можуть бути напади збудження — вони бігають без усякої мети, підстрибують на одному місці, викрикують щось незрозуміле. Майже постійним симптомом дитячої Ш. є страхи, пов'язані із зоровими галюцинаціями. Часто результатом Ш. може бути недоумство.

У підлітковому віці Ш. інколи розвивається дуже гостро. Підліток розгублений, стривожений, збуджений, у нього виникають яскраві галюцинації, марення. Але хвороба в більшості випадків закінчується благополучно.

Ш. піддається лікуванню, проте велике значення має вчасне виявлення перших її ознак.

ШКОЛА САНАТОРНО-ЛІСОВА призначена для навчання і оздоровлення дітей шкільного віку з відхиленнями у стані здоров'я. Існують Ш.с.-л. кількох типів: для дітей із закритими формами туберкульозу, із захворюваннями серцево-судинної системи, з деякими хронічними неспецифічними захворюваннями органів дихання, з хворобами органів травлення, з психоневрологічними захворюваннями. У Ш.с.-л. приймаються діти віком від 7 до 14 років включно, які знаходяться на диспансерному обліку у лікарів-спеціалістів поліклініки і дільничних лікарів-педіатрів. Відбір дітей у Ш.с.-л. проводять санаторно-відбіркові комісії дитячих поліклінік. До складу комісій входять представники органів освіти і лікарі Ш.с.-л. Термін перебування дітей в Ш.с.-л. не менше чотирьох місяців. Після повернення діти продовжують навчання у загальноосвітній школі, де враховується успішність у Ш.л.-с.

Головним завданням Ш.с.-л. є поєднання навчання дітей із зміцненням їх здоров'я шляхом широкого використання природ-

них факторів (свіжого повітря, сонця), організації гігієнічно правильного режиму дня і харчування, проведення лікувально-профілактичних заходів.

Ш.с.-л. розташовані у заміській зеленій зоні з сприятливими мікрокліматичними умовами. Навчально-виховна робота проводиться за програмами загальноосвітніх шкіл. Режим дня передбачає раціональний розподіл навчальних занять, відпочинку, фізичних вправ, спортивних занять. Велике значення для оздоровлення має денний і нічний сон на свіжому повітрі.

Харчування в Ш.с.-л. чотири-п'ятиразове.

Керує школою директор (педагог за освітою). Поряд з педагогами до штату Ш.с.-л. входять лікар і медсестра.

ШКОЛИ ДИТЯЧО-ЮНАЦЬКІ СПОРТИВНІ — позашкільні спеціалізовані заклади, що проводять фізкультурно-оздоровчу та іншу виховну роботу серед дітей та підлітків. ШДЮС допомагають загальноосвітнім школам в організації методичної і спортивно-масової роботи, залучають учнів до систематичних занять фізичною культурою і спортом.

ШДЮС відкриваються відділами (управліннями) народної освіти за наявності необхідної спортивної бази та кваліфікованого тренерського складу. У ШДЮС створюється ряд секцій з окремих видів спорту, а в них — навчальні групи для хлопчиків і дівчаток відповідно до віку і рівня їх спортивної готовності.

Навчальний рік у ШДЮС розпочинається 1-го вересня і триває 46 тижнів. Основними формами навчання є групові навчально-тренувальні і теоретичні заняття, а також заняття за індивідуальними планами. Вихованці ШДЮС беруть участь у змаганнях, проходять інструкторську та суддівську практику. Тривалість одного заняття в групі — дві академічні години.

Вік зарахування школярів у спортивні групи не обмежений, але більшість тренерів намагається якомога омолодити набір, щоб мати більше часу для шліфування спортивної майстерності.

Поряд з ШДЮС функціонують і спеціалізовані школи дитячо-юнацькі олімпійського резерву. Основним завданням СШДЮОР є підготовка спортсменів високої кваліфікації, здатних поповнювати склади кандидатів у збірні команди країни. Процес та форми підготовки вихованців СШДЮОР аналогічні процесу та формам вихованців ШДЮС.

ЩЕПЛЕННЯ — головний засіб запобігання дитячим інфекційним захворюванням. У нашій країні всім дітям, крім тих, які мають медичні протипоказання, робиться щеплення проти туберкульозу, натуральної віспи, дифтерії, коклюшу, кору, стовбняка, поліомієліту. Після Щ. у деяких дітей настає так звана реакція: опухлість, почервоніння шкіри, підвищення температури, слабкість. Як правило, через добу це минає.

*Не педагогіка і не педагоги,
а сам народ та його великі люди
прокладають шлях у майбутнє.*

К. Д. Ушинський

**ПЕДАГОГІКА І ПСИХОЛОГІЯ
СІМЕЙНИХ ВЗАЄМИН
ТА ВИХОВАННЯ ДІТЕЙ**

АВТОМАТИЗМ — дія, що виконується без участі і контролю свідомості. Розрізняють первинні автоматизовані дії (дихання, робота серця), що здійснюються за допомогою підкіркових відділів центральної нервової системи і постають як функції вроджених, безумовно-рефлекторних програм, і вторинні — вищі, психічні автоматизовані дії, що пов'язані з діяльністю кори великих півкуль головного мозку і виникають та розвиваються протягом життя людини під впливом її потреб, інтересів, волевої активності. Певна міра автоматизму характерна для вмій та навичок. Автоматизація дій надзвичайно економізує нервову і м'язову системи, полегшуючи їх роботу та знижуючи стомлюваність організму.

Наприклад, учень, освоюючи техніку письма, концентрує свою увагу на тому, як правильно тримати ручку, писати ту чи іншу літеру. В результаті систематичних письмових вправ його дії автоматизуються, і він дістає можливість концентрувати свою увагу на змістові письма.

Кожний автоматизований акт людської діяльності виникає тільки в результаті виконання вправ — тривалого та систематичного повторення свідомих цілеспрямованих дій. Фізіологічною основою А. є утворення відносно стійких систем умовно-рефлекторних зв'язків — динамічних стереотипів.

АВТОРИТЕТ БАТЬКІВ — високе значення особистих якостей і життєвого досвіду батька і матері в очах дітей і заснована на цьому сила батьківського впливу. Звідси і слухняність, і виконання дітьми вказівок чи порад батьків не зі страху чи матеріальної вигоди, а з усвідомлення їх справедливості й доцільності. «Сам сенс авторитету, — писав А. С. Макаренко, — в тому й полягає, що він не потребує ніяких доказів, що він приймається як безсумнівне право старшого, як його сила і цінність, що видно, сказати б, простим дитячим оком».

У вихованні дітей молодшого шкільного віку А.б. базується на впевненості в їх правоті, на прагненні наслідувати їх дії і вчинки. Дитина, що виховується в умовах чіткого режиму і розумної вимогливості, практично засвоює значення понять «можна», «не можна», «треба».

У середньому і старшому віці діти переважно критично ставляться до дорослих, до їх дій і вчинків. Це зобов'язує батьків бути особливо вимогливими до себе, до своєї поведінки, вдумливо будувати свої стосунки з дітьми.

Деякі батьки не вмють чи не хочуть завоювати у дітей справжній авторитет, часом будують його на фальшивих, антипедагогічних основах. Цілий ряд таких фальшивих авторитетів назвав А. С. Макаренко у своїй лекції «Про батьківський авто-

ритет», яку батькам варто прочитати. Це — авторитет придушення, віддалі, чванства, любові, доброти, підкупу тощо.

Ось, наприклад, як А. С. Макаренко характеризує авторитет підкупу: «Авторитет підкупу — найбільш неморальна норма авторитету, коли слухняність купується подарунками та обіцянками. Батьки, не соромлячись, так і кажуть: будеш слухатись, куплю тобі коника, будеш слухатись, підемо до цирку». А. С. Макаренко вважає, що в сім'ї можливе заохочення за добрі успіхи у навчанні, за виконання якоїсь дійсно важкої роботи. Але і в цьому разі не можна підганяти дітей у їх роботі спокусливими обіцянками. Ні в якому разі, — радить видатний педагог, — не можна преміювати дітей за слухняність, за добре ставлення до батьків.

Фальшивих авторитетів є багато, і вони різні. «Але буває часто і так, — пише А. С. Макаренко, — що батьки взагалі не думають ні про який авторитет, живуть як прийдеться й абияк і потроху тягнуть лямку виховання дітей. Сьогодні батько нагримав і за дурницю покарав хлопчика, завтра він признається йому в любові, післязавтра що-небудь йому обіцяє шляхом підкупу, а наступного дня знов покарає та ще й дорікає всіма своїми добрими ділами. Буває й так, що батько дотримує одного виду авторитету, а мати — іншого. Дітям у такому разі доводиться бути наперед дипломатами і навчитися лавірувати між татом і мамою».

А.б. створюється в результаті правильного виховання і здорових стосунків у сім'ї. Його міцність залежить від єдності і послідовності вимог батьків.

Проте строгість і вимогливість батька і матері не відкидають їх довір'я до дітей, сердечного і ласкавого ставлення до них. Якщо діти люблять і поважають батьків, діляться з ними запевітними думками і мріями, виконують їх поради і вимоги, то це і є справжній міцний авторитет.

АКТИВНІСТЬ ГРОМАДСЬКА — якість особистості, яка полягає у діяльному ставленні до життя, в участі його перетворення на благо суспільства. Проявляючи А. г., людина збагачує і себе, свій соціальний досвід, знання і уміння, розширює коло спілкування.

Будучи якістю особистості, А.г. і у дітей проявляється скрізь, де вони перебувають: у школі, в позашкільних закладах, в колі друзів і, безумовно, в сім'ї. Батьки можуть допомогти розвитку А. г. у дітей, з раннього віку залучаючи їх до виконання сімейних обов'язків — роботи по господарству, допомоги старшим, піклування про молодших братів і сестер, а також позитивним ставленням до їх громадської роботи у школі, особистим прикладом.

АКТИВНІСТЬ ДИТИНИ — міра внутрішньої обумовленості її поведінки (на відміну від реактивності, безпосередньої прямої обумовленості поведінки зовнішніми причинами). А. д. з роками поступово зростає. Рівень активності у різних дітей суттєво відрізняється. Навіть у перші місяці життя діти виявляють різний рівень загальної рухової і, що особливо важливо, орієнтовної активності (тобто рухів, спрямованих на ознайомлення з навколишнім середовищем). Пізніше А. д. проявляється не тільки в її рухах, але і в тих видах діяльності, якими вона оволодіває, в її спілкуванні з дорослими та ровесниками.

У більшості дітей раннього та дошкільного віку рухлива активність дуже висока. Завдання батьків не гальмувати («Не бігай!», «Сиди спокійно!» і т. ін.), а розвивати А. д., заохочувати самостійність, кмітливість, заняття фізичною культурою, посилену працю. Це позитивно вплине на фізичний та психічний розвиток дитини. Проте А. д. слід відрізнити від рухливої розгальмованості — хворобливого стану, що виражається у безперервному безладному русі, частій зміні положень тіла, хаотичному чергуванні однієї розпочатої справи з іншою.

А. д. проявляється в її діяльності та спілкуванні. У дошкільному віці — це ігрова діяльність, у шкільному — навчальна, потім — трудова.

АКУРАТНІСТЬ — риса характеру, яка виражається головним чином в умінні пунктуально виконувати умови тієї чи іншої діяльності. Це — і ретельність, і точність, і старанність. А. тісно пов'язана з відповідальністю, внутрішньою дисципліною, умілістю, терпеливістю. А. виявляється і в почерку, і в одязі, і в зовнішньому вигляді підручників і зошитів школярів.

А. виховується з ранніх років — спочатку в період догляду за дитиною, а згодом сама дитина вчиться доглядати за собою, дотримуватись особистої гігієни. Велике значення має дотримання режиму дня. Сприяє А. виховання бережливості, шанобливого ставлення до хліба, інших продуктів харчування, уміння стежити за своїм одягом і взуттям і тримати їх в чистоті.

У школярів навички А. продовжують розвиватись і укріплюватись. Прагнення тримати в порядку своє робоче місце, берегти навчальні посібники, обладнання і т. ін. поступово набувають стійкого характеру, переходять у звичку.

Виховання А. — важлива умова підготовки дітей до самостійного життя. Акуратна людина краще працює, більше встигає зробити, з нею приємно спілкуватись.

АЛІМЕНТИ — це матеріальні засоби, які добровільно чи за постановою суду стягуються з батьків на утримання своїх залишених неповнолітніх дітей. А. стягують кожного місяця, їх розмір установлено в такому порядку: на утримання однієї дитини —

чверть заробітку відповідача, двох дітей — одну третину, трьох і більше дітей — половину. Аліменти стягуються з усіх видів заробітку відповідача, але після відрахування прибуткового податку. Злісне ухилення від сплати А. карається законом.

З 1-го січня 1993 року набрав чинності Закон України «Про державну допомогу сім'ям з дітьми». У цьому законі в розділі II детально роз'яснюється порядок виплати тимчасових коштів на неповнолітніх дітей, батьки яких ухиляються від сплати А. або коли стягнення їх неможливе.

АЛЬТРУІЗМ — безкорисливе прагнення людини допомагати іншим людям, незалежно від того, чи вони їй рідні, чи зовсім чужі. Заради цього вона готова поступитися своїм часом, спокоєм, своїми інтересами.

Особливо яскраво проявляється А. під час стихійного лиха. Так, люди усієї земної кулі самовіддано прийшли на допомогу народові Вірменії після трагедії землетрусу.

Розвиток А. починається з перших проявів піклування про близьких. Якщо ці природні поривання душі дитини зустрічають підтримку, відбувається закріплення мотивації і навичок альтруїстичної поведінки.

Ближче до підліткового віку дитині корисно детально пояснити смисл любовного, турботливого ставлення людей один до одного, розповісти про відомих великих А.: Г. С. Сковороду, Т. Г. Шевченка, І. Я. Франка, А. С. Макаренка, В. О. Сухомлинського та ін.

Треба постійно домагатись того, щоб дитина відчувала глибоке задоволення від прояву доброго ставлення до людей. Головний ворог А. — байдужість, егоїзм, вияви яких у дітей не можна залишати поза увагою. Батьки повинні заохочувати чутливість дітей та їх участь у добрих справах.

АНТИПАТІЯ — емоційне ставлення, яке характеризується неприязню, іноді навіть відразою до кого-небудь чи до чого-небудь. А. можуть викликати окремі риси зовнішності людини, її голос, манери, форма спілкування з людьми, окремі дії, риси характеру і т. д. Як і симпатія, А. може виникати неусвідомлено (без чіткої мотивації) і усвідомлено. Неусвідомлена А. найчастіше виявляється у дітей через недостатність їх життєвого досвіду, невміння аналізувати дії і вчинки людей. Усвідомлена А. до людини чи до групи людей може виникнути на основі різкого розходження у поглядах, смаках, інтересах, взагалі різного підходу до життя, через належність до ворожого соціального чи політичного угруповання. За певних умов А. може перетворитись у почуття ненависті.

Завдання вихователя — навчити дитину з'ясовувати причини того чи іншого емоційного стану, свідомо будувати свої відносини

з людьми на основі оцінки їх суттєвих, принципових, позитивних якостей і недоліків.

АФЕКТ — сильний і відносно короткочасний емоційний стан, що пов'язаний з різкою зміною важливих для людини життєвих обставин і супроводжується різко вираженими руховими проявами, значними змінами у свідомості, порушенням контролю за діями особистості.

А. розвивається в критичних умовах, коли людина нездатна знайти правильний вихід з небезпечної ситуації, що склалася непередбачено. А. як надто сильний емоційний стан, маючи властивості домінанти, гальмує не пов'язані з ним психічні процеси і створює певний стереотипний спосіб аварійного вирішення ситуації (заціпеніння, втеча, агресія). Для стану А. характерне звуження свідомості, коли увага людини повністю концентрується на певних відчуттях. Оскільки А. максимально обмежує можливість довільної регуляції поведінки, рекомендації щодо його подолання мають на меті запобігання йому шляхом уникнення ситуацій, що його породжують.

Стійкість людини до А. залежить від рівня розвитку її моральної вихованості.

БАТЬКІВЩИНА — країна стосовно до людей, які народилися в ній і є її громадянами; місце народження когось-небудь; політичне, соціальне і культурне середовище, в якому живе і працює народ. Б.— це явище, що обіймає багатогранну сукупність різнобічних аспектів життєдіяльності суспільства — соціальний та державний устрій, систему політичних відносин, культуру, духовні цінності, особливості мови, побуту, звичаїв даного народу або нації. Б.— поняття соціально-політичне, оскільки визначається існуючим економічним і політичним ладом, та історичне, бо своїми коренями сягає в сиву давнину. У сучасних умовах поняття Б. органічно пов'язується з поняттями «держава», «нація», тому що нинішня Б., як правило, є національною державою. Проголошення і розбудова України як незалежної, самостійної держави збагачує і наповнює новим змістом поняття Б. для всіх її громадян.

БЕРЕЖЛИВІСТЬ — моральна якість особи, яка виражається у дбайливому ставленні до матеріальних і духовних цінностей, в умінні доцільно їх використовувати. Б.— не просто звичка акуратно ставитися до речей. Це показник духовної культури людини. Б. передбачає розумне ставлення до результатів людської праці, виявлення поваги до людини, до всього, що вона створює; раціональне використання ресурсів нашої держави.

Б.— риса особистості, звичайна форма поведінки. Це діловитість у роботі, розуміння цінності найрізноманітніших речей,

уміння берегти та цінувати свій і чужий час, прагнення зберегти те, у що вкладена праця, дбайливість, почуття господаря.

З раннього віку необхідно виховувати у дітей прагнення бути бережливими. У процесі посиленої праці поруч з близькими людьми або під їх керівництвом у дитини розвиваються вправність, вміння користуватися різними інструментами і матеріалами, а це теж необхідний компонент бережливості. Треба залучати дітей до пошуку резервів економії (наприклад, збереження електроенергії, води, хліба та ін.).

Б. розвиває у дітей цінні якості раціоналізатора, господаря, який з найбільшим ефектом вміє використовувати матеріали, економити час.

БЕСІДА З ДИТИНОЮ. Бесіда батьків з дітьми широко застосовується у сімейному вихованні. Її функції та методика змінюються з віком дитини.

У дошкільному віці (особливо в період розвитку мовлення дитини) вона дуже фрагментарна, являє собою діалог, який знайомить малюка з словами, навколишніми предметами та явищами. Поступово діалоги стають більш розгорнутими, збагачуються оповіданням батька або матері. Задоволення звичайної допитливості малюка, відповіді на його незчисленні «чому» — також один з видів сімейних бесід.

Розмовляючи з молодшим школярем, дорослі передають йому свій життєвий досвід, знання про навколишній світ, розширюють його кругозір, уявлення про моральні цінності. Чим частіше батьки ведуть бесіду з дитиною, тим сильніше розвивають її допитливість, розумову активність, здібності спостерігати, зіставляти, робити висновки, розрізняти добро і зло.

Книга, телепередача, кінофільм, спектакль, подія — основа для корисної бесіди. Якщо приводом для бесіди є провина дитини, якась примха, батьки повинні зробити їй зауваження тактовно, уникати одноманітного нудного повчання, нотаций, які не переконують. Не можна обдурювати довіру дітей, треба говорити їм правду, не боятися, що вони не зрозуміють, неправильно витлумачать те, що їм повідомлено.

Чим доросліша дитина, тим більша у неї потреба в задушевній розмові з батьком чи з матір'ю. Бесіди з підлітками та старшокласниками більш серйозні та обгрунтовані, ніж бесіди з маленькими дітьми. Їх відрізняє достатньо високий інтелектуальний рівень. Проте вести бесіду з підлітками нелегко. Їм здається, що вони вже дорослі, все розуміють самі, не мають потреби в порадах. Тому не слід докучати їм зайвими повчаннями.

В усіх випадках дитина охоче вступає в розмову, коли бачить у співбесіднику людину розумну, душевну, авторитетну. Бесіди, якщо вони проходять вільно, невимушено, будують у сім'ї атмос-

феру взаємної довіри та поваги, сприяють успішному вихованню та всебічному розвитку дітей.

БІБЛІОТЕКА ДИТЯЧА — заклад культури, що організовує збирання та збереження літератури, інших друкованих видань для читання дітьми. Б.д. надає практичну допомогу учням у надбанні знань з основ наук, прищеплює їм з допомогою книги високі ідейно-моральні якості, естетичний смак, повагу до праці, патріотизм, національну гідність.

Читачі Б.д. вчаться орієнтуватися у літературі, засвоюють бібліотечно-бібліографічні правила. Оволодівши навичками користування бібліотекою, юні читачі відшуковують шлях для задоволення своїх духовних потреб.

БЛИЗНЮКИ — діти, одночасно народжені однією матір'ю. Існує два типи близнюків — однайцеві та різнояйцеві. Однайцеві близнюки розвиваються з одного заплідненого яйця, вони мають однаковий генотип (однакову сукупність спадкових факторів), одну групу крові, завжди одної статі (тільки хлопчики або тільки дівчатка). Різнояйцеві близнюки розвиваються з різних яєць. Вони бувають різностатевими і одностатевими, схожими один на одного не більше, ніж звичайні брати та сестри. Загальна частота народження близнюків дорівнює приблизно одному відсотку, з якого одна третина припадає на однайцевих близнюків.

Близнюки, як правило, з'являються на світ значно менш фізично розвиненими, ніж одиначні діти. Привчаючи малюків до фізичних вправ, можна допомогти їм надолужити можливе відставання.

Стратегія виховання близнюків нерідко заснована на тому, що рідні очікують від них проявів схожості, ігноруючи можливі навіть у однайцевої пари суттєві різниці.

Ставлення батьків до малюків не повинно зумовлюватись порядком їх народження (старший — молодший), вродженими фізичними особливостями (сильний — слабкий). Але в близнюковій парі один з дітей вже з перших років життя стає своєрідним лідером.

Існують труднощі, пов'язані з соціальною адаптацією близнюків. Якщо близнюки не мають братів та сестер і не відвідують дитячі заклади, вони іноді уникають контактів з іншими дітьми. Причиною цього є те, що змалку близнюки звикають спілкуватися тільки один з одним і цілком цим задоволені.

Батьки повинні своєчасно попередити замкненість дітей. Доцільно навіть на якийсь час їх розлучити. Чим ширше коло спілкування близнюків з раннього дитинства, тим легше переборються труднощі їх розвитку.

ВАЖКОВИХОВУВАНІСТЬ дітей і підлітків обумовлюється певними причинами. До них належать: кризові періоди розвитку; характерологічні особливості особистості (впертість, безвідповідальність, честолюбство, безвілля, неслухняність та ін.); педагогічна запущеність (невихованість, неорганізованість, недоброчесність, лінь); стан здоров'я; стійкий психологічний дискомфорт як наслідок систематичних проблем у навчанні і пов'язаних з цим неприємностей у школі і вдома, конфліктності і агресивності, що розвиваються на цій основі.

Усі ці фактори і обставини можуть існувати самостійно і в системі, взаємозв'язку один з одним. Тому і важковиховуваність може проявлятися по-різному: у вигляді несприйняття виховного впливу, відвертої або демонстративної протидії йому чи просто в низькій ефективності, нерезультативності виховної роботи. У таких випадках кажуть, що на дитину (підлітка) не впливають виховні заходи, вона протидіє їм, і виховна робота, у зв'язку з цим, ускладнена, неефективна, не приносить бажаних результатів.

В., як протидія виховним заходам, може бути викликана й іншими причинами: педагогічною безтактністю, грубістю, черствістю батьків і педагогів; непосильністю, суперечністю та несправедливістю їх вимог; неблагополучністю або конфліктністю взаємин батьків чи батьків і дітей; несприятливими умовами життя, конфліктами між учнем і вчителем, учнівським колективом і т. д. У цьому випадку В. може мати тимчасовий, ситуативний характер.

Якщо В. викликана певніням дитини правильно поводити себе, педагогічною запущеністю, неправильними методами виховання та негативним оточенням, то для її подолання необхідна тривала і посилена виховна корекційна робота або ж перевиховання у спеціальних закладах.

Якщо В. обумовлена станом здоров'я дитини (психічними захворюваннями тощо), то необхідна консультативна допомога лікаря-психоневролога, амбулаторне або стаціонарне лікування, спеціальні методи впливу.

В. може виникнути в умовах гіперопіки та вседозволеності.

Тимчасова В. може бути викликана віковими кризами розвитку. У цьому разі ефективними є індивідуальний підхід, такт та особлива делікатність у взаєминах з дітьми, відкоригована система виховних впливів, терпіння і час. У всіх випадках для подолання В. дітей і підлітків необхідно усунути причини, що її викликали.

Див. також: Гіперопіка. Запущеність педагогічна.

ВІЧЛИВІСТЬ — моральна якість, що виражається у постійному поважному ставленні до оточуючих. Із усіх якостей, необхід-

них для нормального спілкування, В., мабуть, найцінніша. Вона споріднена з такими якостями вихованої людини, як тактовність, люб'язність, делікатність, доброзичливість, уважність. Протилежність В.— грубість, хамство, зарозумілість, безтактність.

Добре вихована людина завжди сприяє створенню психологічно сприятливої атмосфери в сім'ї. В. дорослих її членів позитивно позначається на дітях, є для них прикладом. Елементарний етикет за столом, щедрість на висловлення вдячності, поблажливість, поступливість, відсутність різких виразів, рівний тон у бесідах, готовність піти назустріч, пом'якшити напружену ситуацію — все це допомагає дитині відчувати смак ввічливості, тобто дістати задоволення від прояву доброго ставлення до людей.

Протилежного результату досягають ті, хто, закликаючи дітей на словах бути ввічливими, самі на практиці демонструють приклади нетактовного, грубого ставлення один до одного.

Див. також: Культура поведінки. Моральне виховання дітей у сім'ї.

ВИБІР ПРОФЕСІЇ — це визначення людиною галузі застосування фізичних і духовних сил у конкретній сфері трудової діяльності. Від В.п. значною мірою залежить майбутнє людини, тому до цього треба ставитись дуже відповідально. Значну роль тут відіграють школа і батьки.

Відповідно до Закону України «Про освіту» загальноосвітня школа повинна забезпечити професійне самовизначення учнів, психологічно і практично готувати їх до трудового життя.

В умовах становлення ринкових відносин необхідні нові підходи до організації цього процесу. Професійна орієнтація, що включає професійну освіту, професійну консультацію, професійну діагностику, професійний відбір, професійну адаптацію, має бути спрямована на розвиток інтересів і здібностей учнів відповідно до їх індивідуальних особливостей.

Молодших школярів слід ознайомити з найбільш поширеними професіями, навчати розумінню значення праці у житті суспільства. Учні 5-х—7-х класів повинні знати про професії, які найбільш потрібні у даній місцевості, регіоні. У процесі трудової підготовки вони набувають умінь і навичок з масових професій. Старшокласники виявляють власні інтереси,arliли, особливості характеру. Вони знайомляться з виробництвом, його економікою, новою технологією і здатні вже за наявності відповідних умов зробити свій вибір професії.

Задовго до остаточного рішення про майбутню професію проводиться професійна орієнтація в сім'ї. Залучаючи дітей до різноманітної діяльності під час відпочинку, організовуючи відвідування виставок, музеїв, батьки знайомлять їх з різними професіями, дають можливість розширити коло своїх інтересів.

Надзвичайно важливою у В.п. є тактовна порада батьків, що ґрунтується на глибокому знанні індивідуальних особливостей дитини, на традиціях сім'ї. Необхідно більше розповідати про свою професію і професії своїх друзів, знайомих, давати можливість дітям не лише побачити себе в роботі, а й відчутти батьківське ставлення до неї. Ніхто краще від батьків не може співвіднести бажання і можливості дітей, аргументовано переконати їх у доцільності вибору, вчасно скоригувати напрям професійного пошуку.

ВИМОГА — один з основних методів виховання у процесі педагогічної взаємодії, який спонукає до діяльності або гальмує її.

Значення В. полягає перш за все у формуванні відповідальності за свої вчинки.

Обираючи форму прояву В., слід враховувати характер стосунків, які склалися між дитиною і дорослими, ступінь їх взаємної довіри.

Коли до дитини звертаються особисто, В. є безпосередньою, а коли її передає інша особа, — опосередкованою.

За формою вираження вимога буває пряма — подібна до інструктажу, команди, наказу та непряма, що сформульована неявно, а завуальовано. Непряма вимога несе певне емоційне навантаження і тому поділяється на три групи. Перша — позитивна (прохання, довіра, схвалення), друга — нейтральна (порада, натяк, умовна вимога, вимога в ігровій формі), третя — негативна (погроза, осуд, недовіра). Варто вдаватися якомога частіше саме до непрямої вимоги.

Слід мати на увазі, що вимога мусить бути зрозумілою і доступною для дитини, розумною і посильною для виконання.

Дуже важливо домагатися, щоб вимога виконувалася, і користуватися нею у поєднанні з іншими методами педагогічної взаємодії.

ВИСТАВКА ДИТЯЧОЇ ТВОРЧОСТІ — громадський показ образотворчого, прикладного мистецтва та технічної творчості учнів шкіл і профтехучилищ.

В.д.т. буває шкільною, районною, обласною, республіканською; проводиться, як правило, в кінці навчального року чи в дні літніх канікул органами народної освіти. В.д.т. влаштовуються палацями та будинками школярів, станціями юних техніків, художніми студіями, технічними гуртками при палацах культури і клубах.

Для відбору експонатів з образотворчої і технічної творчості і наступної їх оцінки створюються оргкомітету або журі, до яких входять вчителі, художники, інженери і техніки, керівники позашкільних закладів. В.д.т. можуть передувати загальні конкурси

(на кращі твори мистецтва чи прилади) і тематичні (на кращий малюнок на певну тему, на кращу модель машини і т. п.).

ВИХОВАННЯ в найбільш загальному вигляді полягає у підготовці молодшого покоління до життя в суспільстві. «Мистецтво виховання,— писав видатний педагог К. Д. Ушинський,— має ту особливість, що майже всім воно здається справою знайомою і зрозумілою, а деяким навіть справою легкою. І тим зрозумілішим і легшим здається воно, чим менше людина з ним обізнана, теоретично чи практично. Майже всі визнають, що виховання вимагає терпіння; дехто думає, що для нього потрібні вроджена здібність і вміння, тобто навичка, але дуже небагато хто переконався, що, крім терпіння, природженої здібності та навички потрібні ще й спеціальні знання» (Ушинський К. Д. Вибрані педагогічні твори. К.: Рад. школа, 1949. С. 338).

У процесі В. підрастаючі покоління повинні засвоїти те, що вже було накопичено суспільством, тобто знання на досягнутому рівні їх розвитку, норми і досвід поведінки, оволодіти трудовими вміннями і виробити певну систему поглядів на світ. При цьому формуються такі якості, які необхідні для розв'язання нових завдань, що не стояли перед старшим поколінням, виробляється вміння набувати необхідних знань, пристосовуватись до змінних умов життя і праці, займатися творчою діяльністю. Отже, можна сказати, що В.—це процес передачі новим поколінням досвіду, набутого старшими поколіннями, з метою забезпечення дальшого розвитку суспільства.

З перших днів від народження дитину виховує все, що її оточує: люди, природа, речі, суспільні явища. Але у всі періоди дитинства і юності, незважаючи на безліч різноманітних впливів, найвідповідальнішою є роль батьків. У зв'язку з цим видатний педагог В. О. Сухомлинський звертався до батьків з такими словами: «Хоч би яка у вас відповідальна і складна, творча робота була на виробництві, знайте, що вдома вас чекає ще відповідальніша, ще складніша, ще тонша робота—виховання людини. Скрізь вас можна замінити іншим працівником—від сторожа на тваринницькій фермі до міністра. А справжнього батька не замінить ніхто!» (Сухомлинський В. О. Вибрані твори у 5-ти томах. К.: Рад. школа. Т. 5. С. 412).

Так, саме батьки і особлива, ні з чим не зрівнянна загальна тональність сімейного життя справляють на вразливу дитячу душу найсильніший вплив. З сім'ї дитина виносить перші враження про навколишній світ, в сім'ї формується свідомість, закладаються моральні устої, прищеплюються культурні та гігієнічні навички. Цьому сприяє мікроклімат взаємин дорослих і дітей, теплота, довірливість їхнього спілкування.

Дбаючи про те, щоб діти вирости освіченими, працьовитими, щедрими душею, відчували людське тепло і дарували його іншим, батьки ні на мить не повинні забувати слова великого А. С. Макаренка: «Наші діти — це майбутні громадяни нашої країни і громадяни світу. Вони творитимуть історію. Наші діти — це майбутні батьки і матері, вони теж будуть вихователями своїх дітей. Наші діти повинні вирости прекрасними громадянами, хорошими батьками і матерями. Але й це — не все: наші діти — це наша щаслива старість, погане виховання — це наше майбутнє горе, це наші сльози, це наша провина перед іншими людьми, перед усією країною. ...Батьки, насамперед ви повинні пам'ятати про велику важливість цієї справи, про вашу велику відповідальність за неї» (Макаренко А. С. Книга для батьків. К.: Рад. школа, 1978. С. 255).

У наш час питання В. людини вивчають різні суспільні науки — кожна в аспекті свого предмета. Особливо важливими для батьків є результати вивчення В. педагогікою, яка розглядає цей процес як систему способів керування розвитком виховуваних, як складний і багатогранний комплекс певних впливів, поєднаних з діяльністю тих, хто виховується. Найважливіші серед них, про які батьки повинні знати в першу чергу:

1. Цілеспрямовані і планомірні впливи, що здійснюються навчально-виховними закладами всіх типів і ступенів, сім'єю, громадськими організаціями та державними установами.

2. Цілеспрямовані, але не організовані, розрізнені педагогічні впливи (читання літератури, відвідування культурно-освітніх закладів, стадіонів, слухання концертів, радіопередач, перегляд телепередач тощо).

Цілеспрямованість цих впливів проявляється в тому, що вони здебільшого сприяють вихованню саме так, як задумано авторами книг, п'єс, сценаріїв, музичних та інших творів мистецтва, організаторами і керівниками видовищ, спортивних заходів, телепередач, радіопередач тощо.

Крім того, самостійний, довільний вибір літератури для читання, кінофільмів, музики тощо, а також самодіяльне виконання різних художніх, технічних та інших робіт залежать, як правило, від результатів планомірно здійснюваного педагогічного процесу і набувають здебільшого характеру самовиховання і самоосвіти — діяльності, свідомо спрямованої на формування і розвиток у себе певних якостей.

Окремої уваги (особливо зараз) потребує виховуючий вплив середовища: існуючих соціально-економічних відносин, політичного ладу, культурних надбань суспільства, виробничого оточення, на-

родних звичаїв і традицій, навколишньої природи, всієї атмосфери життя, яке невпинно розвивається.

ВИХОВАННЯ АВТОРИТАРНЕ базується на сліпому визнанні авторитетів. Воно передбачає беззаперечне підкорення вихованців, бо в його арсеналі накази, повчання, моралізування, придушення власної думки дитини.

В.а. найбільше застосовувалось в єзуїтських колегіумах і фашистських школах. Проти авторитарного виховання завжди виступали прогресивні педагоги усіх країн (Я.-А. Коменський, Ф. Рабле, Ж.-Ж. Руссо та багато інших). А. С. Макаренко називав авторитет придушення «найдикишим сортом авторитету». Він писав: «Такий батьківський терор тримає в страху всю сім'ю, не тільки дітей, але й матір. Він нікого не виховує, він тільки привчає дітей триматися далі від страшного батечка, він породжує дитячу брехню та людське боягузтво і в той же час він виховує в дитині жорстокість. Із забитих і безвільних дітей виходять потім або слиняві, нікчемні люди, або самодури, що протягом усього життя мстяться за придушене дитинство. Ця найдикиша форма авторитету буває тільки в дуже некультурних батьків».

Сумні результати В.а. широко відомі педагогам і психологам: це не тільки пасивність і безініціативність на довгі роки, але й відсутність творчої фантазії, уникнення відповідальності і труднощів, конформізм і одночасно прихована жадоба влади. Добиваючись влади, така людина ніби справді мстить за власні припинення в дитинстві. Вона сама користується авторитарними методами щодо своїх підлеглих, а також у вихованні власних дітей.

Щоб уникнути авторитаризму у своїй поведінці, батьки повинні, починаючи з дрібниць, поступово радитись з дітьми: коли і куди піти погуляти, що з іграшок купити, як обладнати дитячий куточок. Навички демократизму закладаються ще у дошкільному віці.

Але головне в переборенні авторитаризму — досвід рівноправної спільної діяльності дорослого і дитини, в ході якої дорослий завойовує у дитини реальний, справжній авторитет своїм більш високим рівнем знань і умінь і повагою до неї.

ВИХОВАННЯ ЕКОНОМІЧНЕ — систематичне озброєння підростаючого покоління економічними знаннями, розвиток економічного мислення, свідомості, економічної поведінки як критерію зрілості і економічної культури. Шляхи здійснення В.е. у школі: економічна освіта, насиченість у процесі навчання економічним змістом інших учбових дисциплін та налагодження міжпредметних зв'язків, включення учнів до продуктивної праці, яка сприяє оволодінню економічними знаннями, вміннями і навичками. Завдання В.е. в сім'ї полягає у прищепленні якостей бережливого гос-

подаря, дбайливого ставлення до рідної природи, матеріальних цінностей. В сім'ї дитина набуває навичок економічного мислення: батьки вчать її раціонально вести сімейний бюджет, берегти особисті речі, заощаджувати електроенергію. Ефективність В.е. дітей залежить від того, як ставляться до праці і ведуть домашнє господарство дорослі члени сім'ї. Батьки повинні пам'ятати, що їхній особистий приклад рішуче впливає на виховання у дітей працелюбності, організованості. Дитина з раннього віку повинна засвоїти, що недбале ставлення до речей, предметів, що оточують її вдома, завдає серйозної шкоди і сім'ї і суспільству, бо в будь-яке матеріальне благо вкладено працю багатьох людей. Завдання В.е. в сім'ї — навчити дітей виявляти повагу до чужої праці, думати про інших. Найкращим вихователем дбайливості у дитини є сімейний побут. Батьки і діти мають радитися про те, що купити, як економічніше витратити гроші, продукти.

Велику роль у В.е. дітей відіграє їхня участь у плануванні сімейного бюджету. Дитині слід порівнювати свої потреби з можливостями сім'ї, вчитися думати про потреби інших, знати про те, як просто виділити гроші на всі запити сім'ї. В сім'ї у дитини формується уявлення про різницю між ощадливістю і скупістю.

Нерідко недоліком В.е. як у сім'ї, так і в школі, є те що батьки і педагоги керуються положенням, що естетичним, моральним вихованням потрібно займатись від дня народження дитини, а економічним — головним чином у трудовому колективі. Деякі батьки вважають, що взагалі цим займатись не потрібно: виростуть — самі все зрозуміють. Але наше виховання і економіка страждають не від того, що дітей вчать багато чому, а від того, що недоучують економіці і оберігають від праці і труднощів, від реальних проблем економічного життя суспільства. У дітей часто формується ідеалізоване уявлення про реальне життя, економіку, а звідси — споживацьке ставлення до матеріальних благ, які створює суспільство, до природних ресурсів. Таким чином, готується основа для розчарування в період, коли дитина вступає у самостійне життя і зустрінеється з суперечностями і труднощами.

ВИХОВАННЯ ІНТЕРНАЦІОНАЛЬНЕ — це вироблення гуманних, високоморальних, доброзичливих, справедливих, рівноправних, дружніх стосунків між людьми незалежно від кольору їх шкіри, національності, мови, звичаїв та місця проживання.

До останнього часу у нашому досвіді по В.і. переважав підхід, який можна назвати пропагандистським інтернаціоналізмом. Це виховання інтернаціоналістською фразою, це той лозунговий інтернаціоналізм, який декларував про свій тріумф з плакатів і транспарантів, сповіщав про непорушну дружбу всіх народів, у

тому числі і українського, які входили до складу колишньої держави СРСР, про непорушну вірність її цінностям, віковічне братерство. Ця практика виховання спростована сьогодні сумними подіями, які називають по-різному: «сутички на міжнародній основі», «гострі національні конфлікти». На жаль, такі ж проблеми є нині і в багатьох інших країнах. Вони свідчать про серйозність питання не тільки в політичному, але й у педагогічному плані.

При організації В.і. необхідно враховувати ті нові явища, які відбуваються у сфері міжнародних відносин. І в першу чергу це стосується небувалого піднесення національної самосвідомості народів. Цей процес вносить серйозні зміни і доповнення у поняття «патріотизм».

Зростання національної самосвідомості є найважливішою змістовною стороною В.і., а національне виховання — його основою. Треба піклуватись про формування такої національної самосвідомості молоді, яка нічого спільного не має із зарозумілістю, національним егоїзмом. Сьогодні необхідним є поглиблення загальнолюдського змісту поняття «інтернаціоналізм». Стосовно до виховання це означає враховувати те, що складає культурно-етнографічні особливості націй і народностей.

Інтернаціоналізм розвивається на основі глибокого пізнання життя, героїчної історії народів, їх кращих традицій, трудових і культурних досягнень і є надбанням не тільки розуму і почуттів. Це патріотична і моральна єдність людей, яка формується у спільних турботах про вирішення загальнолюдських проблем.

Будь-яка сім'я має інтернаціональні зв'язки. Проте дорослі члени сім'ї не завжди докладають достатньо зусиль, щоб запобігти поширенню серед дітей образливих прізвиськ, брехливих чуток, анекдотів, жартів, які ображають національну гідність. У результаті цього навіть діти молодшого віку можуть зневажливо висловлюватись на адресу своїх ровесників іншої національності, а в середовищі підлітків нерідко бувають і більш жорстокі вчинки. Якщо у поведінці дитини з'явилися такі тривожні симптоми, це не можна залишати поза увагою.

Але головна умова успіху у В.і. дітей — це глибока віра самих батьків у непорушність принципу єдності, дружби і братерства всіх народів нашої країни, повага і доброзичливість у ставленні до людей всієї Землі і щире прагнення передати цю віру і переконання своїм синам і дочкам. Ніщо так сильно не впливає на дитину, як послідовне утвердження інтернаціональних засад в укладі життя її власної сім'ї.

Батькам також слід доступно пояснити дитині основи чинного законодавства, в тому числі й міжнародного, яке регламентує

міжнаціональні відносини в багатьох країнах, зокрема й в Україні, передбачає відповідальність за розпалювання міжнаціональної ворожнечі.

ВИХОВАННЯ МОВНЕ — цілеспрямоване прищеплення дітям ряду гуманістичних цінностей, пов'язаних з вивченням мови. Зокрема, розуміння ролі мови для людини; мислення рідною мовою у контексті культури свого народу; вимогливість до культури власного мовлення, естетична потреба у художньому слові. В.м. починається від народження і має два основних етапи: 1) дошкільний, коли воно здійснюється лише на мовних зразках; 2) шкільний, коли воно доповнюється пізнанням (відповідно до вікових можливостей) будови мови, у тому числі її функціональних стилів.

В.м. школярів спрямовується головним чином на стимулювання мовного самовдосконалення, на усвідомлене ставлення до культурологічних проблем мови.

ВИХОВАННЯ ПАТРІОТИЧНЕ — це культивування вищих ідей, пов'язаних з суспільними цінностями свого народу, з існуванням і захистом Батьківщини. Саме в цьому полягає продуктивна, творча сила патріотизму: з ранніх років у дитині повинна закладатися готовність захищати і примножувати здобутки народу, рідного краю. У домашньому середовищі по-особливому сприймається шевченківське слово, народна пісня, рідна природа, батьківський дім, спогади дідуся-ветерана, бабусі-трудівниці, сімейні реліквії. Походи сім'єю до лісу, по історичних місцях свого міста чи села, відвідування музеїв, екскурсії — все це залишає глибокий слід у дитячому серці і пам'яті, дає можливість бути причетним до патріотичних устремлень своїх батьків і предків.

Для того, щоб патріотизм став справжньою серцевиною виховання, щоб проявився його вплив на розум і почуття дітей, необхідні цілеспрямовані зусилля усіх дорослих членів сім'ї. Адже дитина глибше засвоює погляди, судження і звички від близьких їй людей. Не варто думати, що високі поняття недоступні сприйняттю і розумінню дітей. Слід говорити з дітьми про Батьківщину, її неповторну красу, про відданість, служіння їй, захист без менторства, голих повчань, докорів у незнанні. Дитина любить свою матір і батька, братів і сестер, свою сім'ю і будинок. Поступово її прив'язаність поширюється на школу, село, місто, всю свою країну. І це необхідно враховувати, пробуджуючи в неї патріотичні почуття. Немає потреби ненавидіти кожную чужу сім'ю лише тому, що любиш свою. Немає потреби ненавидіти інші народи лише тому, що ти патріот. Велика мета добра починається з малого — з бажання його своїм близьким, але, розвива-

ючись, вона охоплює все більш широке коло питань своєї держави і світу.

ВИХОВАННЯ ПРАВОВЕ — складний процес формування у дітей знань законів своєї країни, власних прав і обов'язків, відповідальності за їх виконання. У певної частини підлітків спостерігаються такі типові недоліки правового виховання, як правовий інфантилізм (безвідповідальність), правовий нігілізм (заперечення ролі права у житті суспільства) та правовий цинізм (прагнення використати знання правових норм для того, щоб запобігти відповідальності). Неповага до закону, суспільних норм життя часто виступає причиною правопорушень, які, в свою чергу, свідчать про складності в моральному розвитку дітей, умовах їх існування, взаємовідносинах з навколишнім світом.

Підлітки не завжди виявляють інтерес до права. Це буває наслідком зневажливого ставлення самих батьків до правових принципів і норм, зневіри в реальності таких демократичних принципів, як рівність усіх перед законом, недоторканність особистості, справедливість судового розгляду.

В.п. здійснюється школою, позашкільними закладами. Досить ефективним є пропагування правових знань за допомогою преси, лекцій, телебачення. Вирішенню складних питань В.п. і навчання, формуванню правової культури сприятиме юридичний всеобуч як єдина загальнодержавна програма, яка охоплювала б усі верстви населення. Розбудовуючи свою державність, Україна приділяє значну увагу створенню саме такої програми, яка значно поліпшить В.п. громадян.

Значну роль у В.п. відіграє сім'я. Батькам необхідно пам'ятати, що в основі В.п. перш за все лежить моральне виховання. Воно формує базу, на якій ґрунтуються знання законів і уміння ними користуватися, повага до права і активна правоохоронна позиція, непримиренність до порушень норм і правил громадського життя.

В.п. починається з виховання дисциплінованості, здатності відповідати за свої вчинки. Наступний важливий крок — засвоєння конкретних норм права — кримінального, адміністративного, трудового, сімейного тощо. Треба домагатися розуміння дітьми конституційних прав і обов'язків громадян України. У цьому батькам можуть допомогти засоби масової інформації, газети, популярна література. Дітей слід переконувати у тому, що в незалежній Україні право покликане зміцнювати соціальну справедливість, демократичний характер економічних реформ і стосунків, очищати суспільство від усього, що заважає жити і будувати суверенну правову державу.

Батьки повинні пам'ятати, що міцність засвоєння правових знань, їх практична спрямованість знаходяться у прямій залеж-

ності від рівня сформованості правової культури батьків, від того, наскільки вони чи інші дорослі члени сім'ї можуть бути прикладом у щоденному дотриманні законів, норм і правил громадського життя. Дітям слід пояснювати роль права у житті суспільства, його гармонії і досконалості.

Див. також: Активність громадська. Дисциплінованість. Моральне виховання дітей у сім'ї.

ВИХОВАННЯ СТАТЕВЕ, або сексуальне (від лат. sex — стать) — формування свідомості дитини у відповідності з її належністю до певної статі, забезпечення умов для нормального психосексуального розвитку особистості. Засвоєння суспільно ustalених нормативів статевої поведінки здійснюється завдяки характеру спілкування дитини у колі сім'ї, змісту гри, занять та навчання, орієнтованих на успішне виконання статевої ролі — хлопчика, юнака, сина, нареченого, батька, чоловіка і т. д. (для жіночої статі відповідно). Розвиток чоловічих, маскулітних та жіночих, фемітних якостей, тобто формування психологічної статі, відбувається шляхом ототожнення себе особам ідентичної статі з найближчого оточення, передусім батьку чи матері, а також засвоєння соціально-культурних образів статевої поведінки оточуючих людей. Саме батьки, спосіб родинного укладу справляють істотний вплив на статево-соціалізацію синів та дочок. Тільки повна сім'я, гармонійна співдружність батька та матері здатні забезпечити усвідомлення дітьми чоловічої та жіночої ролі.

Статева освіта — необхідна умова розвитку статевої свідомості. Вона полягає у передачі дітям інформації, що стосується пізнання фізіологічних, моральних, соціальних аспектів взаємин чоловіка і жінки та сімейного життя. Специфіка статевої освіти полягає у тому, що вона покликана не лише інформувати, але й повчати, викликати відповідне емоційно-оцінне ставлення. Статева освіта вимагає від дорослих, і насамперед батьків, високої педагогічної культури, вміння бути відвертими, щирими, тактовними, коли вони відповідають на запитання дітей, що стосуються делікатної сфери людського буття. Як правило, у 3—4 роки дітей цікавить, звідки вони узялися, у 5—6 — як потрапляють до тіла матері, як ростуть і як народжуються, у 7—8 років — яка роль батька у появі дітей.

Діапазон статевої цікавості розширюється в міру розвитку процесів статевого дозрівання. Відома хибна тактика уникнення батьками функцій статевої освіти. Це — замовчування та покарання дітей за непристойні, на думку дорослих, запитання. Слід зазначити, що ті діти, статева цікавість яких повністю задовольняється у батьківській родині, дістають моральний імунітет проти «освіти» вулиці або інших джерел інформації.

Статева освіта дітей ґрунтується на дотриманні певних педагогічних правил. Серед них: авторитетність джерела інформації (батьки, родичі, вчителі, медики, науково-популярна література тощо) та об'єктивність, науковість її висвітлення (наприклад, дітей не знаходять у капусті, а народжують у пологових будинках); природність поведінки дорослих і відповідність інформації віковим можливостям дитини (важливо не спізнитись). Статева освіта не повинна нести в собі елементи сексуальної стимуляції, але має вчити позитивному прийняттю еротики, краси людського тіла та інтимних стосунків.

В.с. покликане навчати хлопчиків мужності, коректності у стосунках з особами протилежної статі, почуттю відповідальності за майбутню сім'ю, дівчаток — бути берегинею, охоронницею сім'ї та дитини.

ВИХОВНА РОБОТА ЗА МІСЦЕМ ПРОЖИВАННЯ. Виховання здійснюється не лише в сім'ї, школі, дошкільних і позашкільних закладах, а й за місцем проживання. Батьки часто недооцінюють виховних впливів, які тут відбуваються.

Місце проживання — це мікросередовище, де діти проводять певну частину вільного часу, спілкуються з своїми ровесниками, зав'язують нові знайомства з дорослими, стають членами неформальних груп, де є свої лідери. Місце проживання — це підвали і горища, де збираються підлітки, це нерідко сфера прояву негативного впливу на їх поведінку. Особливо це стало помітним останнім часом — з появою кіосків, відеосалонів, лотків, де поряд з іншою книжковою продукцією є і порнографічна.

Дорослі члени сім'ї повинні завжди пам'ятати про це і по можливості впливати на діяльність дітей за місцем проживання — влаштовувати спортивні змагання і походи, керувати дворовими спортивними командами і секціями, клубами і гуртками за інтересами, обладнувати спортивні майданчики, майданчики для малюків, оформляти газони, висаджувати квіти і доглядати за ними, організувати домову бібліотеку.

Це не лише форма активного, педагогічно виправданого спілкування дорослих і дітей, а й можливість більш повно розкритися віковим та індивідуальним особливостям останніх, зайняти певну соціальну позицію.

ВІДВЕРТІСТЬ ДІТЕЙ. Потреба поділитися своїми спостереженнями, думками, переживаннями є найбільш характерною для дітей дошкільного і молодшого шкільного віку. Вони безпосередні, щирі, і викликати їх на відвертість неважко. Дитина, нічого не приховуючи, розповідає про те, що її турбує. З часом діти стають більш стриманими, починають контролювати свої дії та вчинки. Однак і підлітки, і старші школярі також мають потребу поділитися переживаннями, враженнями, їм хочеться, щоб їх ви-

слухали, зрозуміли. Але відверті вони лише з близькими для них людьми.

В.д. залежить не лише від віку, а й від індивідуальних особливостей. Є діти відкриті, а є замкнені, стримані. Батькам це особливо треба враховувати і не нав'язувати свою точку зору, а по можливості ставити дітей у такі ситуації, де б вони розкрились, показали свою позицію. У сім'ї це може бути спільне читання книг та журналів, перегляд і аналіз кінофільмів. Зближує дітей і батьків спільна праця та відпочинок, бесіди на різні теми. Саме під час таких бесід діти розкриваються найбільшою мірою. Особливо необхідно звертати увагу на підлітків. Деякі батьки скаржаться, що діти цього віку не діляться з ними своїми враженнями, переживаннями. Причина часто полягає в тому, що вони вважають себе досить дорослими, вимагають поважного ставлення до себе і не люблять, коли втручаються в світ їх думок і почуттів.

Іноді батьки піклуються про здоров'я дитини, її харчування, успіхи у навчанні, а внутрішні її переживання, її складний духовний світ залишається поза їх увагою. Пасивність батьків викликає таку ж саму реакцію дітей. В результаті вони стають нещирими, нетовариськими. Інколи дорослі, не надаючи своїм дітям особливого значення, розповідають про їх проблеми іншим, чим віддаляють від себе, гасять їх бажання бути щирими, а часом завдають їм душевної травми.

В.д.— важлива умова нормальних взаємин у сім'ї. Добитися цього можна лише невідірваною увагою і повагою до внутрішнього світу дитини, участю у всьому, що її радує чи непокоїть.

ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ — це необхідність виконувати вимоги, які пред'являє суспільство. В.— важлива моральна якість особистості. Відповідальним є той, хто розуміє свій обов'язок за будь-яких обставин, хто чесно трудиться в міру своїх сил та можливостей, хто бере на себе провину за вчинені помилки.

Батьки повинні виховувати В. з раннього дитинства. Необхідно звертати увагу на те, як дитина виконує доручену їй справу (вчасно і чи до кінця), привчати аналізувати свою поведінку. У школяра В. повинна стати стійкою рисою, що характеризує рівень його моральної вихованості. В. тісно пов'язана з такими вольовими якостями особистості, як дисциплінованість, наполегливість, організованість, вимогливість до себе та інших.

Виховуючи у дітей В., батьки повинні особливу увагу звертати на формування їх інтересу до навчання, дорученої справи. З цією метою слід займатися разом з ними різноманітною роботою, організовувати спільні ігри, читання цікавих матеріалів. Діти повинні повірити у власні сили, в можливість виконання дорученої справи.

Найбільш успішному вихованню В. сприяє моральна атмосфе-

ра сімейного життя, надання дітям вчасної допомоги, зацікавленість у їх справах в школі й вдома, авторитет і особистий приклад батьків.

ВІКОВІ ОСОБЛИВОСТІ ДИТИНИ закономірно змінюються у процесі її розвитку і залежать від умов, у яких вона живе і виховується. Виділяють такі періоди розвитку: новонародженість (1—10 днів); грудний вік (10 днів — 1 рік); раннє дитинство (1—3 роки), дошкільний вік (4—6—7 років); молодший шкільний вік (7—11 років); підлітковий вік (11—15 років); юнацький вік (16—21 рік).

Періоди новонародженості та грудний вік характеризуються обмеженою рухливістю дітей, їх безпорадністю. Дорослі задовольняють усі потреби дитини, знайомлять її з оточуючим світом, вчать сидіти, ходити. Спілкуючись з дорослими, дитина поступово розуміє мову, а потім вчиться самостійно говорити.

Для ранніх періодів розвитку дитини характерні висока частота дихання (30—44 рази за хвилину), скорочень серця (120—140 разів за хвилину), підвищена тепловіддача. Дитина здатна підтримувати власне тепло при сприятливій для неї температурі навколишнього середовища (+20 — +22° С). При низьких та високих температурах повітря її організм відповідно швидко охолоджується або перегрівается.

У перший рік життя дитини особливо інтенсивно протікає її фізичний та психічний розвиток. Вона додає у вазі 6—7 кілограмів, довжині — 20—25 сантиметрів. Майже в три рази збільшується маса головного мозку.

В ранньому дитинстві на основі спілкування з дорослими відбувається інтенсивний розвиток мови і оволодіння діями з різними предметами. Помітно поліпшується координація рухів. У ці роки при правильному вихованні формуються навички самообслуговування: дитина вчиться самостійно вмиватись, чистити зуби, їсти, одягатись та роздягатись. Маніпуляційні дії з предметами переростають у ігри з елементами творчості. До кінця третього року життя словниковий запас дитини в умовах сприятливого розвитку досягає 800—1000 слів. У ранньому дитинстві інтенсивно триває ріст тіла, дедалі збільшується його вага, вдосконалюється центральна нервова система і всі життєво важливі функції організму.

Знання вікових особливостей дозволяє ефективніше регулювати життєдіяльність дитячого організму, створювати оптимальні умови для розкриття здібностей та обдаровань дитини, обирати найбільш дієві засоби впливу на неї.

У педагогіці поряд з поняттям «вікові особливості» побутує не менш важливе — «вікові можливості», що охоплює усе те, чого

дитина певного віку може досягти при правильному повноцінному вихованні (своєрідний внутрішній потенціал). На це і повинні орієнтуватись батьки, виховуючи всебічно розвинену особистість.

У кожної дитини до певного часу існують приховані можливості її розвитку — розумового, морального, естетичного, фізичного і т. д. Психологи називають цю особливість «зоною найближчого розвитку». Виявлення цих можливостей значною мірою залежить від своєчасної допомоги дорослих. Якщо дорослі дадуть їм «поштовх», створять необхідні умови, то у розвитку дитини настануть значні зрушення.

Див. також: Анатомо-фізіологічні особливості дітей. Вік немовляти. Вік дошкільний. Вік шкільний молодший. Вік підлітковий. Вік юнацький.

ВІК НЕМОВЛЯТИ — період життя дитини від народження до одного року. У цьому віці для неї характерне безпосередньо-емоційне спілкування з дорослими, яке починається вже в кінці першого місяця життя. Важливим показником закінчення в розвитку дитини фази новонародженості є поява в неї комплексу поживлення. Це емоційне і моторне реагування на появу дорослих, на їх ласку. Фазу новонародженості називають критичною. Поява на світ ставить високі вимоги до життєздатності дитини. Вона втрачає у вазі, організм адаптується до нового середовища свого існування, яке є складнішим, ніж при перебуванні плоду в організмі матері.

У дитини виникає вроджена орієнтувальна активність (пошук ротом, поворот голівки, ссальні рухи). Найбільш рухливим органом новонародженої дитини є її голівка, а основним пізнавальним органом — її рот. Якійсно новим етапом психічного розвитку новонародженої дитини є поява в неї слухового та зорового зосередження. У неї зароджується перша соціальна потреба — спілкуватися з людиною.

У другій фазі немовлята вже спілкуються з дорослими шляхом спільних дій. Поступово дитина починає розуміти мовлення дорослих і освоює перші слова. Наприкінці другої фази вона вже знає 10—12 слів і осмислено вимовляє 2—3 слова. Дуже активно відбувається в цій фазі моторний і сенсорний розвиток. Ставлення дитини до навколишньої дійсності і дорослих стає вибірковим, а найрізноманітніші прояви її емоцій все частіше стають засобом спілкування.

Радимо прочитати: Бауер Т. Психическое развитие младенца. М., 1985. Лич П. Младенец и ребенок: От рождения до пяти лет. М., 1988.

ВІК ДОШКІЛЬНИЙ починається з трьох років і триває до початку навчання у школі. У сучасній педагогіці розрізняють три періоди дошкільного віку: молодший (від 3-х до 4-х років), серед-

ній (від 4-х до 5 років) і старший (від 5 до 6—7 років).

В.д.— це період інтенсивного всебічного і гармонійного розвитку особистості. І хоч у цей час дитина ще не має певного кола обов'язків, а вільно займається тим, що її цікавить, діяльність аналізаторів, пам'яті, мислення, мови спричиняється до формування чуттєвого стану пізнання світу.

Більшу частину часу дошкільник проводить в іграх, слуханні казок і розповідей, він захоплюється малюванням, ліпленням. Завдяки цим видам діяльності і відбувається його психічний розвиток. Гра в основному викликає позитивні емоції, але може сприяти виникненню у дитини і негативних якостей: агресивності, егоїзму тощо. Тому батьки та вихователі повинні чітко спрямовувати ігрову діяльність, виступати в ній не менторами, а партнерами. Пояснити дитині події, які її цікавлять, порозмовляти з нею про прочитану книжку, разом переглянути дитячий фільм, виставу — ось обов'язки старших щодо дошкільника.

Дошкільнику властиві висока емоційність, вразливість, рухливість. Його поведінка значною мірою ситуативна, тобто визначається тим, що відбувається в даний момент. Протягом дошкільного віку дитина починає повніше усвідомлювати себе, своє становище серед інших людей. У старших дошкільників з'являються вищі соціальні почуття, зокрема, співпереживання; зароджується усвідомленість поведінки, прагнення включатись у трудову діяльність. Найбільш доступна у цьому віці господарсько-побутова праця.

Для дошкільників, що виховуються у дитячих садках, розроблена спеціальна програма, що передбачає фізичне, розумове, моральне, трудове та естетичне виховання.

Див. також: Анатоμο-фізіологічні особливості дітей. Гра.

ВІК ШКІЛЬНИЙ МОЛОДШИЙ. До В.ш.м. відносять учнів I—IV класів — від 6 до 10 років. Анатоμο-фізіологічні особливості дитини цього віку характеризуються тим, що зміни, які відбуваються в її організмі, відносно спокійні і рівномірні. Дитина росте в довжину на 4—5 сантиметрів, вага її збільшується до трьох кілограмів.

Одночасно зміцнюється кістково-м'язова система. Відбувається дальший процес окостеніння скелета, однак у кістках хребта, таза, кінцівок ще багато хрящових тканин. Щоб запобігти деформації скелета, важливо забезпечити правильну посадку учнів на робочому місці. У м'язовій системі відносно добре розвинені великі м'язи, але ще відстають у своєму розвитку дрібні (кисть руки). Тому важливо не перевантажувати дитину письмом.

Анатомічне формування головного мозку завершується до 8—9 років. Триває вдосконалення аналітико-синтетичної функції кори головного мозку, зміцнюються гальмівні процеси, хоч про-

цеси збудження ще переважають. У цілому фізичний розвиток молодшого школяра дає йому змогу займатися навчальною діяльністю без перевтоми протягом 3—5 годин щоденно. Раціональна організація режиму є однією з головних умов підтримання необхідного рівня працездатності учнів цього віку. Про це повинні пам'ятати батьки і організувати домашню роботу молодшого школяра таким чином, щоб він мав можливість і працювати, і відпочивати, і гратись.

Дослідженнями гігієністів встановлено два піки в динаміці працездатності молодшого школяра протягом доби: 1-й — з 8 до 11 годин ранку, 2-й — між 16 і 18 годинами. Тижневий пік працездатності припадає на вівторок і середу, найнижчий — на п'ятницю. У динаміці року піком є жовтень, з січня по березень — поступовий спад. Після цього до червня працездатність повільно підвищується.

Молодші школярі поступово починають займатися навчальною діяльністю, яка стає для них основною. Вони засвоюють і відтворюють способи розв'язання задач та доступні їх віку поняття. При цьому їм доводиться оволодівати різноманітними діями, які виконуються як у зовнішньому, так і у внутрішньому плані (у свідомості). В результаті у них формується самооцінка та самоконтроль за своїми діями і за результатами засвоєння. В умовах навчальної діяльності виникають і розвиваються такі новоутворення в психіці: теоретичне мислення, довільність дій, рефлексія, внутрішній план дій (див. відповідні статті).

Одне з основних завдань дорослих навчити молодшого школяра оволодівати знаннями. Для цього у розпорядженні вчителів є програми, методики, технічні засоби навчання, наочні посібники. Батьки ж мають створити дитині умови для занять, допомогти правильно організувати робоче місце; обрати раціональні прийоми роботи з арсеналу тих, які рекомендовані вчителем; перевіряти якість виконання самостійної праці і визначити, що необхідно зробити для кращого виконання завдання.

Важливою умовою успішного розвитку молодшого школяра є позитивне ставлення до школи і навчання, яке повинні стимулювати і регулювати дорослі, враховуючи те, що спочатку у дітей формується інтерес до навчання як процесу діяльності, потім — інтерес до його результатів, а вже після цього — інтерес до його змісту, тобто з'являється потреба набувати знання. Під керівництвом дорослих ця потреба повинна стати домінуючою.

ВІК ПІДЛІТКОВИЙ — це етап онтогенетичного розвитку дитини від 10—11 до 14—15 років, період її переходу до юнацького віку.

В.п. характеризується бурхливим розвитком. У цей час відбуваються значні зміни і в організації, і в психіці дитини, які віді-

грають важливу роль у формуванні її особистості. Своєрідне становище підлітка у суспільстві (уже не дитина, але ще не доросла людина) породжує багато труднощів у його вихованні.

Перебудова нервової і ендокринної систем нерідко є основою загальної неврівноваженості підлітка, дразливості, апатії, періодичної млявості. Статеве дозрівання впливає на його загальний стан, з'являються нові, раніше незнайомі почуття, переживання, потяги, зміни настрою. До цього необхідно поставитись обережно, з увагою. Треба пам'ятати, що процес статевого дозрівання починається і навіть завершується раніше, ніж підростаюча дитина набуває духовної зрілості.

Особливо важливим є формування в цей час моральних якостей, інтелекту, об'єктивної самооцінки та оцінки інших людей. Невідповідність між завершенням статевого дозрівання і настанням громадянської соціальної зрілості — одна з основних суперечностей В.п. Від батьків у цей час вимагається висока терпимість, зібраність, організованість, стриманість, делікатність, продуманість кожного рішення, кожної своєї дії.

Анатомо-фізіологічні зрушення у розвитку підлітка породжують психологічні зміни: відчуття дорослості, інтерес до протилежної статі, пробудження певних романтичних почуттів, прагнення до самостійності у навчанні, в праці, у виборі друзів, в організації режиму дня, в стосунках з батьками, вчителями, ровесниками. У В.п. визначальними виступають товариські якості — взаємодопомога, щирість, чуйність, чесність, вірність, уміння бергти таємницю. Підліток сам хоче приймати важливі рішення. Він починає активно відстоювати свої погляди, думки, судження.

У сім'ях, де враховується право підлітка на самостійність, він росте і дорослішає нормально, без особливих ускладнень. Якщо ж йому не довіряють, нехтують його інтересами, він починає захищати свою самостійність різними засобами, часто негативними: стає впертим, неслухняним, агресивним, часом замикається у собі, демонстративно суперечить, починає палити, вживати спиртне, заводити небажані знайомства, зникати з дому тощо. Непорозуміння між ним і батьками зростає, конфлікти поглиблюються і виникають взаємні образи. Таких ситуацій треба уникати. Підліткові потрібні постійна допомога, поради, дружнє співробітництво. Особливого значення набуває соціальна активність батьків, їх особистий приклад, погляди, переконання.

Слід мати на увазі, що не всі підлітки аналізують свої вчинки. У багатьох спостерігаються завищені домагання, неадекватна самооцінка. Усе це треба враховувати як батькам, так і педагогам.

Отже, психологічні особливості В.п. не визначені біологічно. Вони в основному обумовлені соціальними факторами. Знання цих особливостей, закономірностей розвитку підлітків є важливою

передумовою для успішного подолання труднощів, досягнення необхідного ефекту у вихованні.

Див. також: Авторитет батьків. Анатоми-фізіологічні особливості дітей. Виховання статеве. Вік юнацький. Дисциплінованість. Єдність вимог. Дівчинка: особливості виховання. Хлопчик: особливості виховання.

ВІК ЮНАЦЬКИЙ — це перехід від підліткового віку до самостійного дорослого життя. Хронологічно В.ю. поділяється на ранню юність, тобто старший шкільний вік (15—17 років), і пізню юність (18—23 роки). Психологічний зміст В.ю. пов'язаний з розвитком самосвідомості, рішенням проблем професійного самовизначення. У В.ю. формуються ціннісні орієнтації та ідеали, моральна свідомість, пізнавальні й професійні інтереси, потреба у праці, здатність будувати життєві плани, суспільна активність, долається залежність від дорослих і утверджується самостійність особистості, зростає значення контактів з ровесниками. Якщо мікросоціальне середовище розвитку юнака негативне, його цілі не можуть бути досягнуті — виникають гострі внутрішні або міжособистісні конфлікти, глибокі кризи.

Слід мати на увазі, що юнак, який тільки-но відкрив свій внутрішній світ, активно (іноді й агресивно) захищає його від дорослих, дуже болісно переживає спроби «доторкнутися» до нього, навіть якщо це робиться з добрими намірами.

Стратегія взаємовідносин дорослого з юнаком повинна будуватися на безумовному визнанні його особливостей і права їх мати й розвивати при одночасній постійній готовності до ненав'язливого інтимно-особистісного контакту, у якому лише й можливий виховний вплив.

ВІТЧИЗНА — рідний край, територія, що історично належить даному народові. Зміст цього поняття майже збігається з поняттям «Батьківщина», але має більш узагальнений, абстрагований характер. В.— це сукупність географічних, національних особливостей, природне середовище, населення, особливості історичного розвитку, культури, мови, побуту, звичаїв. Завдяки цьому В. сприймається як національно-специфічне середовище і віддзеркалюється у спостереженнях людей, їх почуттях та думках.

В. майже завжди багатонаціональна, тому національний фактор відіграє велику роль. Нація і В.— найбільш споріднені форми суспільного розвитку, хоч націю в основному характеризують соціально-етнічні зв'язки, а В.— соціальні. Відмінність В. від нації полягає ще й у тому, що вони виникли у різні періоди. В. з'явилася у стародавньому світі, а нація — не раніше становлення капіталістичної формації.

ВОЛЯ — це здатність людини діяти у відповідності з метою,

системою цінностей, ідеалом. Вона залежить від уміння керувати власними емоціями, бажаннями, потребами, намірами.

Мимовільна поведінка базується на звичках і регулюється ситуацією, а довільна (вольова) поведінка здійснюється всупереч звичкам і пов'язана з вольовим зусиллям. Та розглядати силу волі тільки як здатність людини до зусиль чи насилля над собою з тим, щоб уникнути небажаної поведінки, було б неправильним. Розумна В. передбачає не тільки можливість долати психологічні перешкоди, внутрішні бар'єри, а й вміння свідомо використовувати механізми власних звичок і бажань. В. пов'язана з уявою, що дозволяє змодельовувати результати певних дій у власній свідомості; з концентрацією уваги, яка допомагає зменшити зусилля при подоланні миттєвих бажань, що перешкоджають досягненню основної мети.

Здатність до вольового зусилля формується у дитини в процесі виконання нею прохань та вимог дорослих. Потім, коли це стає звичною поведінкою, вона задовольняє власні вимоги, стримуючі небажані імпульси.

Звички вольової поведінки можуть мати місце лише при певній самостійності людини, коли вона сама обирає мету і шлях її досягнення. Батькам слід пам'ятати, що в умовах надмірного контролю за дитиною вона втрачає самостійність і її воля залишається нерозвиненою. Щоб сприяти розвитку самостійності і вольових рис характеру, необхідно ставитися до дитини з повагою, вірити в її можливості.

ВПЕРТІСТЬ — це особливість поведінки (у більш стійких формах — риса характеру), що визначається як відхилення в емоційно-вольовій сфері людини. Виражається В. у намаганнях робити по-своєму в будь-яких ситуаціях, наперекір здоровому глузду, доказам, проханням, порадам, вказівкам інших.

Найбільш поширені випадки В. у дітей 3—4, 11 і 17 років, коли формування їх особистості пов'язано з якісними і структурними змінами.

Перші ознаки В. можуть проявлятися навіть у дворічної дитини, в її намаганнях до самостійності. Вона часто стверджує «я сама», не дозволяє себе вдягати, хоч самостійно це зробити ще добре не вміє; відмовляється йти вулицею, тримаючись за руку, тощо.

В. може проявлятися не тільки у тому, що дитина суперечить дорослим, інколи вона суперечить навіть самій собі; приймаючи якість рішення, може змінювати його, приходячи навіть до абсолютно протилежних висновків. Складається враження, що ця маленька людина намагається скинути з себе чесь яро, хоч насправді її ніхто не пригнічує, крім неї самої.

Дитина хоче все робити по-своєму і поводить себе навіть агресивно, якщо хтось намагається їй порадити чи допомогти. Батьки при цьому повинні бути терплячими, чуйними, вміти вчасно включити дитину у гру чи іншу діяльність (малювання, ліплення, спостереження, розгляд малюнків в книжках, праця тощо).

Слід пам'ятати, що вимоги дитини до себе у цьому віці не повністю відповідають її можливостям, що їй необхідно ще багато чого навчитися. Тому дорослим не треба загострювати увагу дитини на В., обговорювати її поведінку, докоряти чи карати її.

Іноді дитина добре себе поводить в присутності одного з батьків і різко змінює поведінку, коли з'являється другий. Частково — це прояв ревнощів, не що інше, як бажання дитини, щоб батьки лише їй приділяли увагу. У такій ситуації дорослі повинні допомогти дитині зрозуміти, що батьки мають дбати не лише про неї, а й один про одного.

В. молодшого школяра може бути викликана почуттями гніву, помсти, озлоблення, образи і виражати протест проти несправедливості до нього ставлення. Іноді це наслідок помилок батьків у вихованні, непослідовності вимог дорослих до дитини, вияв втоми, пов'язаної з порушенням режиму дня, тощо. Не останню роль у цьому відіграє і приклад впертої, нерозумної поведінки дорослих у сім'ї.

Профілактикою розвитку В. молодших школярів є поєднання батьківської любові, турботи та вимогливості. Важливо також привчати дитину рахуватись з думками та інтересами інших, виховувати вміння в разі необхідності нехтувати власними бажаннями.

Часто В. проявляється в нерозумних намаганнях добитись виконання миттєвих бажань наперекір усім розумним доказам інших. Найкращий засіб подолати таку В.— відволікти дитину, переключити її увагу. Це допоможе їй забути про свою примху, а дорослим — безконфліктно вийти з ситуації, що склалася.

У підлітковому віці, коли відбувається переоцінка моральних цінностей та їх засвоєння на новому, більш складному рівні, знову виникає загроза розвитку В. Прагнучи до реальної самостійності і незалежності, підліток наполягає на своєму, не розбіравшись у правильності позиції, яку він займає, часто протидіє чужій волі. Причому більшість підлітків схильні позитивно оцінювати В. як рису, що формує волю. Завдання дорослих — тактовно і вміло розповісти про наполегливість, характер, волю та їх негативну протилежність, пояснити суть цих моральних понять, навчити школяра адекватно оцінювати свою поведінку.

Іноді В. є відповіддю на численне дорослих «не можна», що стримує волю дитини. Батьки мають пам'ятати, що заборон у вихованні повинно бути якнайменше. Якщо слово «не можна» вжи-

вається дуже часто, то це викликає лише вперте бажання не підкорятись.

Своєчасний вияв причин дитячої В. допоможе дорослим уникнути її. Недопустиме гальмування волі людини, особистість якої формується. Добре ставлення до дитини, гумор батьків допоможуть перевести напружені моменти у смішну ігрову ситуацію.

Див. також: Воля. Наполегливість, Негативізм дитячий. Переконання. Характер.

ГЕНІАЛЬНІСТЬ (від лат. *genialis* — властивий генію, плідний) — вищий рівень розвитку здібностей як загальних (інтелектуальних), так і спеціальних (музичних, літературних, сценічних та ін.). Про геніальність можна говорити лише тоді, коли особистість досягне таких результатів творчої діяльності, які склали б епоху у житті суспільства, в розвитку культури.

Розвиток здібностей людини базується на існуванні відповідних задатків і відбувається особливо ефективно у так звані сензитивні періоди. Наприклад, для музичних здібностей — це період до п'яти років, коли активно формується музичний слух і пам'ять дитини.

У зв'язку з багатозначністю задатків можливе формування здібностей на одній і тій самій анатомо-фізіологічній основі до різних видів діяльності. Тому певні здібності (математичні, художні та ін.) можуть сформуватися практично у будь-якої здорової дитини в умовах спеціально організованого навчання.

ГЕРЛСКАУТИ — дівчатка-«розвідниці» 11—14 років, друга вікова група скаутських спілок дітей та підлітків. Це — майбутні матері і господарки. Їх вчать готувати їжу, обладнувати житло, економно вести домашнє господарство, доглядати дітей.

ГІДНІСТЬ ДИТИНИ — усвідомлення нею цінності своєї особистості, своїх високих моральних якостей.

Батькам слід пам'ятати, що гідність треба розвивати, утверджувати і захищати з дитинства. Почуття власної гідності формується в процесі самопізнання і оціночної діяльності дитини, в її спілкуванні з іншими людьми, а також у результаті виховання і самовиховання. Виявляючи свої сильні і слабкі сторони, дитина звіряє власні уявлення про себе з оціночними судженнями оточуючих. На цій основі складається її самооцінка, яка визначає характер прояву почуття гідності. Якщо вона збігається з тим, якою дитина є насправді, то усвідомлення власної гідності виражається у таких якостях, як самокритичність і чесність, порядність і справедливість.

При завищеній самооцінці почуття власної гідності часто переростає у самовпевненість. Занижена ж самооцінка, породжуючи

зневіру у свої сили і можливості, може призвести до втрати людської гідності.

Деформація ставлення дитини до себе, до власної гідності значною мірою обумовлена помилками у сімейному вихованні: дитину або захвалюють, або, навпаки, постійно їй дорікають, підкреслюють її уявні чи справжні недоліки. Щоб виховати у дитині адекватне усвідомлення власної гідності, батькам слід тактовно допомагати їй у виробленні реального уявлення про себе, сприяти формуванню об'єктивної самооцінки, розвивати потребу у самовихованні.

ГІМНАЗІЯ — середній загальноосвітній заклад для обдарованих і здібних дітей, що забезпечує їхню науково-теоретичну, гуманітарну, загальнокультурну підготовку та задовольняє різнобічні освітні запити особи, суспільства, держави.

ГІПЕРОПІКА — це неправильна (неадекватна) позиція батьків, що виражається у їх надмірному піклуванні про дитину. Г. знижує можливість дитини самостійно долати труднощі, що з часом призводить до втрати здатності мобілізувати свої сили у складних ситуаціях — «привченої безпомічності» — звички, умовно-рефлекторної реакції на будь-яку перешкоду, як на нездолану.

Г. часто зумовлена побоюванням за здоров'я дитини, коли батьки тривожаться за неї, вважають її хворою навіть після повного одужання. Інша властивість Г. полягає у тому, що до дитини, яка вже підросла, ставляться як до маленької, не пред'являючи більш серйозних вимог.

Таким інертним батькам з підвищеною тривожністю слід читати відповідну літературу про вікові особливості дітей, консультиватися з досвідченим лікарем, педагогом, психологом щодо конкретних можливостей їх дитини.

Трапляється, що в основі Г. лежить батьківське нерозуміння: вони вбачають у власній дитині «єдину коштовність», яку треба оберігати від усього, що її оточує. Таким батькам варто пам'ятати, що дитина має право на власне життя і свободу. Недопустимо заради власного спокою лишати дитину можливості здобувати досвід долаття перешкод, сприймати життя таким, яким воно є.

ГІПОПРОТЕКЦІЯ — неправильна батьківська позиція, що проявляється у недостатності уваги до дитини. У результаті Г. дитина відчуває себе беззахисною перед незнайомим зовнішнім світом, самотньою, безпомічною у подоланні труднощів.

Іноді батьки, намагаючись привчити дитину з раннього віку до самостійності, впадають у крайнощі і позбавляють її своєї допомоги, підтримки у разі невдач чи труднощів.

В інших випадках причина Г. складніша і серйозніша — це байдужість до власної дитини, її долі. Намагаючись замаскувати справжнє ставлення до неї, що, безумовно, викликає соціальний осуд, такі батьки нерідко дарують їй різні речі, розмірковуючи при цьому про «розбещених» дітей. Для дитини ж найкращим подарунком є безпосереднє спілкування з нею, розуміння її проблем, інтересів, захоплень.

ГРА — один із важливих видів самостійної діяльності дітей, що сприяє їх фізичному і психічному розвитку. Розрізняють сюжетно-рольову Г. і Г. з правилами. У сюжетно-рольовій Г. діти (в основному дошкільного віку) зображають переважно діяльність дорослих, різні події та ситуації з їх життя. Для цього вони використовують іграшки та інший ігровий матеріал, за допомогою якого позначають реальні предмети: диван «перетворюється» на пароплав, стілець — на автомобіль і т. п. Самі діти «перетворюються» на інших людей, а іноді на тварин чи навіть неживі предмети, беручи на себе їх ролі. Якщо у Г. бере участь кілька дітей, вони вступають між собою у рольові взаємовідносини, які визначаються сюжетом Г. («учитель» навчає «учнів», «лікар» лікує «хворих»).

Значення сюжетно-рольової Г. для психічного розвитку дітей важко переоцінити. Тут вони на «власному досвіді» знайомляться з життям та діяльністю дорослих, правилами їх поведінки у суспільстві. Граючи, діти вчаться використовувати замість реальних речей їх умовні позначення. А це шлях до розуміння змісту різних знаків, які використовуються людьми — слів, літер, математичних символів, нотних записів тощо.

Усвідомлюючи значимість Г., батьки повинні керувати її розвитком. Але цей процес вимагає від них великого такту і обережності. Спочатку доцільно організувати Г. і виступати у ній як рівноправний партнер, а пізніше — включатися в уже почату гру. Ні в якому разі не варто перетворювати керівництво Г. у нав'язування готових рецептів.

Г. з правилами розвивається паралельно з сюжетно-рольовою Г., але особливого значення набуває у другій половині дошкільного віку. У рухливих іграх з правилами удосконалюються рухи дітей, розвивається спритність, наполегливість. Дидактичні ігри з правилами (різні види дитячих лото, доміно, електровікторини тощо) сприяють набуванню знань, розвивають сприймання і мислення. Важлива роль Г. з правилами і в навчанні дошкільнят. Тому тут доцільне більш пряме керівництво з боку дорослих, ніж у сюжетно-рольовій грі.

У 6—7-річному віці діти більш успішно засвоюють знання і

навички, які даються їм у ігровій діяльності. Тому перехід від Г. до навчання школяра повинен бути поступовим.

ГРОМАДЯНСЬКІСТЬ. Поняття Г.— багатогранне. Воно включає: 1) усвідомлення себе повноправним членом суспільства; 2) здатність і готовність виступати в ролі активного і свідомого члена політичного співтовариства; 3) відданість інтересам суспільства, почуття відповідальності за його стан і готовність йти на жертви заради цих інтересів.

Становлення поняття Г. відноситься до часів Давньої Греції і Давнього Риму, до політико-юридичної думки того періоду, коли склалися уявлення про громадянство та виникло суспільство (*civitas* — звідки і «цивілізація»). Історично Г. пов'язана з ранніми формами демократії, з безпосередньою участю у справах громади.

В епоху буржуазних революцій поняття Г. розширилось. Наслідком революцій було утвердження прав людини і громадянина на противагу панівній у середньовіччі концепції дарованих сувереном прав і вільностей підданих.

Важливо, щоб усі сторони громадянських відносин — людина, суспільство і держава — були рівноцінними, мали взаємну рівність прав, свобод і обов'язків. Регулювання цих відносин повинно здійснюватися правовими і політичними засобами.

Формування Г.— важливе завдання всієї системи виховання, мета якої — поєднання індивідів з колективом.

Суть Г. проявляється у гордості людини за свою державу — Україну, її державні символи — прапор, герб, гімн, в дотриманні законів, в готовності в будь-який час захистити Батьківщину, а в повсякденній трудовій діяльності своєю працею сприяти її розвитку і могутності.

ГРОШІ КИШЕНЬКОВІ. Необхідність для школярів мати Г.к. обумовлена трьома причинами. Перша причина — задоволення повсякденних потреб: вже у 9—10 років батьки дають дітям гроші на дрібні витрати — сніданки, навчальне приладдя, білети у кіно, театр, на проїзд в автотранспорті і т. п. Друга причина полягає в тому, що дітей треба навчати розумно витрачати гроші. Третя причина пов'язана з тим, що видача Г.к. означає довіру до дітей, породжує у них почуття відповідальності, розвиває бережливість, уміння планувати витрати, такі якості, як чесність, доброта, працелюбність, скромність, делікатність, обов'язковість. Таким чином, Г.к. сприяють правильному розвитку особистості підростаючої людини.

Маючи справу з грошми, діти усвідомлюють справжнє їх значення, місце серед основних життєвих цінностей — пізнання, творчої праці, духовного та інтелектуального спілкування, тобто тут є елементи морального виховання. Однак слід мати на увазі, що

у цих стосунках між батьками та дітьми зустрічаються непорозуміння. Одні батьки видають дитині гроші на один день, строго визначаючи їх витрачання. Це сковує її ініціативу, а інколи ставить у досить скрутне становище. Інші вважають, що поки дитина вчиться у школі, їй не можна давати гроші, бо це призводить до її безпорадності у практичному житті. Третя помилка, коли батьки дають Г.к. дитині у такій кількості, яка значно перевищує її потреби. Такі ситуації виховують у дітей марнотратність, недбале ставлення до грошей, є причиною зневаги до дітей тих родин, де матеріальний достаток невисокий.

Інколи дорослі оплачують «готівкою» зроблені дітьми послуги, керуючись спотвореним почуттям вдячності й делікатності (прибирання, миття посуду, купівля продуктів і т. п.). Цього ні в якому разі робити не можна. Діти повинні вчитися робити добро безкорисливо, приймаючи щире «спасибі» як найдорожчу плату. Не треба також платити за кожну високу оцінку, однак певною мірою матеріальне заохочення для дитини, зокрема для підлітка, зовсім не шкідливе, якщо мається на увазі оцінка його зусиль, заслужена нагорода за сумлінну працю.

Завдяки суспільно-економічним змінам, які відбуваються у нашій країні, діти і підлітки дістали можливість заробити власні гроші у вільний від навчання час (праця у кооперативах, сільськогосподарська праця з оплатою за домовленістю, продаж газет та журналів, миття машин тощо). У такому разі доцільно, щоб суму Г. к. підліток визначив сам із отримуваної ним заробітної плати, врахувавши матеріальний добробут сім'ї.

Отже, у вирішенні питань, пов'язаних з Г.к. і матеріальним заохоченням дітей, необхідно керуватися принципом доцільності і гуманності і підходити до справи серйозно, свідомо і відповідально.

ГУМАНІЗМ (від лат. *humanus* — людський, людяний) — визнання цінності людини як особистості, її права на свободу, розвиток і виявлення своїх здібностей, утвердження блага людини як критерію оцінки усіх соціальних інститутів, починаючи з сім'ї і закінчуючи державою.

Г. виявляється у співчутті людині, що потрапила у біду, готовності прийти їй на допомогу. Властивістю гуманної людини є прагнення боротися проти жорстокості, насильства, приниження людської гідності, відстоювати добро і протидіяти злу.

Гуманістичні погляди на життя дуже важливо виховувати у підростаючого покоління. На їх основі формуються моральні принципи майбутнього громадянина.

Свій перший досвід гуманного ставлення до людей дитина набуває у сім'ї. Важко перебільшити роль батьків у цьому проце-

сі, адже характер і особливості їх ставлення один до одного, до членів сім'ї, до оточуючих людей запам'ятовуються і фіксуються дитиною, а в подальшому служать основою для формування її власної моделі поведінки.

Гуманність стосунків між батьками і дітьми повинна бути взаємною. При навіть незначному порушенні розумного балансу у цих стосунках різко зростає загроза того, що дитина може стати центром загальної уваги і піклування, у неї сформується не гуманістичне, а споживацьке ставлення до людей, і у характері ночне домінувати егоїзм і черствість.

У сім'ї повинна скластися така атмосфера, яка створювала б сприятливі умови для ствердження Г. на основі задоволення природних потреб дітей у пізнавальній діяльності, спілкуванні, самовираженні.

Г. школи полягає у послідовному поєднанні інтересів учнів та вчителів, у довір'ї та диференційованому підході до школярів, що базується на врахуванні і розумінні їх індивідуальних особливостей, запитів та інтересів.

ГУМОР — людська якість, суттю якої є доброзичливо-глузливе ставлення до певного явища, здатність зобразити щось у комічно-му вигляді. Г. є також одним з принципово важливих факторів виховного процесу, адже «ні в чому так не виявляється характер людей, як у тому, що вони вважають комічним» (Гете).

Слід мати на увазі, що гумор — надзвичайно специфічний елемент виховання. З одного боку, він дозволяє легше налагодити контакт між дитиною і дорослим, простіше і органічніше подолати складності виховання; допомагає підтримувати стабільний настрій у сім'ї; з меншими втратами переживати труднощі і виходити з критичних ситуацій тощо. З іншого боку, Г., що не утримується в рамках доброзичливості, може бути руйнівним, знищити навіть давно налагоджені контакти. Тому у сімейному вихованні не треба зловживати гумором, переходити ту межу, за якою починається свідоме приниження і образа. Крім того, батькам необхідно надзвичайно добре знати своїх дітей, їх ідеали, ціннісні орієнтації, щоб випадково не висміяти те, що для них є важливим, або того, хто є авторитетним.

Розвивати і формувати почуття Г. у дітей можна читанням смішних оповідань та гуморесок, відвідуванням спектаклів та концертів за участю комедійних акторів, рольовими іграми тощо. Але найчастіше сприяє розвитку цього почуття у дітей наявність його у батьків та вихователів.

Почуття Г., як правило, виявляється в умінні знайти комічну сторону там, де, здавалось би, її немає. Воно формується у дитини як наслідок нестандартного мислення, творчого ставлення

до навколишньої дійсності. Крім того, почуття Г. у вищому своєму прояві — в здатності пожартувати над самим собою — стає для дитини джерелом душевної стійкості та бадьорості, допомагає долати життєві труднощі та невдачі.

ГУРТКИ — форма роботи, яка доповнює систему обов'язкових занять, сприяє більш повному розвитку індивідуальних інтересів і нахилів учнів, різнобічному формуванню їх особистості в позаучбовий час. Участь у роботі Г.— добровільна, за вибором учнів.

Учнівські Г. можуть створюватися вже в початкових класах. Працюють вони без обов'язкової програми, плани і характер роботи визначаються керівниками і членами гуртків. Г. можуть бути різного профілю: предметні (для розширення і поглиблення знань з окремих предметів), художньо-естетичні, технічні, краєзнавчі та екскурсійно-туристичні, юних натуралістів і захисників природи, спортивні та інші.

Учням часто буває важко визначитися з вибором Г.. Допомогти їм у цьому мають батьки, виходячи з їх інтересів, нахилів та здібностей.

Батьки школярів-підлітків часто бувають занепокоєні тим, що їх діти (особливо хлопчики) не затримуються довго у Г. Таке явище пояснюється характерною для багатьох дітей цього віку нестійкістю інтересів, бажанням спробувати себе в різних видах діяльності. Тут важливо зрозуміти стан дитини, проявити такт і терпіння, не нав'язувати своїх категоричних поглядів на корисність чи шкідливість певних занять.

Дуже добре, якщо батьки можуть взяти участь у гуртковій роботі — керувати гуртком чи допомагати у проведенні різних заходів. Це сприяє об'єднанню виховної діяльності сім'ї та школи.

ДЕНЬ НАРОДЖЕННЯ — календарна дата народження, сімейне свято.

Діти з нетерпінням чекають цього дня, і треба зробити все можливе, щоб вони надовго запам'ятали його. У цей день діти одержують подарунки, запрошують до себе своїх товаришів. Подарунок від батьків повинен бути таким, щоб дитина зраділа йому, а гостей вона має запросити сама.

Хід святкування продумують разом з дитиною: це й ошатність кімнати, святковий «солодкий стіл», різноманітні ігри та розваги для гостей. Якщо на святі присутні дорослі, то бажано, щоб і вони брали участь у іграх, тоді діти не відчуватимуть себе під наглядом.

ДЕРЖАВНИЙ КОМПОНЕНТ ОСВІТИ — це обов'язковий, базовий компонент навчального плану, який має забезпечити єдиний соціально необхідний для молоді обсяг і рівень знань, умінь і на-

вичок, достатніх для продовження освіти. Д.к.о. опрацьовується і методично забезпечується Міністерством освіти України.

ДИСЦИПЛІНОВАНІСТЬ — якість особистості, в основі якої лежить дисципліна, тобто певний порядок, що відповідає нормам права і моралі суспільства, визначається суспільними відносинами і служить для їхнього підтримання.

Дисциплінована людина характеризується відповідальним ставленням до справи, високою вимогливістю до власної поведінки і поведінки інших людей. З одного боку, Д.— це необхідна умова успішного виховного процесу, а з іншого,— результат серйозної і різноманітної виховної роботи сім'ї, школи, громадськості, а також самовиховання.

Особливе місце у формуванні особистості посідає свідомо дисципліна, тобто розуміння необхідності певної поведінки. Навички дисциплінованої поведінки треба виховувати з раннього дитинства, а далі залежно від віку дитини продовжувати їх розвивати, уникаючи нотацій і нездійснених вимог. Важливим методом виховання Д. є особистий приклад батьків, участь дітей у соціально значимих справах.

ДИТЯЧИЙ САДОК — державний заклад, у якому виховуються та навчаються діти з трьох років за бажанням батьків. Д.с. дає можливість батькам вивільнити час для виробничої діяльності та самоосвіти, а також краще підготувати дошкільників до навчання та виховання у школі.

Програма виховання та навчання у Д.с. розроблена на основі результатів наукових досліджень з урахуванням психофізіологічних особливостей дітей дошкільного віку. Тут їх вчать спостерігати явища живої та неживої природи, організують посильну трудову діяльність, розвивають естетичний смак. Основним засобом пізнання навколишнього середовища та розвитку особистісних якостей у дітей є різноманітні ігри: сюжетно-рольові, дидактичні, спортивні тощо.

У Д.с. працюють вихователі, що мають спеціальну педагогічну освіту, а також музичний керівник. У процесі спілкування з дітьми педагоги розвивають у них логічне мислення, фонематичний слух (уміння виділяти звуки в слові), уміння розпізнавати букви абетки, цифри, виконувати з ними прості операції.

Якщо в сім'ї вирішили віддати дитину у Д.с., то слід її до цього готувати: привчати вдома самостійно їсти, користуватися туалетом, роздягатися та одягатися. Батьки повинні розповісти вихователю про особливості своєї дитини: її звички, інтереси і т. п. і надалі підтримувати тісний зв'язок з педагогом.

ДИТЯЧИЙ ФОНД — громадська організація, одним із завдань якої є об'єднання зусиль окремих громадян, трудових колективів,

інших громадських організацій для надання певної допомоги дітям-сиротам, дітям, що залишилися без батьків, та дітям-інвалідам.

Д.ф. бореться за підвищення відповідальності всіх громадян за факт негативного ставлення до дітей і підлітків, за зміцнення соціальної бази виховання, розвитку освіти, надає моральну та матеріальну підтримку юним талантам.

Кожен з батьків за бажанням може стати членом Д.ф., взявши на себе права і обов'язки, передбачені його статутом.

ДИФЕРЕНЦІАЦІЯ НАВЧАННЯ — це така його організація, за якої відбувається найінтенсивніший розвиток природних обдаровань, здібностей учнів і яка спрямована на якомога раніше виявлення інтересу учнів до навчальних предметів, ліквідацію зрівнялівки у навчанні, створення профільних груп або навіть шкіл на основі певних здібностей дітей. Відбір учнів у профільні групи або школи проводиться за науково розробленими методиками або за результатами конкурсу. Д.н. у звичайних масових школах може здійснюватися через програми різного рівня, гуртки, факультативи тощо.

У визначенні профільних груп значну допомогу можуть надавати батьки за умови об'єктивної оцінки здібностей своїх дітей та їхнього інтересу.

ДІВЧИНКА: ОСОБЛИВОСТІ ВИХОВАННЯ. Уже з раннього дитинства дівчинка готується до виконання місії матері: грається з ляльками, виявляє до них своєрідний інтерес. Здебільшого дівчинка слухняніша від хлопчика, акуратніша.

Психологи відмічають підвищену емоційність дівчаток. Вони більше піддаються впливу, ніж хлопчики, краще пристосовуються до нових умов життя. Помітно поступаючись хлопчикам у абстрактно-логічному мисленні, дівчатка краще мислять образно.

У початкових класах дівчатка в основному вчать краще від хлопчиків, але така ситуація існує недовго: у старших класах хлопчики починають багатьох з них обганяти. Відстають ті дівчатка, у яких завдяки слухняності, прагнення наслідувати когось формується виконавча, а не творча активність. Тому слід більше уваги приділяти розвитку їх творчого мислення. Матері, до якої дівчинка більш прихильна, слід поводити себе з нею тактовно, бути уважною до її вчинків та поведінки в цілому, пам'ятаючи, що дівчатка вразливі, довго не можуть забути грубість, жорстокість. Це стосується також і батька.

Виховуючи дівчинку, треба враховувати, що фізіологічне дозрівання у неї настає раніше, ніж у хлопчиків, раніше з'являються складні форми самосвідомості, потреба у глибокій інтимній дружбі.

Особливої уваги потребують дівчатка у період свого першого кохання. Батькам не слід боятися цього, оскільки встановлено, що та дівчинка, яка пережила глибоку закоханість, уникатиме випадкових зв'язків, прагнучиме лише до благородного і прекрасного.

ДІЛОВИТІСТЬ — висока організованість та ініціативність людини, зумовлена її індивідуально-психологічними особливостями, моральними якостями, світоглядом та компетенцією. Ділова людина оптимально планує і виконує будь-яку роботу.

Діловитість виховується в сім'ї. На її формування особливо впливає приклад старших, їх організованість, ініціативність, уміння виділяти головне, розумно розподіляти сімейно-побутові обов'язки.

Помітне місце у формуванні Д. посідає виховання у дітей дисциплінованості, точніше, свідомої дисципліни. Цьому сприяють чіткі вимоги до них, формування навичок раціональної організації праці, своєчасний контроль за виконаним дорученням.

Для підлітків і юнаків особливо важливою є моральна підтримка з боку батьків при вирішенні ситуацій, у яких необхідна рішучість, принциповість, вимогливість до себе, тобто таких, що допомагають формувати діловитість.

ДОБРОЗИЧЛИВІСТЬ — складова частина гуманного ставлення до людей. Це така риса людського характеру, яка формується під впливом прагнення творити добро.

Доброзичливість народжується в результаті емоційно-морального спілкування в сім'ї. Дитина повинна усвідомити, що доброзичлива людина — це та, яка здатна співчувати, готова розділити радість і підтримати у біді, вона більше віддає, ніж отримує. Д. розвивається у процесі виконання якоїсь роботи, що приносить користь людям.

Батькам слід бути дуже уважними до дитини, не ображати її байдужістю, роздратованістю. Неприпустиме і потурання всім примхам дитини, слід пам'ятати, що надлишок ніжності нерідко призводить до її знецінення. Д. щодо дітей повинна сполучатися з розумною і послідовною вимогливістю.

Особливу увагу треба приділяти розвитку у дітей любові до природи: праця на садовій ділянці, замські прогулянки, вирощуванням кімнатних рослин, догляд за тваринами стимулюють становлення почуття любові до всього, що потребує людської допомоги і захисту. Людина, позбавлена добрих почуттів до природи, звичайно не буває доброзичливою і до людей.

Значну роль у вихованні в дітей Д. відіграють прописані духом гуманізму твори літератури і мистецтва.

ДОВІРА У ВИХОВАННІ — ставлення вихователя до дітей, що ґрунтується на глибокій повазі та переконаності в тому, що кожна дитина володіє широкими можливостями духовного та фізичного розвитку.

Вихователь, впевнений у наявності позитивних рис у своїх вихованців, викликає у них прагнення виправдати довір'я, підвищує почуття власної гідності, а якщо дитина бачить, що дорослі вірять в її сили, чесність, порядність, вона хоче бути ще кращою. Довіра у вихованні стимулює прагнення дитини до самовиховання, самовдосконалення.

Довіряти дитині можна тоді, коли знаєш її індивідуальні та вікові особливості.

Батьки роблять помилку, коли постійно ставлять за приклад своїм дітям їх ровесників, які варті наслідування. Це озлоблює дітей. Доречно виявити довіру: «Я впевнений, що завтра у тебе вийде ще краще. Подивись і порівняй свої попередні результати з теперішніми». Відверті, довірливі стосунки між батьками і дітьми роблять моральний клімат сім'ї найбільш сприятливим.

ДОЗВІЛЛЯ ДІТЕЙ — організація вільного від обов'язкових навчальних занять часу, що використовується для ігор, прогулянок, спорту, читання, заняття мистецтвом, технікою, ручною працею та іншими видами корисної діяльності. Завдання полягає в тому, щоб Д.д. розвивало їх запити та творчі нахили. Організації Д.д. сприяють позакласні і позашкільні заходи: ранки та вечори, вистави та кіносеанси, радіо та телевізійні передачі для школярів, катання на ковзанах та лижах, фізкультурно-спортивні змагання тощо. Особливу увагу слід звернути на Д.д. у сім'ї. Воно збагачує їх духовний світ, виховує естетичні почуття, інтелект, уяву, активізує пізнавальну і трудову діяльність.

Організація Д.д. у сім'ї ставить перед батьками дві проблеми: як знайти вільний час і чим заповнити його, щоб дитина всебічно і гармонійно розвивалася. Чималий резерв вільного часу створюють чітке ведення домашнього господарства, розподіл обов'язків серед усіх членів сім'ї, планування дрібних і великих справ. Вибір занять, розваг залежить від спрямованості інтересів сім'ї, виховних завдань щодо дітей тощо.

Існує ціла система дій, за допомогою яких батьки можуть організувати дозвілля дітей. До таких дій, зокрема, належать ігрові. Надзвичайно важливо, щоб гра постійно розвивала і пам'ять, і уяву дитини і, головне, її готовність до розумової і фізичної праці.

Особливу роль у Д.д. відіграє телебачення. Цікаві передачі сприяють розвитку дитини, її вихованню. Але батькам треба пильно стежити, щоб це не було єдиною розвагою дитини, щоб вона

не захоплювалася тим, що може завдати шкоди її поведінці і моральному вихованню.

Значне місце у Д.д. займає спорт, екскурсії, спілкування з природою (прогулянки до річки, на луки, в ліс тощо), туризм.

При організації Д.д. слід враховувати їх вік, інтереси, нахили. Особливої уваги потребує дозвілля старших підлітків, і юнаків, яких уже не задовольняє сімейне коло і які прагнуть до спілкування зі своїми однолітками. Але батьки повинні знайти шляхи впливу на своїх дітей, що подорослішали. Не заважати їм, а допомагати порадою тощо.

Див. також: Гра. Туризм дитячий.

ДОМАШНЄ ЗАВДАННЯ — самостійне виконання учнями навчальних завдань поза уроками. Обсяг домашніх завдань регламентується відповідно до встановлених норм витрати часу. Так, у першому класі завдання додому майже не задаються протягом усього навчального року; у другому класі відведений на виконання Д.з. час згідно зі Статутом середньої загальноосвітньої школи повинен становити не більше 1,5 години. Зростання обсягу інформації та її складності зумовлюють збільшення в старших класах часу на виконання Д. з. до 4-х годин.

Батьки мають створити необхідні умови для виконання учнями Д.з. (організація робочого місця, що відповідає встановленим гігієнічним вимогам); привчити дітей виконувати завдання з навчального предмета в день його отримання, а не напередодні уроку; виконувати основні правила: вивчати спочатку більш складний матеріал, здійснювати систематичний самоконтроль, робити перерву через кожні 30—40 хвилин або після виконання завдання з окремої навчальної дисципліни.

У зв'язку з тим, що під час відпочинку (перерви) відбувається процес закріплення вивченого у пам'яті учня, не рекомендується включати музику, радіо, телевізор, співати чи танцювати. Учнів'язки краще залишити приміщення і подихати свіжим повітрям.

Деякі діти витрачають на приготування уроків занадто багато часу. Це повинно непокоїти батьків. Адже розтягнуте в часі виконання Д.з. не є гарантією його високої якості. Обов'язок батьків навчити дитину з першого класу керуватися годинником. Іноді у дітей багато зайвого часу при виконанні Д.з. йде на пошуки підручника, олівця, лінійки тощо. У подібній ситуації дитина втомлюється значно більше, ніж при інтенсивній праці.

Часто батьки прагнуть взяти весь процес підготовки Д.з. під контроль, вбачаючи в цьому надійний засіб підвищення успішності школяра. Однак доведено, що діти таких батьків схильні перекладати на них вину за шкільні невдачі. Допомога батьків, особливо молодшим школярам, має зводитись до вияснення готов-

ності їх до самостійної роботи. У разі необхідності батьки повинні надати допомогу відповідно до поради вчителя.

ДОМОВОДСТВО — комплекс різних видів домашньої праці, спрямованих на підтримання гігієнічних, економічних, культурних умов побуту сім'ї. Д. задовольняє не тільки матеріальні, але й духовні, естетичні її запити.

Батьки повинні пояснювати дітям, що домашня праця має велике значення, оскільки задовольняє життєво важливі потреби членів сім'ї. Роблять помилку ті, що постійно нарікають і скаржаться на побутові обов'язки, називають домашні справи невдячною роботою. Як правило, це йде від низької культури сімейного побуту, невміння раціонально організувати ведення господарства, розподіляти обов'язки і час.

Д. є складовою частиною системи трудового навчання школярів, що включає коло знань у галузі побутової праці: догляд за житлом, одягом, взуттям, вирощування плодкових культур, рекомендації щодо в'язання та швейної справи, приготування їжі, використання побутової техніки тощо.

Правильно роблять ті батьки, які виховують у своїх дітей любов до праці, починаючи з дошкільного віку, заохочують їх до трудових занять, незалежно від статі. Як правило, дівчатка вже з раннього віку втягуються у трудове життя сім'ї: прибирають постіль, миють посуд, підмітають у кімнаті, допомагають готувати обід, а хлопчиків найчастіше звільняють від трудових обов'язків, вважаючи, що це — жіноча справа. Внаслідок цього багато які з них з презирством ставляться до домашньої роботи, проводять вільний час на вулиці і цураються усього, що могло б дисциплінувати їх і привчати до праці. Отже, робити так не слід.

Примірний обсяг трудових знань у дітей різного шкільного віку може бути такий: у віці 7—10 років — уміти устаткувати своє робоче місце і утримувати його в повному порядку, правильно прибирати свою постіль, навчитися чистити свій одяг, взуття, доглядати за квітами; у віці 10—12 років — розбиратися у призначенні кухонного приладдя, вміти приготувати не дуже складну їжу, знати, які підлоги натирають, а які миють, і вміти виконати цю роботу, вміти пришивати гудзики, чистити килими, свій одяг; у віці 12—15 років — навчитися намочувати, виварювати та прати білизну, правильно сушити, прасувати її, лагодити свій одяг, уміти створювати затишок у кімнаті, знати, скільки часу можна тримати готові страви, доглядати птицю з додержанням точного раціону годівлі, вміти приготувати обід.

ДОПИТЛИВІСТЬ — активне пізнавальне ставлення людини до дійсності. У психології Д. розглядається як певна стійка якість особистості, що спрямовує її пізнавальні потреби на всіх етапах життя і в різних видах діяльності: у грі, навчанні, праці. Д. є дже-

релом активності, прагнення повно, глибоко і різнобічно відобразити навколишню дійсність.

Д. народжує і забезпечує функціонування пізнавального інтересу. З одного боку, вона є причиною його виникнення, а з другого, — формою його існування. Д. є також рушійною силою розумової діяльності і водночас — інтелектуальним почуттям, пов'язаним з вирішенням теоретичних і практичних завдань, набуванням знань і застосуванням їх на практиці. Це — і сприйняття складних і ще не зрозумілих явищ, і зацікавленість непізнаним, і сумнів у правильності знайденого рішення, і впевненість у вірності висновків, і радість від зробленого відкриття. Отже, Д. формується як сплав пізнавальної та емоційно-вольової сторін у цілісній психічній діяльності людини. Як і всі інші якості, Д. розвивається поступово в міру удосконалення психіки підростаючої дитини.

Д. починає проявлятися у дітей уже в ранньому і дошкільному віці у вигляді запитань різного характеру (Куди іде цей трамвай? Чому восени жовтіє листя? Чому буває вітер, дощ, град, сніг? Чому в Африці не буває зими? Хто засвітив місяць? і т. д.). Дитина дошкільного віку — це великий і невтомний дослідник та експериментатор. Вона про все хоче дізнатись, зрозуміти, перевірити.

Розвиток Д. триває в шкільному віці під впливом навчання, засобів масової інформації, спостережень над природними процесами і явищами, суспільним життям, взаєминами між людьми.

Необхідно виховувати Д. у дітей. Вона розширює кругозір, сприяє підвищенню загальної культури, всебічному розвитку і є основою для формування глибоких і справжніх інтересів. Слід дуже уважно ставитись до дитячих запитань, давати на них по можливості ясні, точні відповіді, створювати умови для творчої діяльності в різних сферах: моделюванні, конструюванні, дослідженні явищ живої і неживої природи тощо.

ДРУГОРІЧНИЦТВО — залишення невстигаючого школяра на повторний курс навчання в одному і тому ж класі, якщо він має незадовільні оцінки з трьох і більше навчальних дисциплін. У сучасній школі завдяки застосуванню ефективних дидактичних засобів навчання другорічництво практично не зустрічається. В разі, коли не вдається добитися засвоєння учнем на задовільному рівні знань, передбачених програмою, його з однією або двома незадовільними оцінками переводять у наступний клас з умовою, що він перескладе зазначені навчальні предмети за попередній клас. Якщо така ситуація склалася у випускному класі, то після закінчення навчання школяр позбавляється права на отримання свідоцтва про неповну середню освіту або атестата про середню освіту і отримує лише довідку, що він прослухав протягом нав-

чання в школі курс предметів загальноосвітнього циклу з вказаними оцінками з кожної навчальної дисципліни.

ЕГОІЗМ — морально-психологічна риса особи, що полягає в надмірній зосередженості на своєму «я», замкненості у вузькому світі своєї індивідуальності. Форми Е. можуть бути різними: індивідуальний Е. як протиставлення «я» і «вони»; груповий Е.— «ми» (наша група) і «вони». Вживаються також терміни «Е. батьків» і «Е. дітей».

ЕКЗАЛЬТАЦІЯ — стан збудження, надмірної радості, що може бути реакцією на сильний позитивний емоціогенний подразник (збіг щасливих обставин) або на звичайні емоціогенні подразники. Нерідко Е. є негативною і потребує відповідного лікування.

ЕКЗАМЕНИ — форма підсумкової перевірки глибини і міцності знань учнів, розуміння основних ідей і принципів предмета, його практичного використання. Починати підготовку до Е. необхідно з активізації розумової діяльності на уроках.

Е. не викликають великих утруднень у учнів, які старанно навчаються протягом року, але підготовка до них вимагає напруженої праці, затрати фізичних і духовних сил. Від уміння організувати свою розумову діяльність залежить успіх екзамену. Важливо правильно розподілити матеріал, що вивчається, обдумувати прочитане, робити необхідні для пам'яті виписки.

Організація праці під час підготовки до Е. передбачає ефективний розподіл часу. Необхідно враховувати різний ступінь активності розумової діяльності, працездатності протягом дня: найбільш плідним є так званий ранковий пояс — з 8 до 15 годин, причому максимальна працездатність припадає на час з 10 до 13 годин. Потім післяобідній пояс — з 16 до 19 годин.

Оскільки ступінь інтенсивності розумової діяльності протягом перших 45 хвилин читання матеріалу нижча, ніж протягом других і третіх, не слід починати повторення з важких тем.

Іншою обов'язковою умовою, необхідною при підготовці до Е., є рівномірність і ритмічність, правильне чергування праці і відпочинку. Частота перерв та їх тривалість залежить в основному від індивідуальних особливостей учнів. Проте варто, щоб інтервали між заняттями були не частими і довгими. Повторюючи пройдений матеріал, слід приділяти більшу увагу недостатньо засвоєному, важчому для розуміння.

У сім'ї в дні підготовки учнів до екзаменів повинна підтримуватись спокійна обстановка. Батьки мають дбати про раціональне харчування дітей, дотримання режиму праці і відпочинку. Успішно складений екзамен — велика радість для сім'ї. Але невдача не повинна травмувати дітей. Їх треба заспокоїти, підтримати розумною порадою.

ЕКОЛОГІЧНА СВІДОМІСТЬ — розуміння взаємовідносин природних ресурсів (води, повітря, ґрунту, рослинного та тваринного світу) і людини; вивчення загальних закономірностей, що зв'язують природу та суспільство; відповідальне ставлення до всіх природних ресурсів.

ЕМОЦІЇ — форма психічного відображення людиною смислу явищ і ситуацій у вигляді безпосередніх переживань. Е. також виступають і як властивості індивіда, оскільки в них виявляється позитивне або негативне ставлення його до певних об'єктів, сфер діяльності, до інших людей, до самого себе. Завдяки Е. люди не лише відчують, сприймають, уявляють чи розуміють навколишню дійсність, а й переживають її.

Е. значно впливають на життєдіяльність людини: позитивні підвищують її, а негативні знижують, пригнічують. Е. тісно пов'язані з мотивами діяльності та поведінки і чим сильніше реакція на ту чи іншу подію, людину, об'єкт, тим тісніше це зв'язане з мотиваційною сферою особистості.

Е. виконують у житті людини сигнальну, спонукальну та регулюючу функції. Надзвичайно великою є роль Е. у формуванні особистості. У перший рік життя відбувається безпосередньо-емоційне спілкування з матір'ю, у якому утворюються фундаментальні психологічні структури. Розвивати їх необхідно у процесі виховання на позитивному емоційному фоні. Протягом онтогенезу місце емоцій у психічному житті людини змінюється. Серед значної кількості різних емоційних переживань виділяються такі, що своєрідно впливають на поведінку й діяльність людини. Це — емоційні стани (настрій, афект, стрес, депресія, фрустрація). Вони виникають поза свідомістю людини. Але багатьма емоціями можна керувати, і дуже важливо привчатися до цього з дитячого віку.

ЕМОЦІЙНОСТІ ДЕФІЦИТ — психологічний стан людини, коли вона відчуває брак емоційного спілкування. Виникає він внаслідок високих темпів технізації та інтелектуалізації життя і праці. Е.д. супроводжується послабленою роллю відчуття у сприйнятті навколишнього світу, орієнтацією людини переважно на розумовий розвиток.

Тому виховання всебічно і гармонійно розвиненої особистості передбачає також переборення Е.д., розвиток чуттєвого і емоційного осягання природних і суспільних явищ.

Е.д. у дитячому віці особливо небезпечний. Він може призвести до затримок інтелектуального розвитку.

ЕМПАТІЯ — розуміння відносин, почуттів, психічних станів іншої особи без активного втручання з метою надання допомоги на відміну від симпатії, для якої характерне співпереживання.

Рівень розвитку Е. визначається за допомогою відповідних тестів, в основу яких покладена оцінка точності, з якою досліджуваній «здогадується» про відносини, почуття та психічні стани певних осіб або груп.

ЕСКАНІЗМ — соціально-психологічне явище втечі людини від негативного впливу навколишньої дійсності у світ ілюзій, власного «я» тощо. Е. дуже часто зустрічається серед підлітків та юнацтва як наслідок незрілої психіки та таких негативних властивостей, як наркоманія, токсикоманія, алкоголізм.

ЄДИНА ДИТИНА — досить поширене явище в сучасних сім'ях, зумовлене рядом проблем економічного, соціального і морального порядку.

Народна виховна практика, підтверджена педагогічною теорією, переконує, що виховання Є.д. пов'язане з певними труднощами і проблемами.

У сім'ї діти, як правило, є центром уваги, і якщо дитина одна, то на неї може негативно вплинути надмірне піклування, батьківський егоїзм, що затруднює формування альтруїзму, уміння рахуватися з оточуючими людьми, поважати чужі почуття, потреби, працю, дбати про інших тощо.

Є.д. батьки тривалий час сприймають як маленьку, оберігають від найменших труднощів, звільняють від будь-якої домашньої роботи, самообслуговування, навіть виконують замість неї, деякі домашні завдання. Це розвиває у дитини інфантилізм, який сприймається як елемент її гідності і використовується для отримання привілеїв у сім'ї. Перебуваючи серед дорослих, Є.д. часто бере участь в обговоренні недитячих проблем і робить це заради того, щоб почути на свою адресу захоплення оточуючих.

Рання «дорослість» у Є.д. виявляється в непомірному скепсисі й словесних оцінках. Навіть педагогічно підготовлені батьки нерідко бувають охоплені зарозумілістю настільки, що зашкоджують формуванню особистості дитини, її моральних якостей. Негативні наслідки такого виховання проявляються у процесі спілкування дитини з іншими дітьми (в дитсадку, школі, на вулиці), особливо в підлітковому віці. Такі підлітки вередливі, примхливі, неуважні до інших, ображають їх, не вміють і не бажають користися, прагнуть керувати іншими, вимагають для себе особливі привілеї. А діставши опір, ображаються, скаржаться дорослим. У таких дітей дуже часто відсутні бережливість, турботливість, відповідальність, почуття товарищескості, взаємодопомоги. Багато з них, постійно перебуваючи під опікою дорослих, бояться найменших труднощів, шукають легкий шлях задоволення своїх потреб і примх, нерідко порушуючи норми поведінки, піддаються різним негативним впливам.

Щоб уникнути названих вище помилок, слід з раннього віку привчати дитину до самостійності, посильної праці, прищеплювати почуття поваги до інших людей, залучати до дитячого гурту й спонукати до моральної поведінки.

Див. також: Інфантилізм. Образа дитяча.

ЄДНІСТЬ ВИМОГ — важлива умова ефективності виховного процесу, у якому беруть участь одночасно різні особи й соціальні інститути — дошкільні, шкільні та позашкільні заклади, дитячі та юнацькі організації, клуби за місцем проживання тощо — і якому сприяють національна культура, мистецтво, засоби масової інформації (телебачення, кіно, преса, радіо) й інші фактори, часто не контрольовані. З усім складним світом навколишньої дійсності, — зазначав А. С. Макаренко, — дитина входить у незліченні стосунки, кожен з яких неминуче розвивається, переплітається з іншими стосунками, ускладнюється фізичним і моральним зростанням самої дитини». З метою уникнення небажаних наслідків, які можуть настати через недоліки у вихованні, необхідно, щоб вимоги до дітей з боку різних соціальних інститутів і сім'ї, зокрема матері і батька, були розумними і єдиними.

Вироблення Є.в. досягається на основі усвідомлення кожним вихователем мети і завдань виховання, вікових та індивідуальних особливостей дитини, її можливостей та потреб. Відсутність єдиних поглядів на проблеми виховання у сім'ї у батька й матері, старшого покоління (бабусь, дідусів), розрізненість і неузгодженість підходів до дитини, до засобів її заохочення і покарання — одна з причин появи так званих «важких» дітей.

У дошкільному віці при ситуації, коли один із дорослих забороняє те, що дозволяє інший, у дитини затримується формування навичок правильної поведінки, розумних звичок, недостатньо формується слухняність, спостерігається розладнання нервової системи, що може бути однією з причин виникнення неврозів.

У підлітковому віці, коли формується критичне ставлення особистості до навколишнього світу, при відсутності Є.в. у дитини спостерігається відчуженість, грубість, батьки втрачають у її очах авторитет. Підліток може образити когось із членів сім'ї чи знехтувати проханням, дорученням, не виконувати своїх обов'язків, знаючи, що інший його захистить, виправдає.

У юнацькому віці недоліки виховання, відсутність Є.в. приводять до прояву стійких негативних рис характеру, усталених моральних звичок, споживацького світогляду, які важко змінити. Слід мати на увазі, що в разі, коли у батьків чи інших дорослих членів сім'ї погляди на виховання дитини відрізняються, не варто при ній їх обговорювати, тим більше сперечатися, звинувачувати один одного. Навіть якщо між чоловіком і дружиною виникли не зовсім добрі стосунки, це не повинно впливати на вимоги до дитини.

Важливо також, щоб сім'я підтримувала вимоги дошкільного закладу, а потім і школи. Не можна при дитині висловлювати незгоду чи незадоволення діями вчителя, вимогами школи, вихователів або виявляти до них претензії чи байдужість. Відсутність підтримки і взаєморозуміння завдає шкоди авторитету і батьків, і педагогів-професіоналів, зводить нанівець виховні заходи.

Проте слід зазначити, що вимогливість до дитини не має нічого спільного з причіпкою, дріб'язковою опікою і т. п. Навпаки, у сімейному вихованні — це виявлення поваги до неї, сприяння правильному виконанню різноманітних дій.

Див. також: Авторитет батьків. Неврози у дітей. Негативізм дитячий. Повага до дитини. Слухняність.

ЄДНІСТЬ СЛОВА І ДІЇ — моральний принцип, що змушує людину говорити так, як вона думає, діяти відповідно до того, що вона говорить. Є.с. і д. є головним показником наявності у людини переконань, сформованості світогляду, високого розвитку чесності, відповідальності і мужності.

Виховання Є.с. і д. — складний і суперечливий процес, який вимагає умов, сприятливих для відкритого самовиявлення, висловлювання своїх думок, вдосконалення вчинків, що відповідають їх справжнім мотивам.

У малюків розходження слова і дії зумовлюється недостатньо розвиненою організованістю, схильністю до фантазії, вигадок, які переважно є цілком доброзичливими і не потребують співвідношення із дійсністю («Коли я виросту, то придумаю такі ліки, що як їх мама вип'є, то ніколи не помре»). Але дитина може пообіцяти не забруднити одяг, не лізти в калюжу, не брати без дозволу солодощі чи гроші і т. п., але не завжди дотримуватися своїх обіцянок, забувати про них або ж нехтувати ними. Тому батькам, іншим дорослим необхідно сформувати у неї звичку підтверджувати свої слова діями. Потрібно привчати дитину виконувати вимоги матері, батька чи інших дорослих; дотримуватись обіцянки у відповідь на прохання сторонніх; здійснювати те, що задумано. Це досягається шляхом контролю з боку дорослих і багаторазовими вправами, які виробляють відповідну звичку. Цьому також сприяють бесіди, читання казок, оповідань з наступним їх аналізом, в якому акцентується увага на дотриманні дитиною слова, на негативних наслідках, які можуть мати місце, якщо розходяться слова і вчинки, та рисах характеру людини, які сприяють Є.с. і д.

Складнішої форми може набувати розходження слова і дії у підлітків, якщо пригнічується їх воля, постійно нав'язуються рішення, з якими вони не погоджуються. У цьому разі підлітки виявляють здатність пристосовуватися, лукавити, брехати і т. п., щоб уникнути конфлікту з дорослими чи підвищити свій авторитет в очах однолітків, думка яких, як правило, має для них вирі-

шальне значення. Доцільно підтримати підлітка в його спробах звільнитися від тиску одноліток, якщо він має негативний зміст.

Найкращий засіб виховання Є.с.і д.— позитивний приклад дорослих, батьків. І навпаки, не сприятимуть успіхові виховання випадки, коли батьки закликають дітей дотримуватись певних принципів, а самі цього не роблять: проповідують чесність, а самі користуються речами, принесеними з виробництва; сварять дітей за грубощі і брутальні вирази, а самі навіть у їх присутності не соромляться у висловлюваннях. Але якщо, скажімо, батько вирішив кинути палити і робить усе, щоб позбутися цієї шкідливої звички, такий приклад Є.с.і д., безсумнівно, матиме гарний виховний ефект.

Див. також: Авторитет батьків. Довіра у вихованні. Приклад у вихованні.

ЖАДІБНІСТЬ. 1. Психічний стан дитини, що зумовлений, з одного боку, потребою у володінні певною річчю, а з другого, несформованістю морально-вольової регуляції поведінки і діяльності, спрямованих на задоволення цієї потреби. 2. Негативна моральна риса характеру дитини, що більш чи менш регулярно стимулює появу цього стану, сприяє виникненню численних конфліктів з іншими дітьми, перетворює ощадливість у скупість, бережливість у скнарність, а іноді й спонукає до крадіжок.

Ж. може бути викликана такими психологічно недоцільними формами поведінки батьків з дитиною, як постійне обмеження її потреб, намірів, потягів, бажань (відсутність іграшок, книг, кишенькових грошей тощо), і, навпаки, прагненням будь-яким чином задовольнити всі її примхи.

Щоб запобігти формуванню в дитини Ж., необхідно з раннього віку звертати особливу увагу на виховання в неї здатності поділитися з іншими дітьми іграшками, ласощами, уміння принести радість близьким людям. Дбаючи про розвиток у дитини таких якостей характеру, як ощадливість і бережливість, слід стежити за тим, щоб виховання їх не стало самоціллю, а поєднувалося з вихованням багатьох інших позитивних рис дитини. Розумне ставлення самих батьків до речей може бути дійовою протипагою формуванню у дитини як Ж., так і протилежної негативної якості — марнотратства.

Радимо прочитати: Буянов М. И. Ребенок из неблагополучной семьи. М., 1988. Шенфельдер Г. Должны ли быть дети трудными? М., 1982.

ЖАЛЮГІДНІСТЬ — стан дитини, що викликає в інших дітей і дорослих амбівалентне почуття, у якому переплітаються такі полярні модальності, як жаль і зневага, співчуття і відраза. Ж. може бути викликана немічністю дитини, недорозвиненістю,

ущербністю її фізіологічних і психологічних якостей, що перешкоджає її адаптації до кола ровесників. Але жалюгідність може сформуватися і як наслідок згубних звичок та пристрастей дітей підліткового та юнацького віку: наркоманії, токсикоманії, алкоголізму.

Ці та інші показники Ж. дітей можуть неадекватно сприйматися частиною їх здорових ровесників, провокувати до жорстокості та глузувань. Тому таким важливим є формування в мікросоціумі немічної та ущербної дитини розуміння її проблем, співчуття і поваги. Відомий лікар Б. Спок писав, що батьки, які не відмовляються від дитини з великими фізичними і психічними дефектами, доглядають і виховують її, роблять подвиг.

Історія педагогіки і психології знає приклади, коли поєднання зусиль батьків, педагогів з активністю і волею дітей з фізичними та психічними вадами дає можливість долати їх жалюгідність.

Див. також: Жорстокість дитяча. Олігофренія.

Радимо прочитати: Дефектологический словарь. М., 1970. Сухарева Г. Е. Лекции по психиатрии детского возраста. М., 1974.

ЖИТЕЛЮБСТВО. 1. Домінуючий емоційний стан дитини, що характеризується любов'ю її до життя, оптимізмом, умінням бачити прекрасне у навколишньому. 2. Риса характеру дитини, яка дає можливість долати перешкоди і бар'єри на її життєвому шляху, є дійовою протипагою формуванню у неї схильності до самотубства.

Ж. як риса характеру проходить у своєму розвитку ряд стадій, найвищою з яких є служіння людини поставленій меті, реалізація свого життєвого покликання. Ж. дитини впливає на стиль її стосунків з батьками, педагогами, ровесниками, на вибір майбутньої професії, на характер міжстатевого спілкування (дружба, закоханість, перше кохання).

Важливими психологічними умовами формування Ж. у дітей є: вмiла постановка близьких, середніх і віддалених перспектив; формування розумного кола потреб і системи мотивації поведінки; моральний та емоціональний розвиток; сприятливий морально-психологічний клімат у сім'ї та дитячому колективі.

Див. також: Оптимізм. Цілеспрямованість.

Радимо прочитати: Вікова психологія. К., 1976.

ЖІНОЧІ ЗРАЗКИ ПОВЕДІНКИ У ХЛОПЦІВ. У сучасній психології виділяється близько двадцяти основних відмінностей чоловічого і жіночого типів поведінки. Разом з тим зазначається, що статеве диференціювання ніколи не буває завершеним і що існують численні перехідні градації між ідеальним чоловіком та ідеальною жінкою.

Важливим фактором появи у хлопців жіночої (фемінної) поведінки є виховний вплив з боку матерів, сестер, бабусь, педагогів-жінок. Ці вкраплення психологічних рис, типових для протилежної статі, роблять внутрішній світ хлопців змістовнішим і багатшим: наділяють їх більшою чутливістю та чуйністю, відкритістю характеру, спостережливістю та точністю і т. д.

Проте формування жіночих зразків поведінки у хлопців може призвести і до зворотного ефекту — до втрати важливих надбань чоловічої (маскуліної) поведінки і до несформованості тих психологічних якостей, які в цій поведінці виявляються (розважливості, об'єктивності, реалістичності та критичності, емоціональної стабільності та стриманості, стресостійкості тощо).

Для створення оптимальних умов для психічного розвитку хлопців потрібно вміло поєднувати чоловічі та жіночі виховні впливи, більше уваги звертати на психологічні чинники статевого виховання, на усвідомлення хлопцями позитивних сторін чоловічого типу поведінки.

Див. також: Чоловічі зразки поведінки у дівчат.

Радимо прочитати: Мир детства: Юность. М., 1988. Хрипкова А. Г., Колесов Д. В. В семье сын и дочь. М., 1985.

ЖІНОЧНІСТЬ — сукупність найбільш значних, привабливих якостей особистості жінки, які виявляються в різних сферах життєдіяльності: роботі, сім'ї, стосунках з іншими людьми. Це — м'якість, ніжність, терпимість, які властиві жінці — дружині, матері. Та усі ці якості не даються природою. Їх слід формувати, виховувати з дитячого віку. Часто батьки починають цілеспрямоване статеве виховання дітей тільки з початком їх статевого дозрівання. Але загальний характер почуттів, цінностей, ідеалів, стиль поведінки дівчаток виявляється і на попередніх етапах життя, у процесі їх психічного розвитку, а головне — завдяки спілкуванню з дорослими і ровесниками.

Перше примітивне усвідомлення своєї статі з'являється, приблизно, у три роки. Батьки кажуть: «Не плач, бо хлопчики не плачуть» або: «Будь охайною, ти ж дівчинка». У шість років у дівчинки відбувається процес формування образу жінки з певними змінами поведінки і виявами характеру. Взірцем для неї стає мати: весела, оптимістична чи сумна, пригнічена; привітна чи роздратована, щедра, гостинна чи скупувата, відгороджена від інших; романтична чи практична тощо. Добрі стосунки з матір'ю виробляють у дівчинки почуття жіночої гідності, впевненості у собі. Якщо ж між ними не налагоджені стосунки, то дочка не відчуває теплоти, емоційної близькості, захищеності. Це має місце тоді, коли мати надто сувора чи байдужа до неї, не приділяє їй достатньої уваги. Мати не користується авторитетом і тоді, коли зазнає у сім'ї принижень.

В разі, коли у дівчинки через якісь причини стосунки з матір'ю зіпсовані, а з батьком у неї, навпаки, добрі стосунки, то в її ставорольовій орієнтації переважатиме батьківський образ, завоюватимуться і вводитимуться у поведінку суто чоловічі риси характеру.

У цілому ж відсутність необхідного взірця Ж. в сім'ї призводить до виникнення у дівчинки, а згодом і в майбутньої жінки почуття невпевненості в собі, неповноцінності, вини, залежності від чоловіків тощо. Ці почуття і образи функціонують на глибинному підсвідомому рівні і досить важко піддаються корекції. Є багато жінок, яких природа наділила і добротою, і розумом, і гарною зовнішністю, а взаємини з чоловіками у них ніяк не складаються через занижену самооцінку, страх самотності та ін.

Усвідомлені ідеали Ж. у дітей починають складатися у підлітковому віці. Фізіологічні зміни змушують дівчинку ще раз осмислити питання статевої належності. Вторинні статеві ознаки радують її і хвилюють. Чи все в неї розвивається як належить, чи приваблива вона, чи жіночна? Дати об'єктивну відповідь на ці та інші питання не кожній під силу. Це і штовхає деяких дівчат на різноманітне експериментування зі своєю зовнішністю і поведінкою. Критерії жіночої привабливості дуже завищені, і від цього страждають майже всі підлітки. Саме в підлітковому та юнацькому віці формуються свідомість і самосвідомість, загострюється інтерес до протилежної статі, опановується сфера романтичних стосунків.

Процес змушнення супроводжують дружба, романтична закоханість, з'являється потреба в інтимно-особистісному спілкуванні з ровесниками. Залицання має здебільшого ритуальний та ігровий характер. Перші побачення і освідчення в коханні символізують для дівчинки її входження у світ дорослих, а також свідчать про жіночу привабливість і повноцінність. Увага хлопчиків є для неї важливим критерієм жіночої досконалості. У спілкуванні з представниками протилежної статі дівчинка-підліток реалізує насамперед потребу виявляти і стверджувати свою Ж. Саме в цей час чітко проявляються (якщо вони сформовані) «суто жіночі» риси: ніжність, делікатність, чуйність, увага. Сформувані ці якості здатна тільки сім'я, де батько з повагою ставиться до дружини, де мати уособлює в собі всі риси жіночності.

ЖОРСТОКІСТЬ ДИТЯЧА. Одна з форм соціально дезадаптованої поведінки дітей, що виявляється в агресивності, насиллі над іншими дітьми, в демонстраційній неповазі до почуттів навколишніх людей. Розрізняють три основні види Ж.д.: жорстокість до людей, жорстокість до природи (тварин, рослин) і жорстокість до самої себе. Дуже часто жорстокість до природи передуює появі

у дитини жорстокості до людей. Об'єктом Ж.д. стають кволі, немічні діти, зокрема з фізичними і психічними вадами. Ж.д. буває навмисною і мимовільною; з невідання й зі злого наміру; конформістською і нонконформістською; з фізичним чи психологічним насиллям над особистістю; груповою та індивідуальною. Найчастіше причинами формування Ж.д. є наслідування жорстокості дорослих, конфлікти в сім'ї, некритичне засвоєння негативної поведінки ровесників, поява у дитини комплексу неповноцінності, психопатичних рис характеру, усвідомлення нею свого низького статусу й ізольованості в системі міжособистісних стосунків. З приходом до школи Ж.д. може стати неадекватною реакцією на свої невдачі в навчанні (об'єктом такої жорстокості стають учителі, учні-відмінники, інші діти, яких ставлять за приклад, тощо).

Дитячі психологи зазначають, що необхідними умовами профілактики й подолання Ж.д. є формування у дітей тактовності, співчуття та співпереживання, адекватної самооцінки, потреби у взаємодопомозі; рівний морально-психологічний клімат у сім'ї, поєднання в сімейному вихованні вимогливості до дитини та поваги до неї; розвиток комунікативних рис характеру та комунікативних здібностей, здатності дитини до соціальної перцепції; вдосконалення вихователями кола міжособистісного спілкування дітей з низьким статусом.

Див. також: Неврози у дітей.

Радимо прочитати: Раттер М. Помощь трудным детям. М., 1987. Шенфельдер Г. Должны ли быть дети трудными? М., 1982.

ЗАЗДРІСТЬ — неприязнь до того, хто має успіх, займає високе становище в суспільстві, взагалі чимось відрізняється від інших. З. тісно пов'язана з такими рисами, як жадібність, егоїзм.

У школярів З. можуть викликати відмінники, хороші спортсмени. Заздрять іноді тим, хто має модні речі, імпортну радіо- і телеапаратуру, касети тощо. Така З.— прояв споживацтва. Коріння цього — в сімейних стосунках, де проявляються практицизм, матеріальна користь. Від батьків залежить, які цінності переважають в їх сім'ї — матеріальні чи духовні, до чого привчають дитину, як формують її ставлення до праці. Адже нерідко в цих випадках дитина в школі чує одне, а дома батьки говорять зовсім інше. Дуже шкода, якщо діти слухають розмови дорослих, у яких звучить З. до тих, хто має більше матеріальних цінностей, до тих, хто нечесним шляхом отримує гроші, і т. п.

Особливо необхідно зупинитися на так званій «білій» З.— мовби З. із знаком «плюс». Це не зовсім правильна назва того, з чим ми зустрічаємось. З. із знаком «плюс» не існує. Якщо дитина радіє з чийось успіхів, таланту, якщо вона хоче домогтися того ж — то це не З. а змагання. На нього і слід орієнтувати дитину з ранніх років.

ЗАЗНАЙСТВО означає — загордитися, зневажати інших. Воно формується у дитини в результаті необ'єктивних, завищених оцінок батьками її вчинків та успіхів. Це призводить до того, що вона стає хвалькуватою, навчається сама себе рекламувати, принижуючи гідність інших. Прагнучи, щоб нею постійно захоплювались, така дитина майже не спілкується з ровесниками.

З роками З. може перетворитися на безпринципність, улесливість тощо. Тому батьки повинні реально оцінювати своїх дітей, не допускати завищення їх якостей.

ЗАОХОЧЕННЯ — один із методів виховання, застосовування якого сприяє моральному, інтелектуальному і духовному зростанню людини. З. породжує прагнення вчитися, працювати ще краще, ніж раніше, викликає почуття задоволення від виконання свого обов'язку, виховує гідність, відповідальність, дарує радість і дитині, і батькам, створює приємну атмосферу у сім'ї.

Проте батьки мають пам'ятати, що заохочувати треба за старання, відповідальне ставлення до праці, за зусилля які мають громадську, моральну цінність, спрямовані на допомогу оточуючим, на суспільно корисну діяльність. Очевидно, що немає рації заохочувати за те, що є простим виконанням обов'язкових правил і вимог.

Як відомо, З. можуть бути моральні й матеріальні. Природно, треба прагнути до того, щоб діти більше цінували моральні З., самий факт їх ефективності.

Бажано, щоб З. в родині були різноманітними. Схвальний погляд, похвала за вчинок, поведінку дитини в колі авторитетних для неї людей, скромний подарунок — річ, про яку дитина мріяла, спільна поїздка туди, де їй дуже хочеться побувати. З. може бути дуже багато. Це і добрі слова, і прості вияви уваги, і радість за дітей. Таке ставлення породжує у них взаємні почуття, бажання поводитися так, щоб викликати задоволення у тих, хто їх оточує.

ЗАПАМ'ЯТОВУВАННЯ МИМОВІЛЬНЕ — один з процесів пам'яті, з допомогою якого відбувається введення інформації в мозок без спеціальної мети щось запам'ятати. При З.м. відсутні вольові зусилля, попередній відбір матеріалу, який належить запам'ятати, не застосовуються будь-які прийоми для запам'ятовування. При перегляді, скажімо, фільму, читанні художньої чи наукової книги, коли людина не ставить перед собою мету запам'ятати їх зміст, багато що запам'ятовується само по собі. Таким чином, З.м. не є спеціально цілеспрямованою дією, а побічним результатом діяльності, пов'язаної з виконанням якихось життєвих завдань.

Необхідною умовою З.м. якогось матеріалу є дійове ставлення до нього. Матеріал, що входить до змісту основної діяльності, запам'ятовується краще, ніж в тому разі, коли він включається в умови досягнення цієї мети. Крім того, мимовільно краще запам'ятовується той матеріал, який викликає активну розумову роботу над ним. Відомо також, що як доросла людина, так і дитина, мимовільно запам'ятовує повно і міцно те, що має особливо важливе життєве значення, викликає інтерес і емоції.

Отже, З.м. не випадкове. Воно підлягає певним закономірностям, ним можна і треба керувати у навчальній діяльності дітей і поза нею. Якщо, наприклад, діти не просто розглядають малюнки, а разом з батьками групують їх, розкладаючи на столі, знаходять спільне і відмінне, то результативність З.м. підвищується. Уміння батьків підтримати інтерес дитини до нових явищ, які зустрічаються, також є необхідною умовою підвищення ефективності З.м. Розв'язуючи, наприклад, пізнавальні та інші задачі, діти переживають емоції радості, захоплення, у них з'являється бажання пізнати щось нове, цікаве, і це створює сприятливий ґрунт для З.м. та відтворення.

Проте, незважаючи на велике значення З.м., воно має і певні вади: часто буває схематичним, не досить повним і не завжди міцним. Тому для повного, систематичного і міцного засвоєння знань необхідним і незамінним є довільне запам'ятовування.

ЗАПУЩЕНІСТЬ ПЕДАГОГІЧНА — стан, обумовлений недоліками у навчально-виховній роботі з дітьми, підлітками в сім'ї, дошкільних закладах, школі. З.п. містить у собі такі основні елементи: а) недоліки у знаннях, засобах і способах їх використання (уміння, навички) — загальноосвітніх, соціально-етичних, у поведінці; б) відставання у загальному розвитку — фізичному, психічному, особистісному; в) перекручення у ставленні до себе, до оточуючих, до різних видів діяльності, її результатів тощо.

Педагогічно запусчені діти й підлітки є здоровими, потенційно повноцінними, але недостатньо вихованими, навченими і розвиненими. Вони відстають від ровесників через недостатній розвиток пам'яті, мислення, уяви, вольових, емоційних якостей. У них обмежені інтереси, викривлена самооцінка, не сформовані навички планування, самоконтролю. У багатьох спостерігається емоційно-вольова дисгармонія, нездатність до тривалої напруженості, подолання труднощів, до завершення початої справи. Це діти настоюють. Вони бажають робити тільки те, що їм в даний момент хочеться, не усвідомлюють достатньою мірою значення і необхідність навчання, праці, суспільно корисної діяльності, не вміють чимось займатися систематично, планомірно. Життєві плани, перспективи і прагнення у них не визначені. Їх ціннісні орієнтації суперечливі або мають примітивний характер.

Такі діти погано підготовлені до школи, вчать важко, мають незначні успіхи. У них часто виникають конфлікти з учителями, однокласниками, батьками, розвивається недисциплінованість, непокірність, неслухняність. Звідси так звані «важкі» підлітки. І, як правило, у такого підлітка формується психологія невдалого учня, що не вірить у свої сили і можливості. Він стає збудженим, агресивним або, навпаки,— пригніченим, пасивним. У нього з'являється коло своїх інтересів, бажання спілкуватися з такими ж, як він, невдахами. На цій основі в класі виникають відповідні групи, компанії за місцем проживання, що часто призводить до негативних наслідків.

Таких дітей і підлітків треба перевиховувати, виправляти їх недоліки. Та більш важливо запобігати З.п. як з боку батьків, так і вихователів, вчителів, ніж потім її долати.

ЗАРОБІТОК ДИТИНИ. Учень має право на трудову діяльність в позаурочний час, незалежно від віку. Проте батькам слід знати, де діти працюють, в разі потреби допомогти знайти по-сильну роботу, яка б не зашкоджувала їм фізично і морально, підказати, як витратити те, що вони заробили. Крім того, необхідно формувати у дітей правильне ставлення до заробітку, щоб вони зрозуміли, що гроші — це засіб для життя, а не головна його мета.

Дитина повинна робити свій внесок у прибутки сім'ї, пишатися тим, що допомагає батькам. Заробляючи гроші, вона стає більш самостійною, розсудливішою. Але її ставлення до роботи, заробітку залежить від того, як ставляться до цього у сім'ї.

ЗАСУДЖЕННЯ є одним із проявів педагогічного впливу на дитину. Слова З. в різних формах, починаючи з м'якого дружнього несхвалення і закінчуючи суворою доганою відповідно до віку дитини і характеру вчинка, поряд з похвалою є важливими першочерговими методами у вихованні дитини.

З. як виховний захід виявляється у негативній оцінці окремих вчинків чи поведінки дитини в цілому. Така оцінка може бути висловлена батьками, дідусем чи бабусею, старшими братом чи сестрою у формі бесіди, обговорення вчинку, прийняття рішення. У процесі обговорення важливо не лише засудити поведінку дитини, а й з'ясувати, як потрібно було діяти, чи можна щось виправити, чому саме так повелася дитина. Поряд із З. негативних вчинків треба переконувати дитину в тому, щоб вона засвоювала норми моралі, позитивні традиції, інакше самий факт З. може викликати у дитини опір і не привести до бажаного результату.

ЗАХОПЛЕННЯ — це заглиблення в роботу, гру, творчість. З. означає також вищій рівень прихильності до певної особи, коли

людина витрачає на неї значну частину свого часу, докладаючи при цьому великих фізичних і нервово-психічних зусиль. З. є сильним мотиваційним фактором, що сприяє успішному виконанню будь-якого виду діяльності.

Батьки повинні з розумінням ставитись до З. своєї дитини, якщо воно сприяє розвитку її особистості. Не втручатися, не контролювати, не нав'язувати своїх думок, якщо дитина не просить поради. Дуже обережно батьки повинні ставитись і до таких захоплень, як прихильність до певної особи. З. може перерости в дружбу чи кохання, якщо це різні статі. Але навіть у тому разі, коли батьки не схвалюють певне З., вони не повинні вдаватися до суворой заборони, покарання і т. д. Тактовно, без образи слід поговорити з дитиною, вислухати її аргументи, довести свої.

З. може перерости в інтерес, стати головним заняттям, а може і швидко згаснути. Отже, треба щоб дитина сама зрозуміла, що їй більше цікавить, що необхідно їй у житті. Головне тут — самостійність, право вибору.

Див. також: Інтерес. Інтерес пізнавальний. Творчість дитяча.

ЗВИЧКИ — автоматизовані дії, виконання яких у певних умовах стає необхідністю. Від З. слід відрізнити навички і уміння, які хоч і є автоматизованими діями, але не є необхідністю. Так, шляхом вправ можна навчитись кататися на ковзанах, але якщо ця дія не перейшла в необхідність, то це не стало звичкою.

Слід розрізнити корисні і шкідливі З. Формування корисних З. і боротьба зі шкідливими З. — одне із важливих завдань у вихованні дітей. Більшість корисних З. лежить в основі побутових дій: звичка прибирати за собою постіль вранці, виконувати процедури особистої гігієни тощо.

Виникнення З. починається у ранньому дитинстві. Велику роль у цьому відіграє наслідування старшим, насамперед батькам. Від їхньої поведінки залежить, які З. будуть сформовані у дитини.

Виконуючи звичні дії, людина не відчуває напруженості, її розум при цьому вільний. Вона може одночасно продумувати свої дії на майбутнє. Корисні З. допомагають людині відчути себе збраною, організованою, готовою до подолання труднощів.

Що ж до шкідливих звичок, то вони бувають іноді досить небезпечними. Так, звичка, пристрасть до алкоголю, яка розвивається внаслідок систематичного його вживання, переростає у алкоголізм, що становить соціальне зло.

Самооцінка поведінки поступово формується у дитини, підлітка, юнака саме під впливом оцінки оточуючих. Вона не завжди має позитивний характер. Нерозуміння деякими дорослими великої шкоди навіть епізодичного вживання алкоголю у підлітковому віці веде до того, що вони нерідко не тільки не забороняють категорично його вживати, а навіть і пригощають неповно-

літніх. Зрозуміло, що у таких сім'ях підлітки і юнаки значно частіше зловживають алкоголем, ніж у тих, де вживати їм спиртне категорично забороняється.

Можна досить часто спостерігати у дітей З. гризти нігті. Вважається що така З.— ознака нервовості. Як правило, гризуть нігті діти, схильні хвилюватися з будь-якого приводу. Наприклад, коли чекають, що їх викличуть відповідати на уроці, чи коли дивляться фільм. Проте ця З. свідчить ще й про інше. Дитині приємно гризти нігті, бо це приносить їй фізичне задоволення. Іноді З. гризти нігті дає вихід агресії.

Відучити дитину від цієї З. легше відразу, коли вона тільки з'явилася. Зауваження і покарання, як правило, зупиняють дитину тільки на короткий час. Крім того, покарання може посилити нервово напруження, агресивний стан. Змазування нігтів гіркими речовинами теж не часто допомагає. Найкращий підхід до цієї проблеми — спробувати з'ясувати, що турбує дитину, переглянути своє ставлення до неї. Батькам слід також порадитися з цього приводу з учителями. Якщо дитину збуджують якісь телевізійні передачі, не треба дозволяти дивитись їх, особливо фільми «жахів» тощо.

ЗДІБНОСТІ — це психічна якість людини, яка забезпечує їй успіх у певній діяльності. Психологи підкреслюють, що здібності, знання і уміння утворюють єдність, але не тотожність. З. людини — лише можливість для набування знань і вмінь. З.— це можливість, а досягнутий рівень майстерності в тій чи іншій галузі — це дійсність.

Якщо людина взагалі швидко навчається, схоплює суть справи, то це свідчить про високий рівень загальних З. Коли ж успіхи проявляються в якій-небудь вузькій спеціальності, скажімо, в різьбі по дереву, в хімії, літературі, спорті, то йдеться про високий рівень спеціальних здібностей.

Психологія встановлює загальне правило розвитку людських З. Вони виявляються тільки у такій діяльності, яка без них не може здійснюватися. В ній З. надалі формуються та розвиваються.

У талановитих людей процес становлення З. іноді прихований від зовнішнього спостереження: створюється невірна думка, уява, що талановита людина оволодіває будь-якими знаннями і вміннями без зусиль, без невдач. Насправді ж ніхто не народжується з готовими здібностями.

Батьків звичайно хвилює питання про те, наскільки здібними будуть їх діти, в чому конкретно проявляться їх З. Щоб розібратися у цьому, треба уважно стежити за схильностями дитини, намагатися виявляти її задатки, щоб вчасно зупинитися на найбільш перспективних і допомогти в їх формуванні.

Часто батьки хочуть побачити у дітей З. до тієї ж справи, якою займаються самі. Або буває навпаки: батьки розчаровані своєю професією і прагнуть розвивати у дітей З. до зовсім інших видів діяльності. Все це ускладнює розвиток З. дитини.

Іноді діти вражають дорослих або дивовижною пам'яттю, або особливою музикальністю. Дорослі поспішають назвати дитину «вундеркіндом» і прагнуть форсувати розвиток З., які проявились. Така однобокність небезпечна: в більшості випадків вона веде до гальмування загального гармонійного розвитку дитини. Звичайно в окремих випадках унікальні З., поєднані з високою захопленістю певною діяльністю, приводять до успіху, зростанню досягнень. Така дитина, як правило, сама через своє захоплення органічно відчуває потребу більш широкого розвитку.

Передумовою і результатом творчої діяльності обдарованих дітей є наполеглива, невтримна схильність до напруженої розумової праці. Цим вони відрізняються від інших дітей. Мабуть, варто зробити припущення, що відсутність працьовитості є серйозним фактором, який перешкоджає розвитку З. у тих дітей, що здаються оточуючим та й їм самим бездарними. Отже, насамперед, треба залучати дитину до трудової діяльності, налагодити контроль за виконанням навчального завдання, режимом домашніх занять, сприяти створенню умов для праці. Чимале значення має і особистий приклад батьків.

Випадки гармонійного і неухильного зростання З. є винятковими. Найчастіше односторонній розвиток психіки людини зупиняється на посередньому рівні. Батьки не повинні забувати про те, що головне в дитинстві — уміти вчитися. Є багато прикладів того, що здібні діти навчаються легко, майже не виконують завдань, оскільки їх пам'ять міцно зберігає, все, що було викладене на уроках. Це безперечно, але остаточним критерієм тут мають бути не легко одержані «п'ятірки», а глибокі знання та вміння і, головне, психологічна готовність до праці, яку таке вміння забезпечує. Дитина, яка звикла до думки, що їй усе дається легко, і яка не знає, що таке посидючість, працьовитість, старанність, рано чи пізно змушена буде зіткнутись із справою, яка вимагатиме від неї великої і напруженої праці, і тут з'ясується, що їй не вистачає головного — працьовитості.

Якщо дитина не проявляє З., то тут важливою є допомога батьків. Відкрита демонстрація свого розчарування в З. дитини недопустима. Це призводить до зниження самооцінки, втрати впевненості в собі. Дитину треба підтримувати, допомагати їй долати труднощі, всіляко сприяти розвитку стійких спеціальних інтересів, створювати умови для творчості. Проте, всебічно розвиваючи З. дитини, не можна забувати про головне, що це не є самоціллю. Найголовніша З. — завжди бути людиною, особистістю.

ЗДІБНОСТІ ОРГАНІЗАТОРСЬКІ — це такий ансамбль психологічних рис людини, який впливає на швидкість та досконалість формування у неї навичок та умінь керувати іншими людьми, групами, мобілізувати їх та координувати їх дії. До структури З.о. входять такі основні елементи: спрямованість особистості на роботу з людьми; організаторське чуття (психологічна винахідливість, практично-психологічний розум, психологічний такт); емоційно-вольова впливовість (громадська енергійність, вимогливість, критичність); нахил до організаторської діяльності.

З.о. вихователя є необхідною умовою успішного виховання дітей. Наявність З.о. дасть йому можливість краще згуртувати дитячий колектив, досягти психологічної сумісності дітей з різними темпераментами і характерами, оптимальніше формувати актив, запобігати особистісним і внутрігруповим конфліктам.

У дитини З.о. формуються в ігровій діяльності (особливо в сюжетно-рольовій грі), в колективних формах навчання, в особистісному спілкуванні, в суспільно корисній діяльності. Високий рівень З.о. забезпечує дітям більше шансів стати неофіційними та офіційними лідерами у своїх групах. Особливо сприятливими для розвитку З.о. є різновікові дитячі колективи. На це вказував видатний український педагог А. С. Макаренко.

Див. також: Здібності. Колектив дитячий.

Радимо прочитати: Кан-Калік В. Право вести за собою. М., 1987. Лутошкин А. Н. Как вести за собой. М., 1981.

ЗНАННЯ — результат засвоєння фактів, понять, закономірностей і законів розвитку природи та суспільства. В основі З. лежать уявлення про навколишнє середовище.

Розрізняють З. життєві та наукові. Перші через обмеженість, односторонність досвіду можуть не збігатися з науковими і навіть суперечити їм. Слід з дитинства привчати людину до цієї думки, вчити правильно використовувати ті чи інші знання.

Для засвоєння З. вирішальне значення має діяльність дитини. Дошкільник набуває З. у грі; школяр в основному — в результаті навчання. Проте і в дошкільному віці можливе планомірне, систематичне засвоєння елементів наукових знань. Школа дає учням З. основ наук, але у зв'язку з тим, що процес пізнання нескінченний, а потреба у З. в міру розвитку науки і техніки зростає, важливо викликати у дитини інтерес до самостійного набуття їх, формувати навички самоосвіти.

Спостерігаючи за тим, як вчиться дитина, надаючи їй необхідну допомогу у засвоєнні шкільної програми, треба цікавитися, наскільки свідомо засвоюються ті чи інші знання. З цією метою доцільно пропонувати дитині переказувати прочитане, завчене, відповідати на запитання, підбирати приклади, розв'язувати задачу чи виконувати завдання, використовуючи нові знання.

Формування у дитини свідомого інтересу до З.— одне із головних завдань школи та сім'ї. З віком він диференціюється: одні підлітки цікавляться більше гуманітарними предметами, інші — точними науками. У наш час відкрито ряд спеціалізованих класів, шкіл, які мають задовольнити потреби кожної дитини у З. Але при цьому необхідно пам'ятати, що загальний рівень освіти не відвертає увагу, як іноді вважають підлітки і старшокласники, від удосконалення З. у вибраному напрямі, а сприяє в кінцевому результаті більш успішному їх поповненню, допомагає побачити значно ширші можливості використання З. у практичній діяльності.

У процесі засвоєння З. формується цілеспрямованість, діяльна і пізнавальна активність особистості. З. високо ціняться в дошкільному віці, в середовищі молодших школярів, підлітків і старшокласників. Однолітки, які мають добрі З., користуються, як правило, повагою своїх товаришів.

ЗОВНІШНІСТЬ людини відіграє у її житті важливу роль, починаючи з дитинства. В отрочтві і юності бажання бути привабливим відчувається дуже гостро. Від того, як оцінюють зовнішність підлітка навколишні і він сам, значною мірою залежить його настрої, самопочуття і навіть становище в колективі. Саме в цей період формується уявлення про зовнішню красу людини, ідеал, до якого вона прагне. І якщо підлітки позбавлені належного педагогічного керівництва, то естетичні критерії приходять не завжди із бездоганних джерел. Так виникають міщанські, вульгарні уявлення і смаки.

Проти відсутності смаку ведеться боротьба. За порівняно короткий відрізок часу було організовано з цього приводу чимало кампаній. Проте, насамперед, потрібна профілактика, виховання культури зовнішності, яка є складовою частиною характеристики людини. Починати треба з найпростішого — з формування звички до бездоганної охайності. Іноді доводиться зустрічатися не просто з неохайністю деяких юнаків, дівчат, підлітків, а з піднесенням її до культу. Метод боротьби і профілактики один: виробляти стійкий імунітет до неохайності, добиватися, щоб діти розуміли моральний, естетичний і соціальний зміст санітарно-гігієнічних норм.

Не менше значення для характеристики З. мають пози, жести, рухи, міміка, що є показником вихованості, стриманості, підтягнутості чи, навпаки, свідчать про розхлябаність, неорганізованість, відсутність самоконтролю.

Чимало уваги треба приділяти міміці дітей, яка підкреслює красу і виразність обличчя. Не менших турбот батьків потребує формування культури жестів і рухів. Самі діти рідко звертають на це увагу. Вони маніпулюють різними предметами (ложкою,

олівцем), тнуть кулаками очі, вистукують пальцями по столу, дригають ногами, дівчатка часто горбляться і т. д. Усього цього можна уникнути, якщо стежити, щоб рухи дитини змалку були доцільні й природні, стаючи поступово гарними і вправними. Дітям повинні бути відомі межі пристойного і непристойного для рухів і жестів. Дуже важливо навчити їх також зводити до мінімуму привселюдне виявлення фізіологічних процесів (чхання, позіхання тощо).

Багато говорить про культуру зовнішності людини і її хода. Проте не всі діти знають, яка хода в чоловіків і жінок вважається гарною. Деякі хлопчики під час ходіння втягують голову в плечі, сутуляться, човгають, тягнуть ноги, а дівчатка ходять розмашисто або дріботять і підстрибують при кожному кроці.

Виробляючи правильну ходу в дітей, треба намагатися, щоб вона була помітно швидка, ритмічна і легка, але не метушлива і миготлива. Пружно і впевнено ставиться нога на землю, носки ледь розсунуті назовні, вага тіла не переноситься то на одну, то на другу ногу, інакше вийде хода перевальцем. Тулуб випрямлений, плечі розправлені, голова ледь-ледь відкинута, очі дивляться вперед, руки легко й природно допомагають рухові, спільні рухи плечей і стегон майже непомітні, гармонійні.

Досить важливий елемент культури З.— уміння гарно вдягтися. Вже змалку дитина з допомогою дорослих має розрізняти хороший і поганий смак при виборі одягу. До 15—16 років цей нахил має бути сформований. Насамперед діти повинні розуміти, що тільки той одяг гарний, який відповідає порі року, клімату, погоді і навіть часу дня. Елегантність створюється не красою окремих речей, а їхньою гармонією, ансамблем.

Багато конфліктів і непорозумінь виникає між батьками і дівчатками, які вже підросли, через косметику. Заборони й нотації тут мало зарадять. Набагато дійовішим є звернення до авторитету спеціалістів. Бесіда з лікарем, книжки і статті косметологів переконають підлітків, що використання декоративної косметики не тільки надає молодому обличчю відтінок вульгарності, а й непоправно старить шкіру, безжально підкреслює всі її вади.

Дитина не буває байдужою до своєї З. Її хвилює власний зріст, вага, колір обличчя. Вона мислить образами. Самосвідомість її предметна. Вона бачить себе в середовищі інших такою, якою склався її образ «я». І якщо він наділений негативними рисами, то це змушує дитину страждати. Отже, мова йде не про примхи, а про глибокі процеси, пов'язані із самовихованням. В уявленні дитини про себе вплітається, як правило, соціальний контекст. Вона бачить себе такою, якою, як їй здається, її сприймають інші. А у дитячому середовищі вироблений свій стандарт норми, і все, що виходить за її межі, підлягає висміюванню.

Щоб не потрапити у таке незручне становище, дитина повинна вірити, що у неї все гаразд із З., що ніякої трагедії, наприклад, з її зростом, якщо вона висока, немає і бути не може. Більше того, в її зрості є багато переваг, і про них треба їй розказати, щоб вона, по можливості, знайшла «застосування» своїм якостям — займалася волейболом чи баскетболом тощо.

Юність хоче бути гарною, і їй треба допомогти у цьому, розповідаючи про еталони справжньої краси, про те, що людина прекрасна, якщо її обличчя світиться розумом, силою, добротою. І до цього треба прагнути.

ІГРАШКИ. Дитина пізнає світ, активно взаємодіючи з ним. Від того, якими І. вона буде гратися, починаючи з перших років свого життя, залежить її психічний і фізичний розвиток. Дітям необхідні такі І., які спонукають їх до нових рухів чи дій, до прояву наполегливості, активізують мислення, сприймання, мовлення і т. д. Для всебічного розвитку потрібні різні І.: спортивні, сюжетно-образні, дидактичні, для забав тощо.

Загартуватись фізично допомагають І., з якими можна здійснювати різноманітні рухи. Діти різного віку охоче граються з м'ячами, обручами. Цікавими спільними іграми, що об'єднують дітей, є кеглі, футбол, хокей, городки. Для ігор на воді найкращими є надувні І. Велосипед (спочатку триколісний) посильний для дитини трьох років.

Переважно для розумового розвитку призначені дидактичні (навчаючі) І. Граючись з ними, дитина вчиться розрізняти і називати розмір, форму, кольори предметів, об'єднувати деталі в ціле, розбирати предмет на частини. Настільні ігри типу складних картинок і кубиків, лото, конструктори розвивають мислення, пам'ять, уяву дитини і такі якості, як спостережливість, працьовитість, наполегливість.

Ляльки, іграшкові тварини, предмети для ігор з ними, різноманітні технічні І. є незмінними супутниками дитини. Для дітей раннього віку зрозумілими є І., які відтворюють головні ознаки предметів, умовно-декоративні образи. Так, якщо це лялька, то краще з великими намальованими очима, декоративною зачіскою. Дітям 4-х — 5-ти років цікавими є ляльки більш реальні: з очима, які заплющуються, з різноманітними зачісками. Старшим дівчаткам потрібна лялька розміром 40—70 сантиметрів, для якої вони шують одяг, перуть білизну. Для найменших хлопчиків достатньо машини, яка швидко рухається, а для дітей 3-х — 4-х років важливим є як і марка машини, так і можливість з нею діяти: у кабінку посадити «шофера», на кузові розмістити «вантаж». Їх цікавить різноманітна техніка: самоскиди, екскаватори.

Для виховання емоційної виразності в поведінці, в мовленні, для розвитку вміння передати іншим зміст казок, жартів і т. д.

використовуються іграшки, які одягаються на руку (типу бібабо): Буратіно, клоун та ін. Музична І.— одна з найулюбленіших: бубон, органчик. Пізніше — дудка, піаніно тощо.

І., які купують у магазині, не можуть замінити І., зроблених дорослими чи самими дітьми. Роблячи І., дитина переживає радість творчості, у неї виховуються трудові навички, естетичний смак, доброта. Ці І. діти із задоволенням використовують для ігор, для оформлення кімнати, для подарунків.

Для виготовлення І. можна використати будь-який матеріал. Папір доступний всім дітям. 4-х — 5-ти річні діти можуть за намальованим контуром вирізати прості фігури, клеїти їх на папір іншого кольору, тканину. Досить легко зробити І., складаючи папір у певній послідовності (літачки, пілотки, паперові квіти та ін.). Із шматочків тканини і хутра можна зробити ляльку і різноманітні тварини (м'яка іграшка). З дерев'яних дощочок майструють машину, лопату. Великий простір для розвитку фантазії дає різноманітний природний матеріал: гілочки, солома, кора, горіхи, жолуді, каштани, кісточки абрикосів та ін.

Спочатку І.-саморобки виготовляють дорослі, а діти лише спостерігають, а вже потім виготовляють самі. Створюючи І., дитина поступово вчиться проявляти ініціативу і творчість.

ІДЕАЛ (від грец. idea — ідея, первообраз) — взірець досконалості, кінцева найвища мета прагнень; ідеальний образ, що визначає спосіб мислення і діяльності людини чи певної групи людей.

І.— поняття динамічне. Його формування починається ще в дошкільному віці. І. дитини залежить від обставин, у яких вона виховується, її діяльності, осіб, з якими вона спілкується, її власного життєвого досвіду. Як правило, І. дітей позитивний, проте при вадах виховання І. для них може бути людина, наділена негативними рисами, з асоціальною поведінкою. Щоб запобігти цьому, необхідна кропітка, систематична робота, спрямована на формування ідеалу.

І. дітей різного віку розрізняється змістом, будовою і дієвістю. Зміст І.— це ті конкретні образи людей, літературних героїв, героїв кінофільмів, на яких прагне бути схожою дитина; будова — це міра узагальнення І., тобто чи є І. конкретною особою, чи сукупністю окремих рис, взятих у різних людей і зведених в один образ. Під дієвістю І. розуміється ступінь його впливу на поведінку і особистість дитини.

І. дошкільників — здебільшого батьки, інші члени сім'ї («Виросту, буду, як тато, як мама, як брат» і т. п.) або герої казок, мультфільмів. Він формується на емоційній інтуїтивній основі розуміння дитиною добра, справедливості.

У змісті І. старших дошкільників і молодших школярів переважають героїчні образи, життя і діяльність яких пов'язані з не-

безпекою, подвигами, боротьбою за справедливість, добро, захистом Вітчизни, слабих, знедолених. В основному це герої фільмів, книжок, іноді близькі родичі, знайомі (військові, громадські діячі). Проте І. молодших школярів мінливі і часто залежать від ситуації, конкретних людей, якими діти захоплюються і яким хотіли б наслідувати в усьому. Оскільки мотиви вчинків ще недостатньо усвідомлюються і не відокремлюються від інших особливостей поведінки, то наслідується або ідеалізується все — манера триматись, говорити, одягатись тощо. У цей період надзвичайно важливо підтримувати позитивне, захоплююче ставлення дитини до всього прогресивного, справедливого, гуманного, акцентуючи увагу на особливих рисах характеру тих людей (образів), які можуть стати для неї ідеалом.

Для підлітка І. залишаються конкретні люди, але внаслідок особливостей їх психічного розвитку посилюється критичне, диференційоване ставлення до навколишнього. Відмічаючи вади конкретних осіб (батьків, вчителів, інших старших людей з свого соціального оточення), підлітки в основному ідеалізують історичних осіб, героїв художніх творів, іноді людей, з якими безпосередньо спілкуються, виділяючи такі риси, як сміливість, рішучість, силу волі. Їм ще важко виділити мотиви діяльності, тому вони можуть поставити поряд різних за світоглядом людей.

Увагу підлітка старшого віку привертає праця людей, їх професіоналізм, компетентність у поєднанні із загальнолюдськими та громадянськими якостями. Поступово абстрагуючи І. від конкретного носія тих чи інших моральних рис, він глибоко замислюється над питаннями цінності людини, часто замикається, відстороняється від батьків, якщо вони не стали носіями позитивних якостей його ідеалу.

На цьому етапі батькам дуже важливо встановити довірливі, дружні, рівноправні взаємини з підлітком, разом аналізувати складні соціальні питання життя суспільства, поведінку дорослих людей, героїв фільмів, телепередач, народні традиції; постійно звертати увагу на моральний народний І. (що в народі засуджується, а що схвалюється), проявляючи при цьому максимум самокритичності. Це вимагає великого терпіння, такту.

Така поведінка батьків допоможе змінити ставлення дитини до них і сформувати сукупний моральний І. Хоч у цьому віці І. для дитини служать конкретні особи, все ж вона абстрагується від них і створює свій І., відповідно до якого відбувається її самопізнання, самооцінка. і самовиховання. Цей процес поглиблюється в період ранньої юності. Більш стійкими стають переконання, йде пошук однодумців. Особливим моментом цього віку є формування І. коханого (коханої), яке стимулює самовдосконалення, прагнення, щоб власний І. відповідав І. свого обранця.

Як бачимо, формування І. є особливо важливим у розвитку особистості, бо постійно виникає потреба рівнятися на зразок, вдосконалювати свою поведінку, усувати негативні риси свого характеру і розвивати позитивні шляхом внутрішнього саморегулювання і самооцінки.

Формуванню І. дитини сприяють школа, засоби масової інформації, мистецтво, соціальне середовище. Проте вирішальну роль у цьому відіграє сім'я, бо вона має унікальні можливості глибоко пізнати внутрішні порухи душі дитини і ненав'язливо регулювати всі впливи, усувати негативні, підтримувати її бажання рівнятися на моральний І., вироблений народом упродовж віків.

ІДЕЙНІСТЬ — це відданість передовим ідеям, глибока переконаність в їх правоті, активна діяльність, спрямована на втілення їх у життя.

У сучасних умовах демократизму і плюралізму (множинності) існують різноманітні ідеї: комуністичні, соціалістичні, соціал-демократичні, націонал-демократичні, ліберально-демократичні, буржуазно-демократичні, християнсько-демократичні, анархістські та інші. Найявністю широкого спектра ідей має стверджувати свободу переконань людини, її спрямованість до ідеалів гуманізму, добра, справедливості. Тому батьки зобов'язані допомагати своїм синам і дочкам зорієнтуватися в суперечливих процесах суспільно-політичного життя та творенні державності України; виробити громадянську позицію на участь в суспільно корисній праці, а не на вандалізм, руйнування, пасивне очікування і байдужість. Особливо важливо переконати молодь, що боротьба ідей не може перетворюватися у боротьбу людей і що єдиною справжньою гарантією збереження людських цінностей є повна свобода для реалізації громадського і творчого потенціалу особистості, закріплених Конституцією держави.

Ідейність включає в себе такі поняття, як «ціннісні орієнтації», «політична культура», «цивілізованість», «світогляд», «патріотизм», «життєва мета». Найвищим мірилом І. є праця на благо суспільства, причетність до життя держави через участь у створенні її національного багатства.

ІМПУЛЬСИВНІСТЬ (від лат. *impulsus* — поштовх) — особливість поведінки людини (в стійких формах — риса характеру), що полягає у схильності діяти поспішно, поривчасто, під впливом першої спонуки, чисто зовнішніх обставин, емоцій. Імпульсивна людина не обдумує своїх вчинків, не зважає різних можливостей; вона швидко і безпосередньо реагує на події і так само швидко розкаюється щодо своїх дій.

Фізіологічною основою І. є слабкість гальмівних процесів кори великих півкуль головного мозку. Саме цим пояснюється І. дітей дошкільного віку, які, як правило, діють ситуативно, не контролюючи свою поведінку. І. певною мірою характерна і для молод-

ших школярів. Це необхідно враховувати у їх вихованні: привчати стримувати безпосередні імпульси, зважувати дії. Цьому сприяє врахування інтересів дітей при організації їх діяльності, спільних ігор, дотримання правил гри (наприклад, гра в шашки, шахи привчає дитину не лише перемагати, а й бути переможеною: не ображатись, уміти правильно реагувати на свої похибки. Перебороти І. дитині допомагає твердий режим як у школі, так і в сім'ї, привчання нести відповідальність за свої вчинки постійний, але не нав'язливий контроль за її діяльністю.

У підлітковому віці І. може бути виявом сильного враження, раптового емоційного спалаху (наприклад, образа на товаришів, батьків, інших рідних через їх нетактовність викликає різку грубість завжди врівноваженої дитини). У юності і в дорослому віці І. може спостерігатись у стані великої втоми, афекту і при деяких захворюваннях нервової системи (неврастенія).

І. слід відрізнити від рішучості, яка також має передумовою швидку і енергійну реакцію, але в цьому разі дії пов'язані з обдумуванням ситуації і прийняттям обгрунтованого і найбільш доцільного рішення.

В усіх випадках І. негативно впливає на психологічний клімат взаємостосунків, і тому батькам необхідно докладати всіх зусиль, щоб навчити дітей керувати своїми вчинками, діями, словами, сформувати у них глибоке переконання, що своєю І. вони принижують гідність іншої людини, викликають її страждання, завдають прикросів.

ІНДИВІДУАЛІЗАЦІЯ НАВЧАННЯ — це організація навчального процесу з урахуванням індивідуальних особливостей учнів, рівня розвитку їх пізнавальних здібностей. Щоб досягти цієї мети, розроблено метод, який передбачає побудову програмних завдань на трьох рівнях: для слабких, середніх і сильних учнів. Це дає можливість зосередити увагу учнів на тих навчальних дисциплінах, які викликають у них найбільший інтерес, задовольнити їх бажання вийти за межі усередненої програми, впевнитися у своїх силах. Більш глибокій І.и. сприяють факультативи, гуртки, участь дітей у позакласній роботі, в малих академіях наук, школах юних фізиків, математиків, філософів, предметних олімпіадах різних рівнів тощо.

Згідно із Законом України «Про освіту» інтенсивно впроваджуються нові типи шкіл, створюються класи з поглибленим вивченням предметів, профільне навчання в X—XI класах загальноосвітніх шкіл, які будують свою роботу, спираючись на принципи індивідуалізації і диференціації навчання.

Обов'язок батьків вчасно допомогти дитині у визначенні своїх пізнавальних інтересів та їх подальшому спрямуванні, у виборі професії чи типу школи. Постійний зв'язок батьків з учителями

дає їм змогу глибше познайомитись з індивідуальними особливостями дитини і врахувати їх у навчальній роботі.

Див. також: Диференціація навчання. Індивідуальний підхід до дітей.

ІНДИВІДУАЛІЗМ — це риса особистості і принцип поведінки, що проявляється в односторонній і винятковій увазі людини до власної індивідуальності, в прагненні відокремитися від колективу, громади, гурту, протиставити себе іншим людям. І. традиційно розглядається як негативна риса. Загроза І. полягає в тому, що він веде до анархії, безпринципності, до небажання визнавати норми суспільної моралі і дотримуватися їх. І. формує звичку керуватися лише своїми суб'єктивними бажаннями, смаками, намірами, породжує егоїзм і зарозумілість, прагнення бачити в усьому тільки власну користь, ігноруючи інтереси інших людей, презирливо ставлячись до них. І. сприяє розвитку міщанських рис, міщанського світогляду, схильності замикатись у своєму вузькому світі, пишатись власною «оригінальністю».

І. як негативна риса віками засуджувався українським народом. Концепція національної системи виховання, наголошуючи на розвитку кожної індивідуальності, одночасно акцентує увагу на формуванні в молодого покоління колективістських, громадянських рис характеру, вміння рахуватись з іншими людьми, при потребі — поступитись якимись своїми бажаннями. І. породжується недоліками і помилками перш за все сімейного виховання, серед яких слід виділити надмірну опіку щодо дитини, коли батьки намагаються задовольнити кожну її примху, створюють навколо неї своєрідний культ. У таких умовах дитина росте егоцентричною, вважаючи, що все навколо й існує лише для того, щоб задовольнити її бажання. Якщо ситуація не змінюється, то егоцентризм поступово трансформується в І. Другою помилкою, що спричиняє розвиток І., є надмірне захвалювання дитини, постійне підкреслення її особливих здібностей. Під впливом такого ставлення у неї поступово виникає самовпевненість, самозадоволення, дитина починає ставити себе вище від інших, протиставляє себе колективу, групі, громаді, вимагає особливого ставлення до себе.

У юності, в період активного самовизначення, формування характеру, посилюється увага й інтерес до самого себе, підвищується відчуття власної цінності. Якщо цей активний внутрішній процес не поєднується з активною участю у громадському житті, з товариськими взаємовідносинами у колективі старшокласників, дорослих, вчителів тощо, у такого учня можуть також пробудитись індивідуалістичні настрої. Створюється ілюзія, що весь інтерес, краса і багатогранність життя зосереджені лише в ньому самому, а все оточуюче його — сіре, буденне, примітивне, мало-

оригінальне. Звідси бажання відокремитися від інших, поставити себе над ними, підкреслити свою оригінальність. Якщо такі індивідуалістичні настрої поєднуються з моральною нерозвиненістю, може виникнути ситуація, коли ще незріла, слабка особистість стає на шлях нігілістичного ставлення до людей, до суспільної моралі, а це в свою чергу призводить до відкритого цинізму і навіть злочинності.

Профілактичну роботу з метою запобігання появі у дитини І. слід починати ще в дошкільному віці. Визначальним є формування рис, протилежних І.,— чуйності, доброти, колективізму, бажання бути корисним іншим, відчувати радість турботи про інших членів сім'ї. Тобто, вже в цей період дитина має чітко усвідомити, що вона живе серед людей і повинна не лише користуватися їх увагою, турботами, працею, але й нести щодо них певні обов'язки.

Досвід свідчить, що дошкільники з великим задоволенням включаються у діяльність, яка приносить радість матері, батьку, бабусі, дідусю, старшій (молодшій) сестрі чи брату. Це почуття слід всіляко закріплювати, поширювати, виходячи за межі сім'ї. Тобто, треба відкинути ті взаємовідносини між дорослими і дитиною, які формують у неї егоцентризм. Дитина повинна відчувати, що вона не є головною фігурою у сім'ї, що уваги і піклування заслужують перш за все дорослі, які багато працюють, втомлюються, а від неї також чекають посиленої участі у вирішенні сімейних справ.

Треба відкинути і сліпе любування та захоплення дитиною. Їх слід замінити проявом справжньої поваги до навчальної праці і домашніх обов'язків дитини, до засвоєних нею знань і умінь, до її думок, почуттів, розумних потреб. Така повага дуже імпонує дітям і в той же час не породжує у них самовдоволення, зарозумілості, інших індивідуалістичних рис характеру.

Батьки повинні проявляти інтерес до громадського життя дитини і заохочувати її участь у громадських справах класу, школи, дитячих організаціях, а в більш зрілому — юнацькому віці допомогти правильно розібратись у тому, що становить справжню цінність особистості, як збагачують молоду людину високе благодійне покликання, пов'язане зі служінням своєму народові, Вітчизні.

ІНДИВІДУАЛЬНИЙ ПІДХІД ДО ДІТЕЙ передбачає таку організацію педагогічного впливу у виховному процесі сім'ї, яка враховує індивідуальні особливості дитини та умови, в яких вона проживає. Дитина неповторна. І якщо в сім'ї виховується декілька дітей різної чи однієї статі, між ними завжди існує суттєва відмінність у темпераменті, здібностях, схильностях, фізичному, емоційному розвитку, процесам гальмування і збудження тощо.

На розвиток дитини впливає навіть те, якою вона є в сім'ї — першою (старшою), середньою чи наймолодшою. Слід мати на увазі, що психологічний розвиток дівчинки і хлопчика також має значні відмінності у темпах, особливостях пізнавальної сфери, інтересах, статевому розвитку, емоційному і морально-етичному дозріванню.

Тому батьки повинні уважно спостерігати за дітьми і будувати свої взаємини з ними відповідно до їхніх індивідуальних особливостей.

Дитина реагує на виховний вплив по-різному, залежно від того, які риси характеру у неї склались раніше, від причини, що викликали вчинок, на який цей вплив спрямовано, від взаємин з батьками, їх авторитету.

Треба пам'ятати, що виховний вплив батьків завжди опосередкований особливостями особистості дитини. Відсутність І.п. до д. при організації виховання нерідко веде до того, що вплив батьків або взагалі не має ефекту, або результат цього впливу виявляється несподіваним для них. Дорослі повинні вміти проникати у внутрішній світ дітей, розуміти справжні причини тих вчинків, які потребують виховних впливів. Однакові, на перший погляд, вчинки дітей можуть бути викликані найрізноманітнішими причинами. І успіх впливу залежатиме від того, чи встановлена батьками справжня причина цього вчинку, чи відповідають їй вжиті виховні заходи. При цьому важливо, щоб дитина сама правильно оцінила свій вчинок — визнала його і засудила.

Усі діти потребують любові. Але одні — ласкаві, самі виявляють свою любов до батьків і розраховують на відповідне виявлення щирих почуттів. А є діти сором'язливі, замкнуті, які нібито цураються батьківської ласки, але це тільки ззовні. Враховуючи індивідуальні особливості дитини, батьки повинні знайти шляхи для спілкування з нею, бо нестача батьківської любові є причиною затримки або відхилень у її психічному розвитку. Дитина повинна бути впевнена, що щоб з нею не трапилось, батьки завжди готові її розуміти і допомогти.

Див. також: Авторитет батьків. Диференціація навчання. Індивідуалізація навчання. Організованість. Особистість. Самоцінка.

ІНДИВІДУАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ ОСОБИСТОСТІ — це стійкі психологічні риси та соціально значимі якості, що відрізняють одну людину від іншої. Їх поєднання створює неповторність, своєрідність, оригінальність, самобутність психічного складу особистості.

І.о.о. можуть характеризувати як окремі важливі психічні процеси (особливості пам'яті, сприймання, мислення і т. п.), так і цілісні якості (темперамент, інтереси, інтелект, потреби, здіб-

ності тощо). Проявом І.о.о. є характер. І.о.о., що ґрунтуються на природжених природних задатках та набутих психічних утвореннях (нахилах, смаках та ін.), формуються у процесі життя людини і залежать від умов навколишнього середовища, навчання і виховання. Вивчення і врахування І.о.о. є основою індивідуального підходу до дітей у навчально-виховному процесі.

Див. також: Індивідуальний підхід до дітей.

ІНДИВІДУАЛЬНІСТЬ — це конкретна людина у всій своєрідності своїх фізичних, фізіологічних, психологічних і соціальних якостей і властивостей. Поняття І. вживається і щодо будь-якої істоти. Всі знають, як несхожі між собою домашні тварини — собаки, коти, корови, коні: у кожного не лише своя особлива зовнішність, але і свій «норов».

Риси І. можуть бути як уродженими, так і набутими у процесі розвитку. Проте в розуміння І. часто вкладаються надзвичайні, оригінальні властивості і якості, і тоді говорять про «яскраво виражену І.», маючи на увазі високий розвиток фізичних даних, інтелекту, здібностей, волі, стійкість моральних якостей, переконань, готовність їх відстоювати, захищати. У цьому разі людина володіє такими рисами, які значно виділяють, підносять її серед інших.

Бажано, щоб батьки, дбаючи про розвиток І. своєї дитини, керувались принципом комплексного, системного підходу, не розвивали якоїсь однієї якості за рахунок інших, допомагали їй повністю реалізувати свої потенційні можливості.

Див. також: Здібності. Особистість.

ІНТЕЛІГЕНТНІСТЬ — складна властивість особистості, що відображає високий рівень її розумового розвитку і моральної культури. У повсякденній мові І. використовують як синонім порядності, правдивості, принциповості, чесності, благородства, тактовності, сумлінності.

Однією з суттєвих рис людини, яка вирізняється своєю І., є схиляння перед красою та істиною. Її ставлення до прекрасного, істинного вільне від впливу моди і становить сутність, особистісну основу людини. Під І. розуміється також ясне уявлення людини про особисту моральну відповідальність за все, що відбувається навкруги.

І. вільна від пристосовництва, кар'єризму, лицемірства, Люди, яким властива І., відрізняються скромністю, ніколи не хваляться своїми здобутками і перевагами, борються з проявами у себе честолюбності і марнославства.

Найважливішою умовою виховання І. дітей у сім'ї є справжня І. батьків, тобто володіння усіма властивими їй якостями. Однак існує і хибна І., яка знаходить вияв у підкресленні своєї освіченості, «інтелектуальності», переваг перед іншими людьми. Це

сприяє тому, що й діти з часом починають хизуватись своїми уявними достоїнствами.

Виховуючи у дітей І., корисно потурбуватись про своєчасний розвиток у них самостійності мислення, поваги до правди, любові до людей, милосердя. Важливо, щоб І. стала для дитини мірилом в оцінці нею навколишнього світу і особливо стосунків між людьми. У підлітковому віці необхідно зрозуміти суть цієї особистісної властивості, її значення для самої людини і всього суспільства. При цьому особливо актуальними є пошуки конкретного ідеалу. Дуже добре, коли ідеалом для підлітка (а потім юнака, дівчини) стають такі глибоко інтелігентні люди, як, наприклад, Леся Українка, М. Коцюбинський, М. Лисенко, М. Грушевський, О. Довженко, П. Тичина, К. Білокур, Л. Костенко та інші.

Корисними для дитини є поради не слідувати сліпо інтелектуальній моді, а перевіряти загальні оцінки власною продуманою позицією. Найбільш ефективний засіб впливу у цьому напрямі — досягнення у процесі спілкування з дитиною нових вершин у духовному розвитку.

ІНТЕРЕС — це активна спрямованість людини на той чи інший предмет або явище дійсності, пов'язана з позитивним емоційним ставленням до їх пізнання, до оволодіння тією чи іншою діяльністю. І. завжди має вибірковий характер і відіграє виняткову роль у виконанні будь-якої діяльності людини. Він є одним з найсуттєвіших стимулів накопичення людиною знань, розширення її світогляду, підвищення пізнавальної активності, викликає у неї прагнення працювати в певній галузі, виступає важливою умовою творчого ставлення до роботи і навчання.

Фізіологічною основою І. є орієнтувальний рефлекс, «що таке?», який спостерігається і в тварин. У людини І. визначається її потребами, які в свою чергу залежать від суспільно-історичних та індивідуальних умов життя, тобто він не є спадковим, а формується в процесі життя.

І. характеризують за такими ознаками: зміст (захоплення музикою, технікою, природою, літературою тощо), обсяг (спрямованість однієї людини на пізнання різних об'єктів дійсності — історії, музики, образотворчого мистецтва, медицини і т. д.), стійкість (постійне бажання набувати тих чи інших знань), сила і дієвість (проявляється у наполегливості людини в оволодінні певними галузями науки, подоланні труднощів).

Важливу роль відіграє І. у навчальній діяльності. При наявності І. знання засвоюються легко, міцно, ґрунтовно, а при його відсутності — з великими труднощами, часто формально, без уміння застосовувати їх на практиці.

Розрізняють І. прямий і опосередкований. Перший викликає самим змістом знань чи діяльності, на які він спрямований, другий — тим значенням, яке має даний об'єкт чи діяльність. На-

приклад, хлопець захоплюється авіамоделюванням, але для задоволення цього І. потрібні знання з математики, фізики; дівчина цікавиться роботою стюардеси, але для цієї діяльності потрібне знання іноземної мови. Те ж саме відбувається, коли старшокласник професійно визначиться і йому треба підготуватись до конкурсних екзаменів. В усіх наведених прикладах спостерігається прагнення вивчити ті галузі знань, які допоможуть задовольнити основний І. дитини.

Перший, елементарний І. проявляється у дітей дуже рано — у першому півріччі їх життя, коли вони звертають увагу на яскраві, рухомі, звукові іграшки, намагаються маніпулювати з ними. Проте ці прояви епізодичні, ситуативні. Збагачення життєвого досвіду, розвиток спілкування з оточуючими, оволодіння мовою визначають подальший розвиток І. дитини спочатку — в спрощених, а далі у все більш складних формах. Приблизно з трьох років починає проявлятися, а згодом і домінувати І. до гри, в якій дитина набуває певних знань.

Зі вступом до школи інтенсивно розвивається пізнавальний І. У молодших школярів І., як правило, виникає до всіх видів навчальної роботи. У подальшому він починає диференціюватись. Одночасно вже в молодшому шкільному віці простежується зміщення І. з процесу діяльності на її зміст і результат. Зростає І. і до творчої роботи, до переборення труднощів.

У підлітковому віці І. вже відзначається більшою стійкістю, силою, дієвістю і виходить за межі змісту життя підлітка у сім'ї та школі. Для цього періоду характерне формування пізнавального І.— прагнення до знань, активне ставлення до різних галузей науки, явищ природи, громадського життя. Чітко спостерігається падання переваги певним навчальним предметам. У хлопчиків явно простежується І. до техніки, спорту, історії, художньої літератури, кіно, до окремих галузей науки, у дівчаток — до художньої літератури, музики, рукоділля і також до окремих галузей науки.

Тут надзвичайно важливо, щоб І. у підлітків не був поверховим, нестійким, випадковим, що викликається зовнішньою привабливістю об'єктів, бо саме в цей час необхідно самовизначитись, знайти для себе ту ділянку науки чи діяльності, яка стане в майбутньому змістом життя і допоможе повністю реалізувати себе як особистість.

Пам'ятаючи, що І. дитини соціально обумовлений, слід враховувати все: характер спілкування з нею, організацію її діяльності відповідно до здібностей, нахилів і вподобань з обов'язковим позитивним схваленням результатів.

Велике значення для формування дитячого І. має захоплення самих батьків. На шкільному етапі — це постійна увага до навчання дитини, допомога їй у знаходженні цікавих матеріалів у

науковій літературі, наявність вдома літератури, зокрема довідкової, наукових журналів з тієї галузі, яка її цікавить. Другим важливим шляхом формування стійкого, дієвого І. учнів є залучення їх до активної творчої діяльності, спрямованої на пізнання певного об'єкта. Батьків повинна більшою мірою хвилювати дитина, яка добре вчиться і однаково ставиться до всіх предметів, ніж та, яка має задовільні оцінки з окремих предметів, але може днями конструювати якісь моделі чи лагодити мотоцикл, автомобіль, трактор або із задоволенням займатись вивченням якоїсь науки, виходячи далеко за межі шкільної програми.

Отже, дбаючи про майбутність дитини, батькам разом зі шкільними вчителями необхідно допомогти їй знайти свій основний І., який дасть можливість професійно визначитись. Решта ж захоплень, скажімо, спортом, історією, суспільно-політичними питаннями тощо, сприятиме формуванню фізично і духовно розвиненої особистості з високими громадянськими якостями.

ІНТЕРЕС ПІЗНАВАЛЬНИЙ — вибіркова, емоційно забарвлена спрямованість на оволодіння знаннями. І.п.— один із провідних стимулів розвитку особистості, особливо в дитячому та шкільному віці. Елементи пізнавальної спрямованості мають місце в будь-якому інтересі, коли людина прагне докладніше дізнатися про певний предмет чи явище.

Перші вияви І.п. спостерігаються у дітей дуже рано. Вони цікавляться всім, що відбувається навколо, із задоволенням беруть участь у новій діяльності, особливо приваблюють їх різні види гри. Батьки в цей період повинні всіляко підтримувати їх бажання пізнати навколишнє середовище, допомагати їм у цьому. У шкільному віці І.п. спрямований на оволодіння знаннями, які містяться в шкільних предметах, на розуміння їх змісту.

Із зміною вікових періодів і ускладненням навчальної діяльності І.п. у дітей також змінюється і розширюється. Так, для учнів І—ІІІ класів важливі обстановка у школі, різні атрибутика, незвичні явища, факти. Підлітків же більше цікавить не процес навчання в цілому, а його окремі елементи, причинно-наслідкові зв'язки, різні закономірності. У старшокласників досить стійкий І.п. до певних галузей наукових знань, до світоглядних та етичних проблем, до усього, що стосується їх майбутньої професії.

Батькам необхідно уважно спостерігати за розвитком І.п. підлітків і розрізняти його особливості. Так, інтереси деяких школярів нечіткі, часто змінюються залежно від зміни ситуацій, а інших — широкі, тобто вони захоплюються великим колом навчальних предметів і різними видами діяльності.

Дуже важливо враховувати вікові особливості розвитку інтересів і послідовно сприяти їх розширенню і поглибленню. Для

цього необхідно тримати тісний зв'язок зі школою, знати нахили дитини, підкреслювати значимість набутих знань.

До І.п. школяра належать і такі, що прямо не пов'язані з навчальною діяльністю. Це суспільно корисна праця, техніка, спорт, художня творчість. Ці інтереси треба підтримувати і розвивати, заохочувати заняття в різних гуртках, клубах, секціях, що позитивно впливає на духовне збагачення, впевненість у професійному виборі. Але необхідно також пам'ятати, що надмірна кількість і різноманітність захоплень може настільки розширити коло І.п., що це призведе до поверховості знань і збіднення інтелекту.

Див. також: Здібності. Інтерес. Нахили.

ІНТЕРЕСИ ЧИТАЦЬКІ — важливий вид духовних інтересів дитини. Читаючи книги, журнали, вона проявляє емоційне ставлення не лише до їх змісту, але й до самого процесу, ознайомлення з ним. Істотними показниками сформованості І.ч. є зосередженість і стійкість уваги, поява у дитини таких запитань, які стимулюють пошук нових матеріалів з проблеми, що її зацікавила, співпереживання з улюбленими персонажами творів.

І.ч. можуть бути у дітей безпосередніми (до самого процесу читання як діяльності) й опосередкованими (до очікуваних результатів читання — поглиблення знань, формування ерудиції), пасивними й активними, вузькими і широкими, глибокими і поверховими, стійкими і нестійкими.

У одних дітей І.ч. концентруються на художній літературі, поєднуючись з естетичними інтересами, у інших — на творах про мандрівки, ще в інших — на науково-популярній літературі. Є діти з дуже широким колом інтересів читацьких.

Певною мірою найпростіші І.ч. з'являються ще у дошкільників при слуханні змісту прочитаного, розгляданні ілюстрацій, формуванні навичок читання. Активно формуються І.ч. у молодших школярів, коли читання стає одним з основних видів навчальної діяльності. У підлітків І.ч. стають більш стійкими і вибірковими. Читання задовольняє їх практичні пізнавальні потреби у конструюванні, моделюванні, збиранні колекцій тощо. У юнацькому віці І.ч. тісно пов'язані з потребою краще зрозуміти психологію людини, особливості її стосунків з іншими людьми. Проявляється також інтерес до наукової та науково-популярної літератури, до книг про улюблені професії.

Виховуючи дитину, батьки повинні прагнути розвивати у неї і І.ч., звертаючи при цьому особливу увагу на вироблення читацьких навичок. Слід навчати дітей читати в оптимальному темпі з виділенням суттєвого, розбиратися у прочитаному, робити необхідні виписки. Важливе значення має вибір книг для читання, особливо художніх. З дитячого фонду світової літератури варто

відбирати найцінніші книги, які особливо впливають на формування підростаючої особистості.

Треба активно боротися з поверховим, несистематизованим читанням дитиною книг, бо таке їх «ковтання» є не тільки непродуктивною діяльністю, а й негативно впливає на розвиток уваги, сприймання, пам'яті, а іноді призводить до згасання інтересів читацьких.

Див. також: *Інтерес. Цікавість (любов до знань).*

Радимо прочитати: *Смородинская М. Д. Путешествуя на кораблях мысли. М., 1979.*

ІНТЕРНАТ ШКІЛЬНИЙ організовується при загальноосвітніх середніх школах для учнів старших класів з віддалених сіл району, де існують тільки неповні середні школи, з метою надання їм можливості здобути загальну середню освіту і створення найсприятливіших умов для їх всебічного і гармонійного розвитку.

Специфіка І.ш. полягає в тому, що школярі потрапляють у нові життєві обставини, коли протягом тижня цілодобово перебувають разом зі своїми ровесниками (у першій половині дня — в школі, у другій — у І.ш.). Відповідно до цього у І.ш. організована і виховна робота. Вихователями є або вчителі із школи, при якій існує І.ш., або, якщо кількість учнів перебільшує 25 осіб, — педагогічні працівники на чолі з директором інтернату шкільного.

ІНТИМНІСТЬ (від лат. *intimus* — найглибший, таємний) — глибоко особисте почуття, у якому виражені приязнь, задушевність, близькість у ставленні однієї людини до іншої. Наприклад, І. у ставленні до рідних — матері, батька, брата, сестри, дітей знаходить свій вияв у батьківській любові і любові до батьків, у родинних стосунках дітей між собою. Найвищим проявом І. є ставлення до коханої людини, стосунки між чоловіком і дружиною.

КАНІКУЛИ. У нашій країні шкільні К. встановлені з 5 по 11 листопада (осінні), з 30 грудня по 9 січня (зимові), з 20 по 31 березня (весняні) і найдовші — літні з моменту закінчення навчального року по 31 серпня. Для шестиліток-першокласників є додатковий тиждень відпочинку у середині третьої чверті, початок і кінець якого визначається радою школи. Навчальний рік у цього контингенту учнів закінчується 25 травня, загальна тривалість навчальних занять — 32 тижні, але рада школи за погодженням з районним (міським) відділом освіти може запровадити й інший графік шкільних К. (наприклад, один тиждень відпочинку через кожні 6 тижнів навчання), але при цьому навчальні заняття повинні тривати не менше 34 тижнів, а в перших класах — 30 тижнів.

Під час зимових і літніх К. у країні діють позаміські оздоров-

чі табори, бази відпочинку і т. п. Для молодших школярів працюють міські табори (майданчики) на базі шкіл з 8-, 10- і 12-годинним перебуванням. Протягом навчального року школярі зайняті в основному розумовою працею, тому під час К. корисно зайнятись фізичною працею, спортом, туризмом. Крім того, наявність вільного часу сприяє можливості приділяти увагу улюбленій справі — дослідництву, художній творчості і рукоділлю тощо. Тому в період шкільних К. гуртки, секції, студії працюють особливо інтенсивно.

Наприкінці навчального року учням рекомендують книги, які необхідно прочитати під час літніх К., даються завдання з предметів природничого циклу, які спрямовані на підготовку учнів до сприйняття нового матеріалу в наступному навчальному році, а отже, обов'язково мають бути виконані.

КАПРИЗИ ДІТЕЙ — особлива форма поведінки дитини, що виявляється в необґрунтованих протидіях вимогам, вказівкам, порадам дорослих, в бажанні настояти на своєму. Це своєрідний емоційний сигнал для дорослих про те, що їх взаємовідносини з дитиною помилкові. У маленьких дітей К. супроводжуються зовнішніми проявами незадоволення: різними рухами, криками, плачем. Основною причиною цього є неправильне виховання. Найчастіше така поведінка властива дитині, яка виросла в атмосфері надмірної уваги, захвалювання, відсутності вимог з боку дорослих. Або ж — це своєрідна форма протесту дитини проти деспотичного і необґрунтованого ставлення до неї, ігнорування з боку дорослих (особливо батьків) її прагнень. Епізодичні К. виникають часто як результат перевтоми, підвищеного збудження нервової системи різними подразниками, а також як ознака захворювання.

Важливою причиною виникнення К. є відсутність у дорослих знань основних вікових особливостей психічного розвитку дітей, необхідних у процесі виховання. Підростаючи, дитина проходить одну вікову стадію за іншою, і часто ці періоди супроводжуються кризовими станами, коли вона уже здатна на більше, а батьки ставлять перед нею занижені вимоги і заважають будь-яким проявам самостійності. Кризові стани властиві дітям одного, трьох, семи, 12—13 років. Наприклад, криза дитини трьох років характеризується тим, що від неї часто можна почути вислів: «Я сама!», тобто вона починає усвідомлювати своє існування, хоче проявити самостійність. А батьки часто не здатні зрозуміти, що у психології дитини сталися вікові зміни. Вони не перебудовують свої взаємовідносини з нею, в результаті чого виникають суперечності, які призводять до формування впертості, негативних реакцій, неслухняності або інших проявів К. дітей. Або ж криза дитини семи років, коли вона починає ніби прислухатися до своїх переживань,

почуттів, оцінювати їх і себе. Батьки в цей час повинні проявити особливу чуйність, використовуючи різні засоби (гру, бесіду, інші види спільної діяльності), обережно, терпеливо допомагати розібратися дитині в собі, визначити своє місце в різних групах та колективах.

Причиною виникнення К. можуть бути педагогічні помилки, які допускають батьки (непослідовне проведення основної лінії виховання, невміння відокремити головне від другорядного, неуважність до дитини тощо).

Шлях подолання К. полягає у тісному емоційному взаємозв'язку батьків з дитиною, в розумній організації її діяльності, хороших відносинах у сім'ї, спокійній вимогливості, критичному ставленні до бажань дитини, залученні її до здорового дитячого колективу, який привчав би обмежувати свої бажання, рахуватись з думками та інтересами інших. Важливе значення мають заходи, спрямовані на зміцнення нервової системи дитини,— дотримання режиму сну, харчування, уникнення надмірних вражень.

Для подолання К. непотрібно вдаватися до різних погроз, грубого насилля, бо це ще більше загострює відносини дитини з дорослими, підвищує у неї процес збудження. Але шкідливі й упрощування, які часто закінчуються поступками з боку дорослих, що сприяє ще більшому виникненню капризів.

Виходячи з цього, слід зробити висновок, що глибоке розуміння особливостей дитини, проникнення в її почуття та думки, співробітництво в різних видах діяльності, відволікання від того, що стало причиною виникнення К., спокійне їх ігнорування, підтримка розумної самостійності й ініціативи допоможе сім'ї правильно виховувати дитину.

Див. також: Неврози у дітей. Негативізм дитячий.

КІНОФІЛЬМИ ДЛЯ ДІТЕЙ. Історія створення українського дитячого кінематографа як особливої галузі кіномистецтва тісно пов'язана з історією кінематографа колишнього СРСР і бере початок з 30-х років ХХ століття.

Провідними по випуску К.д.д. та юнацтва в Україні сьогодні є Одеська кіностудія, кіностудія ім. О. П. Довженка, Укртелефільм. Створюються художні фільми різних жанрів: ігрові, мультиплікаційні, лялькові.

Спеціально для школярів знімаються науково-популярні і документальні стрічки, працює освітній канал. Незмінним успіхом у дітей користуються такі передачі, як «Канал Д», «Мультфільм на замовлення», «Вулик», «Малюй з нами» тощо.

У рамках міжнародних кінофестивалів демонструються кращі зразки зарубіжного кіномистецтва для дітей; потім вони надходять у кінопрокат і показуються по українському телебаченню.

Для того, щоб кіномистецтво виконувало свою функцію — допомагало вирішувати питання виховання і навчання,— необхідно

спиратись на кращі здобутки кінематографії для дітей, враховувати вікові та індивідуальні особливості і запити юного глядача. У центрі уваги К.д.д. завжди знаходиться одвічна тема світового гуманістичного мистецтва, взаємозв'язку людини й тварини, людини й живої природи. Свідченням цього є фільми про тварин, починаючи від легендарного «Джувльбарса» до «Білого Біма Чорне вухо».

Найплodотворнішою виховною практикою кіномистецтва завжди була орієнтація на дітей та дорослих (в першу чергу батьків). Дітям про події, дорослим — про дітей — ось формула таких кінофільмів.

Зараз це набуває ще більшого значення у зв'язку із розвитком ідеї родинного фільму. Суть її полягає у тому, що такий фільм дає можливість дітям та їхнім батькам спілкуватися у сфері мистецтва, а батькам, крім того, — ще й можливість виявити себе перед дитиною з кращого боку. Спілкуючись у сфері мистецтва, дитина та її батьки можуть судити про життя найсуворіше і знаходити взаєморозуміння і згоду. Цей досвід родинного самооблагороджування має неоціненне значення. Позитивний вплив на його формування справляє відвідування дитячих кіносеансів батьками разом з дітьми та спільний перегляд телепередач удома. Чим менша дитина, тим важливішою для неї є допомога дорослих у розумінні таємниць кіномистецтва. Проте не можна визнати педагогічно доцільною практику тих батьків, які беруть в кінотеатр дошкільників на сеанси для дорослих.

Перше відвідування кінотеатру дитиною варто відкласти до того часу, коли їй виповниться 4—5 років. Найбільше враження на малих глядачів справляють екранізації знайомих творів, — у першу чергу казок: «Попелюшка», «Пригоди Буратіно», «Кіт у чоботях» і т. п.

Залучаючи школярів до кіномистецтва, важливо пам'ятати про необхідність сформувати у їх свідомості тверде переконання в тому, що екранізація будь-якого художнього твору ні в якому разі не може замінити книгу. Адже в результаті перегляду по телебаченню багатьох кінофільмів у молодших школярів може значно послабитись інтерес до читання художньої літератури.

Тому до цього треба підходити дуже обережно, а також дбати про те, щоб діти не переглядали фільмів, що завдають їм моральної шкоди.

КОЛЕКТИВ ДИТЯЧИЙ — це об'єднання дітей, згуртованих спільною метою, що має суспільний зміст, і спільною корисною діяльністю (праця, навчання, спорт, туризм тощо), з поділом між ними функцій відповідальності при постійній підтримці і товариській взаємодопомозі. Процес виховання юних громадян України передбачає розуміння К.д. як «багатства індивідуальностей» (В. О. Сухомлинський), де вільний розвиток кожного є умовою

вільного розвитку всіх, де особистість — не продукт колективу, а його основа, де існує свідома участь у спільних справах, готовність безкорисливо допомагати іншим.

Правильна передача дітям соціального досвіду потребує включення їх до системи колективних стосунків, у яких синтезуються кращі людські якості: переконання, доброта, відповідальність, пошана до інших тощо.

Однією з форм згуртування дітей є первинні колективи, що об'єднують їх у повсякденній діяльності (клас, гурток тощо). Керують такими колективами педагоги.

У К.д. можна виділити формальну структуру (система органів самоуправління) і неформальну (зв'язки і стосунки школярів емоційно-психологічного характеру), які доповнюють одна одну.

Значення К.д. полягає у тому, що він є базою накопичення соціального досвіду, ланкою зв'язку між суспільством і особистістю кожного учня, могутнім засобом, що стимулює й активізує діяльність школярів.

Надзвичайно велику роль К.д. відіграє у моральному розвитку школярів, особливо у формуванні в них самостійності. Цей процес на різних вікових етапах розвитку особистості має свої особливості. Так, молодший школяр потрапляє у школі у зовсім нове дитяче об'єднання порівняно з тими, в яких він перебував до школи. Одним із реально діючих мотивів у молодших школярів стає прагнення зайняти визначену позицію, особливо серед товаришів по класу. Це прагнення виступає як нова форма спілкування, новий фактор, що зумовлює їх поведінку.

Почуття колективізму розвивається у дітей і в дошкільному віці — в сім'ї, в дитячому садку. Але шкільний (класний) колектив оцінює дитину як учня, що виконує суспільну функцію. Він є членом навчального колективу, який регулює його поведінку, спонукає до проявів самостійності. Так само, як і для молодших школярів, К.д. є важливим фактором розвитку самосвідомості і для школярів-підлітків. У ньому вони активно пристосовуються до суспільних вимог, сприймаючи їх в основному як засіб самовираження. У процесі адаптації до колективного мікроклімату у них проявляється самозахисна функція психіки. Це може призвести до розриву зв'язків з класним колективом, зближення з неформальними об'єднаннями, які справляють на підлітка вкрай негативний вплив. Те ж саме може трапитися і з старшокласниками. Тому батьки повинні уважно придивлятися до системи взаємовідносин своїх дітей з колективом, стежити за тим, щоб вони вибирали собі таких товаришів, які справляли б на них позитивний вплив.

Слід мати на увазі, що дитяча спільність автоматично не стає К.д. Щоб створити його, педагоги мають проявити організаторські

здібності, докласти чимало зусиль, спираючись на підтримку сім'ї.

КОЛЕКТИВИЗМ СІМ'Ї. Сім'я розглядається дослідниками як виховний колектив, що існує на основі єдності мети, інтересів, поглядів і прагнень, трудової діяльності. Бути чи не бути сім'ї колективом залежить в першу чергу від характеру внутрісімейних стосунків: чи це конфронтація, співіснування чи співдружність.

Конфронтація як тип стосунків у сім'ї є протиборством подружжя, зіткненням їх поглядів. У центрі таких зіткнень часто знаходяться питання виховання дітей. Співіснування характеризується тим, що зовні сім'я живе цілком щасливо: дорослі працюють, діти навчаються. Але у кожного своє життя. Головна риса таких стосунків — невтручання у справи один одного. Обидва ці типи за своєю суттю хибні. Вони негативно позначаються на житті дорослих, на розвитку особистості дітей і нерідко призводять до розпаду сім'ї.

Зовсім протилежна атмосфера у сім'ях, де панують відносини співдружності. Для них характерні єдність поглядів, інтересів, взаємодопомога, згуртованість. Структура сім'ї тут не має вирішального значення. Все вирішує її моральний клімат, стиль взаємин між її членами.

Сім'я — це різні за віком люди, поєднані родинними зв'язками і обов'язками, що з них випливають, — подружніми, батьківськими, ставленням старших до молодших, дітей до батьків та ін. Сімейні стосунки повинні характеризуватися сердечністю, особливим тактом, взаємною поступливістю, намаганням кожного виконати свої обов'язки.

Сім'я є своєрідним виховним колективом, який справляє всебічний вплив на своїх членів. Ефективність і глибина цього впливу значною мірою зростає, якщо основою життя сім'ї є взаємна любов, повага та праця. Діти надають дорослим посилену допомогу, яка високо цінується. Один за всіх і всі за одного — ось головне правило справжньої сім'ї. Найвище за все сім'я має цінувати ставлення своїх членів до їхніх професійних, трудових (навчальних) обов'язків, вважати надзвичайно важливим задоволення духовних потреб. Спільні справи сім'ї (розподіл бюджету, поїздка кудись під час відпустки і т. д.) виконуються її членами колективно. Відрадно, коли у сім'ї панує атмосфера відвертості: її члени діляться радіщами, не приховують помилок, розповідають про невдачі і переживання. Якщо інколи виникають конфлікти, то вони вирішуються швидко і не впливають на загальну систему добрих взаємин. Безумовно, що здоровий психологічний клімат у сім'ї створюється зусиллями усього її колективу.

КОЛЕКЦІОНУВАННЯ — збирання і систематизація однорідних предметів, що мають пізнавальне значення або становлять

художній інтерес. Предметами К. можуть бути поштові марки, платівки, художні листівки, календарі, значки, етикетки, камінці, рослини, метелики, жуки, «фантики» і т. д.

Найбільш поширеними видами К. серед учнів є філателія, філуменія, філокартія та нумізматика.

Філателія — К. і вивчення марок та інших знаків поштової оплати. Поштові марки розповідають про державний устрій країн, їх економіку, науку, історію, мистецтво і культуру тощо.

Філуменія — К. і вивчення етикеток із сірникових коробочок. Як і марки, етикетки розповідають про історію країни.

Філокартія — К. і вивчення поштових та ілюстрованих листівок. Ілюстровані листівки можуть являти собою репродукції картин, скульптур або бути оригінальними творами (вітальні, рекламні і т. д.).

Нумізматика — К. і вивчення монет, грошових знаків, медалей, пам'ятних значків і жетонів.

К. займає одне з перших місць серед інших різноманітних захоплень дітей у вільний час. Воно передбачає постійний пошук і підбір матеріалу, його вивчення, оформлення, збереження у певній системі, вимагає читання відповідної літератури, довідників, консультування з вчителями та спеціалістами, обмін досвідом.

У процесі К. у дітей розвивається допитливість, вони збагачуються новими знаннями, розширюють свій кругозір. Цілеспрямоване і серйозне К. сприяє успішному засвоєнню школярем навчальних предметів, особливо тих, які безпосередньо пов'язані з тематикою і змістом колекції (географія, історія, ботаніка і т. д.). Заняття К. привчають до акуратності, старанності, посидючості, порядку, виробляють навички аналізу, узагальнення, класифікації, копіткої роботи з матеріалом, тобто виховують якості, потрібні для дослідницької діяльності у будь-якій галузі науки й виробництва.

Враховуючи позитивну роль заняття К. у розвитку дітей, батькам доцільно заохочувати їх інтерес до збирання колекцій, підказувати теми, давати поради, переконати у тому, що цінність колекції не в кількості експонатів, а в їх якості, досконалому вивченні, допомогти зробити ящик для монет, альбом для марок, разом з дитиною завести картотеку на кожний експонат, прочитати про нього в книгах, словниках, енциклопедіях, піти до музею за консультацією тощо. Поряд з цим важливо стежити, щоб К. сприяло розвитку дитини, а не зводилось до нескінченних обмінів, намагань щось заробити на цьому.

Збирання колекції — справа делікатна. Насмішка з боку батьків чи когось іншого може знищити паростки захоплення. Підтримка забезпечить перетворення таких паростків у пристрасть, яка допоможе моральному зростанню дітей.

Важливу роль у цій справі відіграє організація у школі сек-

цій колекціонерів, влаштування виставок колекцій, встановлення контактів на основі спільних інтересів з ровесниками.

КОМПЛЕКС ПОЖВАВЛЕННЯ — позитивна емоційна реакція дитини в кінці першого — на початку другого місяця її життя у відповідь на появу дорослої людини, фіксація погляду на її обличчя, рухи ручками та ніжками, радісні вигуки. Завдяки К.п. встановлюється специфічний зв'язок між дитиною і дорослим, виникає потреба у спілкуванні. Відсутність К.п. є ознакою затримки психічного розвитку дитини.

Див. також: Вік немовляти. Вік дошкільний. Вікові особливості дитини.

КОНФЛІКТИ В СІМ'Ї — загострення суперечностей між її членами на основі розходження ідей, поглядів, інтересів, потреб, прагнень внаслідок низького рівня етико-психологічної культури, невміння долати різні труднощі. Проте найчастіше К. в с. не мають важливих на те причин і виникають через різні дрібниці.

К. в с. можуть мати як мобілізуючий, так і дезорганізуючий характер. Якщо сім'я, наприклад, тактовно і разом з тим принципово засудила негативний вчинок одного з її членів і він сприйняв це належно, то таке розв'язання суперечності сприяє взаєморозумінню. Проте часто К. в с. розв'язуються неправильно, що призводить до руйнування основи сімейних стосунків, травмування психіки. Буває так, що досягнення одного члена сім'ї замовчуються, а недоліки іншого перебільшуються. Тоді найчастіше виникає невдоволення один одним, з'являються стресові стани.

Психологи виділяють такі типові варіанти завершення сімейних конфліктів: 1. Примус — вольове нав'язування такого результату, який влаштовує лише ініціатора суперечки. При цьому принижуються гідність членів сім'ї, обмежуються їх права, виникає кризовий стан. 2. Конфронтація. Ніхто з учасників суперечки не бере до уваги позицію іншого і відносини між членами сім'ї стають негативними. 3. Спеціальний відхід від розв'язання суперечностей. Позитивним тут є те, що з'являється час для обдумування, розумного прийняття рішення. 4. Компроміс, тобто відкритий пошук найбільш зручного і справедливого для учасників суперечки її розв'язання на основі рівності прав і обов'язків, відкритих вимог, взаємних поступок.

Знайти оптимальне розв'язання К. в с. допомагають такі умови: уміння зрозуміти позицію один одного; усвідомлення того, що в суперечці в більшості своїй відсутнє правильне розв'язання; бажання розв'язати конфлікт на основі гуманізму, доброти; недопустимість вживання негативних епітетів; використання гумору; не витрачати час на пошуки винного, а шукати виходу з ситуації, що склалася.

Див. також: Колективізм сім'ї. Культура поведінки. Психологічний клімат.

КОНФОРМІЗМ — якість особистості, що характеризується свідомим прийняттям нею поглядів, цінностей та норм поведінки певної соціальної групи під впливом зовнішніх умов та обставин всупереч власним переконанням. Підпорядкування груповим нормам може бути явним або завуальованим. К.— це соціально-психологічна позиція людини, що виявляється у схильності уникати самостійних рішень та в пасивній, пристосовницькій орієнтації на сприймання стандартної поведінки, оцінок, переконань, вчинків.

Прояви К. починаються з перших років життя дитини, бо, пізнаючи навколишній світ, засвоюючи правила поведінки, вона неминуче наслідує батьків, старших. Лише з часом на основі виховання, усвідомлення своєї особистості дитина починає сама мислити, сприймати моральні норми, давати оцінку різним явищам.

Див. також: Навіювання (сугестія). Повага до дитини. Установка особистості.

КРАЄЗНАВСТВО — освітньо-виховна робота, яка включає знайомство учнів з природними особливостями, промисловістю, сільським господарством, соціально-економічним, історичним та культурним розвитком рідного краю.

Інтерес до К. з'являється у дитини ще в дошкільному віці. Він бере свій початок із спостережень за доступними для її сприйняття явищами та об'єктами природи. Вже на третьому-четвертому році життя малята добре запам'ятовують назви рослин, що збирають під час прогулянок, птахів, котрі прілітають знімою до годівниць, тварин, що живуть вдома чи намальовані у книжках. Чим дорослішою стає дитина, тим ширшає коло явищ, які вона здатна сприймати.

Краєзнавчу основу мають такі навчальні дисципліни, як біологія, географія, історія, рідна мова. У молодших класах діти набувають на уроках елементарних знань про рідне місто, село. У старших класах ці знання поширюються і поглиблюються за предметами. Викладаючи історію, вчитель-розповідає про факти та події, що мали місце на території краю, про визначних земляків. При вивченні біології як наочність використовуються колекції, гербарії, опудала тварин. Учні дістають відомості про корисні рослини і тварини, про їх господарське значення, а також про шкідливі рослини і тварини та засоби боротьби з ними. Курс літератури знайомить учнів із зразками місцевого фольклору, відомостями про зв'язки письменників з даним краєм, а також з відображенням місцевих фактів у художніх творах.

К. у школі — не лише розділ її програми, а й важливий засіб виховання любові до природи. Цьому сприяє така позакласна

робота, як гуртки краєзнавців, створення шкільних краєзнавчих музеїв, туристичні походи тощо. Значну роль у пізнанні рідного краю відіграє сімейний туризм, прогулянки та подорожі, що формують єдність інтересів сім'ї. Виховне значення мають також матеріали, зібрані під час цих подорожей.

Пізнання рідного краю духовно збагачує людину, особливо молодь, виховує повагу та любов до своєї Батьківщини, її історії та культури, народних традицій. Знахідки краєзнавців стали базою для заснування державних та народних музеїв, підготовки пропозицій про взяття під охорону держави пам'яток культури та природи.

Див. також: Виховання патріотичне. Туризм.

КРУГОЗІР — уявлення про предмети та природні явища, суспільне життя та людську психіку, посилені для людини на кожній стадії її розумового розвитку. Основою К. є знання, якими людина систематично і послідовно оволодіває у процесі навчання, спілкування, праці.

Вчені виділяють К. загальноосвітній (коло уявлень про предмети і явища навколишнього світу, про закономірності розвитку природи, суспільства і мислення). Він може бути диференційований за головними галузями знань, наприклад, географічний, історичний тощо; естетичний (коло уявлень, що виникають внаслідок сприймання й переживання прекрасного); політехнічний (знання та практичні вміння у різних галузях праці, виробництва); моральний (знайомство з правилами моралі, дисципліни, культури поведінки).

К. дитини — наявний обсяг знань та інтересів, що визначає розвиток її творчих можливостей та здібностей. У дошкільників основним видом діяльності та засобом ознайомлення зі світом виступає гра. Під час гри дитина поглиблює свій К. через пізнання предметів та явищ. Для дітей старшого дошкільного віку типовим є поєднання гри з навчанням. З метою розширення К. дитини слід використовувати дидактичні ігри.

У школі основним засобом поглиблення К. дитини стає збільшення обсягу її знань. У підлітків підвищується інтерес до свого внутрішнього світу, Пізнаючи себе, вони пізнають важливі нюанси раціональної, емоційної та вольової сфери особистості. У ранній юності К. значно розширюється, особливо в галузі систематизованих наукових знань. Старшокласники знайомляться з різними професіями, ґрунтовнішими стають їх знання з політики, моралі, права, естетики. Поширюються та поглиблюються їх взаємини з людьми.

— Суттєве значення у розширенні та поглибленні К. дитини стає допомога батьків. Вони можуть дати рекомендації щодо відбору

усної та письмової інформації, підказати найбільш ефективні шляхи самостійного оволодіння знаннями.

КУЛЬТУРА ЕТНІЧНА — сукупність створених та створюваних народом у процесі суспільно-історичної практики матеріальних та духовних цінностей, що характеризують досягнутий ступінь його розвитку.

Основою функціонування та розвитку К.е. є суспільне виробництво, зокрема його соціально-економічний базис. Однак рівень і зміст К.е. визначається не лише соціально-економічними причинами, а певною мірою залежить від особливостей географічного середовища, національного характеру, психічного складу тієї чи іншої етнічної спільності.

До етнічних ознак народу належать: етноантропологічні особливості, мова, риси національного характеру і світосприймання, що знаходять вияв у пародній культурі.

У XIX столітті поняття народу й національної належності визначала переважно мова. На початку XX століття антропологи, історики й історики літератури виступили з гострою критикою мовно-лінгвістичної концепції етносу. Антропологи вважали, що ознаками етносу є зріст, забарвлення (пігментація) верхнього тілесного покриття, форма голови, колір волосся, очей і т. д. — саме те, що, передаючись у спадщину, затримується з покоління в покоління протягом тисячоліть і може засвідчити належність даного народу у своєму основному складі до певної раси.

К.е. включає в себе і знання етапів формування і розвитку народу, специфічних рис та особливостей традицій, звичаїв, вірувань, побуту.

КУЛЬТУРА МОВИ. У практичному аспекті під К.м. розуміють нормативність мовлення, його правильність, відповідність вимогам, що ставляться до мови у певний історичний період.

Правильна мова вимагає дотримання норм вимови, слововживання, складання та побудови речень. Нормативність мови передбачає і такі її якості, як точність, чіткість, чистота. Критерій точності мови — її відповідність думкам того, хто говорить чи пише, правильний добір мовних засобів для адекватного вираження змісту. Критерій чіткості мови — її дохідливість та доступність для тих, кому вона адресована. Критерій чистоти мови — її незасміченість нелітературними елементами (діалектними словами, професійними висловами, сленговою лексикою тощо), доречність використання у ній певних мовних засобів у конкретній ситуації мовного спілкування.

Перші навички мовного спілкування дитина засвоює у сім'ї, і тому вже на початковій стадії свого мовного розвитку вона повинна чути лише правильну літературну мову. Батькам не реко-

мендується при спілкуванні з малятами сюсюкати, викривляти слова, підроблюючись під дитячу вимову.

Знайомлячись з літературно-нормативною мовою, діти поступово переходять від пасивного її сприймання до активного використання. Помічниками сім'ї та школи у цьому можуть бути книги, газети, театр, кіно, радіо, телебачення.

Підвалини К. м. закладаються в сім'ї у дошкільний період, проте систематичне, організоване навчання мови починається у шкільному віці. Учні знайомляться з елементарними вимогами, що ставляться до літературної мови, засвоюють доступні їм лексичні та граматичні норми, привчаються до вживання слова відповідно до його значення, вимови, наголосу, знайомляться з правилами побудови речень відповідно до законів граматики.

Завдання сім'ї щодо виховання культури мови полягають у тому, щоб стежити за виразністю читання і декламації дітей, допомагати школі ліквідувати недоліки у користуванні рідною мовою.

КУЛЬТУРА ПОВЕДІНКИ — сукупність загальноприйнятих форм і норм взаємин, що втілюють моральні цінності, уявлення про прекрасне і бридке, вимоги здорового глузду і доцільності, а також народні традиції та звичаї.

Засвоєні людиною правила К.п. трансформуються у цінну людську якість — вихованість, що поєднує культуру спілкування, культуру зовнішності, побутову культуру. І щоб формувати цю складну людську якість, батькам треба чітко усвідомити її зміст.

Люди стикаються один з одним у найрізноманітніших соціальних, моральних, психологічних ситуаціях. Невихованість, невміння і небажання окремих членів колективу поводитись пристойно поміж людьми в умовах щоденного спілкування призводить до великих соціальних втрат.

Норми культури спілкування формувалися віками. Народи відбирали, зберігали і нагромаджували їх за принципом: розумно — морально — гарно. Основою справжньої культури спілкування є гуманне ставлення один до одного. Тому батьки повинні виховувати в дитині відвертість, довір'я, дружелюбність, ввічливість, тактовність. Дуже важливо також розкрити їй зміст звичаїв, довести, що дотримання їх свідчить про повагу до людей; ознайомити її з ситуативним етикетом; виховувати культуру мовного спілкування.

Формування високого рівня К.п. становить одне із важливих завдань виховання у сім'ї та школі. Діти часто здаються невихованими через відсутність не знань, а звичок. При наявності звички вітатися, просити пробачення, дякувати, робити послуги дія автоматизується й виконується на основі потреби робити так, а не інакше. Хлопчик не роздумує, чи треба йому встати і запро-

понувати місце жінці у транспорті. Він просто не може сидіти, йому незручно. Це і є звичка, що формується тренуванням. Батьки навчають дітей нормам К.п., включаючи їх у повсякденне життя. Спочатку пояснюють, як треба повестись у тому чи іншому випадку, потім нагадують і цим спонукають до дії, формують образ культурної людини, акцентують увагу на тому, що в житті цінують людей охайних, ввічливих, доброзичливих, які не набридають і поважають гідність інших людей. Дуже важливим у вихованні К.п. є приклад дорослих, зразки їх вчинків.

Важливо довести до свідомості дитини, що внутрішня культура, духовне багатство, високі моральні якості тільки тоді є соціально цінними, коли вони визначають норми щоденної поведінки людей, характер і форми спілкування між ними, гармонію внутрішнього світу і зовнішнього вигляду.

КУЛЬТУРА ПОЛІТИЧНА визначає рівень і характер політичних знань, оцінок і дій громадян, а також зміст і якість соціальних цінностей, традицій і норм, які регулюють суспільно-політичні відносини. К.п. впливає на поведінку людей і діяльність різних організацій, на сприймання ними явищ внутрішньої і міжнародної політики, оцінку політичних систем і режимів, правлячих груп і окремих політичних лідерів, визначає місце людини в політичному житті суспільства.

Наявність багатопартійної системи та поширення різноманітних ідей породжує суперечливі погляди на життя, викликає психологічний дискомфорт. Важливо, щоб боротьба політичних ідей, напрямів і течій не перетворювалася на боротьбу людей, що нерідко супроводжується озлобленням, розпалюванням ненависті, фізичними розправами.

Низька К.п. проявляється у наївній довірливості до тих політиків, які більше від усіх інших обіцяють, перешкоджає реалізації суспільних інтересів, створює ґрунт для поширення поглядів і настроїв, якими нерідко користуються ті, хто з амбіційних міркувань або навіть щиро, але з помилковою метою, намагається використати політичну активність молоді. Тому треба звертати увагу, в першу чергу, на недопустимість проявів жорстокості, людиноненавистництва, войовничого цинізму, злочинності. Одночасно слід підняти авторитет людини принципової, справедливої, чесною, чуйною, впевненою в тому, що знання і культура сприятимуть цивілізованості суспільства.

Сучасна К.п. ґрунтується на принципах плюралізму і демократизму. У кожній людини свій соціальний досвід, свій рівень знань, освіти, свої особливості сприймання того, що відбувається. Звідси величезний діапазон думок, переконань, оцінок, які, природно, потребують уважного врахування.

Формуючи К.п., як невід'ємну частину духовної культури, слід

враховувати політичну і життєву орієнтацію молоді людини, яка прагне до рівності і справедливості.

К.п. тісно пов'язана з формуванням громадянина, а тому слід навчати молоде покоління того, що свої громадянські почуття воно може реалізувати в захисті навколишнього середовища, збереженні культурних і історичних пам'яток, звичаїв і традицій, мови та інших основ національної культури. Стійкою має бути орієнтація молоді на участь у милосерді, зміцненні правопорядку, вшануванні пам'яті жертв політичного терору тощо.

Важливо враховувати, що К.п. особистості характеризується компетентністю та інформованістю, аргументованістю доказів, конструктивністю позицій, терпимістю до інших переконань, порядністю у виборі засобів політичної боротьби. К.п. не сумісна з нетерпимістю до будь-яких поглядів, які не збігаються з власним, з претензіями на істинність лише своїх доказів. Вона включає в себе певну етику політичних стосунків, норми поведінки, що належать до загальнолюдських цінностей.

Важливою формою виховання К.п. є читання газет, часописів, перегляд телепередач, обговорення злободенних тем суспільно-політичного життя. Ефективність виховного впливу засобів масової інформації зростає за умов, коли батьки, знаючи інтереси і нахили дітей, підкреслюють соціальну значимість матеріалу відповідних радіо- і телевізійних передач, безпосередньо у процесі сприйняття політичної інформації коментують її, пояснюють політичні терміни, а після ознайомлення з інформацією організують її обговорення, стимулюють виникнення у дітей інтересу до проблем суспільно-політичного, економічного і культурного життя країни, заохочують до участі у роботі політичних клубів, політінформацій, класних годин.

Отже, гуманізація К.п. передбачає: виховання юнаків і дівчат у дусі людяності, національної самосвідомості; формування історичної пам'яті, поваги до історичного минулого своєї держави і народу; розвиток навичок і вмінь громадської діяльності в умовах демократизації; збереження чітких орієнтирів з принципово важливих питань.

ЛІНОЩІ — це прагнення відмовитись від подолання труднощів, тривале небажання здійснювати вольове зусилля для виконання будь-якої роботи.

Л. дітей зумовлені неправильним вихованням і усуваються в результаті цілеспрямованого формування їх особистості. Важливо ще в дошкільному віці закріплювати вольові якості характеру дитини, розвивати уміння долати Л. Велике значення при цьому мають вимоги дорослого, які ставлять перед дитиною певну мету діяльності і вчать досягати її.

Для дітей дошкільного віку характерна довільна діяльність,

у якій, як правило, мета не збігається з мотивом. Наприклад, дитина виконує якість трудове доручення без зацікавлення ним, а лише через бажання заслужити схвалення дорослих. Зі вступом до школи зростають вимоги до довільності дій. Бо дитині з перших днів доводиться керувати своєю поведінкою, пов'язувати пізнавальні процеси з навчальними завданнями, регулювати психічні функції.

Підлітки займаються самовихованням волі. Але слід звернути увагу, що не у всіх воно має планомірний і систематичний характер.

У зв'язку з розвитком свідомості й самосвідомості в старшому шкільному віці формуються вольові якості, які передбачають уміння підпорядкувати свою поведінку конкретній меті майбутнього самостійного життя. Але на фоні загальних досягнень у розвитку волі старшокласників декому з них буває важко переходити від неробочого стану до праці, вони часто відволікаються, лінуються. Тривалість їх вольових зусиль залежить від безпосередньої зовнішньої стимуляції — нагадувань, контролю, покарання і т. д.

Батькам необхідно розуміти, що Л. краще попередити, ніж потім позбутися цієї якості характеру. Але труднощі полягають у тому, щоб своєчасно розпізнати її симптоми.

Чуйні і дбайливі батьки часто сприймають ознаки Л. як прояв втоми, голоду, захворювання та ін. У результаті в дитини не формується звичка підкоряти свої бажання свідомій меті, розумінню обов'язку і доцільності праці.

Або ж павпаки, Л. можуть розвиватись від нереальних завищених вимог з боку батьків. Такі вимоги, крім почуття протесту, безнадійності і огиди до праці, нічого не викликають. Завдання повинні бути посильними і зрозумілими дитині, тоді після їх виконання поступово формуватиметься звичка доводити справу до кінця. Заохочення в таких випадках доцільне у вигляді похвали, а не винагороди.

Небажано боротися з Л. шляхом докорів, приниження дитячої гідності. Необхідно пам'ятати, що запорука успіху в подоланні Л.— це вироблення в дитини звички виконувати певні завдання без нагадування з боку дорослих: постійно прибирати ліжко, завжди мити посуд, ходити в магазин по хліб і т. п. Розуміння того, що ці справи важливі для всієї сім'ї, і ніхто, крім дитини, їх не виконає, дасть їй можливість усвідомити власну значимість і допоможе подолати лінощі.

ЛІЦЕЙ — спеціальний заклад для обдарованих дітей, що забезпечує здобуття освіти понад державний мінімум, здійснює науково-практичну підготовку та задовольняє різнобічні освітні запити особи, суспільства і держави.

ЛЮБОВ ЮНАЦЬКА. Поряд з розвитком колективних друж-

ніх стосунків юнацький вік характеризується напруженим пошуком любові як високоіндивідуальної, міцної і глибоко емоційної прив'язаності. Перше світле кохання посідає привілейоване місце серед юнацьких прихильностей. Це одне з найбільш високих та прекрасних почуттів.

Лю., передусім емоційна прихильність і реальна чи уявна особистісна близькість, для юнака важливіша від спільності предметних інтересів. Через юнацьку емоційність захоплення в цьому віці, включаючи і кохання, нетривалі.

Батькам треба пам'ятати, що юнака у першому коханні захоплює не стільки «об'єкт», скільки власні переживання, пов'язані з ним. Тому не можна насміхатися з дитини з приводу її закоханості, а також розповідати про це іншим.

Дружба юнака і дівчини часто є лише завуальованою назвою кохання, що зароджується між ними. Розуміючи, що юність — це вік, коли хочеться всюди встигнути, все перевірити, щоб не запізнитися, батьки у багатьох сім'ях вирішують питання статевого виховання просто — кохання забороняють. Тоді воно приховується від дорослих, а це часом призводить саме до того сумного фіналу, через боязнь якого кохання забороняли.

Необхідно відмітити, що неправильне уявлення про кохання у дитини виникає внаслідок недомовок дорослих, їх небажання говорити на цю тему, а також під впливом однолітків, які вважають кохання чимось нечистим, про що можна говорити лише пошепки.

У школі вчителі найчастіше говорять лише про кохання літературних героїв, а юнаків хвилює сучасне вирішення цієї проблеми. Вони чекають щирої відповіді на свої запитання.

Розібратись у першому, а тому часом складному коханні юнакам повинні перш за все допомогти батьки. Та даючи поради, вони мають робити це тактовно, щоб не заподіяти шкоди безцеремонним втручанням.

Дівчині треба розповісти про такі поняття, як дівоча честь і гідність. Не зайвим буде нагадати, що дівчина повинна себе тримати обережніше у вирішенні питань кохання та статевої близькості.

Завдання батька довести юнакові, що він повинен бути захисником та опорою дівчині у коханні, що його гідність несумісна з тим, щоб порушити чиєсь щастя, мрію, радість, надію.

Бажано, щоб ці, як інколи кажуть, «прописні» істини юнак чи дівчина зрозуміли якомога раніше і щоб вони перетворились у їх внутрішнє переконання.

МАКСИМАЛІЗМ ЮНАЦЬКИЙ — це властивість юнацького віку, що виражається у підвищених вимогах до людей. навколишньої дійсності та ін., іноді доведених до крайнощів.

Маючи високий рівень фізичного та інтелектуального розвитку, знаходячись на порозі самостійного життя, юнаки та дівчата вважають себе цілком дорослими. Період ранньої юності, як стверджують психологи,— це вік кипучої енергії, ентузіазму, романтичності.

У юнацькому віці звичайно формується ідеал, що вміщує в собі найкращі якості людства. З позицій цього ідеалу старшокласники нерідко сприймають і оцінюють себе і оточуючих. Маючи достатні знання, але порівняно невеликий життєвий досвід, вони не завжди можуть правильно співвіднести свої завищені претензії з реальними можливостями, в результаті чого і впадають у максималізм. Стикаючись в реальному житті з тим, що не відповідає їх ідеальним уявленням, юнаки та дівчата іноді дуже різко реагують на ці розходження.

М.ю. найчастіше проявляється в дружбі, любові, у ставленні до себе, до батьків. У принципі це явище для юнацтва потрібно вважати природним і позитивним. Воно стимулює прагнення до ідеалу, мобілізує енергію, сприяє формуванню активної громадянської позиції, вихованню принциповості, критичного ставлення до дій і вчинків.

Невідповідність реального ідеальному, неминучі життєві труднощі іноді викликають розчарування у молодих людей. Завдання батьків, старших — тактовно роз'яснювати, що в житті все складніше, ніж в ідеальній уяві, що невдачі та труднощі повинні викликати прагнення подолати їх. Важливо, щоб вимогливість юнаків і дівчат поєднувалася з бажанням допомагати іншим, з активною участю у вдосконаленні дійсності.

МАЛЮВАННЯ ДИТЯЧЕ — важлива ланка в системі загального розвитку дитини, її художньої освіти і естетичного виховання. Дитячі малюнки — це відображення навколишнього світу, схематичне виділення найсуттєвішого у предметах, емоційне ставлення до інших людей, явищ природи. У процесі малювання розвивається сприйняття як психічна функція, образне і логічне мислення, творче уявлення, інтерес до мистецтва та художньої діяльності, фантазія, формується естетичне ставлення дітей до предметів і явищ дійсності, виховується художній смак. На заняттях малювання діти набувають умінь бачити прекрасне в людських взаєминах, праці, природі, мистецтві, в доступних формах втілювати і утверджувати його.

Батькам необхідно створити умови для занять малюванням в сім'ї: придбати необхідні матеріали (кольорові олівці, фарби, папір), обладнати місце, виділяти час, допомагати своїми корисними порадами, оцінювати роботи і дбати про їх зберігання у спеціальній папці.

Поряд з організацією практичної діяльності слід знайомити дітей з образотворчим мистецтвом, кінофільмами, діафільмами.

МИЛОСЕРДЯ — співчутлива і діяльна любов, виражена в готовності надати допомогу кожному, хто її потребує.

Спільним для всіх тлумачень є визначення сутності М. як співчуття, жалості до страждених і нужденних.

Люди, що володіють цією якістю, мають такі моральні риси, як чуйність, добродушність, доброта, доброзичливість, м'якосердість, терпимість, великодушність, щедрість, безкорисливість, щирість, шляхетність, порядність, почуття честі, совісті, обов'язку, відповідальності. Діяльний прояв цих рис визначається як уважне ставлення до інших, турбота про них, ввічливість, шанобливість, тактовність, люб'язність, чемність, делікатність.

Основний метод виховання М.—приклад дорослих.

Виховуючи дитину, батьки перш за все повинні виходити з того, що людина завжди має бути особливо терпимою до інших, готовою і здатною співчувати і прощати, розуміти й допомагати. Слід пам'ятати, що досягнення позитивних результатів у такому вихованні дитини буде можливим тоді, коли джерелом зазначених вище моральних рис стануть її потреби, інтереси, почуття, ціннісні орієнтації.

Див. також: Поведінка моральна.

МИСЛЕННЯ — психічний процес узагальненого і опосередкованого відображення навколишньої дійсності в ході аналізу, синтезу та інших операцій. Мислення як вища форма відображення цікавила і цікавить вчених різних епох і різних напрямів: філософів, фізіологів, педагогів. Важливою ця категорія є і для батьків, які хочуть, щоб їхня дитина навчилася міркувати і була освіченою людиною. М. спирається на чуттєве пізнання — відчуття, сприймання, пам'ять. Але виникає воно тоді, коли перед людиною постає певне завдання чи проблема. У дитини М. з'являється тоді, коли вона починає аналізувати, порівнювати, узагальнювати. Тобто, сам процес М. сприяє розв'язанню життєвих завдань і тому розглядається як найважливіша людська діяльність, яка дозволяє змінювати навколишній світ.

Розв'язання творчого завдання, як правило, проходить чотири етапи: виникнення проблеми, побудова різних гіпотез, самий процес і його перевірка. Аналізуючи і порівнюючи окремі спостереження, спираючись на результати минулого досвіду, людина в процесі М. знаходить загальне в окремих об'єктах. Абстрагування загального дозволяє об'єднати ці об'єкти в різні системи знань і таким чином відтворити навколишню дійсність не тільки в образній, але і в словесній формі.

Опосередкований і узагальнений характер М. дає людині можливість пізнавати не тільки явища, але і їх суть, встановлювати

різні зв'язки і відносини, що, в свою чергу, сприяє розкриттю об'єктивних закономірностей.

М. людини завжди має цілеспрямований, довільний характер, оскільки воно спрямоване на розв'язання певного завдання, є відповіддю на питання, що виникають у свідомості.

Психологія класифікує якості розуму особистості, що проявляються при розв'язанні завдань. Це — самостійність, критичність, гнучкість, спонтанність, широта, логічність, глибина. Формуються вони в ході навчання за умови, коли воно побудоване так, щоб в процесі засвоєння системи знань виникали певні способи, прийоми, методи розумової діяльності. Тільки оволодіваючи системою розумових дій, людина дістає можливість самостійно набувати нові знання.

Розрізняють такі види мислення: наочно-дійове, наочно-образне, словесно-логічне (як послідовні стадії онтогенезу). Виділяють також М. теоретичне, практичне і емпіричне, логічне (аналітичне) і інтуїтивне, реалістичне і аутистичне (зв'язане з відходом від дійсності у внутрішні переживання), продуктивне і репродуктивне.

Батькам необхідно зважати на те, що природні можливості розвитку М. дитини реалізуються в процесі її взаємодії із зовнішнім світом. Вона не тільки на власному досвіді пізнає цей світ і навчається діяти в ньому, а й засвоює розумовий досвід людства.

Перше найелементарніше наочно-дійове М. виникає у дитини на основі сприймання предметів і практичного діяння з ними (1—3 роки). У дошкільному віці (3—6 років) М. підноситься на новий ступінь розвитку. Воно стає наочно-образним. Дитина вже мислить, спираючись на уявлення (образи предметів).

Досягнення в розвитку М. дітей залежить не просто від їх віку, а й від того, як організується й спрямовується їх пізнавальна діяльність у кожному віці. Доведено, що спеціальним навчанням можна значно підвищити рівень розвитку у них розумових дій, суджень, міркувань і умовиводів. Це має важливе значення для їх підготовки до навчання в школі. З його початком змінюється зміст діяльності дитини, що приводить і до дальшого розвитку її М. Поряд з наочно-дійовим і наочно-образним у неї виникає і розвивається теоретичне М., яке дає можливість розуміти і засвоювати абстрактні поняття. М. розвивається у різних видах діяльності учнів. Провідну роль відіграє тут навчання. Але багато що залежить від його змісту і методів. Навчання більше сприяє розвитку М. учнів, якщо вони не просто запам'ятовують готові істини, а задумуються над ними. Тому батькам необхідно формувати у дітей цю якість.

У всі вікові періоди слід розвивати допитливість дитини, уваж-

но ставитись до її запитань, спонукати її творче самостійне М.

Хорошою школою розвитку М. дитини в сім'ї є загадки, головоломки, завдання на кмітливість, гра в шахи, шашки, гумор (як тонке спостереження комічного у житті), обговорення проблем суспільного життя, художньої літератури, фільмів, тощо.

МІМІКА — один з оптико-кінетичних засобів невербальної комунікації, який проявляється у виразних рухах м'язів обличчя і є формою вияву людиною своїх почуттів. У театрі — важливий елемент акторського мистецтва.

М. формується в процесі спілкування людей, сприймання ними виразних рухів один одного, наслідування їх. При цьому виникає різноманітність виразів обличчя, посмішок, поглядів, жестів, поз і т. д., якими люди у своїх взаєминах виявляють свої почуття. Великою різноманітністю засобів характеризується вокальна М., у якій через зміну інтенсивності голосу, його висоти, швидкості, тембру, наголосів виявляються різноманітні емоції людини — радість, задоволення, здивування, побоювання, непевність, вагання, страх, гнів, ніжність тощо.

Уміння керувати голосом, виразами обличчя, мистецтво погляду, повороту — все це необхідні моменти педагогічної майстерності. Дитина з народження засвоює ту М., яка переважає на обличчі близьких їй людей, відтворює інтонації їх голосу. Для виховання позитивних почуттів у дитини, в тому числі шляхом формування відповідної М., дуже важливе значення має емоційний клімат, який панує у сім'ї.

МІЩАНСТВО — життєва позиція людини, що виражається в обмеженні кола її інтересів і діяльності, піклуванні про особисте благополуччя. Оскільки уявлення про благополуччя міняються, змінюється і суть міщанства.

Основними рисами міщанина є відхід від громадських проблем, нездатність співпереживати іншій людині, страх перед усім новим, надмірне захоплення матеріальними цінностями.

Міщанська позиція у людини формується непомітно і дуже рано. Батьки, котрі зводять інтереси дитини до вузькоособистих, матеріальних, несвідомо виховують майбутнього міщанина. Така дитина стає егоїстичною. Вона нездатна любити, піклуватися про батьків, зраджує їх.

М. негативно діє на людину. Дбаючи лише про своє благополуччя, про особисті матеріальні блага, вона втрачає можливість спілкуватися з іншими людьми, замикається у собі. Тому дуже важливо, виховуючи дитину, не прищеплювати їй звичок, що призводять до міщанства.

Див. також: Мотив. Потреби. Ціннісні орієнтації.

МОВА — це система знаків, які служать засобом людського спілкування, розумової діяльності, відбиття самосвідомості, особистості, передачі суспільно-історичного досвіду з покоління в по-

коління, збереження інформації. М. існує і реалізується через мовлення. Виникає воно у дітей на певному етапі їх розвитку. Перші довільні звуки з'являються у немовляти в двомісячному віці. Це так зване «гуління». З чотирьох місяців до «гуління» додаються звуки, які нагадують склади. Цей момент дуже важливий, бо хоч малюк ще не вимовляє слова, не розуміє їх значення, але у нього іде накопичення словникового запасу.

Наступний етап, який починається з одного року,— це вимовляння окремих слів, а потім і речень, які складаються з двох-трьох слів. В цей час М. дитини ще не досконала і зрозуміла у більшості випадків тільки близьким людям. Тому доцільно її всіляко розвивати. Розмовляти з дитиною треба звичайними словами, щоб привчати її до цього.

Слід також пам'ятати, що М. зв'язана з мисленням та іншими пізнавальними процесами — сприйманням, пам'яттю, уявою. Тому необхідно звернути увагу на те, щоб серед іграшок дитини були пірамідки, мозаїки, конструктори, головоломки і т. д. У спілкуванні з трирічними дітьми слід використовувати діалоги.

Формуючи М. дитини, корисно вчити її переказувати казки, вірші, переглядати діафільми.

Дефекти вимови окремих звуків зникають, як правило, до п'яти років. Якщо ж формування звукової сторони запізнюється, необхідно показати дитину логопеду і звернути серйозну увагу на виконання його рекомендацій. Бо повністю сформована розмовна М.— одна з важливих умов успішного навчання дитини в школі.

Необхідно пам'ятати, що культура мови формується в першу чергу в сім'ї. Тому батьки повинні стежити за своєю мовою і не використовувати жаргонних, вульгарних та інших слів, які її засмічують.

Засвоєння грамоти, оволодіння навичками самостійного читання літературних творів різних жанрів розширює і збагачує словниковий запас дитини. У цьому відношенні особливу користь приносить залучення дітей до читання творів художньої літератури, спільне обговорення їх змісту, виразних засобів, які використовує автор.

МОДА — короткострокова форма масової поведінки, що виникає під впливом панівних у певний період і в певному суспільстві настроїв, смаків, захоплень. Зміна М. обумовлена потребами людей в оновленні побутових речей у відповідності із змінними побутовими і естетичними вимогами.

М. виникає як певний тип поведінки і стилю життя людини, хоч наслідування їй розпочинається, як правило, із сприйняття речей, предметів, манер, тобто модних «знаків». Будучи одним із

засобів людського спілкування, М. доповнює традиції та звичаї і охороняється силою громадської думки.

Сприйнятливість до М. і характер наслідування їй залежить від рівня свідомості і культури людини, від її самостійності, морального і естетичного розвитку.

Часто на основі суджень про М. між батьками і дітьми можуть виникати розбіжності. Батьки іноді докоряють дітям у надмірному, на їх думку, копіюванні М. Але заборонити М. не можна. Вона є суспільним явищем і тісно поєднана з соціально-економічними та культурними умовами і способом життя.

Проте слід формувати у дітей смак, творче ставлення до М., що сприяє не тільки індивідуалізації зовнішності, але й помірності витрат на одяг.

Див. також: Естетичне виховання дітей в сім'ї. Матеріальна забезпеченість сім'ї та виховання. Міщанство. Сімейний бюджет.

МОРАЛІЗУВАННЯ — оцінка громадських явищ, поведінки окремих людей, колективів і груп не з об'єктивної точки зору, а за допомогою виключно моральних уявлень, до того ж достатньо абстрактних, ідеалізованих.

Прагнення до М. знижує можливості вихователів пізнати суть вчинків тих, хто став об'єктом виховання, а вони, в свою чергу, обезцінюють моральні норми і принципи.

Наприклад, хлопчик прийшов з вулиці в брудному одязі. Батьки, не поцікавившись причиною чи не зрозумівши суть ситуації, починають лаяти його, говорячи, що порядні люди бережуть свій одяг, поважають тих, хто його виготовив. Але до цих повчань хлопчик залишається байдужим, тому що він забруднив одяг, захищаючи свою однокласницю. Тут ми зіткнулися з типовим М., виховний ефект якого дорівнює нулю.

М. лежить в основі такої поширеної помилки сімейного виховання, як зловживання словесними формами впливу на дитину. Звичайно, без такого впливу обійтися не можна. Адже слово розуміння, похвала, слово роз'яснення, мотивованого осудження — найсильніші засоби формування поглядів і переконань дітей і підлітків. Однак у розмові з дитиною треба уважно вислухати її, ретельно зважити все, що вона скаже, і лише тоді, якщо виникне потреба, висловити невдоволення тим чи іншим її вчинком.

МОТИВ — це спонукання діяльності людини. У ролі М. можуть виступати потреби та інтереси, потяги та емоції, установки та ідеали.

Якщо мета визначає, на що спрямована діяльність, то мотив розкриває, в ім'я чого здійснюється вчинок. У багатьох випадках М. збігається з метою, і тоді особистість не відчуває муки совісті. Якщо ж цього не трапляється, то у людини йде внутрішня боротьба, особливо, коли вона має можливість вибрати той чи

інший вчинок або дію. У цьому разі проявляється М., який відіграє домінуючу роль у поведінці і дає можливість зрозуміти вчинок.

М. може бути предметом або процесом (наприклад, М. ігрової діяльності дитини — сама гра). Він формується на основі потреб, забезпечує їх задоволення. М. і дію слід розглядати в єдності, взаємозв'язку, де визначальним моментом виступають вчинки людей.

Батьки повинні знати, що від них залежить, наскільки адекватними будуть М. у їхньої дитини. Сама по собі потреба не визначає однозначно того М., який буде її спонукати і задовольняти. Наприклад, пізнавальна потреба може задовольнятися переглядом телепередач або ж читанням книжок; потреба в спілкуванні може бути викликана і позитивними, і такими небажаними мотивами, як вживання спиртного чи наркотиків.

М. може формуватися на несвідомому задоволенні потреб. Але у психічно зрілої особистості він з'являється найчастіше в результаті свідомої діяльності: ціннісних орієнтацій, ідеалів, переконань, світогляду, почуттів, інтересів.

МУЖНІСТЬ — сукупність найбільш значимих моральних якостей, форм поведінки особистості, що проявляються в різних сферах її життєдіяльності. Загальними якостями можуть володіти люди незалежно від статі, а специфічні — притаманні лише чоловікам і пов'язані з їх взаємовідносинами з жінками у суспільстві та в сім'ї.

Виділяють «традиційну» і «сучасну» модель мужності.

Зміст першої моделі втілює в собі розуміння М. як специфіки діяльності особистості. Це — енергійність, діловитість, владність, впевненість, потреба в досягненні мети, прагнення до суперництва, а також сміливість, спритність, воля, сила (як фізична, так і моральна), емоційна стриманість, раціональність мислення.

Друга модель М. відповідає характеру шлюбно-сімейних відносин, що змінилися, новому, так званому «егалітарному» типу сім'ї, де права і обов'язки чоловіка і дружини є однаковими. Так, вони обоє рівною мірою повинні займатися вихованням дітей. Проте при цьому треба виходити з особливостей розвитку і призначення хлопчиків і дівчаток. Хлопчикам необхідно прищеплювати такі якості, як рішучість, витримка, наполегливість, відповідальність і працьовитість.

Порівняно рідко при характеристиці чоловіків хлопчики вживають таку якість, як «відповідальність». Тим часом відповідальність — це не тільки знання своїх обов'язків щодо суспільства, колективу, близьких людей, але й готовність здійснювати їх у повсякденному житті. Це показник моральної вихованості.

МУЗИКА В СІМ'І. Практично у всіх людей знайомство з музичним мистецтвом — піснею, танцем, грою на інструменті — розпочинається в сім'ї. Із покоління в покоління передається музичний фольклор. Ще немовлятами, почувши колискову, діти, коли підростуть, самі почнуть наспівувати її, а також веснянки, колядки та ін.

Домашні заняття музикою необхідні сім'ї не для того, щоб виховати музиканта. Музикант — це покликання. Справа в тому, що жоден з видів мистецтва не може так підвищувати культуру людського почуття, так збагачувати людське сприймання, як музика.

Найкраще привчати дитину до музики не з пелюшок, а навіть... до пелюшок. Якщо у присутності майбутньої матері звучить гарна музика і, що дуже важливо, різноманітна,— то це вже добре.

Слід відзначити, що поняття «гарна музика» дуже широке. У кожної людини свої уподобання. Це слід мати на увазі при прослухованні музики в сім'ї. Проте деякою мірою дитині можна прищепити смак до такої музики, яка приносить справжню насолоду. І починати необхідно, безумовно, з класичної музики. Але поряд з тим треба приділяти увагу і новій музиці. Варто практикувати розмови стосовно музики та її значення у житті людини.

Звичайно, батьки, котрі захочуть зробити музику частинкою свого сімейного побуту, обов'язково зустрінуться з труднощами, якщо у них немає ніякої підготовки в цій галузі. Однак це можна подолати і разом з дитиною відчутти радість від такого проведення часу.

Див. також: Естетичне виховання дітей в сім'ї. Нахили. Покликання. Школа музична.

МУЗЕЙ ШКІЛЬНИ — один з видів позаурочної діяльності школярів, що полягає у збиранні, обліку, зберіганні, використанні у навчально-виховній роботі пам'яток історії, культури і природи. Нині існує багато М.ш. різного профілю: історичні (історії міста, села, школи, етнографічні, археологічні, трудової, бойової слави та ін.), комплексні краєзнавчі, природничо-наукові (географічні, охорони природи і т. п.), літературні, художні, театральні тощо.

Основне завдання М.ш.— удосконалення навчально-виховної роботи в школі; охорона пам'яток історії, культури; природи; проведення культурно-просвітницької роботи як серед учнів, їх батьків, так і серед усього місцевого населення.

Робота М.ш. сприяє розвитку творчої самодіяльності, громадської активності школярів, поглиблює пізнання ними свого краю, історії країни, розширює їх пізнавальні інтереси і розвиває здіб-

ності. Робота М.ш. організовується на основі самоврядування. Керує цією роботою рада, до складу якої входять учні, вчителі, батьки, представники громадськості. Рада вирішує основні питання діяльності музею: розглядає і затверджує плани роботи, тематико-експозиційні плани, організовує роботу пошукових груп, навчання активу, підготовку екскурсіводів і лекторів.

Певну допомогу у створенні і роботі М.ш.— організації походів, експедицій, екскурсій з метою пошуку і збирання матеріалів, в оформленні експозиції, в підготовці екскурсіводів, лекторів, та ін.— можуть надати батьки.

НАВИЧКИ — одна з форм оволодіння діяльністю (поряд зі знаннями та уміннями), відпрацьована шляхом повторення дії, що виконується з належною точністю та досконалістю і характеризується відсутністю поелементної свідомої регуляції та контролю. Перетворення свідомо виконуваної дії у Н. дає можливість звільнити свідомість для виконання складніших завдань діяльності. Розрізняють чотири основні види Н.: рухові, сенсорні, розумові та Н. поведінки.

Раніше утворені Н. можуть сприяти виробленню нових або, навпаки, затримувати, утруднювати цей процес. Позитивний вплив раніше утворених Н. на формування нових називається переносом, а негативний, гальмівний вплив раніше вироблених Н. на процес утворення нових називається інтерференцією.

Н. починають формуватися у дитини з перших днів життя. У зв'язку з тим, що основним механізмом їх формування є вправлення рухів, треба особливу увагу звертати на доцільне створення необхідних умов для їх координації, сенсорних та перцептивних дій, мовлення дитини. Особливо важлива роль дорослих у формуванні в дитини Н. поведінки. Сформувати нові Н. легше, ніж перебудовувати невірно вироблені. Для успішного формування необхідної Н. дуже важливо, щоб дитина з розумінням ставилася до неї, а цьому сприяє позитивна оцінка дорослими її досягнень в цьому напрямі.

Сформовані в дитини Н. (координація пальців рук, малювання, письмо, ліплення, робота з найпростішими трудовими інструментами, усне мовлення, читання та ін.) є важливим показником її психологічної готовності до шкільного навчання. Але значну увагу слід звертати і на формування в дитини Н. спілкування з дорослими та ровесниками.

НАВІЮВАНІСТЬ (СУГЕСТИВНІСТЬ) — ступінь сприйнятливості дитини до навіювання. Розрізняють чотири групи дітей за ступенем їх навіюваності: а) гіперсугестивних (з надзвичайно високою Н.); б) сугестивних (з середньою Н.); в) гіпосугестивних (зі слабкою Н.); г) асугестивних (які не піддаються або майже

не піддаються навіюванню). Кожній дитині властива суб'єктивна установка на підкорення словесному чи поведінковому навіюванню. Одним з основних чинників, що дозволяють дитині протидіяти навіюванню, а отже, і ослабляти її Н., є її критичність.

Високий Н. дитини сприяють такі її особистісні якості, як: почуття власної неповноцінності і негативна самооцінка, покірність і сором'язливість, невпевненість у собі, тривожність, вразливість і т. п. До ситуативних факторів формування високої Н. дитини перш за все належать: її загальний психофізичний стан, її недостатня ерудиція з питань, які обговорюються, нагальність у прийнятті рішення, психологічна заразливість станом інших людей тощо.

Не можна однозначно говорити про те, який рівень Н. дитини є кращим: високий чи низький. В одних випадках переваги матиме дитина з високою Н., в інших — з низькою. Так, слово вчителя сильно вплине на дитину з високою Н., але так само сильно на неї вплине і негативний вчинок ровесників чи дорослих.

Особливості Н. різних груп дітей враховуються і використовуються спеціалістами з психотерапії та сугестопедагогіки. Використання прийомів та методів сугестотерапії та сугестопедагогіки повинно бути добре психологічно обгрунтованим, а відповідні фахівці мати дуже високу кваліфікацію.

Див. також: Навіювання (сугестія).

Радимо прочитати: Слободяник А. П. Психотерапия, внушение, гипноз. К., 1966.

НАВИЮВАННЯ (СУГЕСТІЯ) — це форма спілкування, при якій об'єкт мимовільно і несвідомо піддається впливу суб'єкта, виконуючи його завдання, тобто — провокування в свідомості людини уявлення про настання певної дії, явища, а також один з прийомів психологічного впливу на людину (поряд з переконанням, санкціями, авторитетом, прикладом, психологічним зараженням і т. п.), який, з одного боку, базується на вірі, а з іншого, — на знятті критичності. Метою Н. є зміна установок, вчинків і ціннісних орієнтацій. Засвоєні в стані навіювання зразки поведінки та дії, змінені установки дуже важко піддаються критичному аналізу і виправленню.

У сучасній психології та медицині існують різні класифікації видів Н. Так, розрізняють гетеросугестію (вплив з боку інших людей) і аутосугестію (самонавіювання), вербальне (словесне) і невербальне Н., пряме і непряме, довільне і мимовільне, Н. в природному сні, в гіпнозі, постгіпнотичне.

На механізмі Н. базується багато вчинків та дій дітей. Це і вплив дворової компанії, і необережно зронені слова вчителя, і дія батьків, і тиск дитячої групи, і вплив засобів масової інфор-

мації. Водночас Н.— це і зворотний засіб психологічного впливу дитини на інших людей, на свою групу.

У сімейному вихованні навіювання як різновид впливу має дуже велике значення, бо дітям значною мірою властива здатність до його сприймання, вони легко переймаються певними настроями, бажаннями, почуттями. Це пов'язано не тільки з довірливістю, відсутністю життєвого досвіду, а й з особливостями психіки дітей. У них логічне мислення менш розвинене, ніж уява. Діти мислять образами. Це особливо яскраво простежується під час слухання ними казок. Якщо дитина вже знає, що Вовк, Змій, Баба Яга — це зло, жорстокість, підступ, то сама тільки назва героя, вимовлена дорослими з загрозливою інтонацією, викликає у неї страх.

Деякі батьки, прагнучи справитись з непосидючими, надміру жвавими, неслухняними дітьми, використовують здатність до Н., щоб залякати їх Дідом з мішком, Вовком, які заберуть поганого хлопчика чи дівчинку. Результат — миттєве досягнення цілі (дитина пришикла) і травмування її психіки. Виникають нічні страхи, сняться жахливі сни, дитина боїться одна залишатись у кімнаті, лякається темряви, можуть з'явитися і хвороби (заїкання, енурез).

Проте Н. може бути й заохочуючим. Якщо дорослий хвалить, підтримує дитину навіть тоді, коли у неї нічого не виходить, то він навіює їй впевненість у своїх силах, готовність виявити наполегливість, справитись із труднощами. Дитині легко нав'язати відчуття того, що вона сильна, впевнена, смілива.

Іноді батьки невміло користуються прийомом Н. і виховують, самі того не розуміючи, негативні риси у дитини. Коли постійно говорити їй, що вона ледар, бруднуля, неслухняна, погана дитина, то можна бути певним, що вона так і сприйматиме себе: «я — ледар», «я — погана», легко з цим змирившись. Н. позитивної оцінки так само перетворюється в самооцінку, але пробуджує у дитини вже добрі почуття. Якщо запропонуєш їй поділитися з кимось, скажімо, цукерками, наголосивши на тому, що вона хороша, дитина так і зробить.

Але і тут треба знати міру. Позитивне Н. не може бути єдиним видом впливу, оскільки вихована таким чином психіка виявиться неповноцінною і легко підпадатиме під будь-який вплив. Така людина не має своєї думки і легко стає конформістом.

Див. також: Навіюваність (сугестивність).

Радимо прочитати: Слободяник А. П. Психотерапія, внушення, гипноз. К., 1966.

НАВЧАННЯ ВЕЧІРНЕ — одна із форм навчання молоді і дорослих без відриву від трудової діяльності. В Україні Н.в., як і заочне, є органічною частиною загальної системи народної освіти і дає можливість всім бажаючим здобувати як загальну середню, так і спеціальну середню та вищу освіту.

Однією із ланок у системі безперервної освіти, яка забезпечує реальну можливість усім бажаючим здобути загальну середню освіту і створює основу для дальшої освіти і самоосвіти, професійної підготовки і підвищення кваліфікації, зростання загальної культури, є вечірня (змінна) середня загальноосвітня школа.

Вечірня школа — це заклад з очною і заочною та індивідуальною формами навчання. Залежно від потреб регіону створюються вечірні школи другого ступеня — основна школа (5—9 класи, термін навчання 5 років) і третього ступеня — старша школа (10—12 класи, термін навчання 3 роки).

Особам, які вступають до вечірньої школи, необхідно подати заяву, свідоцтво про неповну середню освіту або відомості про оцінки зі школи; академічну довідку із середніх спеціальних навчальних закладів; таблиць про успішність із профтехучилища із зазначенням кількості годин, за яких були прослухані загальноосвітні предмети. Якщо у вступника відсутній документ про освіту, школа може перевірити його знання і за результатами перевірки зарахувати до відповідного класу. Прийом заяв до вечірньої школи та зарахування проводяться, як правило, на початку навчального року.

Дати початку і закінчення навчального року, термін проведення екзаменів за ступенями шкіл та їх випуску визначаються Міністерством освіти України. Тривалість навчального року — не менше 36 тижнів. Канікул протягом навчального року — не менше 10 днів, влітку — 8 тижнів. При сесійному режимі організації занять заочного навчання час проведення сесій визначається адміністрацією або радою школи з урахуванням конкретних умов і узгодженням з керівниками підприємств, установ, організацій, де працюють учні.

Рада вечірньої школи (виробничо-педагогічна комісія) встановлює режим її роботи, тривалість навчального тижня в межах кількості годин, передбачених навчальним планом на проведення уроків, групових та індивідуальних консультацій і заліків. Щоденна кількість і послідовність навчальних занять визначається розкладом, затвердженим дирекцією школи.

Для бажаючих підвищити загальноосвітній рівень вечірня школа може організувати госпрозрахункові курси поліпшення якості знань, підготовки до прискороеного засвоєння навчальних програм за курс неповної середньої чи середньої школи.

За наявності потрібних умов загальноосвітня підготовка у вечірній школі може поєднуватися з професійним навчанням і підвищенням кваліфікації. Учні мають право вибирати профілі і форми навчання, що існують у даній школі, користуватися екстерном.

Випускникам школи другого ступеня видається свідоцтво про закінчення основної школи. Випускникам школи третього ступе-

ня — атестат про середню освіту. Учні, які не засвоїли один — три предмети, можуть за ухвалою педагогічної ради випускатися зі школи із записом з цих предметів у свідоцтві чи атестаті «про-слухав(ла)». Їм дозволяється через рік скласти екзамен з цих предметів екстерном у встановленому порядку.

Обравши Н.в., батьки повинні створювати відповідні умови дітям (харчування, роботи, відпочинку), оскільки одночасна праця і навчання дуже виснажливі для молодого організму.

НАПОЛЕГЛИВІСТЬ — вольова риса особистості, яка виявляється в її вмінні мобілізувати свої можливості для тривалої боротьби з труднощами. Н. базується на ясному баченні мети, усвідомленні її правильності. Протилежною якістю є поступливість.

Н. розвивається у дитини на основі її виховання (і в першу чергу вольового виховання), починаючи з раннього віку. Вже предметно-маніпулятивна діяльність дитини формує у неї вміння доводити до кінця посильні завдання. Розвиток гри в дошкільників, особливо сюжетно-рольової та гри за правилами, веде до формування у них готовності докласти зусиль, щоб підпорядкувати свою поведінку майбутньому результату. Ще більшої Н. дитини вимагає навчальна діяльність. У підлітків прояви Н. пов'язані з моральною спрямованістю, що зумовлено типовими для їх віку видами провідної діяльності — особистим спілкуванням, навчально-професійною роботою.

При організації виховання і самовиховання Н. доцільно враховувати, що слід привчати дитину доводити будь-яку справу до кінця; пояснювати їй значення того, що треба зробити; формувати у неї вміння протидіяти відволікаючим чинникам та обставинам; турбуватися про появу бажання наслідувати вольові якості дорослих; привчати до регулярної та систематичної праці і подолання своїх недоліків.

Див. також: Воля. Самовиховання. Характер.

Радимо прочитати: Рувинский Л. И., Хохлов С. И. Как воспитать волю и характер. М., 1986. Селиванов В. И. Воля и ее воспитание. М., 1976.

НАРОДЖУВАНІСТЬ — явище суспільного життя, яке характеризує приріст населення. У різних країнах світу, навіть у різних регіонах однієї країни народжуваність різна. Вона залежить від багатьох причин: соціально-економічних умов життя, морально-етичних, культурних норм та традицій народу, кількості жінок, що перебувають у шлюбі, особистих обставин та ставлення до дітей.

У всіх класових докапіталістичних формаціях рівень Н. був природний або визначався кількістю жінок різного віку, які

перебували у шлюбі. Тоді був поширений тип багатодітної сім'ї. Багатодітність заохочувалась соціальною і культурною традиціями, які відображали економічні умови.

На сьогоднішній день у всіх розвинених країнах склався малодітний тип сім'ї. Зниження Н. свідчить про те, що люди дістали можливість за власним розсудом вирішувати про кількість дітей у сім'ї, виявляючи тим самим відповідальність за їх долю і регулюючи задоволення особистих потреб.

Знизився рівень Н. й в Україні, що пов'язується як з переліченими причинами, так і з погіршенням економічного становища та важкими екологічними умовами, в яких проживає населення. Це зумовлює «старіння» народу, домінування в його структурі людей похилого віку. Таке явище є негативним, оскільки не забезпечується поновлення трудових ресурсів. Крім того, це ще й проблема нереалізованих в нащадках потенцій особистості, коли двоє молодих людей відтворюють одне життя. Адже переважають сім'ї саме однодітні. Багато батьків уже в середньому віці залишаються самотніми, бо єдиний син чи дочка покидають сім'ю. Та й сама дитина, яка виростає без брата чи сестри, обділена багатьма почуттями.

Кожна держава здійснює свою демографічну політику, спрямовану на регулювання Н. Демографічна політика України спрямована на підвищення Н. Це і пільги матерям, які народили, і матерям, які самі виховують дітей, і розширення сфери соціальних послуг (ясла, садки, позашкільні заклади). Але ці заходи мусять ще досягти рівня розвинених європейських країн, тоді демографічні проблеми України будуть вирішені.

НАСЛІДУВАННЯ — це особлива форма поведінки дитини, яка полягає у відтворенні нею рухів, дій, мовлення і вчинків інших людей. Н. може здійснюватися як мимовільно, так і довільно, як усвідомлено, так і несвідомо.

Фізіологічною основою для формування у дитини здатності до Н. є надзвичайна пластичність людського мозку, як одна з найважливіших його особливостей. Якщо у тварин досягнутий рівень поведінки передається шляхом біологічного Н., то у людей поведінка і діяльність передаються шляхом соціального наслідування.

Н. у дітей (особливо після раннього дитинства) здійснюється не простим копіюванням поведінки і діяльності людей, що їх оточують, а трансформацією, «примірянням» до своїх власних особистісних якостей.

Слід враховувати різні потреби в Н. у дітей різних вікових груп. Так, віковою психологією встановлено, що Н. у немовляти стимулюється потребою встановити безпосередньо-емоційний контакт, в ранньому дитинстві — потребою оволодіти предметно-маніпуляційною діяльністю, в дошкільному віці — потребою зрозу-

міти суть людської діяльності, в підлітковому віці — потребою йти за своїм ідеалом.

З віком у дитини зростає самостійність, активність і критичність при Н. поведінки і діяльності дорослих, своїх ровесників. Некритичне Н. негативних зразків поведінки, сліпе копіювання поведінки інших може бути викликане підвищеною навіюваністю дітей, їх конформізмом.

Див. також: Навіювання (сугестія).

Радимо прочитати: Мухина В. С. Психологія дошкільника. М., 1975.

НАСТРІЙ — плавний, але стійкий вияв почуттів в особистості або групи. Н. має дві основні характеристики: а) емоційний тон реакцій (позитивний чи негативний); б) динамізм свого перебігу. Н. впливає не лише на перебіг психічних процесів, а й на фізичний стан людини, її працездатність. Він може протікати в диференційованій формі, коли чітко усвідомлюється його модальність (радість чи смуток, спадання чи піднесення), і в невичлененій формі (поганий чи гарний Н.). Н. може передаватися від однієї людини до іншої через механізм психологічного зараження.

На домінуючий у дитини Н. можуть впливати її характерологічні особливості (наприклад, мрійливість, схильність до фантазерства, вигадок), властивий їй тип темпераменту, сформованість у неї емоційної культури, особливості її спілкування та мовлення тощо. Особливо негативно впливають на настрої дітей часті конфлікти в сім'ї чи дитячому колективі, необгрунтована зміна ставлення дорослих до дитини.

Важливим фактором формування в дитини домінуючого позитивного настрою є послідовне привчання її до подолання труднощів, до виправлення недоліків свого характеру. На стійкість і тривалість збереження рівного позитивного настрою значною мірою впливає вольова регуляція дитиною своєї поведінки, самовдосконалення, особливо в підлітковому віці. На формування ряду стійких недоліків Н. конкретних дітей можуть впливати їх часта афективна поведінка, акцентуації характеру, наявність психопатичних рис тощо.

Див. також: Неврози шкільні. Почуття.

Радимо прочитати: Никифоров А. С. Эмоции в нашей жизни. М., 1978. Якобсон П. М. Эмоциональная жизнь школьника. М., 1966.

НАУЧУВАНІСТЬ ЗАГАЛЬНА — система інтелектуальних властивостей особистості, якостей розуму, що формуються і від яких залежить продуктивність навчальної діяльності (за інших рівних умов: наявності вихідного мінімуму знань, позитивної мотивації, працьовитості). Н.з.— це здібності до сприймання і засвоєння різ-

них шкільних навчальних предметів, розуміння тих закономірностей, які вивчаються на уроках, під час самостійної роботи учнів.

Психологічні дослідження показують, що чим вище рівень Н.з. у дитини, тим легше вона здобуває самостійно нові знання, використовує їх на практиці. Учні з високою Н.з. відзначаються прискореним темпом розумового розвитку, швидше оволодівають необхідними знаннями.

Основними показниками високої Н.з. у дітей є: а) глибина розуму, яка виявляється в ступені істотності ознак, що їх людина може абстрагувати при оволодінні новим матеріалом, і в рівні їх узагальненості. Протилежна якість — поверховість розуму; б) гнучкість розуму, яка відповідає змінам умов у вирішуваній проблемі. Протилежна якість — інертність розуму; в) стійкість розуму, яка полягає у орієнтації на сукупність виділених раніше значимих ознак, що відповідає завданню. Протилежна якість — нестійкість розуму; г) усвідомленість розумової діяльності (можливість висловити в мові як продукт розумової діяльності, так і способи його знаходження). Протилежна якість — неусвідомленість розумової діяльності; д) самостійність розуму, що виявляється як у самостійній постановці питань, так і у пошуку відповідей на них. Протилежна якість — наслідувальність розуму; е) економність мислення, здатність досягти необхідного результату меншою затратою інтелектуальних зусиль.

Радимо прочитати: Калмыкова З. И. Психологические принципы развивающего обучения. М., 1979.

НАУЧУВАНІСТЬ СПЕЦІАЛЬНА — інтелектуальні якості особистості, які визначають успіх у засвоєнні та розумінні окремих предметів (здібність до біології, хімії, математики, літератури, мови і т. п.). Н.с. формується на основі научованості загальної.

Н.с. виявляється у дітей дуже рано. Уже серед дошкільників можна виділити різні групи за рівнем научованості рідній мові (читанню, письму, зв'язній розповіді тощо), математиці, музиці та співам. Діти, наділені високим рівнем научованості загальної та Н.с., часто в своєму психічному розвитку набагато випереджають своїх ровесників. Частина з них закінчує середню школу на 3—5 років раніше і успішно продовжує здобувати освіту у вузах.

Дуже часто Н.с. як здібність дитини до навчання тісно пов'язана з розвитком здібностей до конкретних видів професійної діяльності (наприклад, Н.с. математиці з математичними здібностями, Н.с. літературі чи мові з поетичними здібностями, здібностями до написання прозових творів тощо). Але помилкою є отождолення цих взаємозв'язаних, але різних груп здібностей. У них неоднакова структура, а в професійних здібностей вона, крім того, ще й складніша. Письменнику, наприклад, мало мати високу на-

учуваність літературі, йому потрібно вміти оригінально, по-своєму, бачити світ, тонко розуміти вчинки людей.

Формування у дітей як научуваності загальної, так і Н.с. є важливою умовою їх підготовки до шкільного навчання, досягнення в ньому високих результатів. Знаючи рівень Н.с. дитини, можна більш успішно здійснювати індивідуальний та диференційований підхід до її навчання.

Див. також: Научуваність загальна.

НАХИЛИ — це стійкі прагнення до занять певного виду, які приваблюють людину не стільки результатом, скільки самим процесом. Нахили не завжди збігаються із здібностями. Наприклад, дитина має здібності до малювання, але відповідних нахилів до цього заняття у неї нема. Воно не викликає її інтересу. В той же час підвищений інтерес викликає, наприклад, футбол, хоч у дитини тут успіхи явно гірші.

Але здібності розвиваються, як правило, саме в результаті нахилів (на базі задатків), бо тим, що викликає інтерес, діти готові займатися щоденно скільки завгодно часу.

Деякі батьки мають власні плани відносно того, які здібності мусять бути розвинені у дитини. Вони хочуть, щоб дитина обов'язково була тим, ким вони її бачать: музикантом, балериною і т. д. Але якщо у неї немає нахилу до справи, якою її змушують займатися, вона може досягти в ній успіхів, але творця у цій галузі з неї не буде через відсутність необхідних для будь-якої творчості інтересу та захоплення. У кращому разі з такої людини вийде кваліфікований працівник.

Справжній глибокий інтерес до якоїсь справи, професії може скластися у людини, яка має багатий досвід самопізнання. У зв'язку з цим батькам не слід поспішати запрограмувати дитину на певну діяльність. Знаючи про її здібності, вони можуть стимулювати розвиток відповідних нахилів, ненав'язливо вводячи дитину у потрібну сферу діяльності шляхом створення умов, що обов'язково мусять викликати і закріпити її інтерес до цього заняття.

НЕГАТИВІЗМ ДИТЯЧИЙ має різні форми вияву (протест, відмова, пасивна чи активна протидія впливу інших людей) і відзначається немотивованою поведінкою щодо слів, дій і виховних впливів дорослих. Дуже сильно ця якість особистості дитини помітна в її поведінці у період вікових криз у 3—4 та 10—11 років.

Психологи зазначають, що основою для формування Н.д. є незадоволення потреб дитини у спілкуванні, співчутті їй при невдачах, у повазі та любові до неї. Однак слід мати на увазі, що Н.д. може бути компенсаторною реакцією, своєрідним психологічним захистом. Та і в цьому разі потрібно особливу увагу звер-

тати на те, щоб така поведінка не перетворилася на риси характеру дитини.

Важливою умовою запобігання і подолання Н.д. є своєчасне виявлення причин, що лежать в основі його появи. Батькам і педагогам потрібно своєчасно змінювати своє ставлення до дитини, бачити в ній особистість, що прагне до самоствердження і самостійності. Така дитина потребує особливого педагогічного такту, глибокого розуміння дорослими її проблем та потреб. Необхідно правильно організувати її діяльність, взаємини з однолітками та дорослими.

Варто враховувати, що іноді важко відрізнити Н.д. від негативізму як симптому психічного захворювання. Тому при необхідності у таких випадках треба звернутися за порадою до досвідченого лікаря-психоневролога, дитячого психолога.

Див. також: Нігілізм.

Радимо прочитати: Раттер М. Помощь трудным детям. М., 1987.

НЕНАВИСТЬ — почуття, що виражає негативне ставлення до певної людини чи групи людей і бажання завдати їм шкоди. Н. спрямовується на явища, які суперечать потребам людини, її переконанням, життєвим цінностям. Розрізняється вона за різкістю та активністю, за мірою її усвідомлення людиною, за її стійкістю, за формами вияву (шляхом міміки, жестів, вчинків, агресії до об'єкта, обмеження контактів з ним тощо). Причини Н. можуть бути реальними і вигаданими.

Почуття Н. у дітей починає проявлятися з дошкільного віку щодо негативних і нелюбимих казкових персонажів, героїв книг, кіно і телефільмів, своїх кривдників, певних особливостей побуту та праці.

Дуже часто причиною Н. у дітей стають конфлікти в сім'ї, в колективі, де вони перебувають, непродумана поведінка дорослих. Н. може бути захисною реакцією дитини на свій низький і непривабливий статус у інших дітей, на постійні глузування з їх боку. Іноді дорослі (батьки, вчителі) без злого наміру починають постійно ставити за приклад одну і ту саму дитину, викликаючи цим стійку Н. до неї. Причиною Н. може стати і заздрість дитини до тих, хто краще за неї навчається, сильніший, має престижні речі тощо.

Стримуванню формування у дитини Н. сприяє виховання у неї моральної культури, високих почуттів, уміння безконфліктно спілкуватися з іншими дітьми та дорослими людьми, вольової регуляції своїх вчинків, здатності бачити в людях не лише негативні, але й позитивні сторони, розуміти мотиви їхньої поведінки. Особливо потрібно стежити за тим, щоб почуття Н. не вело до відхилень у поведінці дітей, щоб негативне ставлення до вчителя не

переростало у Н. до предмета, який він викладає, до шкільного навчання взагалі.

Радимо прочитати: Бушелева Б. В. Поговорим о воспитанности. М., 1988. Мы живем среди людей: Кодекс поведения. М., 1989.

НЕПРИЯЗНЬ — це моральне почуття, яке виявляється у несприйманні однією людиною рис характеру іншої, її зовнішності, способу життя, манери поводити себе в товаристві. Н. при її постійному підкріпленні може за певних умов перерости у відповідну рису характеру дитини. Діапазон вияву Н. у дитини широкий — від холодності у стосунках і неприхильності до відчуженості і ворожого ставлення.

До Н. можуть призводити як окремі непорозуміння в стосунках дитини з іншими дітьми, так і постійні конфлікти з ними. Часто діти не усвідомлюють причин своєї неприязні до інших дітей. і називають лише привід для її демонстрування.

З'ясування причин Н. дитини до інших дітей, дорослих людей є дуже складною справою, яка вимагає від батьків та вчителів особливого хисту, спостережливості, глибоких знань дитячої психології. Якщо діяти непродумано, прямолінійно, то можна викликати протилежну реакцію, яка призведе до того, що Н. дитини до окремих людей переросте у Н. і підозрілість до людей взагалі. Див. також: Ненависть.

Радимо прочитати: Бушелева Б. В. Поговорим о воспитанности. М., 1988. Раттер М. Помощь трудным детям. М., 1987.

НЕСЛУХНЯНІСТЬ — негативна риса особистості дитини, що призводить до більш чи менш регулярного порушення нею вимог дорослих, правил розпорядку та режиму дня. Н. може виявлятися як у згладжених, так і в різких формах, що є елементом негативізму та цинізму.

Причинами Н. дітей є несформованість у них емоційно-вольової регуляції вчинків, надто сильне захоплення певною діяльністю, нерозуміння чи несприйняття вимог дорослих, конфлікти з ними, неувважність, неврівноваженість та імпульсивність темпераменту тощо. Н. може бути викликана і намірами дитини будь-яким чином наполягати на своєму, тобто її впертістю. Виникнувши в системі стосунків дитини з дорослими, Н. переноситься і на стосунки з іншими дітьми. Неслухняною може бути не лише окрема дитина, а й група дітей. Дуже сильно на вияв Н. групою впливає її лідер. Він може згладжувати Н. і, навпаки, посилювати її. Часто він виступає її ініціатором.

Н. дітей диференціюється за сферою діяльності чи поведінки, де вона виявляється: в грі, в навчанні, в праці, в спілкуванні, у вимогах до рідних, до інших дорослих, до вихователів, педагогів,

до ровесників, у взаєминах з окремою людиною чи з групою людей.

Виховна робота, спрямована на запобігання Н. дітей та її вправлення, повинна здійснюватися у таких напрямках: раннє виявлення Н. у дітей, з'ясування причин її появи, розвиток у дитини емоційно-вольової саморегуляції вчинків, слухняності та дисциплінованості. Дуже важливо досягти того, щоб дитина займалася самовихованням.

Див. також: Воля. Самовиховання.

Радимо прочитати: Рувинский Л. И., Хохлов С. И. Как воспитать волю и характер. М., 1986.

НЕУСПІШНІСТЬ — високий ступінь відставання учня у навчанні, коли за відведений час він не оволодіває на задовільному рівні необхідними знаннями, вміннями та навичками. Розрізняють короткочасну і стійку Н., яка повторюється з чверті в чверть, з року в рік.

Причиною Н. може бути фізичне ослаблення дитини, недоліки у її психічному розвитку, нездатність самостійно опановувати пропущений матеріал, негативне ставлення до школи, вчителя і т. д.

Робота батьків по запобіганню Н. повинна розпочатися ще у дошкільному віці. Правильне виховання в сім'ї має всебічно підготувати дитину до школи і в пізнавальному та інтелектуальному відношенні (розвиток кругозору, кмітливості, допитливості), і в морально-вольовому (звичка до праці, до виконання певних обов'язків, організованість).

Запобіганню Н. сприяє також загальна атмосфера сім'ї, піклування про дітей, прагнення до підвищення їх культурного рівня, спільність і багатство емоційних переживань, духовних інтересів.

Для навчання дітей необхідно створити вдома нормальні умови. Це перш за все спеціально підготовлене робоче місце: стіл, стілець за ростом, правильне освітлення, наявність навчального приладдя. Дуже важливо дбати про зміцнення здоров'я дитини, про її працездатність, здійснювати постійний контроль за її навчанням. При цьому треба враховувати, що він має бути різним по відношенню до молодших школярів і старшокласників. Молодшим школярам необхідно давати корисні поради, перевіряти правильність виконання завдань. З старшокласниками трохи складніше. Тут треба дбати про те, щоб вони дотримувалися режиму дня, регулярно відвідували заняття, сумлінно виконували домашні завдання, нагадувати їм, що здобуття середньої освіти необхідне для їх подальшого життя та діяльності.

Слід пам'ятати, що підлітки, як правило, важко переживають початок своєї Н. У цей момент їм не варто дорікати, погрожувати, карати, а розібратися в причинах цього і морально підтримати та допомогти. Вимога до дитини обов'язково повинна су-

проводжуватись впевненістю в її здатності виправити становище, що склалося. Батькам потрібно регулярно зустрічатись з учителями. Чим більше знатиме вчитель про індивідуальні особливості школяра, про його позитивні якості, які не завжди виявляються в школі, про сімейно-побутові умови, тим ефективніше буде його допомога.

НІГІЛІЗМ — психологічна риса, що властива багатьом типам важковиховуваних дітей і є однією з крайніх форм негативізму. Нігілізм виявляється не лише у нехтуванні правилами поведінки, моральними нормами, а й у зневажливих установках стосовно виховного впливу дорослих, негативних оцінках їх особистісних якостей, приниженні їх авторитету як наставників.

Причинами формування Н. є як помилки дорослих на попередніх етапах виховання (гіперопіка, суперечності у вимогах і т. д.), так і низький рівень моральної та емоційної культури дітей, вироблення у них завищених самооцінок і рівня домагань, а також конфлікти між ними та дорослими, поява психологічних бар'єрів у їхньому спілкуванні.

Н. дітей може формуватися і на основі некритичного наслідування і засвоєння Н. дорослих людей та дітей, старших за віком.

Н. дитячий може набувати таких форм: несприйняття суджень дорослих; негативний словесний осуд їх думок та дій; активна протидія їх вимогам.

Важливими психологічними умовами профілактики та виправлення Н. у дітей є: своєчасне його виявлення; розуміння причин його появи, формування моральної спрямованості і ціннісної сфери; адекватна самооцінка; усунення психологічних бар'єрів у спілкуванні учнів з батьками, вчителями; запобігання кризовим ситуаціям, що спостерігаються на початку підліткового віку.

Див. також: Неврози у дітей. Неврози шкільні. Негативізм дитячий. Нервові діти.

Радимо прочитати: Байярд Р. Т., Байярд Д. Ваш беспокойный подросток. М., 1991. Шенфельдер Г. Должны ли дети быть трудными? М., 1982.

НОВОУТВОРЕННЯ ПСИХІЧНІ — це психічні функції дитини, яких не існує на попередньому етапі життя. Вони можуть вперше з'явитися в певному віковому періоді і досягти свого максимального розвитку на його кінець. Російський психолог Л. С. Виготський виділяв Н.п. стабільних вікових періодів і Н.п. критичних періодів. На відміну від стабільних періодів Н.п. критичних періодів мають перехідний характер.

Поява Н.п. підготовлюється всім попереднім психічним розвитком дитини і викликається новою для даного віку діяльністю.

У немовляти всі психічні функції є новоутвореними. Для дітей

раннього віку головними. Н.п. є розуміння мови і активне використання її для спілкування. Н.п. дітей дошкільного віку є формування основ логічного мислення, смислової пам'яті, засвоєння моральних норм поведінки, вольової її регуляції. До основних Н.п. молодших школярів належать внутрішній план дій, рефлексія, довільність пізнавальних процесів. Центральним Н.п. у підлітків є формування почуття дорослості. Юнацький же вік перш за все відзначається потребою у життєвому самоствердженні.

В родинному вихованні дітей, їх дошкільному і шкільному навчанні потрібно опиратися на основні досягнення їх психічного розвитку, створювати умови для своєчасного і якомога повнішого вияву Н.п., організуючи властиву кожному віку діяльність.

Радимо прочитати: Божович Л. И. Личность и ее формирование в детском возрасте. М., 1968.

НОРМИ ПСИХІЧНОГО РОЗВИТКУ ДІТЕЙ — стандартизовані показники найбільш типових можливостей психічного розвитку дітей певного віку. Поняття «норма психічного розвитку» є певною мірою умовним, бо необхідно робити поправки на традиційні для тієї чи іншої країни особливості навчання та виховання дітей, формування психіки різних вікових генерацій (наприклад, психіки підлітків 60-х років і підлітків 90-х років). У Н.п.р.д. виділяються середні показники і діапазон варіацій у бік зменшення чи збільшення.

У психології мали місце різні підходи до визначення Н.п.р.д. (розумовий вік в тестах інтелекту, класні норми — «еквівалентний клас», шкали порядку і т. п.). Кожному з цих підходів були властиві свої позитивні і негативні сторони. Розробка Н.п.р.д. триває і тепер.

Дуже важливою проблемою дитячої психодіагностики є визначення оптимальних інтервалів, через які необхідно проводити тестування психічного розвитку дітей. Так, якщо найбільш прийнятним є тестування психічного розвитку дітей немовлячого віку через кожен тиждень їх життя, то в ранньому дитинстві — через кожні три місяці. Для кожного інтервалу описані основні показники досягнень дітей відповідного віку у розвитку моторики, перцептивної, емоціональної сфери, мовлення і т. д. В міру збільшення віку дитини інтервал тестування її психічного розвитку збільшується.

У психологічній і психіатричній практиці часто користуються поняттям норми і патології розвитку характеру дітей. До патологічних форм розвитку характеру належать його акцептуації, надмірна вираженість якихось рис, психопатичні риси.

Використання показників Н.п.р.д. дозволяє виявляти відхилення і затримки, повніше враховувати потенційні можливості дітей у навчанні та вихованні.

ОБДАРОВАНІ ДІТИ. У психології термін О.д. використовується в двох взаємозв'язаних, але дещо різних значеннях. У першому — це діти, у яких з раннього віку яскраво починають виявлятися здібності і нахили до певних видів діяльності (музики, поезії, живопису, математики і т. п.), в той час як до інших видів діяльності здібності їх можуть бути посередніми або низькими. У другому — це діти, у яких у дошкільному і шкільному віці виявляються здібності до найрізноманітніших видів діяльності (математики, історії, поезії тощо). Відомі випадки, коли юні поети самі ілюстрували свої твори чудовими малюнками, творили мелодії до своїх поетичних рядків.

Важливою особливістю багатьох О.д. є високий рівень їх загальної наукованості шкільним навчальним дисциплінам. Відомі непоодинокі випадки, коли такі діти закінчували середню школу у віці 11—13 років і далі продовжували своє навчання у вищих навчальних закладах.

Помилкою було б вважати, що О.д. приносять своїм батькам, педагогам лише радощі. Навпаки, їх високий рівень знань і творчої можливості створюють проблеми, яких немає при роботі з іншими категоріями дітей. (Це не лише підвищені пізнавальні запити, але й більш максималістська оцінка знань і діяльності вчителя-предметника, і дуже високий темп індивідуальної пізнавальної діяльності, і специфічна мотивація пізнання). На даний момент в педагогіці та педагогічній психології, шкільній психодіагностиці не розроблена досконала типологія О.д., що зумовлює значні труднощі і промахи у їх навчанні та вихованні. Частина О.д. рано втрачає інтерес до шкільного навчання, задовольняє свої пізнавальні запити в інших, не навчальних сферах діяльності, через відсутність оптимальних умов для розвитку своїх здібностей не завжди може їх реалізувати.

Див. також: Здібності. Наукованість загальна. Наукованість спеціальна. Обдарованість.

Радимо прочитати: Лейтес Н. С. Способности и одаренность в детские годы. М., 1984. Чудновский В. Э. Воспитание способностей и формирование личности. М., 1986.

ОБДАРОВАНІСТЬ — загальна психологічна основа для формування і розвитку різноманітних здібностей дитини і водночас результат цього. У більш вузькому значенні під О. розуміють діапазон вияву здібностей. Чим він ширший, тим більша О. дитини.

За змістом психічних процесів розрізняють моторну, сенсорну, перцептивну, вербальну, інтелектуальну, імажінативну, емоційну і вольову О. За діяльністю, у якій виявляються здібності дитини, виділяють О. до мистецтва, науки, техніки, роботи з людьми тощо.

Якщо О. до музики, малювання з'являється у дітей з дуже раннього віку, то О. до конструювання, моделювання, роботи з людьми — з підліткового віку, а О. до політичної діяльності, до дипломатії — за межами юнацького віку.

Вивчаючи фактори розвитку О. у дітей, слід враховувати, що вона є сплавом набутого і спадкового, що надзвичайно важливе значення у її формуванні і виявленні має праця.

Див. також: Здібності. Обдаровані діти. Оригінальність.

Радимо прочитати: Гуревич К. М. Індивідуально-психологічні особенности школьників. М., 1988. Лейтес Н. С. Способности и одаренность в детские годы. М., 1984.

ОБ'ЄДНАННЯ МОЛОДІ НЕФОРМАЛЬНІ САМОДІЯЛЬНІ — це групи людей, що виникають стихійно на основі спільного захоплення, яке об'єднує їх. Вони відрізняються певним спрямуванням інтересів, діяльності, спілкуванням, використанням атрибутів, символики.

Згідно з оцінками експертів, не менше 20 відсотків усіх учнів підліткового віку належить до різних неформальних організацій. Характерною ознакою неформалів, незалежно від предметного змісту їх об'єднання, є прагнення компенсувати недоліки спілкування, закладені в традиційних структурах школи.

Особливо багато О.м.н.с. почало виникати в нашій країні у 70—80-і роки. Це всім відомі хіппі, рокери, панки і т. д. Причини цього явища полягали не у згубному впливі Заходу, (як тоді вважалося), не у експорті властивих йому настроїв та звичаїв, а в соціально-психологічних реаліях життя суспільства, в характері сучасного включення молоді людини в систему суспільних стосунків, протесті проти адміністративно-бюрократичної системи у вихованні, навчанні, загальноприйнятих стереотипів поведінки, потребі в об'єднанні, організації, потягу до романтики, незвичайності, які межують з екстравагантністю. Ряд неформальних об'єднань становить опозицію шкільному життю, певну альтернативу його рутині і недосконалості. В О.м.н.с. відбуваються певні процеси соціалізації підлітка через самоствердження як незалежної від сім'ї та школи «дорослої» особистості.

Хоча чисельність та різноманітність неформальних об'єднань надзвичайно велика, можна визначити таку їх загальну типологію.

Суспільно-політичні групи. Вони не занадто чисельні, поширені в основному у великих містах. Ставлять за мету пропаганду певних політичних поглядів. Для них характерна «мирна», «академічна» діяльність. У багатьох з них основне ядро складають дорослі, а старшокласники виконують допоміжну роботу.

«Радикальні групи». Поширені також переважно у великих містах. Основний контингент — учні старших класів; лідери — най-

частіше молоді люди 20—25 років. Характерний приклад — любери.

«Радикали» будують свою діяльність на тактиці власного рішучого втручання у події. Наприклад, коли щось здається їм шкідливим для суспільства, вони починають активно діяти шляхом погроз, побиття тощо.

«Радикали» різні за поглядами. Якщо любери були стурбовані «тлінним впливом Заходу», то так звані законники — зростанням злочинності, хабарництва. Деякі «радикали» не задоволені зростанням пацифістських настроїв і лібералізму.

Еколого-етичні групи. Вони переживають сьогодні період бурхливого зростання. Поширені у великих містах і у несприятливих в екологічному плані районах. Це різновікові групи, діяльність яких різнопланова і спрямована на досягнення гармонії між людиною і середовищем.

Групи способу життя. Це класичні неформальні групи. Саме їх члени першими дістали назву неформалів. Яскраві представники цього напрямку — хіппі та панки. Вони націлені на вироблення нових правил людського спілкування і стосунків між людьми.

Хіппі, наприклад, вважають, що кожна людина — творча, що вона вільна і має позбутися забобонів міщанства, меркантильного ставлення до життя. Суть їх діяльності — в інтенсивному спілкуванні, у допомозі один одному. Справжні хіппі прагнуть до життя «комунами», в яких вони намагаються досягти високого рівня духовної взаємодії, розкріпачення.

Зовнішній вигляд і панків, і хіппі дуже колоритний. У панків особливі стрижки, розфарбоване волосся, брудний одяг. У хіппі — довге волосся, полотняний одяг, пов'язки на голові. Кожен атрибут на панку чи хіппі щось означає, і ті, хто розуміється на цьому, дістає таким чином інформацію про господаря.

До **нетрадиційно-релігійних** груп належить «Товариство загальної свідомості Крішні», дзен-буддисти, сатаністи та ряд інших. Вони намагаються віднайти містичний зміст у всіх подіях, що відбуваються, і вплинути на них шляхом заклинань, медитаційної практики.

Групи за інтересами поширені в містах і селах. Основний контингент — старшокласники, але зустрічаються і підлітки значно молодшого віку. Типовий приклад таких груп — шанувальники музичних рок-ансамблів, зокрема металісти. Інший приклад — рокери. Якоїсь цілісної ідеології у них немає. Відрізняються жорстокістю.

Самі по собі ці групи не можна назвати ні поганими, ні гарними. Оцінка залежить від характеру спрямованості їх діяльності, особливостей поведінки і впливу її на свідомість, моральне та соціальне обличчя їх членів.

Так, наприклад, довірлива, дружня, привітна манера спілкування хіппі, яка передбачає рівність і взаємодопомогу, не є фактором ризику. Але ця група відзначається надмірною свободою сексуальних зв'язків, що призводить до розпусти, розбещеності. Є там і нахил до вживання наркотичних засобів.

Крайнощі, які властиві кожній групі неформалів, призводять до негативних результатів. Щоб повернути активність молодих людей у позитивне русло, очевидно, потрібні нові організації молоді на плюралістичній основі. Наприклад, екологічні, наукові, технічні, художні. Такі, що могли б протистояти деструктивному впливові неформальних груп, допомагали б молодій людині рухатись нормальним шляхом особистісного розвитку.

ОБРАЗА ДИТЯЧА. При несправедливості дій та вчинків осіб, з якими спілкується дитина, у неї виникає негативна емоційна реакція — образа. Вона є відповіддю на обмеження дитини в чомусь (ласощах, іграшках, правах, контактах і т.п.). О.д. — це своєрідна форма захисту досягнутого статусу, збереження психологічного комфорту в стосунках з оточуючими людьми. Викликається вона тими ж самими чинниками, що й інші емоційні стани — гнів, обурення. Іноді дитина ображається на дорослих амбівалентно (прагне ласки від них, похвали і одночасно сердиться на них). Наприклад, дитина любить своїх батьків і водночас переживає, що вони звертають більше уваги на її молодшого брата чи сестричку.

Образа може виявлятися в бурхливій формі (сльози, мімічні реакції, вередування), а може глибоко таїтися в душі дитини, не даючи можливості розібратися, в чому полягає її суть.

У одних дітей образа швидко проходить, в інших — зберігається протягом тривалого часу.

Підвищена схильність дитини до образ може призвести до сформування негативних рис характеру. Найчастіше до образ схильні або розбещені діти, або, навпаки, — пригнічені постійними покараннями. Тому, щоб запобігти таким явищам, батькам необхідно повніше враховувати психологічні особливості дітей.

Див. також: Неврози у дітей.

Радимо прочитати: Буянов М. И. Ребенок из неблагополучной семьи. М., 1988. Данилов Г. Не убить Моцарта! М., 1986.

ОБУРЕННЯ — емоційний стан дитини, гострий вияв невдоволеності та відризи. Об'єктом обурення можуть бути дії, вчинки людей, особливості їх зовнішності, суспільні події та явища. Найчастіше причиною обурення дітей стають моральні колізії, пов'язані з поганими вчинками. Особливо сильно обурює дітей нечесність, неправдивість дорослих. Із сильним О. діти сприймають не лише негативні події, які відбуваються навколо них, а й ті, про

які вони читають у книжках чи бачать у кіно, на екранах телевізорів.

О. відзначається психологічною заразливістю, тобто воно може передаватися від однієї дитини до іншої. Мають місце і колективні форми О. тим, що відбувається в класі, на сцені, на екрані. Починаючи з підліткового віку, дитяче О. викликають і погані результати роботи, брак у ній.

В умовах педагогічної запущеності на основі такого емоційного стану може сформуватися стійка риса характеру.

Див. також: Емоції. Настрій. Неврози у дітей. Образа дитяча.

Радимо прочитати: Бушелева Б. В. Поговорим о воспитанности. М., 1988. Якобсон П. М. Эмоциональная жизнь школьника. М., 1966.

ОЛИГОФРЕНОПЕДАГОГІКА — наука про виховання, навчання та шляхи корекції недоліків розвитку розумово відсталих дітей.

Змістом О. як науки є:

1) вчення про сутність розумової відсталості у дітей, про шляхи і засоби педагогічного і психологічного вивчення особливостей хворої дитини;

2) теорія навчання розумово відсталого дитини (дидактика);

3) наукове обґрунтування змісту навчання розумово відсталих дітей у допоміжній школі;

4) обґрунтування часткових методик навчання розумово відсталих дітей, оволодіння ними знаннями і навичками з окремих предметів шкільного курсу (української мови, математики та ін.);

5) обґрунтування принципів і методів виховання у розумово відсталих дітей позитивних моральних якостей, необхідних для успішного залучення їх до праці та виконання ними правил співжиття;

6) розробка і обґрунтування структури допоміжної школи, призначеної для навчання і виховання розумово відсталих дітей.

О. тісно пов'язана з медичними науками — педіатрією, неврологією, психопатологією, логопедією.

Виховання та навчання розумово відсталих дітей ведеться в допоміжній школі і спрямоване на максимальну корекцію недоліків їх розвитку і підготовку до трудової діяльності.

Вирішальну роль у корекційно-виховній роботі з розумово відсталими дітьми відіграє гігієнічний і охоронний режим, який оберегає і зміцнює їх нервову систему; наявність організованого дитячого колективу.

О. надає великого значення збагаченню чуттєвого досвіду дитини, раціональному використанню словесних і наочних засобів у процесі навчання, розвитку її пізнавальних інтересів, взаємозв'язку загальноосвітнього і трудового навчання, його практичній

спрямованості. Дуже важливий індивідуальний підхід до розумово відсталі дитини, що ґрунтується на всебічному, динамічному і психолого-педагогічному її вивченні.

Батьки повинні бути зацікавленими в ранньому і правильному виявленні розумової відсталості дитини і сприяти вихованню її в допоміжній школі.

ОПІР ВИХОВНОМУ ВПЛИВУ. Процес виховання дитини в сім'ї складний і багатогранний. Його наслідками можуть стати не лише успіхи батьків як вихователів, але й невдачі. Потрібно вміти бачити причини цих невдач, щоб вносити необхідні корективи. Часто до невдач у вихованні дітей призводить їх О.в.в., який зумовлюється перш за все такими психологічними чинниками, як: психологічна неготовність до сприймання виховних впливів; низька сензитивність (чутливість) до виховних впливів; суттєве розходження ціннісних орієнтацій вихованців та вихователів; неповага вихованців до вихователів, низький авторитет вихователів у дітей; згубні звички та пристрасті дітей; несприйняття дітьми методів та засобів виховного впливу.

Одноманітність та формалізм у застосуванні батьками прийомів виховного впливу на дітей також можуть стати бар'єром для його сприймання і адекватного розуміння. Тому потрібно доцільно використовувати ці прийоми, урізноманітнювати їх. Це може бути переконання і навіювання словом і ділом, психологічне зараження настроєм, приклад, авторитет, заохочення, покарання і т. п.

Див. також: Виховання. Негативізм дитячий.

ОПТИМІЗМ — бадьоре і життєрадісне світосприймання, при якому людина у всьому бачить світлі сторони, вірить в майбутнє, в успіх. О., перспективність, радісний настрій забезпечує повноцінний розвиток особистості підростаючої дитини. Життєдайна сила оптимістичної свідомості допомагає їй долати труднощі, відкривати нове, надає сили для творчих пошуків, зміцнює віру в мету, за яку вона бореться.

Дитину слід вчити бути духовно сильною, твердою, витривалою, мужньою, вміти ставити собі вимоги, пізнавати себе. Не можна формувати у її свідомості думку, що вона не здатна щось зробити, а, навпаки, переконувати в тому, що вона долатиме труднощі.

Діти раннього і дошкільного віку переважно оптимісти за своєю натурою. Але недоліком такого О. є те, що він не будується на усвідомленні своїх можливостей, на самокритичній оцінці. Все це приходить пізніше. Тому перші невдачі у навчанні, в спілкуванні з вчителем, однокласниками можуть підірвати О. молодших школярів. Щоб цього не сталося, потрібно, виховуючи дітей, допомогти їм критично оцінити свої позитивні і негативні сторони,

повірити в свої потенційні можливості, намітити шляхи подолання вад, досягнення успіхів.

О. підлітків та старшокласників виходить далеко за межі шкільного життя дитини, він охоплює і позашкільні сфери (успіхи в спорті, поетичній чи художній творчості, перше кохання і т. п.), виявляється у романтичному та максималістському сприйманні дійсності, в юнацьких мріях і фантазіях.

На формування в дітей О. значною мірою впливає рівний позитивний морально-психологічний клімат сім'ї, характер їх стосунків з батьками (особливо чутливі до цього ослаблені діти, ті, що перенесли тяжкі соматичні та нервові захворювання або зазнали психологічних травм), уміла постановка перед ними в сімейному і шкільному вихованні близьких, середніх і віддалених перспектив, а також рівний, бадьорий, мажорний настрій вихователів.

На формування О. у дитини особливо сильно впливає настрої класу, інших груп дітей, серед яких вона перебуває. Постійні конфлікти у дитячому колективі, ізоляція дитини в групі або її відторгнення не лише викликають дитячі фрустрації, а й формують песимістичний настрій. І навпаки, віра в товариша, повага до нього, готовність прийти на допомогу, виручити у важкий момент дають змогу дитині утвердитися в своєму оптимізмі.

Див. також: Життєлюбство. Цілеспрямованість.

Радимо прочитати: Макаренко А. С. Книга для батьків (будь-яке видання). Мы живем среди людей: Кодекс поведения. М., 1989. Якобсон П. М. Эмоциональная жизнь школьника. М., 1966.

ОРГАНІЗОВАНІСТЬ — вольова якість особистості дитини, що виявляється у розумному плануванні нею своєї поведінки та діяльності. Сформованість О. дозволяє легше долати труднощі у навчанні, праці та спілкуванні, уникати спокус, які можуть відволікати від досягнення поставленої мети.

О. виховується у дітей під впливом послідовних вимог дорослих до їх вчинків та дій, розумного поєднання заохочень та заборон, формування самостійності та критичного ставлення до своєї поведінки. Важливою передумовою О. як вольової риси дитини є закріплення в неї позитивних зразків поведінки і діяльності та відкидання негативних. Якщо у дошкільників та молодших школярів О. — це здебільшого просте наслідування рис характеру дорослих людей, то вже у підлітковому віці дедалі більше місце посідає свідомо саморегуляція поведінки.

Важливу роль у вихованні О. дітей відіграють художня література, кінофільми, приклад видатних людей. Говорячи про свої ідеали, підлітки та юнаки часто вказують на О. як на рису характеру конкретної людини чи персонажа творів літератури, кіно, а також на рису, властиву багатьом людям, що досягли значних успіхів у своїй галузі діяльності.

Неорганізованість дітей є часто причиною неуспішності у навчанні, відхилень у поведінці, конфліктів у міжособистісному спілкуванні. Тому вчителю необхідно особливу увагу звертати не лише на організацію класу, а й на формування О. в учнів. Ефективність такої роботи значною мірою залежить від організаторських здібностей педагога.

Див. також: Виховання. Воля. Привчання і вправлення. Савиховання.

Радимо прочитати: Рувинский Л. И., Хохлов С. И. Как воспитать волю и характер. М., 1986.

ОРИГІНАЛЬНІСТЬ — комплексна психологічна риса особистості, яка вказує на її унікальність, неповторність, відмінність від інших. Людину може робити оригінальною як високий розвиток багатьох її загальних рис (наприклад, широка обдарованість), так і окремих з них, а також особлива гармонія. Поняття О. використовують і для того, щоб протиставити нестандартних осіб особам пересічним, з невиразною зовнішністю, з слабо виявленими рисами характеру.

О. у дітей починає виявлятися ще з раннього віку. Так, відомі випадки, коли дитина навчається читати ще у трирічному віці. З дошкільного віку у частини дітей починають яскраво виявлятися здібності до музики, живопису, поезії, математики. Оригінальне сприймання світу дорослих спонукає окремих дітей рано задумуватися над філософськими, світоглядними проблемами.

О. дітей дозволяє їм за сприятливих умов займати особливе місце в системі міжособистісного спілкування, бути лідером, користуватися високим авторитетом. Але в інших умовах такі діти можуть бути ізольованими чи навіть відринутими у дитячій групі.

Див. також: Здібності. Індивідуальність. Особистість.

Радимо прочитати: Леви В. Нестандартный ребенок. М., 1982.

ОСВІТА ВИЩА — підготовка спеціалістів високої кваліфікації для різних галузей народного господарства, науки і культури. О. в. спрямована на забезпечення фундаментальної наукової, загальнокультурної, практичної підготовки фахівців, які мають визначити темпи і рівень науково-технічного, економічного та соціально-культурного прогресу, на формування інтелектуального потенціалу нації та всебічний розвиток особистості як найвищої цінності суспільства. Вона має стати могутнім фактором розвитку духовної культури українського народу, відтворення продуктивних сил України.

Право на О.в. в Україні має кожен громадянин незалежно від статі, раси, національності, соціального походження та майнового стану. Забезпечують О.в. академії, університети, інститути, коледжі.

Для кожної спеціальності затверджується комплекс дисциплін, вивчення яких у поєднанні з виробничою і навчальною практикою забезпечує набуття сучасних наукових знань та оволодіння уміннями і навичками.

На денних і вечірніх відділеннях вузів навчання здійснюється за курсовою системою: протягом усього навчального року студент відвідує лекції, семінарські, практичні і лабораторні заняття, проходить навчальну і виробничу практику, виконує курсові роботи (проекти). Навчальний рік поділяється на два семестри, після закінчення кожного з яких проводиться заліково-екзаменаційна сесія. Перерви між семестрами становлять канікулярний час.

На заочному відділенні прийнята предметно-курсва система навчання; студент повинен з'являтися у вуз тільки для виконання практичних і лабораторних робіт та складання заліків і екзаменів. На період сесії, яка проводиться два рази на рік, студентам, які встигають, надається за місцем роботи додаткова оплачувана відпустка.

Студенти, які успішно виконали навчальний план, допускаються до складання державних екзаменів і захисту дипломних робіт (проектів). Після закінчення вузу його випускникам видається диплом з присвоєнням відповідної кваліфікації.

Найбільша кількість вищих навчальних закладів сконцентрована у великих промислових центрах — Києві, Харківській, Одеській, Львівській, Дніпропетровській, Донецькій областях. На долю цих регіонів припадає 56,8 відсотка вузів та 63,1 відсотка загального контингенту студентів України. Серед регіонів, у яких функціонує 1—2 вищі навчальні заклади, — Київська, Волинська, Житомирська та Чернігівська області. Тут налічується 5,4 відсотка загальної кількості вузів та 5,2 відсотка чисельності студентів.

Однією з основних проблем, що стосуються підготовки і виховання фахівців з вищою освітою, є низький загальний рівень освіти населення України. За кількістю спеціалістів з О.в. на 10 тисяч населення вона займає дев'яте місце серед республік колишнього СРСР, за забезпеченістю місцями у вузах випускників шкіл — 36 відсотків проти 80 відсотків у розвинених країнах.

З метою удосконалення О.в. в Україні створено Національну державну програму «Освіта. Україна XXI століття», яка, зокрема, передбачає: поєднання можливостей державної і недержавної системи О.в. для підготовки фахівців різних спеціальностей з урахуванням запитів окремих регіонів; створення навчально-наукових комплексів (університет, інститут, коледж, технікум, професійне училище тощо), міжнародних університетів у їхньому складі, регіональних і галузевих університетів, сільних з іншими державами вищих навчальних закладів; забезпечення міжнародного визнання дипломів вищих навчальних закладів України.

Обрання вузу для здобуття вищої освіти юнаком чи дівчиною — відповідальний момент у житті батьків. Тут важливо враховувати не лише інтереси, нахили і здібності, а й перспективність майбутньої професії.

Із вступом до вузу часто слабшає зв'язок з сім'єю, а іноді навіть зовсім обривається. Причиною цього нерідко є небажання батьків зрозуміти сина чи дочку, які потрапили в інше мікросередовище. Деякі батьки обмежуються матеріальною допомогою дітям — студентам, вважаючи процес виховання закінченим. Така позиція є хибною. Відсутність позитивного батьківського впливу в студентські роки часто стає причиною багатьох труднощів у майбутньому. Тому виховання студента, а не лише матеріальна підтримка, залишається найбільш важливою справою батьків на цьому етапі.

ОСВІТА НАЦІОНАЛЬНА — система національно зорієнтованої навчально-виховної та просвітницької діяльності, спрямованої на досягнення високого освітнього рівня нації, формування інтелектуального та культурного її потенціалу, забезпечення найповнішого самобутнього розвитку особистості — представника даного етносу в його нерозривному зв'язку з культурним життям народу.

Тільки О.н. здатна найповніше розкрити і розвинути самобутній потенціал людини, бо вона відповідає її природі, будується на ґрунті тієї культури, представником якої є даний індивід, коренями і соками котрої живиться його натура. Ця система освіти сприймається дитиною органічно як продовження материнської школи. Адже й навчання, ведеться материнською рідною мовою, і світоглядні поняття, які формуються, є продовженням того світобачення, яке закладалося ще в ранньому дитинстві. О.н. повністю відповідає нормам народу, який століттями плекав духовні цінності, що втілювалися в його культурі, літературі, мистецтві і стали основними складовими побуту широких народних мас, їх моральних засад. «Освітити дитину — значить розвинути її духовно і фізично, задовольнити прагнення її природи згідно з загальнолюдськими принципами добра і правди. Природа дитини зі всіма її національними особливостями, початок яких в глибині минулих часів рідного народу, підпадає еволюційному розвитку народного організму», — зауважує український педагог Я. Ф. Чепіга. І не рахуватися з цим неможливо. У тому й переваги О.н., що вона передбачає засвоєння загальнолюдського, не руйнуючи природу, психіку людини, яка зв'язана своїм генетичним кодом з попередніми поколіннями і підлягає законам розвитку свого народу. Через систему своїх національних звичаїв і традицій кожен народ відтворює себе, свою духовну культуру, свій характер і психологію у своїх нащадках.

Зі становленням України як самостійної держави освіта стала центром уваги як основа відтворення інтелектуального, духовного

потенціалу народу; виходу вітчизняної науки, техніки і культури на світовий рівень; національного відродження, утвердження державності і демократизації суспільства. У державно-національній програмі «Освіта. Україна XXI століття» наголошується на національній спрямованості освіти, її органічному поєднанні з національною історією і народними традиціями, збереженні та збагаченні культури українського народу, визнанні освіти важливим інструментом національного розвитку і гармонізації національних відносин.

ОСОБИСТІТЬ — одне з основних понять психології. В ньому, як правило, відображається людина як свідома істота, що здатна пізнавати і перетворювати дійсність, яка є суб'єктом суспільних відносин, і сукупність соціально значимих психологічних якостей, властивих конкретній людині.

Важливим показником того, що підростаюча дитина стає особистістю, є поява у неї свідомості і самосвідомості (коли вона починає усвідомлювати свої стосунки з іншими людьми, ідентифікувати своє «я»). Це відбувається в період життя дитини від двох до чотирьох років.

Виникнувши у дитини, самосвідомість стає важливим чинником регуляції її поведінки та стосунків з оточенням. Особливо активно самосвідомість розвивається у підлітковому та юнацькому віці. Важливу роль у формуванні самосвідомості дитини відіграє її самостійна діяльність (предметна гра, навчання, праця, спілкування) та оволодіння мовою.

У психології є різні підходи до розуміння основних компонентів особистості та їх взаємозв'язку, тобто її структури. У структурі особистості виділяються чотири основні підструктури (спрямованість, досвід, особливості психічних процесів і біопсихічних властивостей) і дві специфічні підструктури (характер і здібності).

Підструктура спрямованості формується переважно під впливом виховання і включає до свого складу переконання, світогляд, ідеали, прагнення, інтереси та бажання. У ній в основному усвідомлюється майбутнє.

Підструктура досвіду розвивається перш за все під впливом навчання. У ній усвідомлюється і актуалізується минуле. До неї входять звички, знання, навички, уміння.

Підструктура особливостей психічних процесів дозволяє людині усвідомлювати і розуміти теперішнє, її зв'язок з минулим і майбутнім. До неї входять увага, воля, почуття, відчуття і сприймання, емоції, мислення, пам'ять і уява.

Підструктура біопсихічних властивостей складається з темпераменту, статевих, вікових та індивідуально зумовлених факторів. Вона впливає на стиль усвідомлення дійсності і формується тренуванням.

Підструктура характеру — це найбільш виявлені, тісно взаємозв'язані якості особистості, які впливають на стиль діяльності та стиль спілкування людини, на її ставлення до інших людей, самої себе, своєї й чужої діяльності, живої й неживої природи. Характер виявляється в типових для конкретної людини ситуаціях і обставинах.

Підструктура здібностей — це якості особистості, що визначають успішність оволодіння певною діяльністю і вдосконалення в ній.

Виховуючи дитину як особистість, батьки повинні знати психологічні особливості формування як основних, так і специфічних її підструктур, враховувати їх, добирати відповідні методи і прийоми виховного впливу.

Рушійними силами розвитку особистості дитини є внутрішні суперечності (в першу чергу між новими потребами розвитку психіки і психологічними можливостями задоволення цих потреб, які відстають від них) та їх своєчасне розв'язання. Основним механізмом розв'язання суперечностей психічного розвитку особистості є її власна діяльність.

На формування особистості дитини впливає багато чинників. Основні з них: біологічні, природне і соціальне середовище; виховання і навчання; власна активність дитини. Кожен з цих чинників необхідний, але для гармонійного розвитку особистості дитини потрібна їх взаємодія.

Крім особистісних рис, дитині властиві індивідуальні риси, тобто такі, що характеризують її як індивіда: швидкість реакції, точність і скоординованість рухів, емоціональна вразливість і т. п. Сплав особистісних та індивідуальних якостей дитини дозволяє говорити про неї як про неповторну, унікальну і своєрідну індивідуальність. Одним з основних завдань родинного виховання і є формування в дитини такої індивідуальності.

Поряд з індивідуальними характеристиками особистості дитини є і соціально-психологічні характеристики: її соціальний статус, соціальні ролі, позиція внутрішня і позиція зовнішня, соціальні очікування і соціальні установки. Ці соціально-психологічні характеристики дитини як особистості дозволяють краще зрозуміти її стосунки з іншими людьми (зокрема, з її ровесниками), її місце в системі міжособистісного спілкування, причини появи в ній комунікативних бар'єрів та її конфліктів з мікросоціальним середовищем.

Однією з центральних проблем психологічної науки, теорії та практики виховання дитини (в тому числі і родинного виховання) є проблема особистості і колективу. У працях з соціальної психології, у творах видатних українських педагогів А. С. Макаренка та В. О. Сухомлинького підкреслюється винятково важлива роль дитячого колективу, сім'ї у формуванні дитини як осо-

бистості. Але дитина не пасивна в сприйманні виховних впливів дитячої групи, сім'ї. Вона також впливає на своє найближче соціальне оточення.

У соціальній психології відзначається, що різні періоди дитинства відіграють різну роль у процесі соціалізації дитини, в її входженні до дитячих груп. Дошкільні і молодші шкільні роки — це період соціальної адаптації дитини як особистості до групи. Яскравою особливістю підліткового віку, яка дозволяє краще зрозуміти дитину як особистість, є її індивідуалізація в групі. Для юнацького віку характерний такий напрям соціалізації особистості, як інтеграція з групою.

Важливим показником соціалізації особистості є її соціальна зрілість. Для досягнення в родинному вихованні поставленої мети потрібно враховувати показники зрілості особистості, основними з яких є:

а) цілеспрямованість як конкретний вияв її ціннісної орієнтації, заснованої на потребах та інтересах, переконаннях і соціальних установах;

б) моральна вихованість, тобто ставлення до справи, самої себе, своїх обов'язків і до інших людей;

в) духовне багатство (різнобічність розвитку духовних потреб та інтересів; великий і змістовний обсяг знань, умінь, навичок; розвинуті здібності, що забезпечують творче ставлення до виконуваної справи);

г) цілісність, що забезпечує в ній інтеграцію впливів різних мікроструктур суспільства, внутрішню узгодженість ідеалів, переконань, життєвих принципів;

д) активність, як єдність її ідейності, моральної вихованості і духовного багатства;

е) оригінальність;

є) професійна підготовленість.

Див. також: Виховання. Інтерес. Колектив дитячий. Оригінальність. Цілеспрямованість. Ціннісні орієнтації.

Радимо прочитати: Бодалев А. А. Психология о личности. М., 1988. Божович Л. И. Личность и ее формирование в детском возрасте. М., 1968.

ОЦІНКА ПОВЕДІНКИ УЧНІВ введена з метою підвищення їх відповідальності за навчання, працю, зміцнення навчальної, трудової і громадської дисципліни. Виконання учнями правил та норм поведінки оцінюється категоріями «зразкова», «добра», «задовільна», «незадовільна». Завдання О.п.у.— стимулювати їх до більш відповідального контролю за своєю поведінкою як у стінах школи, так і поза нею.

Головний критерій О.п.у.— «Правила для учнів загальноосвітньої школи». Оцінка має об'єктивно відображати виконання учнем вимог, сформульованих у цих правилах.

Оцінка «відмінно» виставляється учням, що свідомо ставлять-ся до своїх обов'язків, зразково виконують «Правила». Така О.п.— форма заохочення кращих учнів, чия поведінка є прикладом для інших.

Оцінка «добре» виставляється учням, які в основному виконують «Правила», володіючи дисциплінованістю і культурою поведінки.

Оцінка «задовільно» виставляється учням, які виконують «Правила» лише при постійному контролі з боку школи та сім'ї. Такі учні потребують посиленої уваги вчителів, батьків, учнівського колективу, громадськості.

Оцінка «незадовільно» виставляється учням, що систематично порушують норми навчальної, трудової і громадської дисципліни, не рахуються з вимогами вчителів, батьків, колективу.

В окремих випадках оцінка «незадовільно» виставляється учням за одноразову аморальну поведінку та антигромадські вчинки, що мають характер правопорушень.

О.п. заноситься в класний журнал та щоденник учня і доводиться до відома батьків. При цьому враховується думка вихователів групи продовженого дня, всіх учителів-предметників, що працюють в класі, та органів самоврядування. Річні оцінки заносяться в журнал на підставі рішення педагогічної ради. В разі незгоди учня або його батьків з тією чи іншою О.п. допускається одноразова апеляція до педагогічної ради. Повторне рішення ради про зниження учню оцінки з поведінки є остаточним.

Учні випускних класів, що мають з поведінки оцінку «незадовільно», до екзаменів не допускаються.

Однією з причин незадовільної оцінки з поведінки є недоліки у сімейному вихованні. «Демонстративна» поведінка підлітка, порушення ним вимог дорослих свідчить про непорозуміння між ними. Батькам слід змалку привчати дітей до правильного поведіння, до самостійності, що дасть в майбутньому їм самим визначити лінію своєї поведінки.

В. О. Сухомлинський вважав, що у дитини з раннього віку має бути вихована здатність до сприйняття волі батьків і вчителів. Тоді вона буде внутрішньо підготовлена до педагогічного впливу. Ця здатність адекватно засвоювати моральні вимоги називається вихованістю. Глухота і байдужість до батьківських настанов народжуються з негативних установок на дорослих, яких або бояться, або не люблять, або ігнорують.

Характер поведінки дорослих відбивається на поведінці дитини. Щоб не трапилось з сином чи дочкою, батьки перш за все повинні аналізувати власні помилки і недоліки. Важливо, щоб вони добре знали дитину, себе як людину і вихователя. Виховання дітей, якщо воно побудоване на відвертості, щирості, правдивості, чесності, трудовому способі життя і довірливій вимогливості-

ті, дає їм можливість духовного зростання як людини і громадянина.

ОЦІНКА УСПІШНОСТІ УЧНІВ — визначення ступеня засвоєння знань, умінь та навичок у відповідності з вимогами шкільних програм. Оцінки виставляються за усні відповіді і письмові роботи, виконання творчих та практичних завдань. При цьому вчителі загальноосвітніх шкіл керуються відповідними документами Міністерства освіти України. Кожна оцінка за усну відповідь, письмову роботу, заноситься у класний журнал і в щоденник учня. Оцінки за чверть — форма обліку знань. Підсумкові (річні) оцінки — підстава для переведення учня в наступний клас.

У першому класі оцінки учням протягом першого півріччя не виставляються, але в практиці окремих учителів є досвід виставлення лише добрих оцінок — п'ятірок і четвірок.

Шкільні оцінки — лише зовнішній показник успіхів чи неуспіхів дитини в навчанні. Допомогти їй навчитись правильно оцінювати результати своєї праці, домагатись того, щоб дитина вчилась старанно, є головним завданням сім'ї. Відповідність шкільної оцінки і самооцінки учня — важливий фактор його психологічної стійкості.

Якщо дитина зазнала невдачі, одержала погану оцінку, батьки повинні проявити терпимість. Важливо з'ясувати, за що поставлена незадовільна оцінка і вчасно надати допомогу. З'ясовуючи причину незадовільної оцінки, необхідно проявляти максимум такту і витримки, не посіяти в душі дитини сумніву, чи правильно оцінив вчитель її знання. Батькам не слід вимагати від дитини п'ятірку будь-якою ціною. Це призводить до того, що дитина починає умовляти вчителя, хитрувати в розмові з ним. Замість вдумливого, творчого ставлення до завдань починається списування, зубріння. Це справляє негативний вплив на формування особистості дитини.

Однак повна байдужість дитини до оцінки, відсутність будь-яких переживань в разі, якщо вона низька, теж мають турбувати батьків.

Завдання їх полягає у тому, щоб з першого року навчання формувати у дитини ставлення до оцінки знань як способу обліку її зусиль і успіхів в оволодінні основами наук.

ПАМ'ЯТЬ — це процес запам'ятовування, збереження і відтворення в мозку людини минулого досвіду у вигляді образів, думок, почуттів, рухів. П. зв'язує теперішнє людини з її минулим і майбутнім. Вона є важливою характеристикою розумової діяльності і лежить в основі навчання та розвитку. Завдяки пам'яті кожне покоління дістає набуті людством знання і досвід і може передавати їх наступним поколінням.

Залежно від її функцій пам'ять поділяють на моторну, словесно-логічну, образну, емоційну; короткочасну і тривалу, мимовільну і довільну. Основними процесами П. є запам'ятовування, збереження, відтворення і забування. Всі ці процеси взаємозв'язані і взаємообумовлені.

П. однієї людини відрізняється від пам'яті інших людей за своїми характеристиками (хороша чи погана, образно-слухова, зорова, смакова, дотикова чи словесно-логічна), співвідношенням з мисленням тощо. П. завжди входить до цілісної структури людської особистості. У процесі розвитку потреб та мотивів людини може змінюватись її ставлення до свого минулого, за рахунок чого одні і ті ж самі знання можуть по-різному зберігатися в пам'яті.

Відмінності в П. зустрічаються також у людей з різною професійною орієнтацією. Так, у літератора, художника домінує образна і емоційна П., у вченого — логічна, у спортсмена — рухова.

Пам'ять слід тренувати, починаючи з раннього дитинства. А для цього людині необхідно проявляти активність, здійснювати самоконтроль. Існує чимало способів тренування П.: заучувати необхідно з бажанням знати і пам'ятати; потрібно ставити мету запам'ятати надовго; осмислювати матеріал; заучувати і повторювати невеликими дозами; краще вчити по одній годині сім днів, ніж сім годин за один день; чергувати запам'ятовування з пригадуванням; урізноманітнювати тренувальні навантаження; записувати, малювати схеми, діаграми, креслити графіки, порівнювати з тим, що знали раніше, тобто працювати з матеріалом для кращого запам'ятовування; інколи використовувати мнемотехніку — штучні прийоми, які полегшують запам'ятовування; свідомий і глибокий інтерес до знань; новий матеріал пов'язувати з минулим; довше зберігаються систематизовані знання.

Щоб вміло керувати своєю П., необхідно ставитись до неї не як до зрідженої властивості особистості, а постійно працювати над її удосконаленням.

Див. також: Психічні властивості особистості. Увага.

ПАСИВНІСТЬ — байдужість, безвілля, бездіяльність. Характеризується бездіяльним ставленням до навколишнього життя, відсутністю у людини прагнення, потреби і звички виявляти активність, енергію, наполегливість, ініціативність.

У дитини П. може розвиватися спочатку на фоні загальмування психічних процесів і бути своєрідною реакцією на непосильні вимоги, які підривають у неї віру у власні сили, або, навпаки, результатом «тепличного» виховання, коли батьки оберігають її від турбот і зусиль, не обтяжують дорученнями, не спонукають до самостійного розв'язання складних побутових, навчальних, трудових та інших завдань.

Важливо мати на увазі, що, крім стійкої, існує й тимчасова П., яка викликана хворобливим станом або занепадом сил після хвороби, фізичної чи душевної травми.

Найбільш поширеними формами дитячої П. є суспільна і розумова. Суспільна П. проявляється у тому, що дитина не бере активної участі у житті дитячого колективу, не прагне до лідерства. Таку дитину слід всіляко залучати до різнобічної діяльності колективу і давати їй посильні громадські доручення, які вимагають не звичайного виконання, а насамперед вияву ініціативи, творчості. Звертати повсякчасно, але не нав'язливо увагу дитини на діяльних людей у навколишньому житті, кінофільмах, видатних людей минулого і сучасного для того, щоб формувати у неї ідеал і відповідно до нього всіляко спонукати її до активності у суспільному житті класу, школи, організації походів, змагань, вечорів тощо. Кожного разу необхідно схвалювати проявлені дитиною зусилля незалежно від результату. Це надає їй впевненості у своїх силах, викликає задоволення (чи незадоволення) собою, що є стимулом для самовдосконалення.

Пасивність, яка найбільше хвилює батьків, найчастіше виявляється у відсутності у дітей звички до розумових зусиль, напруження думки. Такі діти прагнуть засвоїти лише те, що їм легко вдається. Вони не можуть і не намагаються розв'язувати завдання, які вимагають глибоких міркувань, активної роботи думки, кмітливості.

Для подолання цієї вади необхідна велика наполегливість і увага як з боку вчителів, так і з боку батьків до питань організації навчальної праці дитини. Постійне тренування розумових зусиль, заохочення успіхів у цьому відношенні поступово привчать пасивну дитину знаходити радість і задоволення в продуктивній розумовій діяльності, вироблять у неї вміння і звичку в необхідних випадках зосереджено і напружено думати.

Див. також: Активність дитини. Лінощі.

ПАТРІОТИЗМ — суспільний і моральний принцип, який включає відданість і любов до своєї Батьківщини, до свого народу, здатність до захисту їх від ворогів. Патріотизм проявляється у турботі про інтереси і історичну долю України; участі у процесі розбудови держави, зміцненні її економічної і оборонної могутності, культурного розвитку, цивілізованості громадян; прив'язаності до рідного краю, області, міста, села, родини. В. О. Сухомлинський у книзі «Як виховати справжню людину» писав: «Любов до Вітчизни і любов до людей — це два швидких потоки, які, зливаючись, утворюють могутню річку патріотизму». Шанобливе ставлення до свого роду, краю висловлене в українських народних прислів'ях і приказках: «Хоч і по коліна в воду, аби до свого роду», «Козацькому роду нема переводу», «Нема в світі кра-

щого, як родина!». «Важко виразити словами...» — писав К. Д. Ушинський, — те особливе світле щось, що народжується в нашій душі, коли ми згадуємо тепло рідного сімейного гнізда. До глибокої старості залишаються в нас якісь сердечні зв'язки з тією родиною, з якої ми вийшли».

Саме через відчуття роду і завдяки йому кожна людина приходить до світлого образу Батьківщини, до ширих, глибоких і чесних роздумів про найістотніший, найголовніший сенс людського життя. Патріотизм як одна з яскравих емоційних якостей людини має моральне значення, оскільки проявляється в її громадянській позиції, в пам'яті і прихильності до традицій своїх батьків.

ПЕРЕВЕДЕННЯ УЧНІВ з однієї школи в іншу відбувається найчастіше у зв'язку із зміною їх місця проживання або у відповідності з бажанням батьків змінити профіль подальшого навчання дитини. Переведення здійснюється на підставі заяви одного з батьків або осіб, які їх замінюють, на ім'я директора школи. У заяві зазначається причина переведення і номер школи, у якій буде навчатися дитина. Якщо сім'я переїздить у інший населений пункт, номер школи не зазначається.

Учневі видається щоденник, остання сторінка якого (підсумкові оцінки за кожен чверть, за рік, а також запис про переведення в наступний клас) завіряється підписом директора і печаткою школи. Особова справа учня видається батькам під розписку в спеціальному журналі. Останній запис про успішність учня також завіряється.

У разі переведення в іншу школу в межах даної територіальної адміністративної одиниці школа, де дитина навчалася, видає на руки батькам відповідний документ, який заповнює школа, що приймає учня. На підставі цього документа школа, де дитина навчалася, видає батькам медичну картку учня, яка передається у школу, де дитина продовжуватиме навчання.

Небажаним є переведення в іншу школу в середині навчального року, особливо учнів випускних класів.

Іноді виникає необхідність переведення учня в новий колектив з педагогічних міркувань, щоб різко змінити його небажаний соціальний статус, досягти корекції поведінки. Таке рішення повинно бути заздалегідь всебічно розглянуте і погоджене з педагогами. У деяких випадках буває корисною консультація психолога або лікаря-психоневролога.

ПЕРЕВИХОВАННЯ. У складному процесі виховання дитини внаслідок різних причин (негативного впливу середовища, помилок батьків, недосконалості виховної роботи) не завжди вдається сформуванню у неї лише хороші якості. На певному етапі розвитку можуть з'явитися небажані прояви у поведінці дитини. Її поглядах і характері в цілому. Причому це властиво не лише

для «кризового» підліткового періоду, але й для більш ранніх — дошкільного і молодшого шкільного, проте на цих етапах розвитку відхилення у поведінці дитини не мають досить стійких форм і сприймаються найчастіше як невинні пустощі.

Так, наприклад, дорослі стикаються з дитячою впертістю, яка досить часто є наслідком невміння дитини іншим шляхом заявити про себе як про особистість. Подібний недолік зникає, тільки-но дитина знаходить взаєморозуміння з оточуючими її людьми. Але деякі відхилення у поведінці дітей вимагають досить пильної уваги з боку вихователів. Це насамперед стосується лінощів, жорстокості, черствості тощо, які дитина починає виявляти у стабільній серії вчинків. У такому разі мова повинна йти про П. дитини, тобто здійснення системи ефективних педагогічних заходів, спрямованих на переорієнтацію небажаних поглядів і установок, що склалися в неї, на виправлення тих якостей і звичок, які суперечать нормам і вимогам суспільства.

Перевиховання — нелегкий і досить тривалий процес, оскільки доводиться змінювати вироблені у дитини стереотипи — звички, погляди, риси характеру — і формувати нові, досить відмінні від уже набутих. Для цього придатні усі засоби, які є в арсеналі педагогіки: переконання, особистий приклад, заохочення, а в окремих випадках і осудження невірних дій дитини. Важливо своєчасно помітити негативні тенденції в її розвитку і знайти найбільш дієві засоби для їх усунення. В одних випадках необхідно змінити атмосферу в сім'ї, ставлення її до дитини. В інших — корисно перевести дитину в паралельний клас або іншу школу, допомогти їй знайти нових товаришів, включити у нову діяльність. Проте цього недостатньо. Потрібен безпосередній вплив на дитину, на її свідомість, почуття, волю з метою досягти перелому в її поведінці.

Та оскільки перевиховати дитину значно важче, ніж виховати її, важливо запобігати виникненню відхилень у її поведінці. Батьки повинні помічати щонайменші зміни у настрої дитини, допомагати їй подолати тривоги і сумніви, підказувати, як слід поводитися у кожному окремому випадку, постійно турбуватися про те, щоб вона якомога більше дізнавалася про добро, справедливість, честь.

На жаль, іноді педагогічна запущеність щодо окремих підлітків набуває настільки стійкого і антисуспільного характеру, що загрожує їхньому розвитку і може призвести до злочинних дій. У таких випадках виникає необхідність примусового П., яке здійснюється у закритих навчально-виховних закладах інтернатного типу. У розв'язанні завдань П. і профілактики дитячої злочинності значну роль відіграє діяльність органів і служб у справах неповнолітніх, створених при виконкоммах районних, міських та обласних Рад народних депутатів.

Див. також: Егоїзм. Жорстокість дитяча. Установка особистості.

ПЕРЕДОВИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ ДОСВІД дає більш високі порівняно з масовою практикою результати у вихованні, навчанні і розвитку учнів; особистісне надбання, що характеризується високою майстерністю.

ПЕРЕКОНАННЯ має два значення. Перше — це психічний стан чи властивість людини, яка характеризується стійкими поглядами, впевненістю у правильності своїх думок, а друге — це метод виховання, який передбачає цілеспрямований вплив на свідомість людини з метою формування в неї позитивних морально-психологічних рис, ознайомлення з існуючими нормами суспільних відносин, подолання негативної поведінки. Засобом П. служить слово — усне чи письмове. Воно діє одночасно на розум і емоції. Тому батьки, звертаючись до дитини, повинні аргументувати свої слова, щоб вони були дохідливими і переконливими.

Важливими інструментами впливу на дітей є друковане слово (книга, газетна стаття, журнал), а також бесіди на різні теми.

Переконання — це довгий і складний процес, який застосовується з того часу, коли дитина починає сприймати значення слова, і завершується в ранній юності. При цьому змінюється лише його форма. Так, дитина у ранньому віці сприймає конкретні слова, що відзначаються образністю, а у підлітковому та юнацькому віці сприймаються узагальнені слова.

Див. також: Бесіда з дитиною. Виховання. Цинізм.

ПІДГОТОВКА ДИТИНИ ДО ШКОЛИ починається з першого року її життя. У дошкільному віці провідним заняттям дитини є гра. В ігровій діяльності вона набуває елементарних знань і умінь, вчиться спілкуватися з іншими дітьми.

У школі дитина переходить до систематичної навчально-трудової діяльності. Змінюється режим її роботи, харчування, ускладнюються фізичні навантаження, виникають різноманітні стосунки з колективом. До цієї перебудови дитину необхідно своєчасно готувати. Така підготовка проводиться у дитячих садках. А тих дітей, що виховувалися вдома, до школи готує сім'я. Вона привчає дитину до самообслуговування, дотримання режиму дня, вчить планувати свої дії, контролювати себе, бути охайною, правильно оцінювати свої вчинки і дії ровесників.

Дуже важливим є правильне мовлення дитини. До шести років вона повинна навчитися зв'язно будувати речення, виражати свої думки, володіти достатнім словниковим запасом. Під керівництвом батьків дошкільники вчать вірші, переказують казки, слухають музику, вчать малювати, ліпити, вирізати. Такі заняття необхідно проводити кожного дня тривалістю 20–25 хвилин. Вони розвивають емоційну сферу дитини, її естетичні почуття. Значну

роль відіграють також спільні ігри з батьками у шахи, доміно, сюжетні ігри, ігри за правилами. Перед тим як поступити в школу, дитина повинна дещо знати про природу, людське суспільство, свою місцевість, країну, у якій вона живе, тощо.

Навчальна діяльність дитини вимагає розвитку високого рівня довільної регуляції її поведінки (робити не те, що хочеться, а те, що потрібно). І досягти цього можна не розмовами про те, як дитині в школі буде погано, якщо вона не сидітиме на уроках спокійно, а організацією спеціальних занять, які сприятимуть загальному розвитку, формуванню у дитини уміння зосереджувати увагу, планувати свої дії, правильно оцінювати результати своєї діяльності.

Необов'язково до школи навчити дитину читати. Але слухати дорослих, не відволікаючись, відповідати на запитання за змістом прочитаного, висловлювати своє ставлення до вчинків героїв чи подій вона повинна навчитись.

У дошкільника мають бути сформовані важливі сенсомоторні здібності: уміння визначити параметри предметів (довжину, ширину, висоту, товщину), об'єм, вагу, пропорції, орієнтуватися в просторі, часі. Можна навчити дитину рахувати, але важливішим, ніж простий рахунок, для успішного засвоєння програми з математики є розуміння понять «більше», «менше», «стільки ж». Сприймавши ці поняття, дитина зможе порівнювати, аналізувати, робити висновки, а отже, набувати певних знань.

У процесі підготовки до школи необхідно розвивати у дитини ініціативність, правильне ставлення до своїх особистісних якостей, бо невпевненість у собі, тобто занижена самооцінка, а також завищена самооцінка однаковою мірою негативно позначаються на її поведінці.

Особливе місце в підготовці до школи займає розвиток різних пізнавальних психічних процесів — сприймання, уваги, пам'яті, мислення. Розумовий розвиток не може здійснюватись без знань і уявлень, без їх систематизації, оскільки в більшості випадків пасивність школяра обумовлює його слабку успішність.

Неабияке значення має підготовка дитини до спілкування з новими людьми в умовах класного колективу. Особливо важко адаптуються діти, які не відвідували дитячий садок. Часто в результаті неправильних виховних заходів, підходів до дитини у неї в школі з'являється почуття підвищеної тривожності, невпевненості. Такій дитині особливо потрібна батьківська допомога. Необхідно частіше підтримувати її в різних починаннях, сприяти тому, щоб вона повірила в свої сили і можливості.

Виходячи з рівня фізичної і психологічної підготовки дитини до навчання, батьки мають приймати рішення, чи віддавати дитину до школи в шість чи в сім років. З цього приводу варто порадитись з учителями, дирекцією школи.

Див. також: Анатомо-фізіологічні особливості дітей. Гра. Логопедія. Мова. Самооцінка. Читання дитяче.

ПОВАГА ДО ДИТИНИ — невід'ємна вимога гуманного виховання, провідний принцип виховної роботи в сім'ї і за її межами. Неприпустимо принижувати дитину будь-якого віку, ображати її людську гідність. Однак це не означає, що треба виконувати всі її примхи, бажання, вимоги і вдовольняти претензії. Діти чутливо реагують на потурання, підлецування. Найчастіше батьки вдаються до цього, коли у сім'ї немає єдиних вимог до дитини, забуваючи про те, що кожен їх вчинок, свідками якого є діти, несе на собі виховну функцію.

Прояви неповаги з боку батьків дуже позначаються на поведінці підлітків і старшокласників. Вони стають неслухняними, упертими, уникають особистих контактів. Щоб запобігти цьому, батьки повинні бути уважними до своїх дітей, тактовно поводитися з ними.

Повага до дитини передбачає спільне обговорення у сім'ї питань, які стосуються різних сторін життя, взаємовідносин, спілкування тощо.

ПОВЕДІНКА ДЕВІАНТНА — вчинки, що розглядаються як відхилення від загальноприйнятої норми психічного здоров'я, культури, моралі, права. Існують дві категорії П.д. Перша являє собою різні форми психопатології, а друга — це асоціальна поведінка, що порушує певні соціальні, культурні і правові норми.

Якщо такі вчинки порівняно незначні, їх називають правопорушеннями, а якщо вони караються кримінальним законом, — злочинами. Відповідно говорять про делінквентну (протиправну) та кримінальну (злочинну) поведінку.

Найбільш поширеною формою П.д. є дитячий алкоголізм, наркоманія, токсикоманія, агресивна поведінка, дитячі самовбивства, психічні розлади та ін. Групами підвищеного ризику є підлітковий та юнацький вік.

Поширенню дитячого алкоголізму сприяють різні фактори. По-перше, випиваючи, підліток намагається загасити характерний для нього стан тривожності і одночасно звільнитися від надмірного самоконтролю і сором'язливості. По-друге, — це бажання експериментувати, прийняття норм юнацької субкультури, де випивка традиційно розглядається як одна з ознак мужності і дослості. Може також діяти і негативний приклад батьків.

Як і пияцтво, підлітковий наркотизм пов'язаний з бажанням експериментувати, з пошуком нових, незвичайних відчуттів. Вживання наркотиків завдає не тільки шкоди здоров'ю підлітка, руйнуючи його організм, але й може спричинитися до правопорушень.

Підліткова агресивність є найчастіше наслідком озлобленості, зниженої самоповаги в результаті пережитих життєвих невдач і несправедливостей (залишив батько, погані оцінки в школі, відчислили із спортсекції та ін.). Витончену жорстокість іноді проявляють розбещені діти, яких занадто опікали батьки і які не завжди відповідали за свої вчинки. Жорстокість для них — своєрідний сплав помсти, самоствердження і самоперевірки.

Проблема юнацьких самовбивств відкриває їх серйозні психологічні передумови. Замах на власне життя — це не стільки бажання звести з ним рахунки, скільки крик про допомогу. Потреби в самоствердженні, самореалізації для підлітка, юнака життєво важливі. Іноді незначна невдача може викликати почуття розчарування, непотрібності, неповноцінності і призвести до крайніх проявів і вчинків.

Про подібні бажання підлітки та юнаки часто попереджають. 80 відсотків суїцидних спроб здійснюється вдома в денний чи вечірній час, коли хто-небудь може помітити це і допомогти. Більшість таких спроб відверто демонстративні, іноді адресовані конкретній особі. Та все це надзвичайно серйозно і потребує уваги з боку батьків, вчителів, допомоги спеціаліста — консультанта психологічної служби в школі.

Профілактика самовбивств підлітків повинна полягати не в уникненні конфліктних ситуацій (адже це неможливо), а в створенні такого психологічного клімату, щоб ті, що мають нахил до цього вчинку, не відчували себе самотніми, непотрібними, неповноцінними.

Якщо у поведінці підлітка спостерігаються явні відхилення від психічної норми, дорослим слід, не травмуючи його, звернутись по допомогу до лікаря-психіатра.

ПОВЕДІНКА МОРАЛЬНА обумовлена моральними нормами і принципами, які регулюють взаємини людей у даному суспільстві.

Важливою умовою виховання П.м. у дітей є засвоєння ними моральної свідомості, моральних понять і почуттів. Однак формування П.м. не обмежується лише цим. Іноді у дитини при відсутності достатньо стійких моральних звичок спостерігається розбіжність між знаннями і поведінкою. Тому необхідно домагатися, щоб виконання дитиною певних моральних норм базувалося на моральній свідомості і в той же час перетворювалось на звичку.

ПОГРОЗА У ВИХОВАННІ — різновид покарання, що є достатньо сильним засобом впливу на дітей. До нього звертаються батьки як дошкільнят, так і старшокласників. За змістом погрози бувають різними залежно від віку дитини, якої вони стосуються. Не дозволяють, наприклад, грати з товаришами, забороняють відвідувати кінотеатр, позбавляють цікавої прогулянки, диско-

теки тощо. Іноді створюється враження дійовості погроз. Під впливом почуття страху дитина на певний час ніби виправляється, але це триває недовго, якщо не усуваються причини її негативної поведінки.

Батьки повинні пам'ятати, що П.у.в. спрямована перш за все на залякування, підкорення, пригнічення. А тому часте звертання до цього засобу покарання може поступово руйнувати взаєморозуміння між батьками і дітьми, деформувати уявлення дітей про норми взаємовідносин і навіть вплинути негативно на їх здоров'я. Насамперед слід виховувати дітей таким чином, щоб формувались моральні уявлення і звички поведінки.

Див. також: Взаємовідносини в сім'ї. Гідність дитини. Покарання. Самопочуття. Слухняність.

ПОДАРУНКИ ДІТЯМ — засіб заохочення старанності дитини, виявлення любові і турботи про неї.

П.д. підносять родичі, друзі, а також адміністрація дитячих закладів і громадських організацій на честь свят, в день народження або за успіхи у навчанні, праці, спорті тощо. Важливо, щоб подарунок відповідав віку та інтересам дитини. Дошкільнятам і молодшим школярам найкраще дарувати іграшки, особливо такі, що розвивають кмітливість. Для дітей середнього і старшого шкільного віку гарним подарунком будуть книги, настільні ігри, спортивні речі, мікрокалькулятори. Особливу радість приносять дітям подарунки, які відповідають їх захопленням (пензлі і фарби — дитині, яка любить малювати; набір інструментів — дитині, яка захоплюється технічною творчістю; альбом — колекціонеру). Приємним подарунком від батьків може бути спільне відвідування музею, виставки, театру, кіно, заміська прогулянка.

Батьки повинні знати, що любов і прихильність до дітей не вимірюються вартістю і кількістю подарунків. Дорогий подарунок доречний лише тоді, коли він підтримує певні захоплення дітей (фотоапарат, музичний інструмент тощо) або ж є практично корисною річчю (наприклад, велосипед, лижі, туристичний рюкзак).

Важливо виховувати у дітей потребу не лише одержувати подарунки, але й дарувати їх батькам, бабусі, дідусеві, братам, сестрам, друзям. Слід підказати дитині, що кращим є подарунок, зроблений власними руками, у виготовленні якого вона вклала любов, працю, терпіння, вміння.

Див. також: Сімейний бюджет. Театр дитячий.

ПОКАРАННЯ — один із методів виховання, який застосовується у тих випадках, коли дитина не виконує встановлених вимог і порушує прийняті норми і правила поведінки. Вдаючись до П., батьки допомагають дитині усвідомити ганебність того чи іншого вчинку, мотивів його скоєння.

П.— досить відчутний засіб педагогічної дії батьків, його зас-

тосування вимагає великого такту і обережності. І звертатися до нього слід лише у виняткових випадках.

А. С. Макаренко вважав, що у хорошій сім'ї покарання ніколи не буває, і це найбільш правильний шлях сімейного виховання. Але разом з тим він зазначав, що покарання — це не лише право, але й обов'язок у тих випадках, коли воно необхідне.

На жаль, у сімейному вихованні припускають багато помилок у застосуванні покарання. Дорослі рідко замислюються над тим, що у більшості випадків дитяча неслухняність, неправильні вчинки пояснюються недостатністю знань, несформованістю моральних уявлень, відсутністю життєвого досвіду.

У вихованні дошкільнят можна обійтись без П., якщо правильно організувати їх життя у сім'ї (режим дня, гра, своєчасне переключення з одного виду діяльності на інший, стиль спілкування тощо). Молодший школяр також потребує не стільки П., скільки правильної організації навчання, праці і відпочинку. В разі необхідності достатньо обійтись звичайним зауваженням. Застосовуючи П. до підлітка, батьки прагнуть розбудити у нього почуття совісті, допомогти усвідомити свою помилку, активізувати бажання виправити її. Проте слід мати на увазі, що П. не повинно травмувати психіку підлітка і що позитивний вплив може справити лише засудження його вчинку.

Важливе значення має справедливість П., оскільки у разі порушення цього принципу у підлітків виникає зневага і невіра у батьків, опір волі і вимогам дорослих. Не можна позбавляти дітей того, що необхідно для їх нормального розвитку — прогулянок, їжі, сну, відпочинку, спілкування з батьками. Невиправданими є форми П., які принижують людську гідність, бо вони викликають у дитини відчуття власної неповноцінності, часто озлоблюють її.

Найбільш педагогічно доцільними формами П. у сім'ї можуть бути: обмеження деяких прав дитини, посилення контролю, стриманість у спілкуванні, позбавлення відвідування театру, кіно, футбольних змагань, дискотеки та інших розваг.

ПОКАРАННЯ ФІЗИЧНЕ. Суспільство, охороняючи інтереси, здоров'я, гідність дитини, категорично заперечує П.ф. Батьки, що б'ють дітей, підлягають кримінальній відповідальності із застосуванням суворих заходів, аж до позбавлення батьківських прав.

Застосування П.ф. у сімейному вихованні свідчить про низьку культуру батьків. Багато батьків зовсім не знають, як правильно виховувати дітей, формувати їх характер, погляди, звички, у чому полягає суть цього процесу. Безперечно, нема батьків, які б не хотіли, щоб їх діти вирости хорошими, чесними. Але не всі вміють виховувати їх належним чином. Помічено, що діти найчастіше страждають від П.ф. у сім'ях, де один чи обидва батьки вживають алкоголь.

Іноді батьки вважають, що поки дитина мала, вона не розуміє пояснень дорослих, її треба тільки карати. Це хибний шлях. Не можна привчати дитину підкорятися лише силі. Суть виховання полягає не в тому, щоб примусити її не робити недозволеного, а в тому, щоб поступово формувати уявлення про правила і норми поведінки.

Сльози і обіцянки дітей під час П.ф. виправитися створюють у дорослих ілюзію позитивного результату. Насправді — це реакція на біль, образу і зневажання. П.ф. не сприяє усвідомленню дитиною своєї вини, її подальшу слухняність ненадовго викликає лише страх перед повторним покаранням.

Найчастіше П.ф. призводить до того, що дитина починає обманювати, таїтися від батьків. А якщо справедливість П. ф. сумнівна (а саме так часто буває у сімейних конфліктах), воно озлоблює дитину, і її вже не лякають заходи, якими погрожують батьки. Вона стає замкненою, безпорадною, втрачає віру в себе, в товаришів, у справедливість дорослих. У неї з'являється відчуття власної неповноцінності і в той же час бажання знайти себе в чомусь, утвердитись. П.ф. травмує психіку дитини, калічить її свідомість, стає причиною багатьох захворювань. Трапляються випадки, коли діти, боячись покарань, ідуть з дому, починають бродяжити.

Діти, що зазнають дома П.ф., як правило, вчаться гірше, ніжче своїх можливостей, часто створюють у класі конфліктні ситуації. Порушуються їх контакти з батьками, що завдає болю обом сторонам.

Якщо батьки перестають застосувати П.ф., налагоджують вдома нормальні, здорові стосунки, діти починають краще вчитися, поводити себе, різко зменшується кількість зауважень, а звідси і приводів для покарань.

ПОКЛИКАННЯ — складна властивість людини, яка включає нахили, здібності до якоїсь справи, заняття, захоплення усім кращим, що є в навколишній дійсності. П. формується з дитинства. Захопленість дитини якоюсь галуззю діяльності сприяє розвитку відповідних здібностей (технічних, літературних, організаторських, музичних тощо), у яких тісно переплітаються особлива сприйнятливність мозку, особливий характер нервових процесів, психіки. П. стає метою життя дитини, її прагненням. Справжнє П. дитини, розпізнати нелегко. До цього треба докласти певних зусиль, консультиватися з вчителями, психологами. І дуже важливо не помилитися, не примушувати дитину робити те, до чого у неї немає здібностей. Батьки мають стежити за нахилами дитини, знати, чим вона захоплюється, до чого ставиться із задоволенням, і допомогти їй знайти своє місце в житті, реалізувати своє покликання.

Див. також: Здібності. Нахили.

ПОТРЕБИ виникають у певних умовах існування і розвитку і виступають джерелом активності людини. Завдяки П. здійснюється регулювання її поведінки, визначається спрямованість мислення, почуттів і волі.

П. поділяються на біологічні, соціальні, особистісні і духовні. Біологічними є потреби в їжі, одязі, русі тощо. Соціальні П. спрямовані на спілкування з іншими людьми, а особистісні — стимулюють підтримку людиною своєї психічної самостійності.

Чим різноманітніші і багатші П. особистості, тим більше у неї спонукань до певної діяльності. П. залежать від суспільних умов життя, місця, яке людина займає в ньому, і рівня її розвитку. Вони виникають щоразу і спонукають людину створювати все нові предмети матеріальної і духовної культури.

Одне з важливих місць у розвитку особистості займають духовні потреби. До них належать прагнення до знань, творчість, сприймання творів мистецтва, спілкування. Рівень таких П. неоднаковий. Він залежить від властивостей людини, її творчого потенціалу. Дехто прагне до розширення знань, не обмежується задоволенням найнеобхідніших життєвих П., а декого влаштовує, скажімо, лише модний одяг тощо.

П. формуються з раннього дитинства. За певних умов, створених дорослими, насамперед батьками, вони виникають і розвиваються. Наприклад, біологічна потреба в їжі при навчанні дитини користуватися столовими наборами, посудом перетворюється в культурну потребу.

Маленька дитина виражає свої потреби за допомогою проявів емоцій та почуттів, що свідчать про її задоволення чи незадоволення. Це дає можливість батькам звернути увагу на її стан: чи вона голодна, чи хоче спати, чи їй ще чогось не вистачає. З віком поведінка дитини набуває іншого відтінку, але почуття задоволення чи незадоволення також визначають рівень її потреб.

Дбаючи про те, щоб якомога більше задовольнити потреби дитини, батьки повинні привчати її до того, що їх треба розрізняти, не зводити все до матеріальних цінностей, застерігати від споживацьких нахилів. Дуже важливо виховувати у дитини прагнення до духовних потреб, до якомога ширшого пізнання дійсності, засвоєння культурної спадщини.

Однією із найважливіших П. кожної людини є праця. В ній виражаються її нахили і здібності. І цю П. треба формувати у дитини з того часу, коли вона починає її усвідомлювати.

ПОЧЕРК — індивідуальна стійка манера письма. Своєрідність почерку визначається сталим характером ряду ознак: специфічною формою окремих літер — загостреністю або заокругленістю; ритмічним повторенням тих самих графічних елементів або аритмічністю; відстанню між літерами, ступенем зв'язності; натиском

і величиною літер; розташуванням слів і речень по горизонталі. П. знаходиться у певній відповідності з індивідуальними особливостями людини. На нього впливає загальний характер її рухових реакцій (їх інтенсивність, ступінь координації), її емоційний стан (наприклад, схвильованість і т. д.). Проте П. не є прямим свідченням особливостей людини.

Якість П. залежить від цілого ряду факторів: підготовки руки і ока у дошкільному віці, часу навчання письму, ставлення до якості письма, успішності оволодіння навичками читання і орфографії, розвитку почуття ритму тощо.

Формування почерку завершується до 10—12 років. На початку навчання письму рухи руки, які звичайно скоординовані недостатньо, вимагають великих зусиль і напруження м'язів всієї верхньої половини тіла, здійснюються під постійним контролем зору. Ці рухи дрібні і дуже повільні. Поступово (протягом двох-трьох років) вони стають ритмічними, швидкість письма зростає, зоровий контроль знижується, його замінює руховий. Рухи стають сталими. З автоматизацією письма людина здобуває можливість думати не як вона пише, а про що.

Швидкість письма індивідуальна і зростає приблизно так: у перші місяці навчання у початковій школі відповідно 4—8 літер на хвилину; кінець першого класу — 20—25 та 30—35; кінець другого класу — 40—45 та 60—70; кінець третього класу — 60—70 та 80—85; кінець четвертого класу — 90—100. Швидкість дорослого — 80—120 літер на хвилину.

Щоб виробити у дитини гарний почерк, слід з самого початку приділяти увагу правильному написанню літер та словосполучень, оскільки рухи, що виробились в цей час, закріплюються досить швидко і подальше переучування, як правило, не дає результатів.

Оволодіння П. вимагає постійного тренування, виконання вправ. Ця робота повинна ґрунтуватися на свідомому засвоєнні дитиною правильних рухів, на розвитку її спостережливості, почуття ритму.

Слід врахувати, що швидке і тривале письмо стомлює дитину. Неправильне положення тулуба при писанні призводить до порушення кровообігу і дихання, змін у поставі, швидкого стомлювання. Тому важливо дотримуватись цілого ряду таких гігієнічних вимог: тримати зошит або папір на відстані 30—35 сантиметрів від очей, використовувати пасту (чорнила) фіолетового (чорного) кольору, ручку тримати трьома пальцями між великим і вказівним без напруження, по відношенню до зошита вона повинна знаходитись під кутом приблизно 60° , а зошит повинен лежати під кутом приблизно 65° .

Труднощі навчання письму іноді пов'язані з різними порушеннями мови і з запізненнями у розвитку деяких фізіологічних функцій. В усіх таких випадках потрібна консультація лікаря-психоневролога.

Див. також: Зір дітей. Логопедія. Мова.

ПОЧУТТЯ — одна із основних форм переживання людиною свого ставлення до предметів і явищ дійсності, які відрізняються відносною стійкістю. На відміну від ситуативних емоцій, які відображають суб'єктивне значення предметів в конкретних умовах, почуття виділяють явища, що мають стабільну мотиваційну значимість. Формування почуттів є необхідною умовою розвитку людини як особистості. Без них вона не може керуватися мотивами, ідеалами, нормами поведінки.

Почуття, як і сама людина, змінюються в ході розвитку суспільства. В онтогенезі вони з'являються пізніше, ніж ситуативні емоції, під виховним впливом сім'ї, школи, мистецтва та інших суспільних інститутів.

Предметами почуттів стають перш за все ті явища і умови, від яких залежить розвиток подій, що мають значення для особистості і тому сприймаються емоційно. Випикаючи як результат узагальнення емоційного досвіду, сформовані почуття стають провідними утвореннями емоційної сфери людини і починають, в свою чергу, визначати динаміку і зміст ситуативних емоцій. Наприклад, із почуття любові до близької людини залежно від обставин можуть розвинутися тривога за неї, радість при зустрічі, гнів, якщо вона не виправдала надій, і т. п. Такі ситуативні емоції уточнюють зміст почуттів щодо умов, які склалися, і спонукають до певних дій. У процесі формування особистості одні почуття займають провідне становище, інші ж залишаються потенційними, нереалізованими тенденціями.

Найбільш поширена класифікація почуттів виділяє окремі їх підвиди за сферами діяльності, в яких вони проявляються. Особливу групу становлять найвищі почуття, у яких міститься емоційне ставлення людини до соціальної дійсності. Моральні почуття включають у себе ставлення до держави, до інших людей, до себе самої. Пізнавальна діяльність породжує у людини пізнавальні, або інтелектуальні, почуття. Їх предметом є як процес набуття знань, так і його результат. Вершиною інтелектуальних почуттів є любов до істини.

Важливе місце серед найвищих почуттів займають практичні почуття, пов'язані з працею, навчанням, спортом тощо. До найвищих почуттів належать також естетичні почуття, які передбачають усвідомлену або несвідому здатність при сприйманні явищ навколишньої дійсності керуватися поняттями прекрасного. Інтелектуальні, практичні, естетичні почуття виникають у поєднанні з моральними почуттями.

Почуття можуть бути конкретними (наприклад, до дитини, витворів мистецтва), узагальненими (до дітей взагалі, до музики) і абстрактними (що уособлюють справедливість, трагічність).

В емоційному розвитку дитини значну роль відіграє спілкування з оточуючими людьми і гра, в процесі якої формуються основи соціальних почуттів. Дитина дошкільного віку емоційно легко збудлива, але емоції її, як правило, нестійкі. У цьому віці починають помітно розвиватися моральні почуття (найчастіше у процесі гри, коли дитина привчається керувати своєю поведінкою), естетичні почуття (в процесі занять музикою, малюванням) та інтелектуальні почуття (пов'язані з розвитком пізнавальних інтересів і елементарними формами учбової діяльності). Початок навчання в школі вносить істотні зміни в емоційне життя дітей. У них розвивається вміння володіти своїми емоціями.

Найважливішим моментом у вихованні і формуванні почуттів у дітей є необхідність навчити їх управляти своїми почуттями, підкоряти їх розуму і волі.

ПРАВИЛА ДОРОЖНЬОГО РУХУ. В умовах інтенсивного руху транспортних засобів на вулицях і дорогах спостерігається багато нещасних випадків з дітьми. Це зумовлено тим, що діти або не знають правил безпечної поведінки, або порушують їх, не усвідомлюючи, до яких наслідків це може призвести.

Знайомство дітей з П.д.р. повинно розпочатися якомога раніше. Уже в дитячому садку їм розповідають про найпростіші П.д.р. Далі ці відомості закріплюються у школі: учні засвоюють правила поведінки пішохода на вулиці, переходу її проїжджої частини, вчать розпізнавати дорожні знаки. Для кращого запам'ятовування використовуються ігри, жартівливі вірші.

Роботу по вивченню П.д.р. слід провадити і в сім'ї. Ідучи з дітьми по вулиці, батьки повинні нагадувати їм про необхідність ретельного дотримування правил поведінки на ній, демонструвати це на практиці.

Підлітки і старшокласники, які є власниками транспортних засобів — велосипедів, моторолерів, мотоциклів,— повинні твердо пам'ятати, що при нехтуванні П.д.р. можна стати не лише жертвами аварії, але й її винуватцями, і суворо дотримуватися цих правил.

Виховуючи у дітей почуття дисциплінованості і організованості, важливо домагатися, щоб виконання П.д.р. на вулицях і дорогах стало для них звичкою.

ПРАВИЛА ПРОТИПОЖЕЖНІ. Пожежі виникають через небалість, необережне поводження з вогнем, побутовими приладами або з технічних причин. У сільській місцевості причиною пожежі може бути блискавка.

Часто винуватцями пожеж є діти, які, будучи вдома без дорослих, запалюють сірники, свічки чи вмикають електроприлади,

не знаючи, як ними користуватися. Про це батьки завжди повинні пам'ятати і не залишати дітей без догляду. Слід також озайомлювати дітей з П.п. і навчати їх діяти в екстремальних ситуаціях.

Контроль з боку дорослих за дітьми є одним з основних заходів протипожежної безпеки. До цих заходів слід також віднести суворе дотримання розпоряджень пожежної інспекції.

ПРАВО НА ОСВІТУ — одне з основних прав громадян України, яке гарантується її законодавством. Це право забезпечується широким розвитком загальної, професійно-технічної, вищої освіти, заочної і вечірньої форм освіти; наданням державних стипендій і пільг учням і студентам; можливістю навчання у школі рідною мовою; створенням умов для самоосвіти.

Згідно із законом України «Про освіту» визначено типи навчальних закладів різного рівня, їх структуру, зміст навчання тощо.

В Україні кожній людині гарантовано державою право на безкоштовну обов'язкову освіту в обсязі повної середньої загальноосвітньої школи. Для всіх, хто бажає продовжити навчання, функціонує мережа державних навчальних закладів різного рівня — профільні гімназії, ліцеї, професійно-технічні училища та коледжі, інститути, університети, прийом до яких здійснюється на конкурсній основі і вимагає певного рівня розвитку пізнавальних здібностей та обсягу знань випускників основної школи.

Поряд з державною системою освіти в Україні розвивається мережа приватних шкіл різного рівня, які сприяють розвитку індивідуальних здібностей і творчості дітей, створюючи кращі умови для навчання і виховання молоді за рахунок залучення коштів батьків, спонсорів, меценатів.

ПРИВАТНИЙ СЕРЕДНІЙ ЗАГАЛЬНООСВІТНІЙ ЗАКЛАД заснований на недержавній формі власності й задовольняє потреби громадян, суспільства і держави у загальній середній освіті. П.с.з.з. забезпечує соціально необхідні знання, уміння і навички не нижче вимог державних програм.

ПРИВЧАННЯ І ВПРАВЛЯННЯ — це методи виховання, спрямовані на практичне вироблення у дітей дошкільного і молодшого шкільного віку певних умінь, навичок і звичок поведінки. Виховний вплив П. і в. ґрунтується на повторенні дій або вчинків. Відомо, що дошкільнята, молодші школярі не можуть свідомо підкорити свою поведінку навіть добре відомим їм вимогам. І лише постійні тривалі вправи під контролем батьків допомагають формуванню твердих навичок.

Уже з півторарічного, дворічного віку дітей батьки привчають їх виконувати елементарні правила та норми співжиття — вітати старших, дякувати за послугу тощо. У подальшому вироблені на-

Вички ускладнюються і переходять у стійкі звички поведінки. Навчаючись писати, учні щоденно виконують вправи до того часу, поки цей процес стає автоматичним. У засвоєнні моральних норм велике значення має цілеспрямоване закріплення знань про поведінку і переведення їх у звичку. Досягається це при багаторазовому повторенні правильних дій і вчинків.

Батьки повинні пам'ятати, що найважливішою умовою виховної ефективності вправ є їх органічне включення в життя сім'ї, коли доручена дитині справа стає важливою не лише для неї, але й для оточуючих. Привчаючи дитину до виконання домашніх справ, треба дати їй зрозуміти, що без її допомоги сім'ї буде важко.

Формуванню правильних звичок шляхом П. і в. сприяє підкріплення, яким може бути похвала з боку дорослих, задоволення від результатів праці.

ПРИКЛАД У ВИХОВАННІ — важливий фактор педагогічного впливу на дитину. Дійовість П. у в. пояснюється особливістю дітей наслідувати дорослих. Із задоволенням вони копіюють їх звички, манеру говорити, стиль спілкування тощо. Наслідуючи дорослих, діти накопичують власний досвід поведінки і ставлення до оточуючих.

Іноді батьки, які вважають позитивний приклад вирішальним фактором у вихованні, бувають здивовані тим, що не здійснили бажаного впливу на своїх дітей. Справа в тому, що П. у в. набуває значення за умови, коли дитина визнає авторитет батьків. Батьки повинні пам'ятати про те, що негативний приклад на відміну від позитивного, як правило, переймається дітьми досить швидко (грубість, куріння, вживання спиртного тощо).

Проте самого лише позитивного прикладу недостатньо для виховання працелюбності, турботливості, бажання допомагати батькам у домашній роботі. Не менш важливим є підкріплення його щоденними дорученнями дітям і контроль за тим, як вони виконуються.

Див. також: Авторитет батьків. Єдність вимог. Привчання і управління.

ПРИКЛАД ОСОБИСТИЙ. Дієвість П.о. у вихованні пояснюється такою особливістю дітей, як бажання наслідувати. «Добрий приклад кращий ста слів». Ці мудрі народні слова — результат багатовікових спостережень і узагальнень.

Як метод виховання П.о. посідає у сім'ї провідне місце. Діти повторюють дії і вчинки, на які звертають їхню увагу дорослі, а також копіюють у поведінці тих, хто їх оточує. У підлітковому віці приклад дорослих диференціюється. Для наслідування обирається лише те, що здається підлітку гідним, авторитетним.

Взагалі батьківський авторитет має важливе значення у родинному вихованні. Чим він вищий в очах дитини, тим кращим стає вплив батьків на її поведінку.

ПРИМУС (змушування) — один із засобів виховання, який заснований на активному і безпосередньому виявленні волі вихователя щодо вихованця, незважаючи на опір останнього.

Необхідність П. зумовлена насамперед складністю процесу дисциплінування, спрямованого на подолання суперечностей між потрібним і реальним у поведінці дітей. У дружній сім'ї, де поважають встановлений режим і порядок, такі суперечності розв'язуються легко і переважно засобами переконання. Але якщо воно не дає позитивних результатів, доводиться звертатись до примусу.

Батьки повинні знати, що для молодшого школяра їх авторитет найчастіше незаперечний. У підлітка батьки в силу певних причин можуть вже не мати достатнього авторитету, і його покірність безпосередньо пов'язана з особистим ставленням до них.

Слід враховувати також, що педагогічні можливості П. обмежені і він викликає лише елементарну покору, яка для більш високих форм дисципліни далеко недостатня.

Зловживання П. вкрай шкідливе: воно культивує «авторитет пригніченого», формує психологію «гвинтика», позбавляючи дитину індивідуальності, загострює її опір, створює антагоністичні стосунки між нею і батьками.

Батьки застосовують примус у тому разі, якщо у сімейному вихованні є певні негаразди. Наприклад, школяр постійно уникає домашньої праці, лінується, не допомагає дорослим, несумлінно ставиться до приготування уроків тощо. За таких обставин П. може бути лише тимчасовим заходом, який поєднується з поясненням, переконанням, вимогами, заохоченням.

П. не повинен перетворюватись на моральне чи фізичне насильство, пригнічувати або ображати. При правильному застосуванні П. у поєднанні з іншими методами необхідність у ньому швидко відпадає, оскільки школяр або переконується у корисності справи, яку виконує, або звикає систематично її виконувати.

При розв'язанні завдань виховання слід усвідомлювати, чого можна досягти П., а що потребує більш гнучких педагогічного впливу. Наприклад, батьки прагнуть, щоб їхня дитина добре вчилась, і змушують її готувати уроки в певний час. Але цим ще не забезпечується виховання старанності і допитливості. Ці якості розвиваються поступово, якщо стимулювати інтерес та активність дитини.

За певних обставин П. може набирати різних форм. Так, якщо дитина має яскраво виражені здібності, але ще не розуміє цього і не прагне їх розвивати, буває корисним примусити її зайнятись відповідним видом діяльності (математикою, музикою тощо). Однак це треба робити так, щоб не викликати у дитини негативного ставлення чи навіть огиди до цієї діяльності, і ні в якому разі не

переоцінювати її здібності та можливості, не примушувати її робити те, до чого у неї немає хисту.

Дія П. ґрунтується на авторитеті батьків. Твердість і спокій, з яким дається розпорядження, свідчать про внутрішню силу вихователя, і діти найчастіше добре це відчувають. П. може мати форму наказу, розпорядження, інколи він підкріплюється погрожуванням покарання. Але в усіх випадках батьки повинні керуватися правилом: якомога більше вимог до дитини, якомога більше поваги до неї. П. виправданий, якщо у вихователя є тверда впевненість у тому, що дитина підкориться і послухає його. Інакше мети не буде досягнуто.

Доцільно в окремих випадках поєднувати П. з іншими методами виховання. Це сприяє формуванню у дітей звички підкорятися при необхідності власне «хочу» розумному «потрібно», вміння організувати себе, спираючись на власну ініціативу, активність і самостійність, набутих у процесі розвитку особистості.

Категоричний П. є необхідним у всіх випадках, коли створюється загроза чи небезпека для життя дитини і необхідно негайно виконати певні дії, а не вживати інші методи педагогічного впливу: роз'яснення, переконання, приклад тощо.

ПРИНЦИПОВІСТЬ — позитивна моральна якість людини, яка проявляється у послідовному відстоюванні певних переконань і поглядів. Послідовне дотримання їх свідчить про П. як стійку рису характеру. На підтримку такої людини можна розраховувати в будь-яких ситуаціях. В той час як людина непринципова часто змінює свої переконання, і її поведінку важко передбачити.

Основи П. закладаються досить рано, ще у дошкільному віці, коли дитина бачить перші прояви добра і зла, істини і фальші і під керівництвом дорослих навчається дотримуватися загальноприйнятих норм поведінки. У підлітковому віці П. формується вже як певна якість особистості.

Не можна змішувати П. з властивою дітям педантичністю, яка проявляється у неухильному наслідуванні встановленого порядку. Крім того, дитина через свою недосвідченість часто сприймає побачене як єдине можливе і обов'язкове.

П., як якість особистості, базується на розвиненому мисленні і достатньо стійких почуттях. Зрозуміла і прийнята людиною ідея — перший крок до вияву П. Якщо вихователі допомагають дитині не відступати від істинного і доброго, заохочують її в таких проявах, то вони сприяють формуванню П. При цьому слід навчати дитину відмовлятися від дріб'язкового і другорядного заради гольовного і суттєвого. Наприклад, забути про дріб'язкову образу заради дружби і збереження стосунків з дорогою людиною.

ПРОФЕСІЙНА ОРІЄНТАЦІЯ — науково-практична система підготовки особистості до свідомого професійного самовизначення. П.о. — невід'ємна частина загальної освіти людини. Її повинні проводити педагогічні колективи разом з сім'єю, підприємствами, різними позашкільними установами, середніми спеціальними і вищими навчальними закладами, міжшкільними учбово-виробничими комбінатами, районними (міськими) центрами профорієнтації. Для цієї роботи створюються спеціальні державні центри П.о. за територіальними чи галузевими ознаками, бюро, кабінети, лабораторії.

За змістом П.о. включає повідомлення молоді інформації про різні професії, вивчення інтересів, нахилів, потреб, мотивів, характеру деяких психофізіологічних параметрів тих, хто має обрати певну професію.

Діяльність профорієнтаційної служби спрямована на реалізацію права кожної людини на вибір роду занять. За своєю структурою П.о. об'єднує такі основні елементи: професійну інформацію, професійну консультацію, розвиток нахилів школярів у різних видах діяльності, початковий профвідбір, соціально-професійну адаптацію.

Враховуючи особливості психіки молодших школярів, з ними необхідно проводити таку роботу: знайомити з найбільш поширеними професіями, професіями батьків, близьких людей, вчити розуміти значення праці у житті людини і суспільства в цілому, виховувати любов до праці.

Учнів підліткового віку знайомлять з виробничим оточенням, з професіями, які необхідні для конкретного економічного району, із значенням цих професій для розвитку суспільства. Для них може бути організована робота в майстернях, гуртках, клубах за інтересами.

Старшокласники вивчають курс «Основи виробництва. Вибір професії». Вони детально знайомляться з економікою виробництва, новими технологіями, набувають практичних умінь. Підготовка до вибору професії повинна починатися заздалегідь у сім'ї. З метою формування у дитини позитивного ставлення до праці, конкретної діяльності батьки організують відвідування музеїв, виставок, різних виробництв. Під час таких екскурсій у дітей розвиваються спостережливість, зосередженість, пам'ять, розумові якості, творча уява, виявляються пахили і здібності, які вони зможуть використати в майбутньому після обрання певної професії.

Див. також: Вибір професії. Виховання. Здібності. Нахили.

ПРОХАННЯ — один з найпоширеніших прийомів виховного впливу, звичайна у співжитті форма звернення, яка спонукає щось виконати. Через П. можна засвідчити особливу прихильність і по-

вагу до дитини. У вигляді П. можна висловити і сувору вимогу: «Я прошу тебе цього більше не робити ніколи!» Якщо у сім'ї П. є традиційним і звичним зверненням, воно стає досить швидко і надбанням дитини у її спілкуванні з тими, хто її оточує.

П. певною мірою передбачає загальновизнану свободу волі особистості, її незалежність і самостійність. Зрозуміло, що така свобода має суб'єктивний характер, але вона стає своєрідним засобом виховання у дитини уявлень про гідність іншої людини, посягати на волю якої ніхто не має права.

Див. також: Повага до дитини.

ПСИХІЧНІ ВЛАСТИВОСТІ ОСОБИСТОСТІ — сталі душевні якості особистості, що утворюються в процесі виховання та самовиховання. П.в.о. проявляються у поведінці, вчинках людини, в її ставленні до речей, інших людей і до самого себе.

П.в.о. формуються на основі психічних процесів: відчуття, сприймання, пам'яті, мислення, уваги, почуття, мовлення, волі, що в свою чергу породжують такі якості, як чутливість, сприйнятливність, уважність, спостережливність, емоційність, балакучість, мовчазність, вдумливість, розсудливість, цілеспрямованість. А темперамент і характер впливають на формування таких властивостей, як сміливість, боягузтво, мужність, рішучість, енергійність, працьовитість. Ще у дошкільному періоді у дитини мають бути розвинені морально-вольові властивості (старанність, відповідальність, добродіяльність, принциповість, чуйність); інтелектуальні властивості (спостережливність, уважність, розсудливість, самостійність) і особистісні властивості (самооцінка, мотиви, потреби). Деякі з них з'являються в процесі набуття дитиною життєвого досвіду, оволодіння певними навичками спілкування та певними способами діяльності. Але можливе й цілеспрямоване стимулювання розвитку певних психічних властивостей шляхом підбору ігрових вправ, ситуацій, інших видів спільної діяльності батьків та дітей.

П.в.о. дуже пластичні, і змінюються на кожному віковому етапі. Батькам треба звертати на це увагу і в разі відставання в розвитку певних психічних властивостей дитини вживати необхідних заходів.

Див. також: Вікові особливості дитини. Здібності. Мислення. Особистість. Пам'ять: Увага. Уява.

ПСИХОДІАГНОСТИКА ШКІЛЬНА — галузь психодіагностики, яка вивчає рівні психічного розвитку учнів в різних типах шкіл, інших навчальних закладах. Ця робота проводиться психологами-дослідниками і психологами-практиками. Перші встановлюють певні закономірності психічного розвитку дітей, а другі визначають причину конкретного явища.

Методики, які застосовуються шкільними психологами, дають можливість з'ясувати, з чим пов'язані труднощі та відставання у навчанні, випадки відхилень у поведінці учнів, проблеми їх спілкування між собою, і вжити заходів для їх подолання.

Діагностична робота шкільного психолога дає позитивні результати, якщо він підтримує постійний зв'язок з батьками учнів, вчителями, спеціалістами з соціальної, вікової, педагогічної, медичної психології і т. п.

Див. також: Психологічна шкільна служба. Психолог шкільний.

Радимо прочитати: Дубровина И. В. Школьная психологическая служба. М., 1991.

ПСИХОЛОГІЧНА ШКІЛЬНА СЛУЖБА. У сучасній психології П.ш.с. розглядається як інтегральне утворення, що включає такі три основні компоненти: науковий (розробка методологічних проблем); прикладний (використання психологічних знань працівниками народної освіти) і практичний (робота шкільного психолога з учнями, вчителями і батьками). Єдність цих компонентів робить П.ш.с. дієвою та ефективною.

У діяльності П.ш.с. виділяються два напрями: актуальний, що орієнтований на вирішення злободенних проблем, і перспективний, спрямований на розвиток індивідуальності кожної дитини, на психологічну підготовку її до самостійного життя.

П.ш.с. становить цілісну систему, що складається з трьох основних ланок. Перша — це дитячий практичний психолог, який працює в конкретному навчально-виховному закладі; друга — психологічний кабінет районного (міського, обласного) управління народної освіти і третя — центр психологічної служби народної освіти.

П.ш.с. працює у тісному контакті з медичною, дефектологічною та іншими видами служб, спеціалістами з різних галузей знань, педагогами.

До складу П.ш.с. входять спеціалісти, які дістали загальнопсихологічну і спеціальну психологічну підготовку в галузі дитячої, вікової і педагогічної психології, соціальної психології, психодіагностики, психокорекції, активних методів соціально-психологічного навчання і психологічного консультування.

Працівники П.ш.с. зобов'язані дотримувати норм професійної етики, зберігати професійну таємницю: не поширювати відомостей, одержаних у результаті діагностичної і консультаційної роботи, якщо ознайомлення з ними не є необхідним для здійснення педагогічного аспекту і може завдати шкоди дитині або її оточенню.

До основних умов ефективності діяльності П.ш.с. належать: максимальна реалізація в роботі з учнями можливостей і резер-

вів кожного віку (сензитивність того чи іншого періоду, «зона найближчого розвитку»); розвиток індивідуальних особливостей учнів (їх життєвих цілей та інтересів, нахилів, здібностей, самосвідомості); створення сприятливого для дитини психологічного клімату.

До аспектів П.ш.с. входить психопрофілактична, психодіагностична, психокорекційна, консультаційна діяльність та психологічна освіта.

Психологічна профілактика полягає в роботі по запобіганню можливим відхиленням в психічному й особистісному розвитку учнів.

Завданням психодіагностики є одержання інформації про індивідуально-психологічні особливості дітей та соціально-психологічні особливості дитячих колективів.

Психокорекція створює умови для усунення відхилень у психічному і особистісному розвитку учня, недоліків у функціонуванні дитячого колективу.

Психологічні консультації провадяться для вчителів, учнів, батьків. Вони бувають як індивідуальними, так і груповими. Зміст їх полягає в тому, щоб допомогти людині самій вирішити проблеми, які постають перед нею.

Психологічна освіта є найпершим залученням учнів та батьків до психологічних знань, педагогів — до нових даних психологічних досліджень.

Успішною умовою діяльності П.ш.с. є встановлення довірливих і доброзичливих стосунків з батьками учнів. У сімейному вихованні дітей виникає безліч проблем, уміле вирішення яких неможливе без знання психології дитини. Батьки звертаються найчастіше до шкільного психолога з приводу відставання своїх дітей у навчанні, труднощів їх навчальної діяльності, відхилень у поведінці, конфліктів з однокласниками, вчителем. Багато батьків чекають від психолога порад і допомоги щодо налагодження втрачених контактів з дитиною, поліпшення внутрісімейного психологічного клімату.

Ті батьки, у яких немає з дитиною проблем, часто цікавляться, яку професію їй доцільно обрати після закінчення школи, як краще спілкуватися з друзями тощо.

Див. також: Психодіагностика шкільна. Психолог шкільний.

Радимо прочитати: Д у б р о в и н а І. В. Школьная психологическая служба. М., 1991. Ж у т и к о в а Н. В. Учителю о практике психологической помощи. М., 1988. Рабочая книга школьного психолога. М., 1991.

ПСИХОЛОГІЧНИЙ КЛІМАТ — емоційно-психологічний настрій певної групи людей, який відображає особистісні і ділові стосунки її членів, визначені ціннісними орієнтаціями, моральними

нормами та інтересами. П.к. створюється і проявляється у процесі спілкування і пов'язаний з реалізацією потреби даної групи. Він включає в себе способи взаємодії, взаємовпливу, психологічну сумісність, стилі керівництва групою, індивідуальні особливості керівника і членів групи.

П.к. характеризується: 1) задоволеністю членів групи взаємовідносинами, процесом праці, керівництвом; 2) переважаючим настроєм; 3) взаєморозумінням і авторитетністю керівників і підлеглих; 4) ступенем участі членів групи в управлінні і самоуправлінні; 5) згуртованістю; 6) свідомою дисципліною; 7) продуктивною працею. У сім'ї зі сприятливим П. к. кожен її член ставиться до інших з любов'ю, повагою і довірою, готовий завжди подати необхідну допомогу. Тут законом життя є бажання і вміння розуміти один одного. Кожен вільно висловлює свою власну думку з будь-якого питання, проявляє терпеливість і коректність, якщо з нею не збігаються думки інших.

Члени такої сім'ї проводять вільний час у домашньому колі, разом виконують домашню роботу, організують спільні прогулянки, подорожі, спілкуються з сусідами, друзями, знайомими.

Сприятливий П.к. у сім'ї благотворно впливає на розвиток і виховання дітей, викликає у них позитивні емоції, бажання робити добрі справи, що має важливе значення для формування їх поглядів і уподобань.

На жаль, не всі сім'ї живуть у злагоді. Неблагополуччя в їх психологічному кліматі часто виникає через побутову невлаштованість, інші несприятливі умови, а іноді і звичайну бездуховність. Несприятливий П.к. призводить до сварок, конфліктів, психічної напруженості, депресій, дефіциту позитивних емоцій. Змінити таке становище можуть лише самі члени сім'ї, дійшовши висновку, що так жити неможливо.

ПСИХОЛОГ ШКІЛЬНИЙ — працівник шкільної психологічної служби, який має спеціальну фахову підготовку і здібності для роботи з дітьми. Його завданням є індивідуальний підхід до дитини протягом усього періоду її навчання в школі. Використовуючи досягнення психологічної науки, він сприяє забезпеченню повноцінного психічного розвитку учнів на кожному віковому етапі.

П.ш. веде психопрофілактичну, діагностичну, корекційну та консультативну роботу з учнями, виступає з лекціями, бере участь у роботі психолого-педагогічних консиліумів, виступає популяризатором психологічної науки серед учителів, учнів, батьків, веде курс «Етика і психологія сімейного життя». Йому належить важлива роль у профорієнтаційній роботі з учнями, у підготовці їх до самостійного і свідомого вибору професії.

Необхідною умовою успішності роботи П.ш. є встановлення

доброзичливої атмосфери, довіри і взаєморозуміння між ним і батьками учнів.

Див. також: Психодіагностика шкільна. Психологічна шкільна служба.

Радимо прочитати: Рабочая книга школьного психолога. М., 1991.

ПУСТОЩІ — весела забава, витівка дітей, що має деяке відхилення від норми. П. зовнішньо проявляються у вигляді гри, де дитина демонструє свою волю і самостійність, причому, як правило, азартно, із захопленням, але часто не спрацьовують стримуючі механізми її поведінки. І згодом такі негативні витівки можуть перетворитися на шкідливі звички.

Рівень вияву П. може бути різний: від невинних (сховати іграшку, сховатися самому, побігати в квартирі, без дозволу включити телевізор) до злих і небезпечних (гра з сірниками, газом, цування речей, глузування з ровесників тощо).

Такі шкідливі звички, як куріння, вживання алкогольних напоїв, наркотиків також дуже часто починаються з П. у дитячі роки. Запобігати цьому повинна в першу чергу сім'я.

Батькам і дорослим не можна залишати без уваги П. дітей щодо своїх ровесників та дітей, менших за віком. Так звані «розиграші», особливо у підлітковому віці, часом характеризуються явною жорстокістю і можуть перерости у стійку здатність людини принижувати інших. Отже, дітям треба роз'яснювати, до чого можуть призвести різні П., розкривати їх можливі наслідки.

Див. також: Виховання.

РАДІОПЕРЕДАЧІ ДЛЯ БАТЬКІВ. З метою пропаганди педагогічних знань серед батьків, надання їм методичної допомоги по першій і третій програмах Українського радіо у вечірній час виходить передача під рубрикою «Родина», до якої входять теми: «Сімейне виховання», «Материнська школа», «Народні корені виховання», «Нерідний, але син». А щосуботи в ефірі звучать «Педагогічні роздуми».

РАДІОПЕРЕДАЧІ ДЛЯ ДІТЕЙ ТА ЮНАЦТВА — засіб пропаганди серед дітей дошкільного і шкільного віку знань з різних галузей науки і техніки, культури, мистецтва, а також рідної мови, історії, народних звичаїв з метою формування у них загальнолюдських моральних якостей, патріотичних почуттів, національної самосвідомості. Радіопередачі розвивають естетичні смаки, сприяють розширенню світогляду школярів, допомагають їм у вирішенні різноманітних проблем психологічного й морально-етичного характеру, зв'язаних з їх віковими особливостями, а також в профорієнтації.

Для малят в ефірі по першій і третій програмах Українського радіо звучать передачі: «Розкажу я вам казку», «Веселий трам-

вай», «В гостях у лісовичка», «Вивчаємо українську мову», «У нас в гостях журнал «Малютко»; музичні передачі. Школярам присвячений радіожурнал «Школяда», а молодшим школярам — радіожурнал «Школа світлофора Моргайка». Цікавими є передачі для учнів середніх і старших класів: «Старшокласник», «Єврика», радіожурнал «Земля — твій дім», «Горицвіт», літературно-мистецькі програми, виступи письменників і поетів, літературні читання за шкільною програмою, різноманітні концерти тощо.

Бажано, щоб батьки знали, яким радіопередачам діти віддають перевагу, що їх найбільше цікавить, обговорювали з ними окремі передачі. Це сприятиме розвиткові мислення дитини, вміння аналізувати, формулювати власне судження.

РАЦІОНАЛІЗМ — якість характеру, яка спонукає людину діяти і ставитись до всього, що її оточує, виключно з позицій розуму, логіки, нехтуючи почуттями.

Дитина з раціональним підходом до життя нічого не робить без певної корисливої мети. Деякі підлітки розробляють план свого життя на багато років уперед і намагаються суворо його дотримуватися. При цьому емоційність, почуття у них пригнічені. Вони не звертають увагу на філософсько-моральні пошуки духовного ідеалу людини, на такі якості, як доброта, людяність, самовідданість тощо, а впевнені, що лише розум і логіка можуть підказати вірне рішення.

Орієнтуючись на раціоналістичний підхід до життя, деякі батьки, а отже, й діти вважають, що це допомагає досягти успіху, виробляє ділові якості. Звичайно, слід привчати дитину уникати нерозважливості, поспішних і необдуманих рішень, виробляти у неї цілеспрямованість та розсудливість. Проте надмірний Р. призводить до духовного збіднення людини, втрати моральних зв'язків з іншими людьми. Свідома відмова від душевних хвилювань, емоційних переживань спричиняється до внутрішньої порожнечі, бездушності, байдужості; втрачаються бажання і здатність любити, бути комусь потрібним.

І навпаки, естетичні, моральні переживання не лише збагачують життя людини, роблять його яскравим, повноцінним, значущим, а й є також природними збудниками роботи мозку. Емоційні реакції, глибокі, щирі переживання стимулюють уяву. Фантазію особистості, її творчий злет.

РЕВНОЦІ — психічний стан людини, який відбивається на її поведінці, взаєминах з іншими людьми. Р. виникають у тих випадках, коли власник якоїсь цінності (не може бути річ, людина, привілейоване становище в суспільстві тощо) зазнає загрози втратити її внаслідок прагнення інших (конкурентів) оволодіти цією цінністю.

Р. виникають не лише у стосунках між дорослими людьми, але й між братами і сестрами, представниками різних поколінь. Наприклад, через Р. старша дитина може виявляти недобррозичливість у ставленні до молодшої. У цьому разі цінністю є монополія на батьківську любов.

У дітей легко виникають егоцентричні емоції: хворобливі образи, заздрість, зловтіха. Загасити їх, справитися із почуттями допомагають не повчальні зауваження та промови, а особистий приклад батьків, зразки великодушної поведінки, поваги до інших членів сім'ї, поступливості тощо. Батьки мають виявити терпіння й повагу до дитини як особистості, що володіє правом на власну точку зору, нехай навіть помилкову. Припиняючи розмову фразою: «Яйця курку не вчать», батьки втрачають необхідне взаєморозуміння з дитиною саме в той момент, коли вона його найбільше потребує. І навпаки, коли дитина бачить, що дорослим вистачило мужності відмовитись від аксіоми про безпомилковість власних суджень, вона відчуває до них довіру і вдячність, стає свідком того, як переборювати власні Р. «непогрішимого авторитету».

Важливим у профілактиці Р. є справедлива, рівноцінна увага до всіх дітей у сім'ї. Не можна ділити їх на «маленьких, слабеньких» і «великих, сильних». Це обов'язково викличе ревності. Необхідно зрозуміти складність позиції старшої дитини і допомогти їй усвідомити те, що молодша ще багато чого не вміє і тому їй більше приділяють уваги, і що це зовсім не означає, що її більше люблять. Звернення до старшої дитини за допомогою, порадою дасть можливість подолати образливість, хворобливе почуття непотрібності, обділеності любов'ю та увагою.

Див. також: Конфлікти в сім'ї.

РЕЖИМ ДНЯ — сукупність різних видів діяльності та відпочинку і порядок їх чергування протягом доби, що забезпечує найбільш сприятливі умови для розвитку дітей. Р.д. сприяє організованості, зміцненню здоров'я, волі, виробленню певного ритму в діяльності, корисних звичок. При складанні Р.д. враховуються вікові особливості і стан здоров'я дитини. Він передбачає час вживання їжі, тривалість різних видів діяльності, відпочинку, сну, виконання правил особистої гігієни, загартування, перебування на відкритому повітрі тощо. Порушення Р.д. викликають функціональні розлади діяльності вищої нервової системи, відхилення в стані здоров'я дитини, знижують її працездатність, успішність.

Батькам слід з раннього віку привчати дитину дотримуватись режиму дня. Найбільша працездатність організму проявляється у ранковий час, а тому його слід заповнити складнішими видами діяльності. У післяобідні години тривалість розумової й фізичної діяльності повинна зменшуватися, а відпочинку — збільшуватися. Так, у Р.д. дітей від трьох до шести років уранішні години після

сніданку відводяться для занять музикою, малюванням, вирізуванням, ліпленням, читання книжок, розвитку мовлення, знайомства з навколишнім світом, а післяобідній час заповнюється рухливими іграми, фізичними вправами, ритмічною гімнастикою, прогулянками.

В Р.д. школяра важливе місце займає навчання. Між заняттями у школі й виконанням домашніх завдань обов'язково має бути дво-тригодинна перерва, більшу частину якої слід проводити на свіжому повітрі. Активний відпочинок сприяє швидкому відновленню працездатності, знімає розумову втому.

У школярів різноманітнішими стають інші види діяльності. Тут треба стежити, щоб тривалість позакласних й позашкільних занять, відвідування гуртків, секцій, факультативів, музичної чи спортивної школи тощо узгоджувалась із кількістю уроків і тривалістю виконання домашніх завдань, а також режимом харчування. Надмірне завантаження школяра, скорочення відпочинку, нічного сну може стати причиною серйозних порушень стану здоров'я.

Слід також контролювати й тривалість перегляду дитиною телевізійних передач, відвідування відеосалонів. Частину вільного часу доцільно використати для занять улюбленою справою, творчої діяльності за інтересами, допомоги батькам, посильної роботи по домашньому господарству.

Нічний сон також займає важливе місце в Р.д. Діти дошкільного і молодшого шкільного віку потребують більш тривалого сну. Вони мають лягати спати не пізніше 21 години, а підлітки і старшокласники — на годину-півтори пізніше.

Під час канікул та у вихідні основні елементи Р.д. не повинні порушуватись. Разом з тим більше часу має відводитися для прогулянок на відкритому повітрі, занять спортом, відвідування кіно, театрів, музеїв.

Р.д. встановлює певні рамки діяльності дитини, але він не повинен пригнічувати особистість, перешкоджати розвитку її інтересів, здібностей, індивідуальності.

Правильно організувати Р.д. дитини батькам можуть допомогти вихователь, класний керівник, психолог.

Див. також: Гігієна дітей і підлітків. Гра. Загартування. Телебачення і діти.

РЕФЕРЕНТНА ГРУПА — реальна або уявна група людей, норми, цінності та судження якої є для певної людини найважливішими і на них вона орієнтується у своїй поведінці. Кожна особа може мати від однієї до декількох референтних груп.

Р.г. виступає як еталон, за допомогою якого людина може оцінити себе та інших. Відповідно до впливу на людину референтні групи поділяються на позитивні та негативні. Буває, що особа

знаходиться під впливом протилежних соціальних груп і змушена рахуватися з ними. Іноді вона фактично живе і діє в групі, яку своєю не вважає, ає нездатна перейти до іншої, більш привабливої для неї. Трапляється, що референтна для людини група не сприймає її. У всіх цих випадках особа переживає глибокий психологічний конфлікт.

Враховуючи властивість Р.г. впливати на діяльність дитини, батьки мають знати, як цей вплив здійснюється, і прагнути до того, щоб Р.г. для неї стала її сім'я.

РІВЕНЬ ДОМАГАНЬ — прагнення особистості до досягнення мети того ступеня складності, на який вона вважає себе здатною і який її задовольнить. Р.д. може бути адекватним можливостям індивіда та неадекватним їм.

У разі розбіжності між Р.д. та його фактичним задоволенням виникають переживання «успіху» чи «невдачі». Переживання «успіху» викликає позитивне ставлення до діяльності і сприяє виникненню зацікавленості нею. Несхвально оцінена «невдача» може викликати байдуже чи негативне ставлення до діяльності, призвести до втрати інтересу до неї та до фрустрації.

При вихованні дітей слід враховувати особливості Р.д., оскільки через його невідповідність тому, що відбулося, можуть виникнути різноманітні конфліктні ситуації.

РІШУЧІСТЬ — особливість поведінки людини, яка виражається в умінні своєчасно приймати обгрунтовані рішення і без вагань, затримок, сумнівів переходити до їх виконання. Особливо яскраво Р. виявляється в складних ситуаціях, коли дія пов'язана з певним ризиком і необхідно зробити вибір із кількох майже рівних можливостей. Р. також означає вміння швидко затримувати або припиняти здійснення прийнятого рішення, якщо цього вимагають нові обставини. Стійка Р. свідчить про вольову рису характеру.

Р. слід відрізнати від поспіху, нерозважливості, імпульсивності, схильності до необдуманих дій під впливом першого пориву. Такі риси характеру властиві дітям. Особливо вони спостерігаються у молодшому шкільному віці. Для виховання Р. необхідно формувати у дітей вольові нахили, привчати їх ретельно продумувати і обгрунтовувати свої рішення, швидко переходити від слів до дії, виявляти ініціативу.

РОЗВИТОК ПСИХІЧНИЙ — закономірні зміни психічних процесів у часі, що виражаються в їх кількісних, якісних і структурних перетвореннях. Р.п. відзначається необоротним характером змін, направленістю (тобто здатністю до накопичення змін, «надбудови» нових змін над попередніми) та їх закономірним характером (наприклад, відтворенням однотипних змін).

Ядром теорії Р.п. виступають його рушійні сили, виявлення ролі і співвідношення внутрішніх і зовнішніх факторів (спадковості, середовища і виховання) в становленні особистості. Рушійними силами психічного розвитку є протиріччя, які призводять до появи нових потреб та інтересів, оволодіння новими видами діяльності. Ці протиріччя вирішуються через формування більш високих рівнів психічної діяльності. На кожному віковому етапі вони набувають конкретного, специфічного характеру. Розв'язання їх приводить до формування новоутворень у психічному розвитку.

Нові якості психіки складають основу для переходу дитини до наступного вікового періоду. Конкретними умовами, які здійснюють вплив на процеси її розвитку, є ті елементи, з якими вона активно взаємодіє. Мікросередовище, в якому дитина перебуває, тісно пов'язує її з навколишнім світом — макросередовищем. Від того, які люди входять до її мікросередовища, яким є характер відносин з ними, багато в чому залежить те, які якості особистості будуть переважати у дитини.

Визнання важливої ролі середовища у формуванні особистості не заперечує значення спадковості у цьому процесі. Серед набутих завдяки спадковості задатків є й такі, які впливають на розвиток психіки людини. До них належать рівень розвитку і співвідношення першої і другої сигнальних систем, природні властивості аналізаторів, індивідуальні варіації будови і ступеня функціональної зрілості окремих ділянок кори головного мозку. Особливо важливе значення у психічному розвитку відіграє набута у спадковість високорозвинена нервова система, людський мозок — матеріальна основа психічної діяльності.

Від спадкових якостей слід відрізнити природжені особливості людини. Вони, як правило, формуються ще у внутріутробному розвитку. І у новонародженій дитини можуть спостерігатися фізичні вади. Іноді дефекти тіла виникають вже після народження через травми і захворювання (викривлення хребта, укорочення ноги тощо). Ці дефекти можуть негативно впливати на формування психіки особистості через ставлення до них оточуючих. Тому слід мати на увазі, що такі діти потребують особливої турботи.

Природні задатки відіграють значну роль у житті людини. На їх основі можуть сформуватися здібності, талант. Однак наявність задатків ще не гарантує їх розвитку. Розвиток особистості відбувається в ході оволодіння нею суспільно-історичним досвідом, реалізації її активності. Форми активності дітей відрізняються великою різноманітністю: від примітивних дій наслідування інших людей до проявлення своєї ініціативи. Але в будь-якому

вигляді активність дитини необхідна для пізнання навколишнього світу.

Цілі, завдання і можливості розвитку дітей повинні бути усвідомлені вихователями, вчителями, батьками. Основними формами організації їх активності виступають навчання і виховання. Вони визначають психічний розвиток дитини, її пізнавальні здібності, знання, способи їх набуття, характер ставлення до світу, людей, самої себе.

РОЗВИТОК СТАТЕВИЙ — процес досягнення організмом статевої зрілості. У людини Р.с. називають перехідним або пубертатним періодом. У цей період формування статевого інстинкту відбувається найбільш інтенсивно. У дівчат з'являється менструація, а у хлопчиків може виникати еякуляція (виверження сімені), як правило, у вигляді полюцій.

Активна діяльність залоз внутрішньої секреції під час Р.с. сприяє глибокій перебудові усього організму. Підлітки починають інтенсивно рости, формуються зовнішні статеві ознаки. У хлопчиків виростає волосся на обличчі і тілі, збільшується розмір кадика, «ламається» голос; у дівчат округляються контури тіла, збільшуються грудні залози.

Р.с. у дівчат починається у 12—14 років і закінчується у 16—18 років, а у хлопчиків — відповідно у 13—15 і 18—20 років.

У процесі Р.с. відбувається становлення так званої статевої свідомості, тобто здатності людини відчувати себе носієм відповідної статі, і пробуджується інтерес до протилежної статі.

Із Р.с. пов'язані зміни у психіці підлітків. Вони нерідко виявляють підвищену чутливість, критичне ставлення до всього загально визнаного, скептицизм, нетерпимість до батьківської опіки. Нерідко у них спостерігаються неврозоподібні стани: знижується працездатність, з'являється дратівливість, у дівчаток — плаксивість.

Особливості розвитку організму підлітків у цей період вимагають від батьків і педагогів чуйного ставлення до них. У вихованні в цьому віці треба використовувати такі методи, які допоможуть перевести увагу підлітків на найрізноманітніші види діяльності, що відволікають їх від статевих переживань.

Велику роль у період Р.с. відіграє нормальний фізичний розвиток підлітка. Для цього необхідно багато уваги приділяти правильному харчуванню, яке повинно бути повноцінним, з достатньою кількістю вітамінів, а також заняттям спортом, туризмом.

РОЗПОВІДЬ — один із методів виховання, жвава й образна форма повідомлення дітям знань, відомостей, фактів при безпосередньому спілкуванні з ними розповідача. Р. має бути емоційною, цікавою, переконливою й доступною для розуміння дитини.

Діти дошкільного і молодшого шкільного віку дуже люблять

слухати розповіді своїх батьків, бабусь і дідусів, коли матеріалом служать казки, легенди, забуті звичаї, розваги, цікаві випадки з їх життя. Темою для Р. можуть бути також явища природи, особливості життя рослин, тварин, образи народних героїв чи міфологічних персонажів тощо.

Теми розповідей для підлітків, старшокласників повинні бути пов'язані з морально-етичними, правовими, суспільно-історичними проблемами, з вибором майбутньої професії.

Коли у підлітковому віці у зв'язку з статевим дозріванням виникають потреби зрозуміти нові відчуття, пізнати свій організм, дорослі мають розповісти про його особливості, про відносини між чоловіком і жінкою, про їх етичний бік тощо.

САМОВИХОВАННЯ — усвідомлена діяльність людини, спрямована на удосконалення самої себе, на вироблення у себе позитивних якостей, звичок і подолання негативних. С. можливе за наявності у дитини здатності аналізувати свої дії і вчинки, ставити перед собою значущі цілі, що відповідають вимогам суспільства.

Перші спроби С. проявляються у дитини уже в дошкільному та молодшому шкільному віці і є переважно наслідком виконань вимог дорослих. Воно розвивається у різноманітних видах діяльності — ігровій, навчальній, суспільно корисній, трудовій, у процесі спілкування. Батькам слід заохочувати добрі наміри дитини, допомагати в їх здійсненні.

Усвідомлене, цілеспрямоване С. розпочинається у підлітковому віці. Певний життєвий досвід самостійної поведінки і діяльності, активне шукання місця в житті, настійна потреба в самореалізації є важливими передумовами і внутрішніми спонукаючими мотивами С. підлітків. Проте нестійкість ідеалів і захопленість, схильність до ототожнення певного вчинку з особистісними якостями часто приводять до виникнення протиріч між потребами в С. і невмінням реалізувати їх без допомоги дорослих.

Батьки мають прищеплювати підлітку навички самоаналізу, вчити його шукати шляхи самовдосконалення, допомагати в оволодінні такими формами і методами С., як самодисципліна, самоконтроль, самокритика і т. д.

Слід враховувати, що підлітки, відчуваючи невдачі в процесі С., не помічаючи відразу ж його результатів, нерідко зневіряються, відмовляються від подальших спроб виробити в собі ту чи іншу якість, змінити свою особистість. Тому дуже важливо, використовуючи методи переконання і прикладу, розвивати у них наполегливість у досягненні мети, спонукати їх до подолання труднощів, не залишати поза увагою позитивні зміни в свідомості та поведінці, вселяти впевненість у своїх силах і можливостях.

У юнацькому віці С. набуває більш цілеспрямованого харак-

тєру; іде процес формування світогляду, збагачення знаннями, засоби С. тісніше пов'язуються з реальними обставинами життя. Юнаки і дівчата основну увагу приділяють вихованню в собі волі, інтелекту, моральних якостей; фізичному самовдосконаленню. Самовиховання — це складний і тривалий процес, що потребує значних і систематичних зусиль, а також допомогу з боку дорослих. Як батьки, так і педагоги повинні сприяти підвищенню рівня самоусвідомлення, вибору конкретного ідеалу, розвитку навичок самостійного планування та самоконтролю.

Див. також: Воля. Дисциплінованість. Єдність слова і дії.

САМОВЛАДАННЯ — це свідомо-вольова організація психічних процесів людини, що виражається у здатності здійснювати свою діяльність в дезорганізуючих її ситуаціях, які впливають на емоційну сферу, свідомо керувати власними почуттями і настроями. С. може проявлятися як у стримуванні, так і в самоактивізації. Необхідність у С. буває найбільшою у важких і складних ситуаціях, коли людині доводиться «брати себе в руки», долати в собі, наприклад, почуття невпевненості, страху, гніву тощо.

С. виховується в дитинстві під впливом вимог дорослих та взаємин особистості з людьми, що її оточують. Позитивний вплив на формування С. має наявність у дитини самостійності, почуття відповідальності.

САМОЗАСПОКОЄНІСТЬ — переоцінка своїх можливостей і досягнень, невміння бачити перспективи, небажання рухатися вперед. С. формується в результаті некритичної оцінки людиною своєї діяльності.

Виховуючи дитину, батьки і педагоги повинні дбати про те, щоб вона не заспокоювалася на досягнутому, а вдосконалювала свої знання і нахили.

САМОЛЮБСТВО — емоційне ставлення до себе, яке відображає високу оцінку власної особистості.

У цілому С.— позитивна риса. Воно допомагає досягти успіху в різних видах діяльності, особливо в тих, де відчутно представлені змагання, творчі елементи. С. спонукає людину до самовдосконалення, позбавлення слабкостей і недоліків. Різкі вибухоподібні вияви С. особливо властиві юнакам і дівчатам у період статевого дозрівання.

С. закріплюється повагою до дитини в сім'ї, школі, наданням їй розумної самостійності. Звичайно, на становлення С. безпосередньо впливають успіхи у навчанні, спорті, громадська діяльність. Чим активніше дитина бере участь у житті сім'ї, школи, тим більше в неї можливостей закріпити С., а разом з ним — здатність до самовдосконалення протягом життя. Однак надмірне С. шкідливе і для навколишніх, і для самої особи. Воно пере-

шкоджає бачити позитивні риси в інших людях і може призвести до егоїзму.

Див. також: Гідність дитини. Егоїзм.

САМОНАВІЮВАННЯ — своєрідний вплив людини на саму себе, внаслідок чого у неї виникають різні психічні та соматичні стани. С. так чи інакше властиве всім людям. Воно відбувається і як цілеспрямований процес з метою самовиховання, вироблення у себе нових установок шляхом повторення словесних формул чи викликання яскравих уявлень і на основі глибокої впевненості в досягненні потрібного результату. Прикладом цілеспрямованого С. є аутотренінг. Однак С. може мати підсвідомий характер як «конструювання» власних неприємних станів, створення уявлення про наявність хвороб, яких насправді немає. Це дуже пригнічує людину, тим більше у дитячому віці. Тому слід відвертати увагу дитини від таких думок, зосередження її на своєму самопочутті.

САМООСВІТА — це здобуття знань поза навчальним закладом. Вона здійснюється за допомогою радіо, телебачення, відвідування лекцій, музеїв, виставок, кіно, театрів, читання газет, книг, вивчення літератури, спілкування з освіченими людьми, зі спеціалістами з різних галузей знань. Розвитку навичок С. у школярів сприяють позакласні та позашкільні заняття у гуртках, шкільних клубах, лекторіях, технічна творчість тощо.

Відомий публіцист та літературний критик, філософ-матеріаліст Д. І. Писарев говорив: «Хто цінує життя думки, той знає дуже добре, що справжня освіта є тільки самоосвіта і що вона починається тільки з тієї хвилини, коли людина, попросившись зі всіма школами, стає повним господарем свого часу і своїх занять».

Нинішній час, коли відбуваються докорінні зміни у всіх галузях соціальної дійсності, суттєво підвищує вимоги до С. людини; науково-технічний і соціальний прогрес швидко знецінює накопичену інформацію, вимагає постійного поновлення здобутих знань і вмінь.

САМООЦІНКА полягає у визначенні особистістю своїх знань і можливостей, якостей та місця серед інших людей. Вона є важливим регулятором поведінки людини. Від С. залежать взаємовідносини людини з іншими людьми, її критичність, вимогливість до себе, ставлення до успіхів та невдач.

С. може бути адекватною та неадекватною. Адекватна С. дозволяє критично, правильно співвіднести свої сили із завданнями різної складності та з вимогами інших, вірно усвідомлювати власні позитивні сторони та недоліки. Неадекватне уявлення про себе є джерелом вибору хибних шляхів для самоутвердження, надмірних домагань, що призводить до різних відхилень у фор-

муванні особистості. Неадекватна С. поділяється на завищену, коли людина переоцінює себе, і занижену, коли вона себе недооцінює. При неадекватно заниженій С. розвиваються такі негативні риси, як невпевненість у власних силах, низька контактність, внутрішня і зовнішня загальмованість, нерішучість тощо.

Іноді виникає розходження між С. та оцінками з боку інших людей. Якщо ці оцінки вищі від С., то у людини, якої вони стосуються, може виникнути бажання досягти їх рівня. Заниженість же оцінок інших у порівнянні з С. часто призводить до емоційних зривів, підвищення тривожності тощо.

С. дитини розвивається на основі реальних оцінок, які дають дорослі результатам її діяльності та виконання моральних норм. У віці до семи років С. в основному недиференційована й позитивна. Формування С. починається у молодшому шкільному віці, а підлітки вже можуть мати більш тверду позицію щодо своїх переконань. Проте батькам слід пам'ятати, що вони сприяють розвитку С., починаючи з дошкільного віку дитини, і від них найчастіше залежить, як вона оцінюватиме себе у майбутньому.

САМОПОВАГА НАЦІОНАЛЬНА — морально-етична оцінка нацією своїх власних вчинків, моральних якостей, мотивів; один із виявів її самосвідомості та совісті. Завдяки здатності до самовираження нація зберігає культурну та політичну цілісність, а також можливість самовиховання.

З С.н. тісно пов'язаний і менталітет нації, рівень її інтелектуальної, естетичної та духовної культури.

САМОПОЧУТТЯ — відчуття фізіологічної та психологічної комфортності чи дискомфортності внутрішнього стану. С. є системною характеристикою людини, єдності її соматичних і душевних процесів. Добре С. — це запорука позитивного психологічного настрою, успішної діяльності. Погане С. знижує тонус поведінки людини. Якщо С. не пов'язане з хворобливим станом організму, людина повинна його контролювати навіть у складних життєвих ситуаціях. Батькам слід спостерігати за С. дитини і адекватно реагувати на нього залежно від обставин. Недоцільно займатися вихованням дитини, якщо відчувається дискомфорт у своєму С., оскільки в цьому разі важко бути об'єктивним, і це негативно вплине на неї.

СВІДОМІСТЬ — форма відображення людиною об'єктивних властивостей предметів і явищ навколишнього світу, процесів, що відбуваються в ньому, своїх дій в попередньому розумовому накресленні їх і передбаченні наслідків.

С. характеризується активністю, інтенціональністю (направленістю на предмет), здатністю до рефлексії, самоспостереження (усвідомлення самого себе), мотиваційно-ціннісним характером, різними рівнями якості. С. кожного індивіда унікальна, але не

довільна. Вона зумовлюється зовнішніми факторами, насамперед, структурами тієї соціальної системи, в якій людина існує. С. дитини виникає в результаті розвитку довільності психічних процесів, пізнання навколишнього світу та самої себе.

СВІДОМІСТЬ НАЦІОНАЛЬНА — різновид свідомості соціальної спільності, що ґрунтується на уявленнях про соціальні цінності, норми, що є визначальними для віднесення особистості до тієї чи іншої нації. С.н. є засобом і водночас виявом національної інтеграції.

СВІДОМІСТЬ НАЦІОНАЛЬНА УКРАЇНЦІВ — сукупність уявлень про соціальні цінності, норми, що є визначальними для віднесення особистості до національної спільноти українців.

Фізичне знищення значної кількості українців, голодомор, червоний терор щодо інтелігенції та водночас безконкурентне офіційне панування комуністичної великодержавної ідеї призвели до фактичного притуплення С.н.у. на терені України. Національна ідеологія розглядалася як явище кримінального порядку, національна психіка тотально викорчувалася великодержавною соціальною практикою.

Сьогодні С.н.у. стала одним із визначальних чинників національного відродження і розбудови власної держави. Йдеться, зокрема, про пробудження національної гідності, самовизначення українського «ми» та водночас про усвідомлене реальне включення кожної особистості у громадянсько-національне суспільство та в структуру національної держави.

СВІТОГЛЯД — система поглядів людини на світ (природу, суспільство та закономірності їх розвитку), що виражає її ставлення до навколишньої дійсності. Характер і зміст С. формується під впливом соціальних умов, знань, життєвого досвіду, особливостей суспільного буття людини, емоційного сприйняття подій та явищ. Розрізняють С. побутовий, життєвський, який існує у формі стихійних, несистематизованих, традиційних уявлень про світ, що передаються із покоління в покоління досвідом людей, і С. науковий, в основі якого лежить теоретичне осмислення суті та причинно-наслідкових зв'язків, що характеризують розвиток природних та суспільних явищ.

Ключовими структурними компонентами С. є система наукових знань, погляди, переконання та ідеали людини. Науковий С. дозволяє особі не тільки правильно, адекватно сприймати і осмислювати явища навколишньої дійсності, давати їм об'єктивну оцінку, а й визначити своє місце в суспільстві.

У процесі формування С. у дитини важливу роль відіграють батьки та вихователі, які можуть спрямовувати її розвиток у потрібному руслі не тільки спеціальними педагогічними методами та прийомами, а й впливом своєї особи, своїм авторитетом. Саме під їх керівництвом дитина у сім'ї та дитячому садку отримує

перші свої знання про природу та суспільство. У школі еволюція розвитку світогляду триває: від засвоєння основ наукових поглядів на навколишній світ у молодших класах до формування світоглядних узагальнень — у старших.

Грунтовне засвоєння основних закономірностей, понять, категорій різних наук є необхідною, але недостатньою умовою розвитку і становлення С. у школярів. Знання лише тоді включаються у загальну систему поглядів людини та переростають у переконання, коли вони проходять через сферу її почуттів і переживань. Яскраво і чітко виражені у підлітків прагнення до самоствердження розширяють коло їх спілкування, виводять його за межі свого власного індивідуального досвіду, дають поштовх формуванню суспільно-політичних ідеалів.

С. формується не лише в процесі шкільного навчання та виховання, а й значною мірою під впливом навколишньої дійсності, життєвих обставин, контактів з різними людьми. Варто підкреслити, що один з принципових елементів С.— переконання — виробляється не у будь-якій діяльності, а лише в процесі цілеспрямованого подолання труднощів і перешкод. Для якісної зміни — переростання знань у переконання — необхідне інтелектуальне напруження, в основі якого лежить усвідомлення причин і мотивів дій та вчинків. Оскільки це інтелектуальне напруження має здійснити підліток, для якого характерні нестійкість суджень, поглядів та орієнтирів, неадекватна самооцінка, перебільшена схильність до наслідування, то роль спрямовуючого, підтримуючого фактора мають виконати батьки та вихователі.

Формування у підростаючого покоління наукового, гуманістичного, цілісного С., який би на практиці виявлявся у громадянській зрілості, у активній суспільній позиції, — принципово важливе завдання суспільства, всіх його соціальних інститутів і ланок, зокрема, сім'ї.

СЕБЕЛЮБСТВО — негативна риса характеру людини, її зосередженість на собі, закоханість у власне «я», неадекватність чи небажання розуміти потреби, інтереси, радощі чи болі інших людей. С.— це риса, яка дуже заважає розвитку сімейних відносин або може навіть їх зруйнувати. Щоб у дитини не розвивалося С., треба адекватно оцінювати її дії та постійно звертати увагу на проблеми інших членів сім'ї, розвивати такі риси, як співпереживання, жалість тощо.

СИМПАТІЯ — стійке схвальне емоційне ставлення людини до інших людей. Це почуття приязні, товариськості, що спонукає до спілкування, подання допомоги.

С. виникає на основі спільних поглядів, цінностей, інтересів, а також як наслідок вибіркової позитивної реакції на привабливу зовнішність, поведінку, риси характеру іншої людини. С. може досягати напруженості, перейти у захопленість, тривалу прихиль-

ність, а може закінчитися охолодженням, зневірою і навіть перетворитися на неприязнь.

У міжособистісних відносинах С. є одним з факторів інтеграції людей та збереження психологічного комфорту. Вона відіграє важливу позитивну роль і у сімейних відносинах, але її виникнення пов'язане з проблемами, які можуть з'явитися через різний характер членів сім'ї. Тому, виховуючи дитину, батьки повинні дбати про вироблення в неї вміння проявляти С. до певних людей.

СЛУХНЯНІСТЬ — визнання авторитету батьків і вихователів, почуття симпатії, поваги і любові до них. Добиваючись слухняності, треба діяти послідовно. Все, що стосується дитини, не повинно залишатися поза увагою батьків. Крім того, слід по можливості уникати наказів, заборон.

Слухняна дитина, не сперечаючись, виконує прохання дорослих, знає свої обов'язки. Вона тримає в порядку іграшки, навчальне приладдя, одяг.

Якщо дитина, захоплена своєю справою, не відразу реагує на вимогу дорослих щось зробити, це ще не свідчить про її неслухняність. У такому разі треба дати їй можливість переключити свою увагу і тоді вже звернутись до неї з проханням.

Велике значення у вихованні С. має вміння дати якість розпорядження. Для цього, як зазначав А. С. Макаренко, батьки повинні засвоїти спокійний, привітний, але завжди рішучий тон.

Одна з помилок батьків полягає в тому, що вони намагаються просто досягти слухняності і не дають можливості проявити дитині самостійність. Таким чином вони добиваються лише покірності. А це завдає значної школи вихованню.

Див. також: Дисциплінованість.

СМИСЛОВИЙ БАР'ЄР з'являється між людьми тоді, коли вони не розуміють мотивів поведінки один одного й діють без їх урахування або приписують партнеру хибні мотиви. Таке ставлення може поширитися на всю ситуацію спілкування. Особливо часто С.б. виникає між дітьми та дорослими, коли дорослі, звертаючись до дитини з якоюсь вимогою, ігнорують значення, яке це має для неї.

С.б.— явище об'єктивно зумовлене, оскільки кожному властиве своє осмислення подій. І для того, щоб він не призводив до конфліктів у спілкуванні, необхідно формувати в собі позицію готовності сприймати у людини інше бачення світу, інші інтереси, цінності; вивчати мотиви іншого, знати його світогляд; будувати спілкування не у формі боротьби поглядів, а у формі спільного вирішення якогось питання, проблеми; прагнути до того, щоб співрозмовник (особливо підліток, юнак) не відчував «тиску» на власну смислову сферу або сумнівів щодо її цінності.

СОРОМ — психічний стан і разом з тим моральне почуття, яке виражається в гострому переживанні тієї чи іншої необачності поведінки. Воно не є природженим, а формується поступово, і його вияви зумовлені особливостями віку.

Однорічний малюк не відчуває сорому, коли у нього мокрі штани, коли він поламав іграшку, розбив тарілку, розлив молоко. Однак уже в три — п'ять років внаслідок виховання у дитини це почуття з'являється.

С. є своєрідним моральним гальмом, яке зупиняє дитину на межі дозволеного і стримує від поганих вчинків. Слід мати на увазі, що у дітей не завжди розвинені чіткі уявлення про хороше і погане. Наприклад, безквитковий проїзд у громадському транспорті багато з них вважають веселою пригодою. У таких випадках батьки повинні допомогти дітям зрозуміти, що порушення загальноприйнятих норм поведінки принижує гідність людини і справедливо викликає негативне ставлення інших людей. Такого результату слід досягати не погрозами, а проявом щирого неспокою, глибокої стурбованості з приводу того, що дитина вчинила.

СОЦІАЛІЗАЦІЯ — процес входження дитини в соціальне середовище, інтеграції в систему соціальних зв'язків, перетворення людської істоти на суспільного індивіда.

На сучасному етапі зміни соціально-економічних умов життя нашої держави, коли немає ще достатніх матеріальних, національних та духовних підвалин для повноцінного розвитку особистості, важливого значення набувають проблеми педагогічного забезпечення процесу соціалізації, під час якого виробляється громадянська позиція підростаючого покоління.

Провідниками впливу суспільства на особистість є сім'я, дитячі навчальні заклади, засоби масової інформації та референтне неформальне оточення однолітків. Соціалізація — двосторонній процес, оскільки, з одного боку, вона передбачає адаптацію до суспільних норм та вимог, їх асиміляцію, а з іншого, — їх відтворення, збагачення в індивідуальній діяльності, пізнанні та спілкуванні.

Про провідну роль докільця в соціалізації біологічних потреб засвідчують численні експерименти на тваринах. Так, американський вчений Т. Харлоу, який вивчав залежність дії статевого та материнського інстинкту від особливостей впливу середовища, спостерігаючи за поведінкою шимпанзе, яких тримали до настання віку статевої зрілості в ізоляції від стада, зафіксував значне порушення безумовних рефлексів. Самці і самки виявились нездатними до виконання ритуальної поведінки залицяння та спарювання. Народжені після штучного запліднення малюки не тільки не змогли розбудити материнських почуттів, а й виявились під загрозою.

Термін соціалізація стосується лише людського суспільства і означає найвищий ступінь освоєння особистістю системи соціальних зв'язків. Процес перетворення дитини в соціальну істоту неможливий поза процесом соціалізації, результатом якого є формування образу «Я» або концепції «Я». Вона полягає в усвідомленні людиною свого минулого, сьогодення і очікувань, пов'язаних з майбуттям. Розвиток образу «Я» в найзагальнішому вигляді можна описати за допомогою уявлень людини про себе як частинку певної спільності.

Позаєтична соціалізація збіднює зміст та механізм формування нормагивного образу «Я», бо звичаєво-побутова культура великої чи малої етнічної спільноти, її фольклор, ремесла створюють психологічний простір для наслідування, асиміляції соціально-культурних цінностей довілля.

Первинною ланкою соціалізації дитини є батьківська сім'я, педагогічний потенціал якої багато в чому визначає ефективність виховання громадянської свідомості підростаючого покоління. Значна роль у соціалізації особистості належить дитячим освітнім закладам, радіо, телебаченню, пресі.

СОЦІАЛЬНІ СЛУЖБИ ДЛЯ МОЛОДІ — розгалужена мережа соціальних служб, головним завданням яких є надання молодим громадянам безкоштовної кваліфікованої юридичної, психолого-педагогічної, медичної, інформаційної допомоги, профілактика правопорушень та боротьба з негативними явищами в молодіжному середовищі, опікування молодими інвалідами, дітьми-сиротами, вихованцями дитбудинків та інтернатів.

С.с.д.м. створюють «телефони довіри» і проводять психокорекцію та психотренінги, допомагають позбутися шкідливих звичок і оскаржують у суді неправомірні рішення державних або громадських органів, дії посадових осіб щодо молодих громадян.

Зараз в Україні діють 25 обласних, Київський та Севастопольський міські центри, а також близько 80 філіалів обласних, міських та районних С.с.д.м.

Створенням системи соціального обслуговування молоді, інформаційного банку даних; сприянням та координацією діяльності С.с.д.м. на місцях, їх організаційно-методичним та інформаційним забезпеченням відає Український державний центр С.с.д.м., який реалізує комплекс цільових програм щодо молодих сімей, дітей-сиріт, дітей-інвалідів, обдарованих дітей.

СПАДКОВІСТЬ — властивість живих організмів зберігати і передавати від покоління до покоління морфологічні, фізіологічні та біохімічні ознаки. С. забезпечує наступність поколінь, визначає певну сукупність потенційних задатків, можливостей організму. Розвиток будь-якої ознаки зумовлюється, з одного боку, спадковістю, а з іншого, — умовами життя індивіду. При цьому С. е

своєрідним постачальником «матеріалу» майбутніх властивостей.

У дитини спадкові ознаки визначаються комбінаціями відповідних ознак батьків і виконують роль задатків для розвитку відповідних здібностей. Так, специфічна будова слухового та голосового апаратів, координація тонких рухів є необхідними спадковими задатками для розвитку музичних здібностей дитини, але самі здібності можуть з'явитися лише у відповідному соціальному середовищі за наявності системи музично-естетичного виховання та навчання.

Спадковий апарат людини дуже вразливий до деяких факторів середовища. Алкоголь, нікотин, радіоактивне випромінювання, хімічно активні речовини та ін. впливають перш за все на стан статевих клітин і зумовлюють спадкові хвороби дитини. Про це як майбутнім батькам слід пам'ятати молодому подружжю. Крім того, треба знати про наявність спадкових хвороб, в тому числі психічних, які передаються з покоління в покоління, можуть «загасати» у батьків і знову проявлятися у дітей. Розібратися у всіх цих проблемах допомагають спеціалісти медико-генетичних консультацій, які є у великих містах.

СТАРАННІСТЬ — риса особистості, яка виявляється у сумлінному виконанні певного виду діяльності. Нерідко С. виступає як прагнення, схильність до праці. С. не є природженою здатністю, вона формується під впливом системи навчально-виховних заходів. Цей процес починається з розвитку у дитини прагнення результатами своєї діяльності принести задоволення батькам. Тут дуже важливою є емоційна підтримка дитини, похвала. Саме за таких умов С. закріплюється в свідомості дитини і стає основою її поведінки.

СТАТУС — становище суб'єкта в системі міжособистісних відносин, яке визначає його права, обов'язки та привілеї щодо інших людей чи груп. У різних групах одна і та сама людина може мати різний статус.

Важливими характеристиками С. є престиж та авторитет як своєрідна міра визнання заслуг індивіда оточуючими. С. істотно впливає на емоційний стан людини. Низький С., викликаючи астенічні почуття, спричиняє формування негативного ставлення особи до вимог групи. У сімейних відносинах велика кількість конфліктів виникає на основі того, що формальні ролі (чоловік, батько, дружина, мати, дитина) не збігаються з реальним статусом для людей. Так, людина, що фактично є батьком, може не бути ним за реальним С. для дитини, тобто не мати справжнього авторитету, не викликати довіри тощо. Таке становище призводить до багатьох непорозумінь. Отже, батькам слід дбати про те, щоб їх поведінка відповідала дійсному, характерному для них статусу.

Іншою причиною непорозумінь в сім'ї є невизначеність статусів чоловіка і жінки відносно один одного. Запобігти цим конфліктам можна через обговорення реальних прав і обов'язків у відкритому раціонально побудованому спілкуванні.

СТИМУЛЮВАННЯ В НАВЧАННІ — спонукання учнів до активної навчальної діяльності. Сучасні школи засновано перш за все на виробленні правильних мотивів навчання. У дітей виховується почуття важливості і необхідності знань для особистої участі в трудовій творчій діяльності. Велику роль відіграє зацікавленість у навчанні, використання засобів наочності, ознайомлення учнів з результатами застосування знань у промисловості, сільському господарстві, науці і мистецтві.

Засобів, які відразу зробили б дитину старанною у навчанні, не існує. Тут потрібен час, велике терпіння, витримка і наполегливість з боку батьків. Важливо роз'яснювати дитині, яку роль відіграє навчання у житті, його соціальну значимість, дати відчутти, що у неї є здібності для засвоєння необхідного матеріалу, і, звичайно, поставити її режим дня під ненав'язливий, але чіткий і твердий контроль.

Потрібно уміти бачити у дитини хороші, позитивні, сильні риси і особливості і розвивати їх. Будь-який, нехай навіть незначний успіх має бути обов'язково відмічений батьками.

І, безумовно, слід виявляти наполегливість, якщо у дитини виникають проблеми з навчанням. Але робити це треба тактовно, без погроз і покарання.

Навчальна робота, незважаючи на її складність та інтенсивність, ні в якому разі не повинна викликати перевтомлення. Батькам треба мати це на увазі і стежити за тим, щоб дитина не була перевантажена, щоб у неї був час для відпочинку, для іншої діяльності.

СТОСУНКИ ВНУТРІСІМЕЙНІ — своєрідна система у взаємозв'язку і взаємодії між членами сім'ї, яка виникає у процесі задоволення їх різноманітних потреб.

Провідну роль у цій системі відіграє стиль стосунків між подружжям. За визначенням дослідників він поділяється на авторитарний, що спирається на диктат глави сім'ї, якому добровільно підкоряються інші її члени, демократичний, який передбачає фактичну рівність чоловіка і дружини у вирішенні найважливіших питань, і конфліктний, що має свої певні властивості. Якщо конфлікти в сім'ї помітні для оточуючих (родичів, сусідів тощо), то це зовні конфліктний стиль, якщо ж конфлікти приховані (чоловік і дружина, як правило, звикли до їх існування), то це зовні безконфліктний стиль. Безумовно, що сприятливим для виховання дітей є демократичний стиль стосунків між батьком і матір'ю. У

цих сім'ях дітям притаманні такі якості, як доброта, працелюбність, дисциплінованість, самостійність, відповідальність.

У системі С.в. важливе значення має форма ставлення батьків до дітей. Переважним повинен бути емоційний тон у поєднанні з таким контролем і дисципліною, що базується на методах стимулювання позитивної і гальмування негативної діяльності дитини. Емоційна сторона у вихованні дитини найбільше відповідає її потребам у спілкуванні з батьками і ґрунтується на глибокому контакті між ними і дітьми, їх взаємному розумінні.

Див. також: Колективізм сім'ї.

СТОСУНКИ НЕФОРМАЛЬНІ ТА ФОРМАЛЬНІ. Ці два види стосунків створюються між людьми в системах міжособистісного, внутрігрупового і міжгрупового спілкування. Неформальні стосунки виникають на основі психологічної сумісності чи несумісності людей, наявності у них спільних інтересів, захоплень, уподобань. Ці стосунки характеризуються симпатією, байдужістю чи антипатією однієї людини до іншої, прив'язаністю одна до одної тощо. Формальні стосунки пов'язані з взаємодією людей при виконанні ними відповідної діяльності. Це може бути керівник і підлеглий, вчитель і учень і т. д.

У будь-якому колективі людей існують як неформальні, так і формальні стосунки, що утворюють відповідно його неформальну чи формальну структуру. Міцний і згуртований колектив відзначається високим розвитком обох структур спілкування, їх оптимальним поєднанням.

Знання особливостей і психологічних можливостей кожної групи стосунків має важливе значення для успішного виховання дітей. Одні засоби виховного впливу більш розраховані на систему неформальних стосунків, інші — на систему формальних стосунків, а треті — вимагають їх умілого поєднання. Останній варіант найбільш прийнятний, оскільки домінування у виховному процесі неформальних стосунків між батьками і дітьми, вчителями і учнями може призвести до втрати комунікативної дистанції між ними, до звуження їх соціальних ролей, а домінування формальних стосунків — до збільшення комунікативної дистанції і обмеження можливостей спілкування з дитиною.

Див. також: Виховання.

Радимо прочитати: Добрович А. Б. Воспитателю о психологии и психогигиене общения. М., 1987.

СТРАХ — емоційна реакція, що виникає в умовах загрози біологічному або соціальному існуванню індивіда й спрямована на уникнення справжньої чи уявної небезпеки. Залежно від характеру загрози інтенсивність та специфіка переживання С. варіює в достатньо широкому діапазоні відтінків (побоювання, переляк, жах). Якщо джерело небезпеки невизначене або неусві-

домлюване, такий стан називається тривогою. Якщо С. досягає сили афекту, він здатний нав'язати стереотипи поведінки (втеча, заціпеніння, захисна агресія). С. у людини характеризується депресивними психічними станами, неспокоєм, нервунням з приводу того, як вийти з неприємної ситуації. При цьому можуть здійснюватися необдумані, неаргументовані і алогічні вчинки.

Реакція С. з'являється ще у ранньому дитинстві. Недопустиме надмірне залякування дітей без всякої на те потреби. Адже часте виникнення С. може перерости у боягузтво, нерішучість тощо. Дітей слід вчити тверезо оцінювати обстановку, виробляти в собі витримку, мужність, безстрашність.

СТРЕС — це стан психічного напруження, що виникає у відповідь на різноманітні екстремальні ситуації. С. буває фізіологічний та психологічний, який в свою чергу поділяється на інформаційний та емоційний. С. виникає внаслідок інтелектуальних перевантажень, небезпеки, образи. У людини в стресовому стані спостерігаються помилки в розподілі і переключенні уваги, порушення в перебігу пізнавальних процесів, розладнання координації рухів, неадекватність емоційних реакцій. Виникає дезорганізація і гальмування всієї діяльності. Залишитися без змін можуть тільки міцно сформовані навички і сталі звички. В стресовій ситуації людина, як правило, розгублюється, проте в окремих випадках у неї виникає здатність до швидкої орієнтовної реакції, до підсилення розумової діяльності, появи мобілізації волі, прийняття оптимальних рішень.

Взагалі стреси є шкідливими для людини, особливо для дитини, і при можливості треба їм запобігати. Для цього необхідно підтримувати в сім'ї комфортний психологічний клімат, виявляти один до одного довір'я і повагу.

СУБЛІМАЦІЯ — один із механізмів психологічного захисту, що знімає напруження в ситуації конфлікту шляхом трансформації інстинктивних форм психіки в більш прийнятливі, переключення якоїсь діяльності на іншу.

С. дитини доречно іноді викликати штучно для розрядки негативних емоційних станів. Так, якщо вона страждає від підсвідомих страхів, можна запропонувати їй намалювати їх, придумати розповідь і т. ін. Проте з цього приводу краще проконсультуватися з психологом.

СУМІСНІСТЬ ПСИХОЛОГІЧНА — поєднання психічних параметрів двох чи кількох людей, яке дає максимальний результат діяльності при мінімальних психологічних затратах. С.п. має винятково важливе значення для групової діяльності, коли чітко розподіляються функції між виконавцями спільної програми і кожен з них доповнює іншого. Добра психологічна і соціальна адаптація людей один до одного, що спостерігається при С.п., є

передумовою і запорукою оптимального виконання ними своїх обов'язків. С.п. є одним із найважливіших факторів, які впливають на психологічний клімат. Він буде несприятливим, коли група людей досягає високих результатів у спільній діяльності при величезних затратах психічної та іншої енергії, за рахунок нервових зривів, що свідчить про відсутність сумісності психологічної.

Психологічна несумісність — це не просто відмінності в ціннісних установах, відсутність дружніх зв'язків, неприйняття людьми один одного. Це нездатність в критичних ситуаціях узгоджувати свої дії, несинхронність розумових і моторних реакцій, значні відмінності в увазі, мисленні та інших природжених і набутих властивостях особистості, які можуть перешкоджати спільній діяльності.

С.п. людей не буває абсолютною. Вона завжди стосується якої-небудь конкретної діяльності або сфери взаємодії. Існують більш високі і більш низькі рівні сумісності психологічної. Високі рівні за провідними показниками можуть впливати на низькі рівні за іншими, менш важливими, і тим самим поліпшувати загальний клімат певної групи. Наприклад, схожість ціннісних орієнтацій може стримувати конфліктність на рівні розбіжності часткових смаків, рухових реакцій тощо. Сумісність психологічну зумовлює спільність поглядів, оптимальні психофізіологічні якості, різна полярність індивідуально-психологічних особливостей (можливість виділення лідера), критичність до себе і терпимість до оточуючих, повна довіра один до одного на основі життєвої взаємозалежності, максимально можлива завантаженість цілеспрямованою діяльністю, можлива ступінь відокремленості кожного учасника. Висока С.п. значною мірою забезпечується свідомим зусиллям, спрямованим на підтримання нормальної атмосфери. Це стосується як сім'ї, так і будь-якої іншої соціальної групи.

С. п. членів сім'ї, наприклад, вимагає аналізу таких факторів, як відповідальність, самоконтроль, агресивність, лідерство, сексуальність, щирість, психологічність.

ТАКТ ПЕДАГОГІЧНИЙ — здатність вихователя вибирати способи взаємодії з вихованцем на основі принципу педагогічного комфорту. Це — практичний прояв педагогічної етики. Порушення її принципу може призвести до дитячих неврозів, лікувати які значно важче, ніж запобігти їм.

Т.п. виявляється в ставленні до дитини будь-якого віку як до особистості, яка має право на захист своїх інтересів, потреб, нахилів, форм поведінки. Майстерність вихователя полягає у правильному виборі способів, форм спілкування з дитиною залежно від ситуації, конкретних умов і можливостей.

ТАЛАНТ — найвищий ступінь прояву здібностей людини в основному до певного роду творчої, оригінальної діяльності. Проте є талановиті люди, яким притаманні різнобічні здібності, наприклад, музичні та акторські, здібності художника та актора чи письменника і художника, психолога і письменника. Залежно від рівня здібностей розрізняють людей талановитих і геніальних.

Здібності, а отже, й талант дитини мають свою природну основу у вигляді задатків, зумовлених генетично. Однак їх виявлення і розвиток багато в чому залежить від системи, характеру, виховання та соціального оточення. Важливе значення має раннє виявлення здібностей і можливість прогнозів на майбутню творчу діяльність. Для цього використовують тести, спостереження, пробні творчі роботи тощо.

З метою розвитку здібностей дитини її треба залучати до різних видів творчої діяльності: малювання, музичних занять, технічної творчості, спорту. Для виявлення творчих можливостей використовують спеціальні вправи, ігри, які сприяють формуванню спостережливості, уваги, мислення.

Крім загальних здібностей розрізняють і спеціальні, які пов'язані з основними видами діяльності людини. Наукові здібності вимагають високого рівня розвитку мислення, художні — передбачають високий рівень розвитку емоцій, почуттів, чутливості, образного мислення, практичні — високий розвиток розуму, організаторських якостей, кмітливості. Виявивши у дитини нахили та здібності до якогось виду діяльності, батьки повинні звернутися за порадою до спеціаліста.

ТАНЦІ. Танець є популярною формою дозвілля дітей та юнацтва, а також фізичного і морально-естетичного виховання. За допомогою танцювально-побутової хореографії виховують смак, відчуття краси, розвивають ритмічність, темп та координацію рухів, виробляють гарну поставу, ходу, манери.

Танець дає можливість емоційно розкритися, передати настрої, створити образ. Він є також засобом музичного виховання, оскільки його не можна відокремити від музики. Розрізняють класичні, народні та побутові танці. Для сучасного танцю характерні великі імпровізаційні можливості.

У школах, гімназіях, ліцеях сьогодні практикується введення навчальних курсів ритміки, класичного та бального танцю, що раніше організовувалось лише на факультативній основі, у гуртковій та студійній роботі.

ТВОРЧИСТЬ ДИТЯЧА — діяльність, результатом якої є щось нове, оригінальне, неповторне. Вона залежить від енергії мозку. Якщо дитина перевантажена справами, що вимагають застосування творчих здібностей, то енергія мозку поступово починає згасати. Тому Т.д. треба розвивати поступово, використовуючи

для цього різноманітні ігри, головоломки, задачі на кмітливість тощо.

У шкільному віці бажано, щоб дитина обрала собі до душі гурток, в якому вона могла б найповніше застосувати свої творчі здібності, формувати потребу творчих засад в кожній справі.

ТВОРЧИСТЬ ХУДОЖНЯ — це одна з найбільш дійових форм естетичного опанування світу дітьми. В створених образах у музиці, танці, поезії, живопису вони виражають своє ставлення до побаченого і почутого.

Духовно розвинена особистість спирається на ті інтелектуальні та моральні критерії, які у неї склалися. Це з одного боку. А з іншого, — у своєму ставленні до праці, людей, у пізнанні природи вона використовує естетичний критерій. У власній Т.х. проявляються заповітні думки і почуття.

Сприйняття мистецтва, спілкування з ним — найбільш доступна з форм художньої діяльності. Рушійною силою дитячої Т.х. є прагнення до наслідування, наявність, особливо у молодшому віці, багатой фантазії та уяви.

Здатність до Т.х. проявляється у дітей рано. Творчі задатки виражаються у розповідях, де реальні образи поєднуються з вигаданими.

Масовим заняттям завжди було національне мистецтво як найяскравіше втілення творчого потенціалу народу. У процесі виховання дитина поступово пізнає світ прекрасного: спочатку вона бачить різьблене чи намальоване «сонечко» на колиці, яскраву саморобну забавку, вловлює гармонійні звуки різних брязкалец, дзвіночків, глибоко сприймає задушевні колицкові пісні. Пізніше вже сама виготовляє іграшки з соломи, лози, розмальовує писанки і т. п. Далі — особиста участь у хороводах, танцях, хоровому співі, вишивання, гра на музичних інструментах.

Народний досвід естетичного виховання полягає в тому, що діти набувають мистецьких умінь, смаків у практичній діяльності шляхом продовження творчих традицій батьків, дідів і прадідів. У мистецтві в концентрованому вигляді, естетичній формі матеріалізується непомітний для ока і часто незбагнений для розуму національний дух — вищий вияв творчого генія народу.

Кожна дитина — творець. Нездібних дітей не буває. Часто батьки поміляються, вважаючи, що Т.х. доступна тільки обдарованим дітям. Дитину треба залучати до найрізноманітніших видів художньої діяльності з метою виявлення кола її інтересів, розкривати здібності щодо одного із видів творчості. Однак слід пам'ятати, що у дитини можуть бути здібності до кількох видів творчості. Та варто зупинитися на одному з них, щоб не перевантажувати її.

ТЕАТР ДИТЯЧИЙ є одним із засобів морально-естетичного виховання і художньої освіти дітей. Специфічними дитячими театрами можна вважати театри ляльок, театри юних глядачів. Крім того, спектаклі для дітей бувають у театрах драми, опери та балету, оперети, естради.

До срийняття театрального мистецтва дітей треба готувати. Початок такої підготовки — у грі дитини, зокрема в сюжетно-рольовій. Потім треба почати відвідувати театри. Насамперед — театр ляльок. Для перших відвідин театру краще обирати спектаклі-казки, а потім переходити до більш складних сюжетів.

Поступово треба знайомити дітей з художніми прийомами і формами театрального мистецтва. Необхідне також обговорення і закріплення вражень після перегляду спектаклю.

ТЕЛЕБАЧЕННЯ І ДІТИ. Телебачення міцно увійшло в життя дітей, воно так само популярне у них, як і у дорослих. Завдяки телебаченню діти вже в дошкільному віці залучаються до мистецтва, починають цікавитись соціальними і культурними подіями. Телебачення розширяє кругозір, надає суттєву допомогу в інтелектуальному становленні дітей і підлітків. Дослідження свідчать, що попередній перегляд телевізійних екранізацій класичних творів підвищує інтерес до їх читання. Велику роль у активізації пізнавальної діяльності дітей відіграють науково-популярні передачі, евристичні ігри.

Проте надмірна захопленість дітьми телебаченням шкідлива. Скорочується час для активного відпочинку, ігор і прогулянок на свіжому повітрі. Дошкільникам і молодшим школярам слід дивитися мультфільми, лялькові спектаклі не більше двох-трьох разів на тиждень. Причому щодня перегляд передач для дошкільників має тривати 30 хвилин, для молодших школярів — не більше години, а для школярів середнього віку — півтори-дві години.

Телебачення далеко не відпочинок. Це серйозне навантаження на кору головного мозку, на зір і на загальний психологічний стан. Найбільшу втому викликає дуже близький екран. Крім того, не всі передачі є корисними для дітей. Деякі справляють на них негативний вплив. Тому батькам необхідно заздалегідь знати, чи доцільно дитині захоплюватися тією чи іншою передачею, контролювати, скільки часу займає у неї телевізор, і пропонувати їй користуватися також іншими формами дозвілля.

ТЕМПЕРАМЕНТ (від латинського *temperamentum* — належне співвідношення частин) — це природні особливості психічної діяльності людини, які виявляються у її поведінці, реакції на різні впливи, у швидкості, темпі, ступені урівноваженості реакцій.

Т. характеризують: загальна психічна активність (від млявос-

ті до високої енергійності), особливості рухових та мовних реакцій, емоційність.

Зумовлений біологічною організацією людини, Т. накладає відбиток на її характер, волю, мислення, пізнавальну діяльність. Т. не є сталою властивістю особистості. Він може поступово розвиватися залежно від умов її життя і виховання. Не слід плутати Т. з характером, який включає в себе зміст поглядів, інтересів, думок людини.

Вчителям та батькам треба рахуватись із особливостями темпераменту дитини і у процесі виховання здійснювати індивідуальний підхід. Одні й ті ж самі виховні засоби у взаємодії вихователя з дітьми різного темпераменту не приводять до однакового результату.

Вчення про темперамент виникло у Стародавній Греції. Гіппократ, який заклав його основи, виділив чотири типи темпераменту: сангвінічний, холеричний, флегматичний і меланхолічний. Кожному типові темпераменту умовно відповідає певний тип нервової системи. Сангвінічному — сильний, впевнений, холеричному — сильний, невпевнений, флегматичному — сильний, інертний, меланхолічному — слабкий.

Дати відповідь на те, який тип темпераменту кращий, неможливо. У кожного є свої переваги і недоліки. Важливо також зазначити, що у чистому вигляді Т. не зустрічається.

Для організації правильного виховання, для правильного вибору професії, для боротьби з власними недоліками, поліпшення спілкування з людьми необхідно знати свій темперамент і темперамент своїх дітей та близьких. Самоспостереження та спостереження за дітьми можуть дати таку інформацію.

Якщо дитина переважно весела, енергійна, швидко схоплює нове та цікаве, легко переносить невдачі, впевнено діє і доводить справу до кінця, не любить одноманітності, володіє голосною, яскравою, живою мовою, зберігає самовладання, легко і швидко засинає та прокидається, то швидше за все вона сангвінік. При відсутності серйозних труднощів, творчої діяльності у сангвініків можуть сформуватись такі риси, як непостійність і поверховість.

Якщо дитина надзвичайно метушлива і непосидюча, невитримана і запальна, нетерпляча, кваплива, різка у руках і стосунках з людьми, вперта і примхлива, працює ривками, говорить швидко, але плутано, володіє виразною мімікою, швидко діє, але буває агресивною, часто відволікається, схильна до різких змін настрою, «легка на підйом», то швидше за все вона холерик. Там, де немає різноманітності та багатства духовного життя, холеричний темперамент проявляється негативно — у роздратуванні, афектації.

Якщо дитина спокійна, послідовна і ґрунтовна у справах, терп-

ляча, мовчазна, володіє розміреною мовою, стримана, завжди доводить справу до кінця, незлоблива, стійка в інтересах, повільно включається у роботу і переключається на інший вид діяльності, важко пристосовується до нової обстановки, володіє стриманою мімікою, то швидше за все вона флегматик. Залежно від умов виховання у флегматиків можуть сформуватися як витримка і вміння глибоко мислити, так і лінощі, байдужість до всього.

Якщо дитина сором'язлива, губиться у новій обстановці, не любить самотності, відчуває труднощі у спілкуванні з незнайомими, довго залишається пригніченою при невдачах, швидко втомлюється, нерідко замикається у собі, дуже тихо розмовляє, вразлива аж до слізливості, надзвичайно чутлива до схвалення і осуду, підозрілива, потайна, покірна, то вона швидше за все меланхолік. За несприятливих умов виховання меланхолік може перетворитись у дуже боязку, тривожну людину.

Чим менша за віком дитина, тим легше спостерігати прояви її темпераменту «у чистому вигляді». Далі за певних обставин відбувається зміна її психіки, а значить, і поведінки. Щоб уникнути розвитку і закріплення слабких сторін того чи іншого типу темпераменту, треба правильно виховувати дитину. Наприклад, за допомогою спеціальних вправ, тренування можна зміцнити нервову систему меланхоліка, зробити поведінку холерика більш рівною. Прояви темпераменту у зрілої людини залежать від її загальної культури, почуття міри, демократичності, спрямованості, вольової активності. Накладає свій відбиток на прояви темпераменту і професійна діяльність.

ТЕМП НАВЧАННЯ — це комплексне поняття, яке об'єднує як швидкість та ритм дій педагога, так і швидкість та ритм засвоєння знань учнями. У розумінні темпу пізнавальної діяльності учнів можна виділити, по-перше, оперативний смисл цього поняття, тобто швидкість пізнавальних операцій на уроці чи у процесі індивідуальної самостійної роботи; по-друге, — перспективний смисл — швидкість, з якою засвоює знання, та набуває освіти підрастаюча дитина. Залежно від індивідуальних особливостей, здібностей, інтересів та здоров'я кожна дитина має свій темп діяльності взагалі і пізнавальної, освітньої зокрема.

Якщо раніше в основному всі учні, за незначним винятком, просувались у навчанні в єдиному темпі, то при нинішній різноманітності навчальних закладів, навчальних планів з'явилося більше можливостей індивідуалізувати його. Як показує практика, Т.н. може бути збільшеним у півтора — три рази. Відомі факти засвоєння програми середньої школи до 11—12 років, а вищої — до 17—18 років.

Багато педагогів успішно реалізують новації з прискореної освіти як у групах інтенсивного навчання, так і в індивідуальному підході до учнів. Відома адаптивна система навчання, в основі якої лежить принцип індивідуалізації темпу засвоєння знань у процесі організованої самостійної роботи на уроці.

Див. також: Індивідуалізація навчання.

ТЕСТ — система завдань, що дає можливість виміряти рівень розвитку певної психологічної якості особистості. Завдяки наявності ряду особливостей, Т. мають великі переваги порівняно з іншими методами психологічної діагностики. Але слід мати на увазі, що застосовувати Т., особливо з метою дослідження психологічних властивостей дітей, може лише спеціаліст високої кваліфікації з психологічною освітою і певним професійним досвідом.

ТОВАРИСЬКІСТЬ, ДРУЖБА, КОХАННЯ — поняття, що тісно пов'язані між собою. Товариськість виникає там, де існує інтерес до спільної діяльності, взаємодопомога у загальній справі, схожість життєвих поглядів. Основний сенс товариськості полягає у бажанні підкреслити все цінне, добре в іншій людині. Першою школою цього почуття є сім'я. Уважне ставлення батьків один до одного стає для дитини взірцем людських взаємин.

Поняття дружби ширше від товариськості і відрізняється більш тісними стосунками між людьми, глибокою прихильністю один до одного на основі єдності поглядів, інтересів, мети. Дружба робить людину добрішою, впевненішою у своїх силах. Вона може допомогти позбутися багатьох вал: егоїзму, лицемірства, запальності.

Кохання, у яке часто переростає дружба, є могутнім джерелом духовності людини, перетворювальною силою життя на Землі, виявленням глибоких моральних якостей особистості.

ТОЛЕРАНТНІСТЬ — відсутність чи послаблення реакції на негативний фактор. Зовні Т. проявляється у витримці, самовладанні, доброзичливості у відношенні до опонента. Т. слід розглядати як необхідну якість особистості у сімейному житті.

ТРАДИЦІЇ — форми діяльності і поведінки, а також звичай, правила, цінності, уявлення, які мають міцне історичне коріння та передаються з покоління в покоління. Т. створюються на основі тих форм діяльності, які неодноразово підтвердили свою ефективність, суспільну значимість та індивідуальну користь. Це важливий фактор регуляції життєдіяльності людини, основа її виховання. Особливо важливими є сімейні традиції, які розвивають у дитини стійкість і цілеспрямованість.

ТРЕНУВАННЯ АУТОГЕННЕ — метод психологічної саморегуляції, суть якого полягає у тому, що людина за допомогою спеціальних вправ домагається стану фізичного та психічного спо-

кою (релаксації), а за допомогою словесних формул і образних уявлень набуває здатності впливати на різноманітні функції власного організму та психіки.

Досягти стану релаксації можна шляхом обрання необхідної пози, яка знімає напруження у м'язах. Словесні формули — само-накази відбираються попередньо для різних груп м'язів: обличчя, шиї, рук, грудей, ніг і т. д. типу: «Я спокійний», «Я відпочиваю» тощо.

Аналогічні вправи та словесні формули типу: «Я відпочив», «Я відчуваю свіжість та енергію в усьому тілі» забезпечують вихід із стану релаксації.

Добір словесних формул при аутогенному тренуванні довільний. Метод Т.а. застосовується в медицині, спорті, педагогіці, у самовихованні.

ТРИВОГА СІМЕЙНА — особливий стан нерідко погано усвідомлюваної тривоги у обох або одного з членів сім'ї. Характерною ознакою даного типу тривоги є те, що вона проявляється у сумнівах, страхах, побоюваннях щодо здоров'я членів сім'ї, їх відсутності, пізніх повернень додому і т. д. Тривожність ця звичайно не поширюється на позасімейні сфери — на виробничу діяльність, міжсусідські відносини тощо. В основі Т.с., як правило, лежить невпевненість індивіда в якомусь важливому для нього аспекті сімейного життя.

Характерними аспектами цього стану є також почуття безпорадності, нездатності втручатися в хід подій в сім'ї, спрямувати його у потрібному напрямі. Через це індивід з сімейно обумовленою тривогою не відчуває себе значущою особою в сім'ї, яку б позицію в ній він не займав чи яку б активну роль не відігравав. Розвиток Т.с. може зумовлюватися також індивідуально-психологічними особливостями людини. Негативна дія тривожності когось із членів сім'ї пов'язана з тим, що вона призводить до непевності, конфліктності відносин у ній, а також може переходити й на інших членів сім'ї, зокрема на дітей. Запобігає виникненню Т.с. спокійний, відвертий характер відносин, надання можливостей людині реалізуватися, самоствердитися, єдність мети й цінностей.

УВАГА — форма психічної діяльності людини, що виявляється у її спрямованості і зосередженості на певних об'єктах при одночасному абстрагуванні від інших. Людина, яка уміє зосередитись на тому, що робить, виділяти головне і вибірково ставитися до навколишнього світу, є уважною. А неможливість зосередитись на певній роботі свідчить про неуважність.

У новонародженої дитини У. не розвинена. Ознакою цього є її блукаючий погляд. Але вже на другому місяці життя з'являється зорове зосередження на яскравій іграшці, на обличчі дорос-

лої людини, яка доглядає за нею. На цьому етапі У. дитини залежить від організованого навколо неї середовища. Велика кількість різноманітних за формою і кольором предметів допомагає розвивати здатність до зосередженої уваги. Але головний шлях розвитку У.— це спілкування.

Доки дитина не навчиться розмовляти, У. її є мимовільною. Довільною вона стає тоді, коли дитина починає вимовляти слова, оволодіває жестами. Проте це лише зародки такої уваги. Навіть у молодших школярів переважає мимовільна увага. Їм легше сприймати текст разом з кольоровими картинками, ніж без них. Стимулами розвитку довільної уваги є рухливі ігри, малювання, конструювання, ліплення. Надмірне захоплення телепередачами діє навпаки. Адже при цьому дитина пасивна і тільки реагує на те, що відбувається на екрані.

Навчання письму та читанню вимагає від дитини багато уваги. Тому не треба змушувати її читати і писати після того, як вона гралася, переглядала фільм. Слід почекати, поки вона звільниться від своїх переживань. Працювати їй варто 10—15 хвилин, а потім робити перерву. Це зосереджуватиме її увагу.

Батьки повинні виявляти терпіння, якщо дитина не зовсім уважна. З часом це пройде. А погроза чи покарання тільки погіршать справу.

Важливою особливістю уваги (крім зосередженості) є здатність до її переключення. У різних дітей вона проявляється по-різному. Одні швидко зосереджуються, але не вміють своєчасно переключити свою увагу. (Не можуть відірватися від книги або, навпаки, не можуть змусити себе працювати з книгою). Інші легко переключаються, але погано зосереджуються. Тому дорослі повинні пам'ятати про індивідуальний підхід до дитини.

Розвитку У. сприяє включення дітей у ділактичні (словесні, настільні, сюжетні) та спортивні ігри, художньо-естетичну діяльність.

Ефективними тренажерами У. із появою побутових комп'ютерів є комп'ютерні ігри. Коли дитина дивиться на екран і керує тільки своїм об'єктом, розвивається її зосередженість. Якщо доводиться одночасно стежити за переміщенням кількох об'єктів у різних частинах екрана, відбувається тренування розподілу уваги. У таких іграх також розвивається вміння переключатися з однієї ситуації на іншу.

Комп'ютерні ігри корисні для дитини, але захоплюватися ними так само, як і телепередачами, не слід.

Див. також: Телебачення і діти.

УМІННЯ — здатність людини виконувати певні дії в нових умовах, яка забезпечується раніше здобутими знаннями. У. починають формуватися ще в ранньому дитинстві. Вони охоплюють усі види діяльності і за змістом є різноманітними — від елемен-

тарних побутових, доступних дитині першого року життя, до професійних, що вимагають спеціальної теоретичної і практичної підготовки. Професійні У. на шляху свого розвитку проходять ряд стадій: 1) формування, 2) початкові навички, 3) середні навички, 4) майстерність.

Подібний шлях проходять і інші У., якими дитина оволодіває протягом свого життя. У. формуються на основі наслідування і під впливом спеціального навчання в процесі багаторазових вправ і повторення певних дій. В міру оволодіння необхідними У. зростає самооцінка дитини. У підлітковому середовищі не випадково особлива перевага надається тим, хто легко справляється із завданнями, що викликають у інших утруднення у зв'язку з недостатньою сформованістю умінь.

У процесі формування У. складається характер дитини, виникають такі якості, як самостійність і активність мислення, ініціативність, творче ставлення до праці, критичність і самокритичність.

Див. також: Знання. Навички. Учіня.

УСТАНОВКА ОСОБИСТОСТІ — це готовність людини діяти у певній ситуації на основі своєї емоційно-ціннісної позиції. У.о. може виражатись у практичних діях, словах, жестах. Наприклад, У. дитини: якщо людина незнайома, то краще не вступати з нею у контакт. На цьому прикладі бачимо, що У.о. може бути неадекватною: страх дитини не відповідає можливим доброзичливим намірам незнайомої людини.

Користь У.о. у тому, що вона забезпечує можливість швидкого реагування на ситуацію, економії психічних ресурсів — уваги, мислення, волі. Діючи на основі своїх сталих У., людина дотримується готових штампів, розпізнає об'єкти і ситуації з наближеною точністю. У.о. допомагає реагувати на події швидко і точно в добре знайомих умовах. У багатьох випадках на основі корисних установок розвиваються корисні звички. Встав уранці — прибрав за собою постіль; зібрався їсти — вимив руки. Але в умовах, що постійно змінюються, У. завжди підвищує ризик помилок. Наприклад, коли особі властива У. реагування на всяку невизначену ситуацію як на явно конфліктну. Багато з рис особистості слід трактувати як наявність певної установки: скупили береже гроші і цінності навіть тоді, коли вигідніше з ними розлучитися; марнотратник, навпаки, розлучається з ними, навіть коли вигідніше їх зберегти.

Всяка людина більшою чи меншою мірою будує свою поведінку на основі певної установки. Дитина з'являється на світ з мінімальним запасом природжених (інстинктивних) установок. Більшість з них формується протягом життя людини залежно від

конкретних умов. У дітей установки більш пластичні, ніж у дорослих, і їх можна перебудувати.

У. розрізняються по силі і міцності залежно від того, наскільки важливими і сталими є мотиви (потреби), які вони виражають. Якщо, наприклад, мотив високих досягнень у спорті більш слабкий, ніж мотив бути схожим на батька, який курить то у підлітка розвивається У. на куріння. Існує індивідуальна різниця у темпі формування і силі вироблених установок. У заглиблених і вразливих дітей У. виробляється повільніше, але буває більш міцною. Основою гнучкості У. є високий рівень розумового розвитку: у більш розвиненої людини стереотипи легше перебудовуються, існує більш розумний принцип їх підкореності. Досвідчений педагог у своїй виховній роботі завжди підмічає уже сформовані У. дитини і опирається на ті з них, які можна вважати бажаними для того, щоб сформувані нові або перебудувати небажані.

УТРИМАНСТВО — суспільне явище і поведінка особи, що відзначається відсутністю почуття відповідальності, готовності самостійно вирішувати складні життєві проблеми, здатності і бажання задовольняти свої матеріальні і духовні потреби. Різновид утриманства — інфантилізм. У. дитини розвивається за умов, коли її пестять, звільняють від труднощів, не формують уміння самій відповідати за себе, свої вчинки. Властивість У. не проявляється як якість особистості у дитини, яку з ранніх років привчають до самообслуговування, залучають до роботи вдома. Корисно розповідати дітям про бюджет, сім'ї з чого він складається, звертати увагу на те, що у житті не все легко і просто. Дитину треба виховувати так, щоб вона прагнула допомагати сім'ї, дбала не лише про себе, але й про інших людей. Це надійний шлях для нейтралізації утриманських тенденцій.

УЧІННЯ — це система пізнавальних дій учня, спрямована на розв'язання навчально-виховних завдань. У. здійснюється за програмою, що визначає певний обсяг знань, умінь і навичок, які повинен набути учень. У структурі процесу навчання — це один з головних компонентів. Для його організації важливе значення має те, що оволодіння матеріалом хоч і відбувається під керівництвом учителя, але являє собою своєрідний процес самостійного «відкриття» учнем відомих науці знань. У цьому розумінні учіння потребує певного «відтворення», але в зменшеному вигляді, тих практичних дій, які застосовувалися в процесі наукового пізнання тих чи інших явищ. Система цих пізнавальних дій включає в себе сприйняття нового матеріалу, його осмислення, запам'ятовування, застосування засвоєних знань на практиці, повторення.

Спостереження, виконання різних завдань, лабораторних і практичних робіт, робота з підручником — далеко не повний пе-

релік видів діяльності, що забезпечують процес учіння. У результаті цієї діяльності в учнів формується свідоме, активне ставлення до учіння, здатність докладати вольових зусиль для досягнення успіху. Розв'язання головного завдання процесу навчання досягається взаємодією учня, класного колективу, педагогічного колективу школи і батьків. Тільки в умовах пильної уваги з боку сім'ї можна своєчасно визначити, як вчиться дитина, що її цікавить, а що не до вподоби, що їй дається легко, а що викликає утруднення. Особливо це стосується молодших школярів, у яких ще не сформовано навичок самостійного подолання труднощів учіння.

Передумовою успішного У. є своєчасне формування у дитини, починаючи з дошкільного віку, пізнавальних інтересів, вольових якостей. Якщо виховання психологічної готовності до навчання в школі сім'я дошкільника підміняє форсуванням програми першого класу, У. першокласника виявляється успішним лише на перших порах. Від подібних помилок застерігав В. О. Сухомлинський: «Якщо дитині в навчанні все дається легко, в неї поступово виховуються лінощі думки, які розбещують людину, формують у неї легковажне ставлення до життя. Як це не дивно, але лінь думки розвивається частіше у здібних дітей, якщо процес навчання не відкриває перед ними посильних труднощів. І розвивається лінь думки в більшості в молодших класах, коли здібна дитина, легко оволодівши тим, що для інших дітей пов'язано з певним напруженням розумових сил, по суті, байдикує».

Не допустити неробства учнів—теж своєрідне виховне завдання. У підлітковому віці нерідко спостерігається зниження активності учнів. Але це зовсім не обов'язково. У найбільш складному становищі опиняються ті підлітки, які мають прогалини у знаннях попередніх років навчання. Виникає різкий поділ навчальних предметів на любимі і нелюбимі, цікаві і нецікаві. Перехід на предметне навчання може різко змінити ставлення школяра до У., що нерідко призводить до змін результативності засвоєння програми з того чи іншого предмета.

Широке використання в практиці роботи вчителів-предметників завдань творчого характеру, активних прийомів навчання у підлітковому віці сприяє формуванню позитивних мотивів учіння. В іншій ситуації У. може перетворитися на нецікаву, а значить, важку працю, коли списування, підказка, експлуатація товаришів і батьків стають нормою у підготовці до найбільш відповідальних завдань.

УЯВА — психічний процес, що полягає у створенні людиною нових образів, думок на базі її попереднього досвіду. У. тісно пов'язана з абстрагованою діяльністю мислення і здійснюється на основі переробки минулих сприймань і переживань. У. може

бути мимовільною і довільною, коли образ розробляється із задалегідь поставленою метою. Наприклад, виникає ситуація, у якій буде виконана певна робота або задоволена певна потреба. Від сили У. людини залежить багатство її мислення.

Мимовільна У. викликається, як правило, незадоволеними бажаннями, що сприяють подоланню реальних або нереальних ситуацій, у яких ці бажання можуть бути задоволені. Довільна У. може збільшувати ефективність діяльності, якщо під впливом бажань людина відтворює ситуацію, у якій вона повинна діяти, і в цих умовах відпрацьовує свою програму поведінки. У. відіграє певну роль у плануванні діяльності людини. Точність планів залежить від сили уяви. Для розвитку У. у дітей батьки або вчителі повинні давати завдання на відтворення певних ситуацій перед початком дій.

Розрізняють У. творчу і репродуктивну. У творчій У. в свідомості відтворюються і реконструюються ситуації і образи, що не існують в дійсності, наприклад, героїв казок як продукту духовної творчості народу. А коли дитина слухає казку, у неї розвивається репродуктивна уява, тому що вона відтворює ситуації і образи під впливом мови розповідача. Коли дитина сама вигадує казку, то в її У. посилюється творчий елемент. Будь-яка творча діяльність сприяє розвитку творчої уяви.

У. дитини можна тренувати за допомогою ігор і завдань. Вона повинна самостійно завершити малюнок, знайти і використати елемент в певному механізмі. Дитину потрібно привчати контролювати свою У., оскільки дуже часто мимовільна У. може посилювати емоційний стрес. У цьому разі в У. дитини постають ситуації і образи, пов'язані з сильними емоціями страху, образи або почуття вини. Такі емоції закріплюються і можуть виробити таку рису характеру, як образливість. Може також сформуватися почуття неповноцінності, якщо дитина буде в У. часто переживати ситуацію своєї неспроможності, підкореності, обмеженості. Таке буває з дітьми, що відчужені від близьких. На самоті з допомогою своєї У. вони можуть деформувати свій характер. Тому батьки повинні активно спілкуватися з дитиною.

У., спрямовану на нейтральні об'єкти, що здійснюється з допомогою розвитку сили наведення, досягнення заспокоєності, називають медитацією. Уявляючи блакитне небо, море, людина досягає стану спокою, який колись вона пережила. Найбільш складним видом У. є рефлексія, коли людина поринає у свій внутрішній світ, наприклад, міркування про свої емоції, спонування, своє «Я».

Батьки повинні знати, що У.— велика психічна сила людини, яка може приносити благо, а при неправильному використанні — завдавати шкоди і навіть спричиняти хвороби. Емоції бувають

настільки сильними, що можуть породжувати агресію, гнів і страх, призводити до виснаження імунної системи людини. Властивості і зміст У. часто використовуються психологами як засоби визначення рис особистості. Виховання У. є керованим процесом як з боку педагогів, сім'ї, так і з боку відповідних закладів.

Див. також: Воля. Повага до дитини. Почуття. Страх.

ФАКУЛЬТАТИВИ І ГУРТКИ — форми роботи, які доповнюють систему обов'язкових занять і сприяють більш повному розвитку індивідуальних інтересів і нахилів учнів, створенню необхідних умов для різнобічного формування їх особистості, цілеспрямованої організації позаурочного часу. Участь у Ф. і г.— добровільна, за вибором учнів.

На факультативних заняттях учні поглиблюють знання і уміння, яких вони набувають на уроках, дістають допомогу у справі професійної орієнтації.

Факультативи організовуються, як правило, починаючи з сьомого класу. Навчання провадиться за спеціальними програмами, розробленими провідними спеціалістами. Участь учня у роботі факультативу відображається в документі про середню освіту.

На відміну від факультативів учнівські гуртки можуть утворюватися вже у початкових класах. Працюють вони без обов'язкової програми, плани і характер роботи визначаються керівниками гуртків і гуртківцями-учнями. У школах організовуються гуртки різного профілю: предметні (для поширення і поглиблення знань з предметів шкільної програми, що цікавлять учнів), художньо-естетичні, технічні, краєзнавчі і екскурсійно-туристичні, юних захисників природи, слідопитів, спортивні секції та ін.

Якщо у школі працюють різні гуртки, то дитині іноді буває важко обрати якийсь один. Батьки в цьому разі повинні поцікавитись, які є гуртки для учнів певного віку, вирішити, що найбільше підходить їх дитині, виходячи з її інтересів, нахилів, здібностей, і дати їй слушну пораду.

Батьки учнів-підлітків часто бувають стурбовані тим, що їх діти (особливо хлопчики) не затримуються подовгу в одному гуртку чи секції. Таке явище пояснюється характерною для багатьох дітей цього віку нестійкістю інтересів, прагненням спробувати себе в різних видах діяльності. Тому не слід робити поспішні висновки про поверховість поглядів своїх дітей, категорично нав'язувати їм свої міркування щодо вибору гуртка.

ФАНТАЗІЯ — процес створення людиною нових образів на основі пережитого, суто людська психічна властивість, необхідний компонент творчої діяльності. Ф. тісно пов'язана з мрією і уявою.

Слід мати на увазі, що фантазування дітей не завжди має позитивний характер. Часто дитина наділяє себе й різних персо-

нажів власної фантазії перебільшеними якостями. При цьому почуття реальності майже відсутнє. Небезпека полягає в тому, що вона може діставати від цього настільки повне задоволення, що її зовсім перестануть цікавити ігри, спілкування з іншими дітьми.

Крім того, деякі елементи своїх фантазій дитина нерідко переносить на реальний світ, і вони стають складовою частиною її життя. Вона наділяє іграшки, ляльки рисами живої істоти, і це може негативно позначитися на її розвитку, поведінці, психічному стані.

В разі, коли дитина відчуває себе добре серед інших дітей, дорослих, то її фантазування не завдає шкоди. Важливо вчасно зрозуміти, багато чи мало фантазує дитина. Якщо її фантазії надмірні, треба подбати, щоб у неї було багато товаришів-однокласників. І найголовніше, щоб вона не залишалася самотньою, ділилася з батьками своїми проблемами. Якщо навколишня дійсність цікавитиме дитину, то вона менше поринатиме у світ фантазій.

ФОРМАЛІЗМ У ВИХОВАННІ — неухвага до реального процесу становлення особистості дитини, дотримання лише зовнішньої форми виховних відносин, де втрачається їх справжня сутність. Ф. у в. проявляється тоді, коли відсутній творчий характер у взаємовідносинах між батьками і дітьми, учителями і учнями. Батьки іноді навіть не помічають, як у їх свідомості раптом залишаються тільки правила поведінки, прийом виховання, а дитина сама по собі перестає їх цікавити. Як тільки втрачається інтерес до дитини як до особистості, що розвивається і постійно змінюється, щось втрачаючи і набуваючи багато нового, у взаєминах з нею починає переважати формалізм, і всі виховні зусилля приречені на невдачу.

Дитина потребує до себе постійної уваги, і з віком хоче, щоб її спілкування з батьками не нагадувало опікунства, як це було у ранньому дитинстві.

Виховна робота пабуває формального характеру і тоді, коли слова не підкріплюються прикладом. Про таких вихователів В. О. Сухомлинський говорив, що вони закликають іти за прапором, а самі цей прапор не несуть.

Батьки не повинні вважати, що виховують дитину тільки тоді, коли розмовляють з нею чи повчають її, чи карають. Вони є прикладом для дитини. Як батьки одягаються, як розмовляють з іншими людьми і що говорять про інших людей, як радіють чи сумують, як сміються, читають газету — все це має для дитини, для її виховання, важливе значення.

Ф. у в. спостерігається і там, де переважає командно-адміністративний тон у взаєминах з дитиною. У таких випадках ігно-

рується її самодіяльність, ініціатива. Дитина живе, виконуючи чужу волю. Це заважає її самовираженню, самореалізації. Такий вплив є антипедагогічним. Будь-яке ігнорування інтересів, переживань, прагнень дитини робить дії дорослих формальними і малоефективними.

ХАРАКТЕР — сукупність стійких властивостей індивіду, у яких відбиваються засоби його поведінки і емоційного реагування. Риси X. свідчать про шляхи, якими людина досягає певних цілей, тобто про специфічну психологічну стратегію її поведінки.

Залежно від способу вираження розрізняють нормальний X., коли засоби поведінки і емоційних реагувань повністю контролюються особистістю; акцентуації X., коли окремі риси проявляються через часткову дезадаптацію поведінки; психопатії — хворобливий тип X., якому властиві такі риси, як стабільність у часі, тобто він мало змінюється протягом життя; тотальність, коли одні й ті самі риси X. проявляються у різних, невідповідних ситуаціях; соціальну дезадаптацію особистості, коли засоби поведінки пабувають дещо дивного забарвлення.

Акцентуації X. властиві підліткам і з часом проходять, якщо процес виховання гуманістичний і побудований кваліфіковано. Що ж до психопатії, то це захворювання, і людина, маючи нормальне мислення, страждає, оскільки усвідомлює свою неадаптованість і нічого не може зробити. Характер формується у дитячому віці, і його особливості зумовлюються, з одного боку, будовою нервової системи, а з іншого, — соціальним мікросередовищем, яке передбачає вироблення у суб'єкта специфічних шляхів задоволення своїх потреб.

ХЛОПЧИК: ОСОБЛИВОСТІ ВИХОВАННЯ. Часто батьки і педагоги нарікають на недисциплінованість хлопчиків, з готовністю пояснюють свої помилки, невдачі, надії, що не здійснилися, їх важким характером. Тим часом далеко не завжди хлопчики винні у тому, що у дорослих виникають труднощі у вихованні.

Насамперед не слід забувати особливості розвитку дитини, пов'язані з її статтю. Оптимальним варіантом є такий, коли хлопчика виховують по чоловічому типу, а дівчинку — по жіночому. У сім'ях це буває далеко не завжди. І тут, звичайно, виникають непорозуміння і конфлікти. Ось чому важливо провести чітку межу між тим, що можна, а що неприпустимо у вихованні представників різної статі.

Головне — дотримуватися вільного виховання, щоб діти росли рівноправними. Тоді природно виявлятимуться особливості, властиві їх статі, і збільшаться можливості для вияву їх індивідуальності.

З хлопчиками завжди важче, оскільки від природи вони більш рухливі, менше піддаються впливу, вимагають переконливих до-

казів, при їх відсутності схильні наполягати на своєму. Крім того, хлопчики частіше відчувають дефіцит чоловічого виховання: і дома, і в дошкільних закладах, і в школі їх навчають і виховують переважно жінки.

У дитячі роки відсутність чоловічого спілкування для хлопчика може бути небезпечним. Материнська опіка, тривожність, надмірна турбота про фізичне благополуччя призводить до послаблення волі, до інфантильності, до емоційної нестійкості. У подібних випадках у дитини може сформуватися нездорова увага до власної персони, стурбованість своїм здоров'ям. Тому дуже важливо, щоб у сім'ї дбали про гармонію чоловічого і жіночого впливу на дитину, що росте.

Одним з найважчих і найтонших завдань виховання є моральна підготовка хлопчиків до їх майбутньої місії чоловіка і батька. І тут, безумовно, необхідний батьківський вплив, особливо підліткам. Він сприяє формуванню правильних, високоморальних, відповідних віку уявлень про чоловічу силу, гідність і честь.

У вихованні сина батькові належить особлива роль, оскільки він являє собою еталон чоловіка. Приклади поведінки батька, які копіює хлопчик, формують його моральне обличчя. Обов'язок батька — поступово підвести сина до розуміння, що м'язова сила, яка дана чоловікові природою, повинна поєднуватися з духовними якостями, які виявляються у волі, витримці, сміливості, твердості характеру. За допомогою батька хлопчик, що росте, поступово має усвідомити, що бути сильним — це не тільки перевага, але й відповідальність, що фізичні якості повинні знаходити своє відображення у благородстві вчинків.

Див. також: Виховання статеве. Жіночі зразки поведінки у хлопців. Індивідуальний підхід до дітей.

ЦИНІЗМ — умисне зневажливе ставлення до людей, до суцільної моралі. Надзвичайне вираження Ц. характеризується глумливістю і непристойністю.

Ц. вперше може виявитись у підлітковому віці. Для підлітків на перших етапах розвитку характерними є самовпевненість, зарозумілість, підвищена критичність щодо старших. Заборона дорослими такого самовираження підлітка іноді викликає у нього цинічні форми протесту. Прояви Ц. можуть бути пов'язані з розчаруванням підлітка у людях, яких він ідеалізував. Гострота цього переживання і поспішність висновків розширюють сферу його цинічного ставлення. Цьому сприяють виявлення несправедливості, брехня, порушення дорослими тих моральних норм, за недотримання яких підліток зазнає покарання.

Підліткові властиві підвищена вразливість, загострене сприйняття, прагнення до самоствердження. На образі з боку дорослих він може реагувати обуренням, гнівом. Систематичність таких

Ситуації також може призвести до виникнення цинізму. І навпаки, в результаті правильних, позитивних впливів на підлітка, коли доброзичливе ставлення поєднується з вимогливістю, у нього формуються позитивні риси характеру.

Прояви цинізму у дітей можливі і у випадках змін у сім'ї (розлучення батьків, друге заміжжя матері і т. д.), хоча при цьому вони можуть маскувати свої глибокі переживання. Ц. може бути і виразником власного почуття переваги як наслідування старших.

На базі закоренілого егоїзму Ц. формується у стійку асоціально позицію. Вона іноді маскується інтелектуальністю, ерудицією, але її викриває глумливість над святинею, патріотизмом, іншими високими почуттями, поєднання підвищеної самовпевненості, аморальності і духовного збідніння.

Надзвичайне вираження Ц., підсилене жорстокістю, характерне для злочинців. Спілкування з ними підлітків із неблагополучних сімей призводить до виникнення ілюзії всездозволеності на основі відчуття власної сили. Ц. небезпечний тим більше, що не має моральної протидії і може бути викоренений тільки дією зустрічної сили і страхом покарання.

Щоб запобігти виникненню і розвитку Ц., слід правильно організувати виховання не тільки у підлітковому віці, а й у дошкільному та молодшому шкільному. Якщо дитина у цей період розвитку прагнучиме створити радість для інших людей і переживатиме у зв'язку з цим особисте щастя і гордість, це буде першою запорукою того, що вона пізніше не стане цинічною.

ЦІКАВІСТЬ (ЛЮБОВ ДО ЗНАНЬ) — інтелектуальна властивість дитини, у якій виявляється цілий комплекс пізнавальних потреб — в розкритті невідомого, пошуку закономірного.

На перших етапах життя дитини Ц. не має диференційованого характеру. Їй хочеться знати про все, і вона ставить незчисленні запитання: «чому?», «як?», «навіщо?». Поява гри як виду діяльності сприяє диференціації Ц. дитини, стимулює формування її пізнавальної активності та ініціативи як важливих показників готовності до шкільного навчання. У підлітків спостерігається диференційоване ставлення до навчальних предметів, особливо до появи потреби набувати знань про свій внутрішній світ. Інтерес до власного «Я» стимулює самопізнання, самоусвідомлення, самокритичність, спонукає до самовиховання. Проте він може призвести до гіперболізації своїх негативних рис, до психологічного самобичування, на що потрібно звернути особливу увагу при інтелектуальному вихованні літєй цього віку.

Див. також: Мислення. Самовиховання. Самоосвіта.

Радимо прочитати: Дусавицкий А. К. Формула інтереса, М., 1989.

ЦІЛЕСПРЯМОВАНІСТЬ — позитивна волюва якість дитини, що виявляється в її здатності підпорядковувати свої дії та вчинки поставленій меті. Розвиток у дітей Ц. нерозривно зв'язаний з розвитком стійкості, наполегливості, самостійності, витримки, організованості, дисциплінованості, сміливості.

На формування Ц. впливає багато видів діяльності дітей, але особливо важливе значення має провідна діяльність кожного вікового періоду (гра — у дошкільника, навчання — у молодшого школяра, особистісне спілкування — у підлітка, навчально-професійна діяльність — у старшокласника). Починаючи з підліткового віку, зростає роль самовиховання у формуванні у дітей Ц., а також ідеалу як взірця для наслідування.

Див. також: Воля. Мотив. Самовиховання.

Радимо прочитати: Рувинський Л. И., Хохлов С. И. Как воспитать волю и характер. М., 1986. Селиванов В. И. Воля и ее воспитание. М., 1976.

ЦІННІСНІ ОРІЄНТАЦІЇ — це соціальні цінності, які свідомо поділяються (або відкидаються) особистістю і виступають як мета життя та основні засоби її досягнення. У зв'язку з цим Ц.о. виконують функцію найважливіших регуляторів соціальної поведінки та задоволення потреб індивіда.

Ц.о. закладаються у дитини в ранньому віці. Їх система формується під впливом загальнокультурних надбань людської цивілізації в цілому, а також соціального рівня конкретного суспільства. У процесі формування Ц.о. важливе значення мають культурно-побутова атмосфера та досвід, який дитина засвоює в сім'ї. Якщо батькам властиве лише прагнення покою, матеріальної забезпеченості, відчуженості від національних, духовних, культурно-етичних потреб суспільства, то й дитина, внаслідок такої пасивної соціалізації, успадкує певні ціннісні орієнтації.

В Україні основою формування Ц.о. дітей у ранньому віці мають бути національно-культурні надбання, багатющий український фольклор, пісня, малюнок, вишивання, найбільш образні зразки художньої літератури та мистецтва.

Підлітковий та юнацький вік є важливим етапом формування ціннісних орієнтацій, що охоплюють широкий спектр якостей особистості — загальнолюдські норми, морально-етичні принципи.

Національно-культурні Ц.о., як, наприклад, ідея державності, відродження духовних традицій в сучасних умовах розбудови незалежної України, набувають величезної ваги і акумулюють загальнообов'язкові моральні норми виховання громадянина-патріота.

ЧАДОЛЮБСТВО — це, по-перше, особлива репродуктивна установка особистості, у якій на психологічному рівні актуалі-

зується інстинкт збереження роду. По-друге — комплекс позитивних емоцій і почуттів одного або обох членів подружжя щодо майбутньої дитини і, по-третє, — особливий морально-психологічний настрій людини, який виявляється у ставленні як до своїх, так і до чужих дітей (чуйність до них, потреба в спілкуванні з ними, вияв турботи про них, толерантність до їх вад тощо).

Справжнє Ч. необхідно відрізнити від показного, демонстративного, коли людина симпатизує гарненьким дітям і зовсім байдужа до дітей з непоказною зовнішністю, з фізичними чи психічними вадами.

Різні модальності Ч. у подружжя (один хоче мати лише одну дитину і через декілька років, інший — двоє і в найближчі роки) можуть призводити до сімейних конфліктів.

На формування Ч. у майбутнього подружжя впливає тип сім'ї їх батьків — повна чи неповна, з однією чи багатьма дітьми тощо, характер статевого виховання в сім'ї та школі, допомога батькам у вихованні молодших дітей, опіка над ними.

Особливою формою Ч. є ставлення до усиновлених дітей. Якщо їх виховують так само, як рідних, піклуються про них, це викликає відповідну позитивну реакцію. І якщо дитина навіть знає, що вона усиновлена, це не позначається на її стосунках з названими батьками.

Радимо прочитати: Х о в а н е ц В. Обретение надежды. М., 1988.

ЧАРІВНІСТЬ. Як важлива психологічна якість дитини Ч. відіграє значну роль у сприйманні та розумінні її іншими людьми, зокрема ровесниками. Ч. — це і зовнішня привабливість, і манера триматися у товаристві інших, і психологічна досконалість.

Увага дорослих до дитини у ранньому віці концентрується, як правило, на таких ознаках її Ч., як врода, зовнішня приналежність, постава. У дошкільному та молодшому шкільному віці до цих ознак додаються мовлення дитини, її інтелектуальні якості, а у підлітків та старшокласників, крім зовнішності та інтелектуальних якостей, інтерес дорослих та ровесників викликає їх внутрішній світ, комунікативні риси та здібності.

Перебудова організму у підлітковому віці часом спричиняється до різкої зміни зовнішності, статури, від чого може зникнути зовнішня Ч. або, навпаки, з'явитися у тих дітей, які раніше вродою не відзначалися. І якщо для останніх це буде сюрпризом, то для перших — життєвою драмою, фруструючою ситуацією.

У сімейному вихованні особливу тривогу викликає формування у дітей з непривабливою зовнішністю фатальних установок, що вони «потвори», які ніколи не будуть відзначатися чарівністю. Тут слід пояснювати, що людина може значною мірою вплинути на свою зовнішність, вдосконалити її і що не лише врода визначає її чарівність. Значної уваги потребують і діти з привабливою

зовнішністю, які іноді переоцінюють її. У них треба активно формувати психологічні і моральні компоненти цієї якості.

Батькам також слід враховувати і особливості дітей різної статі у ставленні до своєї чарівності. Так, дівчатка більше уваги звертають на вроду, привабливість, а хлопчики — на досконалість будови тіла, на свої інтелектуальні здібності.

Див. також: Виховання статеве. Любов юнацька.

Радимо прочитати: Кон И. С. Психология ранней юности. М., 1989. Хрипкова А. Г., Колесов Д. В. В семье сын и дочь. М., 1985.

ЧВАНЛИВІСТЬ — негативна морально-психологічна риса дитини, схильність її до випинання у розмовах і стосунках свого «Я», демонстрування своїх уявних переваг. Психологічними механізмами формування цієї риси характеру є: несформованість у дитини об'єктивної самооцінки та адекватного рівня домагань; тривале захвалювання її дорослими; компенсація комплексу неповноцінності, а також надмірна увага до себе, до своєї зовнішності.

Чванлива дитина обирає неадекватну тактику стосунків з іншими дітьми, в результаті чого часто зневажається ровесниками, потрапляє у комунікативну ізоляцію, виступає джерелом конфліктів у дитячому колективі. Однією з причин такої її поведінки є своерідна комунікативна «сліпота», яка перешкоджає своєчасно помічати негативне ставлення ровесників та дорослих до її самореклами. Протилежною морально-психологічною рисою дитини є скромність, раннє виховання якої дозволяє уникнути появи чванливості.

Важливим засобом профілактики і виправлення Ч. є формування в дитини адекватної самооцінки, котра дає їй можливість краще адаптуватися до вимог дитячої групи, усвідомити свої недоліки. Особливо активно потрібно боротися з Ч. як засобом утвердження дитиною своєї фізичної чи психічної зверхності.

Значно рідше, ніж індивідуальна, зустрічається у дітей групова Ч., яка викликається груповим егоїзмом, некритичним сприйманням своєї групи, нездоровою конкуренцією між окремими групами дітей. Подолати таку групову Ч. набагато важче.

Запобіганню як індивідуальній, так і груповій Ч. дітей сприяє добра психологічна підготовка батьків та вихователів для спілкування з ними.

Див. також: Виховання. Перевиховання.

Радимо прочитати: Люблинская А. А. Детская психология. М., 1971.

ЧЕРСТВІСТЬ — негативна морально-психологічна риса дитини, яка виявляється в її нездатності до співпереживання, співчуття, готовності прийти на допомогу. Ч. дитини може бути реакцією у відповідь на Ч. дорослих людей, зокрема батьків та вчителів. Але такою ж мірою до Ч. дитину може призвести й її особливий статус у сім'ї, коли їй все дозволено, коли рахуються з усіма її забаганками. Однією з причин Ч. дитини є низький рівень її інтелектуальної чи духовної культури, несформованість здатності до соціальної перцепції.

Ч. дитини, з одного боку, призводить до негативного настрою навколишніх людей, особливо близьких і рідних, а з іншого, — завдає прикroachів і їй самій, оскільки часто вона виявляється ізольованою від своїх ровесників, що не сприймають її негативні риси.

Ч. дитини, а звідси емоційна реакція на конфлікти можуть спонукати її до агресивних дій, витонченої жорстокості. Це часто спостерігається у стосунках з рідними.

Своєчасне формування у дітей чуйності, високої емоційної та комунікативної культури є дієвим чинником запобігання і виведення черствості.

Див. також: Жорстокість дитяча. Чуйність.

Радимо прочитати: Бушелева Б. В. Поговорим о воспитанности. М., 1988. Буянов М. И. Ребенок из неблагополучной семьи. М., 1988.

ЧЕСНІСТЬ — морально-психологічна риса особистості людини, яка впливає на її стосунки з іншими людьми, тісно зв'язана з її принциповістю.

Ч. є важливим показником порядності дітей. Це і дотримання даного слова, і правдивість, і сумлінне виконання певних завдань.

Треба мати на увазі, що діти особливо чутливі до нечесних вчинків, негативно реагують на них, але їх недостатній життєвий досвід далеко не завжди дозволяє відрізнити чесні вчинки від нечесних. Їх може ввести в оману показна Ч. старших дітей, схильних до лицемірства. Нечесність окремих дітей часто призводить до конфліктів у дитячих колективах, а нечесність дорослих, якщо вона виявлена дітьми, — до ослаблення або навіть втрати їхнього авторитету.

Схильність до чесності чи до нечесності як особистісних якостей починає з'являтися у дітей ще до школи. У молодшому шкільному віці активно формуються моральні звички, зокрема чесне чи нечесне поведіння з батьками, вчителями та ровесниками. До нечесної поведінки молодшого школяра, крім інших причин, можуть спонукати труднощі у навчанні, в адаптації до шкільного режиму. У підлітковому віці створюються сприятливі умови для

формування в учнів моральних понять, переконань, що позначається на виробленні чесності. У юнацькому віці розвиток Ч. особливо залежить від появи морального світогляду, потреби в утвердженні себе в житті.

Важливим чинником формування Ч. у дітей є морально-психологічна атмосфера в сім'ї, характер стосунків з батьками.

Див. також: Принциповість.

Радимо прочитати: Бушелєва Б. В. Поговорим о воспитанности. М., 1988.

ЧЕСТОЛЮБСТВО БАТЬКІВСЬКЕ — домагання з боку батьків загального визнання їх заслуг у вихованні дітей, які, на їх думку, володіють особливими достоїнствами, здібностями. Ч.б.— соціальне почуття, що виявляється як мотив дій, спрямованих на досягнення першості у виконанні обов'язку щодо дітей.

На першому етапі свого розвитку це почуття може відіграти позитивну роль, стимулюючи активність виховної діяльності батьків. Але в честолюбних намаганнях суспільні інтереси враховуються людиною лише тією мірою, в якій вони узгоджуються з її індивідуалістськими запитами. Тут честолюбство рідниться з марнослів'ям і суперечить моралі. На цю суперечність вказував ще К. Д. Ушинський: «Два бажання, часто протилежні, борються в душі кожного батька і кожної матері, вони хотіли б бачити в дітях своїх всі моральні досконалості, але в той же час бажають їм таких успіхів у житті, що з них деякі не завжди відповідають моральним досконалостям. До цього прилучаються ще батьківське властолубство, пиха, особливого роду хвастощі своїми дитьми та численні інші дріб'язкові й брудненькі бажання...»

Батьки, які надмірно обожнюють свою дитину, часто ставляться з неповагою до її товаришів, їх батьків, зневажливо відгукуються про школу і про вчителів. Така позиція деформує розвиток особистості школяра, приводить до конфлікту з батьками. Гіпертрофоване честолюбство може вилитися в сліпу, інстинктивну любов до своїх дітей. А це призводить до всіляких негараздів. Саме в сім'ях, де батько і мати піклуються про інших людей, беруть близько до серця чужі радощі і горе, діти виростають добрими, чуйними, щирими. Здорове честолюбство допомагає батькам бачити в своїх дітях не тільки хороше, а й недоліки, спрямовувати всі свої зусилля на їх подолання.

ЧЕСТОЛЮБСТВО У ДІТЕЙ. У сучасній психології поняття Ч. визначається як прагнення людини досягти першості, потяг до пошани і слави, високого і почесного становища.

Дитяче Ч. починає виявлятися вже в іграх дошкільників, на заняттях, де виникає атмосфера суперництва, змагання. З приходом дитини до школи, де регулярно оцінюються знання, ста-

ранність і поведінка, Ч. може посилюватися. У підлітковому віці об'єктом честолюбних устремлінь, крім навчання, стають заняття спортом, музикою, живописом тощо. Наприкінці підліткового віку Ч. все частіше виявляється у бажанні володіти престижними речами, бути кумиром для оточуючих, завойовувати любов.

Честолюбні наміри дітей реалізуються і у виборі майбутньої професії. Багато хто мріє про найвищі досягнення у цій сфері. Таке честолюбство може посилювати цілеспрямованість дитини, робити мотиви її діяльності більш дієвими.

Ч. у д. може приводити як до позитивних, так і до негативних результатів. Значною мірою це залежить від того, як честолюбство пов'язане з іншими рисами особистості, які почуття та емоції його супроводжують. Небезпечним є поєднання Ч. у д. з марнославством, тобто звеличенням себе за рахунок приниження інших.

Формування у дитини честолюбства може набувати гіпертрофованих форм, що ускладнює її стосунки з іншими дітьми. Одним з чинників посилення дитячого честолюбства є честолюбство батьківське.

Див. також: Цілеспрямованість. Честолюбство батьківське.

Радимо прочитати: Популярная психология для родителей. М., 1988.

ЧЕСТЬ — це внутрішня моральна гідність людини, благородство душі і чиста совість. Відсутність почуття Ч. — безпринципність, необов'язковість, непорядність — вкрай негативні людські риси.

Необхідно якомога частіше говорити з дітьми про Ч. людини, про їх власну гідність, про моральні заборони, через які людина не повинна переступати. Уже навіть невеликій дитині на зрозумілих їй прикладах слід пояснити, що в разі, коли вона переступить закони порядності, це викличе відразу і зневагу до її вчинку.

Дуже важливо навчити дітей з раннього дитинства оберігати свою людську гідність, свою честь. А. П. Чехов писав: «Честь не можна відібрати, її можна тільки втратити». Народна мудрість говорить про честь: «Добро втрапиш — наживеш, честь утратиш — пропадеш», «Безчестя гірше смерті», «Кому честь, тому й хвала».

Для українців характерні такі поняття, як честь людини, сім'ї, родини, імені. Честь родини — це сукупність найвищих моральних принципів, якими людина повинна керуватися у своїй поведінці.

ЧИТАННЯ ДИТЯЧЕ — педагогічно спрямоване читання дітьми творів літератури, метою якого є виховання любові до книги, уміння правильно і глибоко розуміти прочитане, що врешті-решт приводить до розвитку естетичних почуттів, формування моральності. Сприймання літературного твору — складний процес, що вимагає від читача великої творчої діяльності, уважного, вдумливого ставлення до тексту.

Ч.д. включає літературу різних жанрів: художню, науково-фантастичну, науково-популярну, фольклор, періодичні видання, підручники. Керівництво читанням дітей у сім'ї повинно входити до системи виховання як один з її компонентів. Тактовно спрямовуючи Ч.д., беручи участь у обговоренні прочитаного, батьки можуть успішніше впливати на формування особистості дитини.

У книзі «Серце віддаю дітям» В. О. Сухомлинський писав: «Якщо з дитинства у дитини не виховано любові до книжки, якщо читання не стало її духовною потребою на все життя,— в роки отрочтва душа підлітка буде порожньою, на світ божий виповзає, неначе невідомо звідки воно й взялося, погане».

В підлітковому віці у окремих дітей читання витісняється іншими інтересами. Хлопцям хочеться грати у футбол, дівчатам зайнятися якимись домашніми справами. У цьому разі необхідно терпляче і спокійно повернути дитину до книги, використовуючи ці нові інтереси: синові запропонувати прочитати що-небудь про видатного спортсмена, дочку познайомити з книгою, в якій мова іде про справжню красу людини.

На формуванні інтересу до читання негативно позначається прагнення батьків до того, щоб дитина читала більш складні книги. Тим часом необхідно враховувати її вікові особливості і читацькі можливості. Підвищувати складність читання потрібно поступово, ідучи від однієї книги, що сподобалася, до іншої. Крім того, треба давати дитині право самостійного вибору книги.

Слід також рахуватися із природними особливостями, пов'язаними зі статтю дитини. Наприклад, інтереси до самостійного читання поетичних творів у дівчаток виявляються раніше, ніж у хлопчиків.

Книга була й залишається основним джерелом інтелектуального розвитку, важливим засобом виховання в сім'ї. Спільне читання дітей і дорослих, обговорення прочитаного — благодатний ґрунт для духовного зближення, єднання батьків і дітей, основа їх емоційного спілкування, запорука взаємної поваги і зростання батьківського авторитету.

ЧОЛОВІЧИ ЗРАЗКИ ПОВЕДІНКИ У ДІВЧАТ. Психологами описаний комплекс особливостей статево-рольової поведінки жінок, який характеризує їх жіночність (фемінність): чутливість до різних нюансів спілкування, збудження і прискорення словесним заохоченням діяльності, почуття любові та материнства, знижена агресивність при самозахисті, підвищена спостережливість і точність, підвищений взаємозв'язок мислення з моторикою; вразливість, відкритість характеру тощо.

Проте чисті зразки жіночої поведінки зустрічаються порівняно рідко. Значно частіше вони поєднуються із зразками чоловічої поведінки (маскулінності). А в певної частини жінок домінують

саме чоловічі зразки поведінки: знижена потреба в емоційній збудливості, поміркованість і розважливість, замкнутість характеру, агресивна реакція самозахисту і т. п.

Домінування Ч.з.п. у д. спостерігається вже у дошкільному віці (надання переваг товариству хлопчиків, гра в хлопчачі ігри, використання іграшок, які здебільшого розраховані на хлопчиків). У молодшому шкільному і підлітковому віці такі дівчатка часто верховодять у компаніях хлопчиків, копіюють їх поведінку, захоплюються чоловічими видами спорту. Зберігається домінування чоловічих зразків поведінки і в окремих дівчат-старшокласниць (віддавання переваг друзям перед подругами, прагнення вибрати типово чоловічі професії). Звичайно з роками таке захоплення чоловічими зразками поведінки проходить, жіночність переважає. Проте деякі риси, властиві чоловікам, залишаються.

Див. також: Виховання статеве. Жіночі зразки поведінки у хлопців.

Радимо прочитати: Хрипкова А. Г., Колесов Д. В. В семье сын и дочь. М., 1985.

ЧУЙНІСТЬ — морально-психологічна риса особистості дитини. У психології під Ч. розуміється особливо бережне та уважне ставлення до людей, здатність жити їх радощами та турботами, відгукуватися на їх проблеми. Ч. може набувати в людини різних форм — від душевної м'якості до надзвичайної моральної чутливості, поєднуватися з іншими рисами характеру, наприклад, тактовністю, співпереживанням, альтруїзмом. Вона протилежна як безпринципному всепрощенню, поблажливості, так і черствості.

Ч. формується у дітей шляхом наслідування поведінки та рис характеру улюблених казкових героїв, персонажів прочитаних книг та переглянутих фільмів, близьких людей. Особливо важливе значення має своєчасне вироблення в дитини відповідних моральних звичок. Починаючи з підліткового віку, на формування Ч. помітно впливає розвиток самосвідомості, а також здатності до соціальної перцепції.

Одним з психологічних бар'єрів розвитку Ч. у дітей є та обставина, що навіть на початку підліткового віку більшість з них ледве здатна сприймати іншу людину як унікальну особистість з властивими їй болями та радощами. Перешкодою у вихованні цієї якості може стати й егоцентрична позиція дитини.

У сімейному вихованні потрібно враховувати, що Ч. дитини спершу виявляється щодо близьких їй людей — братів, сестер, батьків, бабусь та дідусів, а вже згодом переноситься і на інших людей. На формування Ч. у дитини впливає і морально-психологічний клімат сім'ї, чуйне ставлення до неї батьків. Розвиваючи

цю рису характеру дитини, слід особливо увагу звертати на те, щоб замість справжньої у неї не з'явилася показна чуйність, за якою ховається байдужість до людей.

Див. також: Такт педагогічний. Характер.

ЧУТЛИВІСТЬ — це загальна здатність до відчуття, а також підвищена готовність індивіда до афективних реакцій. Спектр подразників, що викликають афективну відповідь, може бути досить широким (загальна чутливість) або вузьким (чутливість до окремих подразників).

Ч. зумовлена властивостями нервової системи людини та особливостями темпераменту, і тому вона не змінюється у процесі виховання. Її можна лише враховувати при організації спільної діяльності з дитиною.

Особливу якість Ч. становить сенситивність — тип акцентуації характеру людини, головною властивістю якого є підвищена подразливість, яка сягає такого рівня, що може зумовлювати розвиток стану тривожності суб'єкта ще до того, як на нього подіє той чи інший подразник.

ШКІЛЬНИЙ КОМПОНЕНТ ЗМІСТУ ОСВІТИ — варіантна частина навчального плану, яка розробляється школою і затверджується її радою. Шкільний компонент складається з вибірково-обов'язкових предметів, індивідуальних та групових занять, курсів за вибором, профільного навчання, факультативів. Він має задовольнити інтереси і нахили дітей, реалізувати регіональні особливості й умови, у яких працює школа.

ШКОЛОБОЯЗНЬ. Більшість дітей охоче йде до школи. Але для частини з них початок шкільного навчання викликає значне психічне напруження, тривожність, панічну боязнь. Комплекс таких негативних емоціональних реакцій називається школобоязню. Її причинами є виникнення у дитини комплексу неповноцінності, низька самооцінка своїх можливостей, невпевненість у собі, невдачі та сильні потрясіння, які викликані дошкільним навчанням, залякування дитини шкільними труднощами, до чого інколи вдаються діти, які почали раніше відвідувати школу, і навіть батьки.

Серед причин Ш. зустрічаються й такі, які називаються соціально-психологічними. Це й особлива прив'язаність дитини до своїх дошкільних вихователів, до дітей, з якими вона відвідувала дитячий садок, і труднощі у встановленні контактів з новими людьми, зокрема з учителем, і боязнь переслідування з боку старших школярів.

Такі негативні емоції можуть виникнути й під час епізодичних відвідувань школи, коли дошкільника запрошують на спеціальні заняття з підготовки його до шкільного навчання.

Засобами подолання Ш. є формування у дитини психологічної готовності до шкільного навчання, позитивне ставлення сім'ї до неї, яке посилює її вневненість у собі, ослаблює почуття психологічної ущербності, розвиває її комунікативні та інтелектуальні здібності.

Див. також: Неврози у дітей.

ШЛЯХ ЖИТТЄВИЙ — індивідуальна історія особистості, яка здійснюється в ході її онтогенетичного розвитку і являє собою співвідношення об'єктивних обставин її життя та активності. На відміну від біографії, що фіксує лише зовнішні моменти індивідуального життя, Ш.ж. є його змістом, світоглядною суттю. Свідоме й цілеспрямоване формування свого Ш.ж. індивід починає з втілення підліткових мрій і нечітких бажань у життєвий задум, в якому уособлюється розуміння смислу життя і виникає ідея власного майбутнього. Гуманізм виховання дитини полягає у тому, що дорослі допомагають їй створювати власний життєвий шлях, а не будують співвідношення лише на домаганні виконання своїх вимог і уявлень.

ЩОДЕННИК учня ведеться з другого класу. Першокласникам оцінки за чверть і рік виставляються у «Відомості оцінки і поведінки». У Щ. виставляються і завіряються підписом вчителя оцінки, отримані за день, включаючи і ті, якими оцінені контрольні і самостійні роботи, диктанти, перекази, твори. Оцінки, які є у дитини в журналі з усіх предметів, у тому числі і з фізкультури, праці, малювання, повинні бути відображені і в щоденнику. Оцінки за чверть теж виставляються у Щ., щоб уже на початку канікул батьки знали про успіхи своїх дітей. Запис про переведення до наступного класу завіряється підписом директора і печаткою школи. Цей документ пред'являється в разі переходу учнів із однієї школи до іншої.

І педагоги, і учні, і батьки повинні суворо дотримуватись правил, які знаходяться на першій розгортці щоденника. Записувати в Щ. учня зауваження має право тільки класний керівник, використовуючи з цією метою спеціально відведені сторінки. До речі, записувати треба не тільки зауваження, але і подяки, про що педагоги часто забувають.

На початку занять у другому класі учнів вчать заповнювати щоденник. Розклад уроків і дати учень повинен записувати раніше, на тиждень вперед, інакше він не розбереться у запису домашніх завдань, особливо з тих предметів, які не бувають кожного дня.

Щ.— своєрідний план роботи учня на день. Уважне ставлення до Щ. сприяє виробленню звички до чіткості і акуратності у виконанні роботи.

На вчителя початкових класів і класного керівника в наступних класах лягає контроль за станом щоденника — систематичністю, акуратністю і грамотністю його заповнення.

Для дорослих регулярний перегляд Щ. повинен з перших років навчання дитини в школі стати звичною справою. Це своєрідний, постійно діючий зв'язок між сім'єю і школою. Щотижня Щ. підписується батьками, але лише після того, як у ньому стоїть підпис класного керівника, який підтверджує, що всі оцінки, виставлені в журналі, в Щ. перенесені. За домовленістю з батьківським комітетом класу це може не збігатися із закінченням тижня, але батьки учнів певного класу повинні бути повідомлені, в який день класний керівник переглядає щоденник.

Переглядати Щ. учня в сім'ї необхідно в присутності дитини, звертаючи її увагу не тільки на оцінки, але і на зміст і характер записів і вимагаючи від неї серйозного і уважного ставлення до цього документа.

ЩОДЕННИК ПІДЛІТКА І ЮНАКА. Потреба у веденні інтимного Щ., як правило, з'являється у 14—15 років. У цей період у підлітка виникає уява про себе, про якості власної особистості, інтерес до духовного світу людини, формуються моральні ідеали і т. д.

Підліток, який розпочинає вести щоденник, переповнений почуттям значимості свого життя, своїх переживань. Це і спроба подивитись на себе зі сторони, і одночасно спілкування з самим собою. Одним щоденник дає можливість подолати тимчасовий період самотності, іншим допомагає в літературній діяльності.

Батькам слід з розумінням ставитися до цього заняття своїх дітей. Якщо вони випадково знайшли щоденник і навіть прочитали, то ні в якому разі не повинні говорити про це дітям, своїм знайомим і т. д. Це дуже травмує юнака чи підлітка. Не слід з іронією ставитись до тих чи інших записів, думок, переживань. Батьки таким чином можуть назавжди втратити довіру, повагу до себе. Щоденник може допомогти батькам глибше пізнати проблеми дитини, її духовний світ, переживання. І в непрямому, звичайно, впливі вони можуть підтримати її, заспокоїти, дати слушну пораду.

ЩОДЕННИК РОЗВИТКУ ДИТИНИ — систематичний запис спостережень за ходом її розвитку протягом усього дитинства чи окремого його періоду. Ведеться батьками, вихователями, а також спеціалістами-дослідниками.

Для успішного ведення Щ.р.д. необхідна психологічна підготовка, наявність раніше розробленого плану і систематичність у проведеному і фіксації спостережень. Запис повинен бути об'єктивним, щоб констатуючі факти не змішувались з суб'єктивними домислами і довільним трактуванням отриманих даних.

Для батьків ведення Щ.р.д. дає дуже цінний матеріал, який сприяє знаходженню правильних методів педагогічного впливу на неї. Він допомагає також в організації правильного режиму дня з урахуванням індивідуальних, вікових особливостей дитини.

ЩОДЕННИК ЧИТАЦЬКИЙ. «Хто записує, той читає двічі». Це мудре прислів'я батьки повинні пояснити дитині. Адже в кожній книзі зустрічаються місця, які викликають певні настрої, бажання, почуття, особливі враження, примушують над чимось замислитись, настановлюють на якісь власні думки. Їх хочеться запам'ятати чи переглянути ще раз.

Як правило, Щ.ч. ведуть старшокласники, в чиїх сім'ях читають мемуарну літературу, яка має характер спогадів визначних людей про свій час і про своїх відомих сучасників.

Дуже добре, коли потреба вести Щ.ч. виникає ще з шкільної лави. Записи у ньому спонукають працювати власну думку, виробляють вміння її висловити, розвивають культуру мови, зміцнюють пам'ять.

Форма Щ.ч. може бути довільною. Але основні моменти повинні бути зафіксовані: прізвище та ім'я автора, дата написання, головні герої, основні думки, цитати, своє ставлення до тих чи інших подій тощо.

«Я» — КАТЕГОРІЯ У ПСИХОЛОГІЇ для означення індивідуальності неповторності, особистості. «Я» — результат виділення людиною самої себе із навколишнього середовища, перетворення її у суб'єкта власних почуттів, вражень, діяльності.

«Я» людини починає формуватися у ранньому дитячому віці (2—3 роки) і розвивається у процесі діяльності та спілкування. Як показують дослідження, основними психологічними компонентами «Я» дитини є ім'я, стать, моральна оцінка та усвідомлення життєвого шляху.

У вихованні дитини слід мати на увазі, що адекватний розвиток усіх складових частин «Я» має дуже велике значення, оскільки вони є ядром людської особистості.

«Я» — концепція — це система уявлень людини про себе, спираючись на яку вона буде свою діяльність та співвідношення з навколишнім світом. Суб'єктивно «Я» — концепція переживається як цілісний образ і виконує функцію своєї установи, що зумовлює ставлення людини до себе та до того, що її оточує. До «Я» — концепції входять такі компоненти: когнитивний (образ своїх якостей, здібностей, зовнішніх рис, соціальної цінності і т. ін.), емоційний (самоповага, себелюбство, самоприниження і т. д.), вольовий (бажання підвищити самооцінку, добитися поваги, самореалізуватися тощо). «Я» — концепція складається з таких частин: реальне «Я» (уявлення про себе тепер), ідеальне «Я»

(те, яким суб'єкт, на його думку, повинен був би стати, орієнтуючись на моральні норми), динамічне «Я» (те, яким суб'єкт бажає стати), фантастичне «Я» (те, яким суб'єкт бажав би стати, якби це було можливо).

«Я» — концепція формується у процесі соціалізації особистості. Важливим завданням виховання є розвиток у дитини адекватної «Я» — концепції, тобто такої, що відповідає справжнім особливостям людини.

*«Немає культури... без коріння,
без генетичної лінії і без обличчя,
звичайно, національного... Безнаціо-
нальної культури немає».*

Євген Маланюк

**ВИХОВНІ ТРАДИЦІЇ
УКРАЇНСЬКОЇ РОДИННО-СІМЕЙНОЇ
ПЕДАГОГІКИ**

БАТЬКІВСЬКА, РОДИННА ПЕДАГОГІКА є серцевиною народної виховної практики. Це перевірений віками досвід національного виховання дітей в умовах родини, в колі найближчих по крові і духу людей. Родинне виховання є могутнім джерелом народного світогляду, національного духу, вищої моральності, трудового гарту, громадського змушнення. Родина — це природний осередок найглибших людських почуттів: тут народжуються і поглиблюються любов до матері і батька, бабусі і дідуся, роду і народу, пошана до рідної мови, історії, культури. Згідно з народними поглядами дитина найшвидше і найглибше засвоює основи моралі серцем і душею, тобто народ прагне насамперед пробуджувати і розвивати почуття доброти, чуйності, совісті, правдивості, любові до всього живого.

У народі все відбувається природно, просто: з перших годин народження, місяців і років життя дитини батьки, родичі, всі, хто її оточує, ставляться до неї ласкаво і ніжно, задушевно і чуйно, і в дитячому серці зароджуються, укорінюються відповідні моральні почуття (любов до людей, милосердя, доброта та ін.), що є сутністю вихованої людини.

Народ здавна визнає очевидну істину: батьки — головні природні вихователі. Найбільший виховний вплив на дітей має створений батьками уклад, спосіб життя родини, всіх її членів.

Найкращі умови для розвитку особистості створюються в процесі поєднання родинних і загальнонаціональних, регіональних традицій, звичаїв і обрядів, які підтримуються насамперед батьками, силою громадської думки.

БАТЬКО І МАТИ ЯК ВИХОВАТЕЛІ. Історія людського суспільства поклала на батьків головну відповідальність за виховання своїх дітей, за організацію життя родини, коронувавши їх як найперших і незамінних вихователів у житті кожної дитини. «Виховує, звичайно, сім'я в цілому,— зазначав В. О. Сухомлинський,— її загальний дух, культура людських стосунків. Але хто творив цей дух, цю культуру? Звичайно ж, батьки. Без батьківської мудрості нема виховуючої сили в сім'ї... ця сила йде від батьків, у них — її коріння і джерело». Про силу виховного впливу батьків красномовно свідчать такі українські народні прислів'я і приказки: «Які мама й татко, таке й дитятко», «Який куш, така й хворостина, який батько, така й дитина», «Яка мама,— така сама», «Не навчив батько — не навчить і дядько», «Хороші діти — це честь батька й матері».

Народ засуджує тих, хто не виконує своїх батьківських обов'язків. Народна педагогіка застерігає від помилок у родинному вихованні, які виникають внаслідок нехтування батьками своїми виховними обов'язками, підміни справжнього виховання лише піклуванням про благополуччя дітей, відсутності єдиних

виховних вимог, надмірної суворості чи потворного потурання всім примхам дитини.

У народній педагогіці здавна існує думка, що без глибокої, самовідданої любові до дітей не буває і не може бути повноцінного сімейного виховання. Розумно люблять своїх дітей ті батьки, які ніжність не доводять до рознеженості, піклування — до потачок і потурання примхам, а вимогливість поєднують з повагою до особистості дитини.

Народна педагогіка наголошує на великому значенні батьківського авторитету в родинному вихованні. Чим вищий авторитет батьків в очах дитини, тим сильніше вони впливають на формування її поведінки. Діти поважають батьків вимогливих і справедливих, чуйних і уважних до дитячих потреб і запитів, тактовних і витриманих, ініціативних в організації різних корисних справ, як дитячих, так і родинних та громадських.

ДІТИ — основний об'єкт виховання. Ідеал народної педагогіки — повна сім'я: чоловік, жінка, діти.

Великий дар природи — продовжити себе і повторити в своїх дітях. Про щастя мати дітей йдеться у цілому ряді українських народних прислів'їв і приказок:

«Малі діточки, що ясні зірочки: і світять, і радують у темну ніченьку».

«Діти, як рожеві квіти».

«Де діти, там радість».

«Без гілок — не дерево, без дітей — не сім'я».

«Діти — окраса дому», «Діти — основа щастя».

Народна педагогіка схильно ставиться до багатодітності: «Один син — не син, два сини — півсина, три сини — ото тільки син», «У кого дочок сім, то й щастя всім», «Сім синів годую, всім щастя готую».

Діти зміцнюють сім'ю. Вони прикрашають життя і дарують радість, продовжують людський рід і несуть естафету від покоління до покоління. Діти — це опора сім'ї, це майбутні трудівники й захисники рідної землі.

Вихованню дітей слід приділяти велику увагу. І тут місія батька і матері як вихователів дуже відповідальна. На батьків постійно спрямовані довірливі погляди дітей. І тому для дорослих є справою честі гідно виконувати свій виховний обов'язок.

Добре виховати своїх дітей — не тільки найголовніший моральний, а й конституційний обов'язок кожного батька і кожної матері. За виховання своїх синів і дочок вони відповідають перед суспільством. Суть цього кредо народної педагогіки прекрасно передав А. С. Макаренко, який писав: «Виховання дітей — найважливіша галузь нашого життя. Наші діти — це майбутні громадяни нашої країни і громадяни світу. Вони творитимуть істо-

рію. Наші діти — це майбутні батьки й матері, вони теж будуть вихователями своїх дітей. Наші діти повинні вирости прекрасними громадянами, хорошими батьками і матерями. Але й це — не все: наші діти — це наша старість. Правильне виховання — це наша щаслива старість, погане виховання — це наше майбутнє горе, це — наші сльози, це — наша провина перед іншими людьми, перед усією країною».

ДОШЛЮБНЕ СПІЛКУВАННЯ (народні традиції). Весілля передували дошлюбні обряди, важливим компонентом яких був ритуал молодіжного спілкування.

Українці кажуть: «Як склався у людини шлюб, так піде і все її життя». Ця народна мудрість виходила з того величезного значення, яке надавали шлюбу й сім'ї, особливо у минулому, коли одружувалися на все життя і тільки з однією людиною. Тож до вибору судженого ставилися дуже відповідально. У виборі шлюбного партнера переніталися різні інтереси. Дівчина прагнула зустріти обранця, котрий принах би їй до душі, батьки ждали помічника у домі, громада — голову міцного господарства.

Система Д.с. передбачала певні норми залицяння та сватання, які майже до кінця XIX століття ґрунтувалися на патріархальних засадах. Молодь спілкувалася переважно в межах свого села, а в містах — у межах вулиці, навіть свого «кутка». На рубежі XIX—XX століть цей принцип був порушений, і молодь нерідко шукала собі на ру не тільки у своєму селі, а й у навколишніх. Хлопці та дівчата зустрічалися на вулицях, ігрищах, толоках, вечірніх сходах, ярмарках.

Найпоширенішими формами Д.с. були забави, годечки, вечорниці тощо. На забавах молодь розважалася, співала, танцювала, водила хороводи. У холодну пору збиралися в приміщенні на **досвітки** та **посиденьки**, куди приходили лише дівчата і не стільки заради розваг, скільки для роботи; на **супрядки** — і хлопці, і дівчата частково для роботи, частково для розваг; на **вечорниці** — в основному для розваг.

Хлопці та дівчата спілкувалися на людях, тобто перебували під певним соціальним контролем. За звичаєм, дівчина наодинці з хлопцем могла бути лише до заходу сонця, а, наприклад, на Прикарпатті на забавах були присутні батьки або старші родичі. Це, втім, не заважало молоді цілуватися та милуватися, проте свою цноту дівчата берегли. Колись уся громада зневажала дівчину, яка давала волю нестримному коханню. Траплялося, таких дівчат били мотуззям від дзвонів, намоченим у соляній ропі. У західних регіонах України майже до XX століття побутував звичай фізично карати хлопця і дівчину за перелюбство.

Однак подібні випадки траплялися рідко, оскільки вся система виховання молоді ґрунтувалася на дбайливому, лицарському ставленні хлопців до дівчат і наречених, на романтизації почуттів.

ЕМОЦІОНА КУЛЬТУРА. Виховання емоційної культури дітей — дуже занедбана ділянка роботи. У народі кажуть: суть виховання — у вихованні почуттів. Почуття облагороджують інстинкти, становлять зміст душі людини. Тому, формуючи якості особистості, риси характеру дітей, необхідно насамперед виховувати в них відповідні почуття.

Позитивні емоції — могутній стимул здобуття знань про рідний край, природу, життя наших предків. Осмислення їхнього прагнення свободи, винахідливості в побуті і праці, краси людських стосунків викликає у дітей відповідні переживання, виховує глибокі почуття. Людинознавчий, народознавчий матеріал сприяє формуванню в дітей доброти і чуйності, лагідності і ніжності, щирості і задушевності. Завдяки засобам народознавства дітям передаються у спадок емоційне, естетичне, моральне багатство народної душі, її висока краса.

ЕСТЕТИЧНЕ ВИХОВАННЯ ДІТЕЙ В СІМ'І. У поглядах на красу народна педагогіка глибока й багатогранна. У практиці родинного виховання прилучення дітей до прекрасного починається дуже рано, з маминої колискової пісні, в якій народ опоестизує природу, любов і ніжність, людяність і добро.

Шляхів прилучення молодого покоління до прекрасного в народній педагогіці багато, і всі вони мають одне призначення — будувати щирі й доброзичливі взаємини в сім'ї. Виходячи із засад краси, народна педагогіка привчає дітей бути чемними.

Випробуваними засобами прилучення дітей до прекрасного, як і при здійсненні всіх інших напрямів родинного виховання, є природа і праця. Завжди під час перебування з дітьми на лоні природи трапляється нагода хоча б побіжно привернути їх увагу до краси лісу, до життєдайної сили сонця, всеоживляючого впливу дощу, помилуватися житами, що половіють, чи золотовою пшеницею на полі, квітучим садом, невтомною працею бджілки на пасіці.

До краси побуту народна педагогіка відносить манеру поведінки й щоденні звички членів родини, оздоблення житла, родинні свята й обряди, участь у трудовій діяльності. Гарний той, хто працює. Краса створюється людською працею. Цурання праці; байдикування — явище потворне. Доброї народної традиції дотримують у сім'ї батьки, коли дбають, щоб їхні діти росли чемними, охайними, зібраними, дисциплінованими, працюючими, коли стежать за поставою дітей, манерою ходіння, поведінкою за столом, привчають правильно одягатися, застерігають від сліпого схвалення перед модою.

Участь дітей у вирощуванні квітів, садівництві має велике педагогічне значення, пробуджує у них різні емоційні переживання, а отже, сприяє естетичному вихованню. Досить інтенсивно прилу-

чає молодь до прекрасного народне декоративно-прикладне мистецтво. В Україні є чудова традиція: дівчина змалку вчиться вишивати. Мистецтво вишивання вона переймає від матері чи старшої сестри.

Там, де естетичні почуття і переживання не підвладні слову, його замінює музика. Переоцінити значення музики в прилученні дітей до прекрасного важко. «Музика — це мова почуттів. Мелодія передає найтонші відтінки почуттів, недоступні слову... Без музики важко переконати людину, яка вступає в світ, у тому, що людина прекрасна, а це переконання, по суті, є основою емоційної, естетичної, моральної культури», — писав В. О. Сухомлинський.

Народна педагогіка має в цьому відношенні могутнє виховне джерело — багатющу народну музику і різні види народних музичних інструментів. Вона завжди покладає на музику, як і на мистецтво взагалі; великі надії саме з виховного погляду. Недаремно у народі кажуть, що людина, яка тримає в руках скрипку, не здатна заподіяти зла. «Здоров'я, розум і сопілка — мудра спілка», «Як музика іскриста, то й душа чиста», — твердять народні афоризми.

Як бачимо, засобів, методів і прийомів естетичного виховання, що їх батьки можуть використати в сім'ї, дуже багато. Уміле їх застосування дає змогу дитині змалку засвоювати начала естетики, навчитися бачити прекрасне, розуміти й цінити твори мистецтва, прилучитися до художньої творчості, жити й творити за законами краси.

ІМ'ЯНАРЕЧЕННЯ — давній звичай, пов'язаний з вибором імені для новонародженого. Був відомий також під назвою «йти за іменем» і в основному поширений на Волині, Київському Поліссі, Харківщині. Це найдавніша форма вибору імені, в якую брала участь баба-повитуха. Пізнішою формою було І., пов'язане з хрещенням, — йти за молитвою. Одним з його різновидів, поширеним на Чернігівському Поліссі та Східній Полтавщині, було обрання імені бабою-повитухою разом з кумами; другий варіант, характерний для Середньої Наддніпрянщини і Півдня України, передбачав І. дитини тільки кумами.

Зазначені форми І., відрізняючись лише головними дійовими особами ритуалу, за змістом були майже ідентичними. Баба-повитуха або ж повитуха з кумами (чи самі лише куми) йшли з подарунками (хлібом, пшоном та куркою) до священика, щоб одержати ім'я. Причому воно обов'язково мало сприяти щастю та благополуччю новонародженого, а таким могло бути ім'я Святого, якого відзначали у цей день або мали відзначати найближчим часом, ім'я відомої людини.

Дитині, яка народжувалася поза шлюбом, давали негарне ім'я. Таке ім'я давалося і в тому разі, коли до церкви йшли без

подарунків або коли родина новонародженого чимось завинила перед церквою чи громадою.

Повернувшись додому, баба-повитуха чи куми поздоровляли батьків з ім'ям і оголошували про день хрестин.

Сучасне ім'янаречення значно відрізняється від традиційного. Вирішальну роль у виборі імені новонародженого відіграють батьки. Законодавчо цей вибір закріплюється відділами ЗАГСів у свідоцтві про народження дитини. Існує громадянський обряд реєстрації новонароджених, складовою частиною якого є ім'янаречення дитини.

ІСТОРІЯ РІДНА. Українська система виховання ґрунтується на фактах, відомостях, наукових знаннях історії Батьківщини — України, яка розкриває найцінніше духовне багатство — знання про виникнення, становлення і розвиток свого народу, нації. Вивчаючи історію України, вихованці глибоко засвоюють першоджерела, витoki духовності рідного та інших народів, які здавна живуть на території республіки. Всебічне знання рідної історії — певичерпне джерело пам'яті і мислення учнів.

У зв'язку з тим, що історія України значною мірою фальсифікувалася і замовчувалася, глибоко і систематично не вивчалася в школі, чимало молоді нині не знає навіть основних її етапів, доленосних подій, віковичної боротьби народу за незалежність України. Об'єктивне і глибоке вивчення історії, культури, мистецтва, побуту, політичних і громадських рухів на території нашої Вітчизни є необхідним компонентом у багатогранному процесі етнізації, громадського змушніння юнака і дівчини. У системі національного виховання і освіти знання історії свого народу є базовим для осягнення історії всього світу.

КАЗКА — один з головних жанрів фольклору, епічний, переважно прозаїчний художній твір пригодницького, фантастичного або анекдотичного змісту. К. з дитинства є незамінним супутником людини. Вона сприяє розумовому, моральному та естетичному вихованню, розширенню загального кругозору та пізнавальних інтересів дітей дошкільного віку. Цікавий зміст, самобутність дійових осіб, поєднання фантастики з реальністю, образність мови мають великий емоційний вплив. Казки зображують поведінку і життя рослин та тварин, передбачають здобутки науки та техніки, що активізує мислення дитини, збагачує її пізнавальні потреби, збуджує допитливість. Змальовуючи ідеальні стосунки персонажів, їх боротьбу з темними силами, К. тим самим сприяє виробленню у дітей моральних установок. Та обставина, що казки наділяють тварин здатністю мислити, говорити, діяти, як люди, підсилює їх емоційний вплив.

Естетика казки в красі природи та її персонажів. Яскрава та влучна народна мова казки збагачує словник її слухачів. За силою впливу на дитячі почуття та уяву К. неперевершена.

Педагоги та батьки високо цінують і використовують виховний вплив К., що прилучає дітей до культури народу, висловлює його думки, почуття, моральні ідеали, розширює коло уявлень про життя і є джерелом дитячого задоволення.

КОЗАЦЬКА ПЕДАГОГІКА — це частина народної педагогіки, яка формувала в підростаючих поколіннях українців синівську вірність рідній землі — незалежній Україні. Це народна виховна мудрість, основною метою якої було формування в сім'ї, школі і громадському житті козака-лицаря, мужнього громадянина з яскраво вираженою українською національною свідомістю і само-свідомістю.

Основні завдання козацької педагогіки — готувати фізично загартованих, з міцним здоров'ям, мужніх воїнів — захисників рідного народу від чужоземного поневолення; виховувати у підростаючих поколіннях український національний характер і світогляд, національні і загальнолюдські цінності; формувати високі лицарські якості, пошану до старих людей, прагнення до милосердя.

Українська козацька система виховання — глибоко самобутнє явище, аналогів якому не було в світі. Характерною особливістю козацького родинного виховання був його високий рівень, який забезпечувався реалізацією ідей та засобів козацької духовності, багатючих національних традицій, звичаїв та обрядів, здобутків християнської моралі. У козацьких сім'ях панував культ батька і матері, бабусі і дідуся, роду і народу. Батько формував у сина твердість, витривалість, вміння долати будь-які життєві труднощі, незламність, цілеспрямовано загартовував його тіло, виховував мужній характер, лицарські якості.

У центрі козацької педагогіки — ідеал вільної і незламної в своїх прагненнях до свободи людини, яка на вітчизняних традиціях громадського і політичного життя розвиває рідну культуру й економіку, будує незалежну державу. Козацька виховна мудрість плекає обумовлений конкретно-історичними обставинами тип українця, який свято береже традиційні ролініні загальнонаціональні цінності.

Неписані закони кодексу лицарської козацької честі передбачали:

— любов до батьків, рідної мови, вірність у коханні, дружбі, побратимстві, ставленні до Батьківщини — України;

— готовність захищати слабших, турбуватися про молодших, зокрема дітей;

— шляхетне ставлення до дівчини, жінки, бабусі;

— непохитну вірність ідеям, принципам народної моралі, духовності (правдивість і справедливість, працьовитість і скромність тощо);

— відстоювання повної свободи і незалежності особистості, народу, держави;

— турботу про розвиток національних традицій, звичаїв і обрядів, бережливе ставлення до рідної природи, землі;

— прагнення робити пожертвування на будівництво храмів, навчально-виховних і культурних закладів;

— цілеспрямований розвиток власних фізичних і духовних сил, волі, можливостей свого організму.;

— уміння завжди і всюди поводитися шляхетно, виявляти інші чесноти.

Крім того, із століття в століття козацька педагогіка формувала у молоді й такі героїчні якості:

— готовність боротися до загину за волю, віру, честь і славу України;

— нехтування небезпекою, коли йдеться про життя друзів, побратимів, Матері-України;

— ненависть до ворогів, прагнення звільнити рідний край від завойовників;

— героїзм, подвижництво у праці і в бою тощо.

Водночас козаки були глибоко милосердними. Вони чуйно ставилися до інших людей, ділили з ними радість і горе.

КУЛЬТУРА РОДИННО-ПОБУТОВА. Одне з найважливіших і невідкладних завдань — відродження багаточисленних традицій української родинно-побутової культури. Її основу складають глибока і всеперемагаюча любов, материнська і батьківська, до дітей, шанобливе ставлення до бабусі і дідуся, інших родичів, прив'язаність до отчого дому, специфічне, у відповідності з традиційним розумінням українцями краси і затишку, оформлення хати (кімнати, квартири), садиби, дбайливе ставлення до природи, людей інших національностей.

К.р.-н.— це збереження рідної мови, продовження заповітів батьків і дідів, вивчення свого родоводу, історії народу, розвитку рідного мистецтва, життя за нормами народної моралі, етикету та ін. Національна система виховання розкриває підрастаючим поколінням виток родинно-побутової культури, зміцнює сім'ю — «націю в мініатюрі». К.р.-п. постійно збагачується і поглиблюється в результаті вдосконалення сімейних стосунків, пізнання духовної спадщини батьків, дідів і прадідів, а також здобутків сучасної науки, досвіду інших родин з питань виховання дітей.

КУМІВСТВО — один із видів духовної спорідненості, звичай обрання народженій дитині «других батьків» — її опікунів та покровителів. Корені К. сягають часів первіснообщинного ладу, коли роль батька, як опікуна й вихователя, ще не викристалізувалася і рідний брат матері (материнський дядько) брав на себе обов'язки захисту і виховання дитини своєї сестри. Пізніше хри-

стянська церква використала цей звичай і виробила обряд хрещення дитини, тобто прилучення її до віри за допомогою кумів, або хрещених батьків. Хрещення відбувалося в церкві, інколи у батьківській хаті. Рідні та обрані батьки називали одне одного кумом, кумою, а стосовно дитини (хресника) вживалися церковні терміни — хрещений батько, хрещена мати.

В Україні в XIX — на початку XX століття побутували дві форми К. — індивідуальна і колективна. Перша, типова для більшої частини України, передбачала одну пару кумів; для другої (побутувала переважно на Правобережжі, особливо на Поділлі, у Карпатах) було характерно до трьох, п'яти і більше пар. Серед кумів існувала певна ієрархічність — головними вважались перші (старші) куми, а інші — молодшими. У куми запрошували різних людей — від близьких родичів до сусідів чи приятелів. Залежно від порядку обрання кумів серед них виділялися кликані, одкупні та стрічені.

Кликані (прохані) куми обиралися звичайним порядком: батько новонародженого приходив до задалегідь намічених людей і, віддаючи їм хліб-сіль, прохав бути кумом чи кумою. Відмовлятися в народі не було прийнято. Одкупних кумів брали на заміну кликаних у тому разі, коли дитина тяжко й довго хворіла, оскільки вважалося, що таким чином можна запобігти її смерті. Заміна відбувалася за певним обрядом: новому кумові, в обмін на отримувани від нього гроші, через поріг або вікно подавали хворе дитя. Його тут же вбирали у принесену кумом нову білизну.

Стрічені куми (здибані, куми з дороги) — це перші зустрічні люди, яких запрошували у куми. Як правило, так робили у тих родинях, де часто вмирали діти. Стрічені куми вважались ріднішими за кликаних, а одкупних у народі шанували найбільше.

У народній свідомості сформувалося поняття К. як певний прояв колективної сімейної спільності, взаємодопомоги. Між рідними й обраними батьками встановлювалися особливо дружні стосунки. За головуванням кума чи куми над хрещениками здійснювали обряди вікового (пострижини) та соціального (прилучення до сім'ї, громади, одруження тощо) характеру. Коли в сім'ї не було когось із рідних батьків, хрещені батьки сприяли трудовому вихованню дітей, брали на себе не тільки моральні, а й матеріальні обов'язки. А згодом і хресники повинні були виявляти всілякі знаки поваги та вдячності хрещеним батькам (відвідувати їх на свята, надавати необхідну допомогу тощо).

Сучасне К. в основному побутує у двох видах: громадянського ритуалу, що здійснюється у відділах ЗАГСу, та модифікованої традиційної обрядовості. Громадянський ритуал виник на Україні в 20-х роках і набув загального застосування під різними назвами: зорини, наречення, урочиста реєстрація немовляти, вве-

дення новонароджених у громадянство. Його невід'ємною частиною є урочисте проголошення почесних батьків (кумів) перед громадою.

В умовах нової етносоціальної ситуації збільшився інтерес людей до традиційної християнської обрядовості та кумівських стосунків і, як наслідок, зростає кількість хрестин у церкві. Поєднання цих двох видів духовної спорідненості вбачається перспективним, бо сприяє розширенню кола осіб, які беруть участь у вихованні дітей, морально відповідають за них, а у випадках втрати рідних батьків дає змогу замінити їх названими.

ЛЮБОВ ДО ПРИРОДИ — основа патріотичного виховання, важлива моральна якість.

Почуття прекрасного, що лежить в основі любові до природи, необхідно формувати в людини з дитинства. Провідна роль у цьому процесі має належати сім'ї. Батькам треба виховувати в дитини уміння любити і розуміти природу з усіма її властивостями тому, що любов до природи передбачає також виховання почуття відповідальності за неї перед майбутніми поколіннями. Люди повинні передати у спадок своїм нащадкам не пустелю, а родючу землю. Кожна людина повинна відчувати себе господарем рідної країни — така високогуманна громадянська позиція має володіти серцем і розумом.

Любов до природи може виробитися тільки у постійному діяльному спілкуванні з нею. Виховуйте це почуття у дитини власним прикладом. За першої ж можливості в будь-яку пору року вирушайте з нею до лісу, річки, щоб помилуватись природою. Радість зустрічі з рослинами чи з тваринами збудить у дитини добрі почуття.

У формуванні та поглибленні у дітей інтересу та любові до природи неоціненним помічником батькам може стати література. Це перш за все книги про природу В. Біанкі, Ю. Збанацького, М. Пришвіна, М. Стельмаха, Л.-Д. Дарелла, Е. Сетон-Томпсона. У юнацькі роки людина відкрита світу почуттів як ніколи, тому навчити її бачити красу навколо себе і радіти їй допоможе батькам також поезія. Справжній поет ніколи не втрачає свіжості сприймання світу, ніби вперше бачить його красу. Яка насолода красою природи бринить у цих рядках О. Пушкіна:

*Під голубими небесами
Скрізь чарівними килимами
На ясній сонці сніг лежить.*

Є чимало прекрасних рядків про природу у наших геніальних поетів Тараса Шевченка, Лесі Українки, Павла Тичини.

Спілкування з природою пробуджує у дитини і творчі задатки. В. О. Сухомлинський вбачав нерозривний зв'язок між умінням бачити красу природи і потребою зобразити її власним словом,

власною мелодією, власними руками. Розвиток розуму, говорив він,— на кінчиках пальців. Отже, закликає своїх дітей придивитися уважніше до неповторної творчості природи, яка підкаже їм потрібні образи та композиції.

Педагоги вважають, що неможливо виховати любов до природи у людини, яка не любить свою Батьківщину, що це нерозривні поняття. Любов до Батьківщини починається з любові до берізки, що росте біля рідного порогу. Про це є чудові слова М. Пришвіна: «Ми — господарі нашої природи, і вона для нас комора сонця з великими скарбами життя... Рибі — вода, пташці — повітря, звірові — ліс, гори. А людині потрібна Батьківщина, і охороняти природу — значить, охороняти Батьківщину».

Див: також: Виховання патріотичне. Екологічна свідомість.

МАРНОВІРСТВО — це забобони, які полягають у тому, що деякі явища і події уявляються таємними передвісниками майбутнього або запорукою удач чи невдач. Вони пов'язані з відсутністю правильного наукового уявлення про зв'язки і закономірності явищ природи і суспільства.

Корені забобонів ідуть з далекого минулого. Наші пращури боялися грізних сил природи, не могли правильно пояснити різні явища життя.

Нині М. збереглося в свідомості окремих людей. Розбивши люстерко, зустрівши чорного kota, вони настроюють себе на щось погане, стають боязкими, нерішучими, а в такому стані легко здійснити неправильний вчинок і справді накликати на себе біду.

Від батьків, що вірять у забобони, М. передається дітям. Услід за дорослими вони теж починають вірити в сні, пророкування, прикмети. Ця віра іноді породжує необгрунтовані надії, пасивну покірність долі, викликає страх перед невідомим.

Батьки повинні застерігати дітей від забобонів і допомагати їм правильно розуміти події і явища навколишнього світу.

МЕНТАЛІТЕТ НАЦІОНАЛЬНИЙ — образ думок, сукупність розумових навичок та духовних установок, властивих певній етнічній спільноті. Коли говорять про М.н., то мають на увазі щось спільне, що лежить в основі свідомого і несвідомого, логічного та емоціонального, тобто глибинне джерело мислення народу, його ідеології та віри, почуттів та емоцій. М.н. зв'язаний з самими основами суспільного життя народу.

М.н. українців має елементи, які є спільними для слов'янських народів, і такі, що відрізняють його від менталітетів білорусів, поляків, росіян. Специфічні особливості М.н. яскраво відобразилися у народних думках, легендах, казках, прикметах, у поезії Т. Г. Шевченка, у філософії Г. С. Сковороди, в мистецтві та побуті українського народу.

Родинне виховання українців, яке має багатовікові традиції і ввібрало в себе досвід багатьох поколінь, є сполучною ланкою між ментальністю нації і способом мислення, що формується у дитини. Завдяки цьому в неї виникає типове для українського народу світобачення, стиль сприйняття і осмислення дійсності, поняття про свій народ, його мову і культуру, розуміння його історії. Родинне виховання від покоління до покоління засобами народної дидактики, філософії, психології, астрономії, медицини та інших галузей знань формує національний спосіб мислення українських дітей. Разом з тим, саме воно допомагає уникати стереотипності, шаблонності.

Див. також: Національна психологія. Національна свідомість і самосвідомість. Національний характер.

МЕТОДИ СІМЕЙНОГО ВИХОВАННЯ — способи систематичного впливу батьків на дітей. Серед усіх виховних методів народна педагогіка на перше місце поставила ті, які формують суспільну поведінку дитини, уклад життя та діяльності дітей, що сприяє нагромадженню ними практичного досвіду і формуванню звичок громадської поведінки.

Вправи і привчання у народній педагогіці виражаються по-різному: у цікавій розповіді про якийсь повчальний факт із життя людей, мудрій пораді, показу, тренуванні, нагадуванні, афоризмі («Не будь у людях примітний, а будь вдома привітний», «У гостині останнім починай їсти, а першим переставай»), заповіді («Не кради», «Поважай старших», «Шануй батька і матір», «Найкращий контроль — власна совість»).

Дотримання правильного режиму праці та відпочинку дитини народна педагогіка розглядає як один з дійових методів виховання.

Виконання різних доручень і обов'язків змалку дисциплінує дитину, формує почуття відповідальності, вчить раціонально використовувати час, будить ініціативу, гартує характер і виробляє волевільні якості, вчить долати труднощі й доводити розпочату справу до кінця («Кінець діло хвалить»).

Гра — один із основних видів діяльності дітей, спрямованої на практичне пізнання навколишніх предметів і явищ через відтворення дій та взаємин дорослих.

У народі кажуть: «Де гра, там і ралість!» Переоцінити значення гри в житті дитини важко. А уявити дитинство без гри неможливо. «Яка дитина в грі, така з багатьох поглядів вона буде в роботі, коли виросте», — писав А. С. Макаренко.

У народній педагогіці не раз наголошувється на виховній силі слова («Вола в'яжуть мотузком, а людину словами», «Як слово не допоможе, то й кий не дошкулить»). У формуванні суспільної свідомості провідну роль відіграють такі методи, як розповіді,

бесіда, роз'яснення, наставляння, інформування, порада, дискусія.

У практиці народного виховання виробилася розгалужена система різноманітних стимулюючих методів: педагогічна вимога, суспільна думка, орієнтація на очікувану радість, змагання, напущення, заборона, застереження, навіювання, заохочення і покарання.

Авторитет і сила громадської думки прославляються в українському фольклорі:

«Хто дітям потаچه, той сам плаче»,
«Хоч ганьба очі не виїсть, але не дає між люди показатися»,
«Стид, хоч і не дим, а очі виїсть»,
«Не плюй на вогонь, бо обличчя струпом вкриється»,
«Не руйнуй пташиних гнізд, бо осліпнеш»,
«Не їж у шапці, бо твоя жінка матиме дурного чоловіка»,
«Не сідай за вугол столу, бо не одружишся»,
«Коли сидиш, то не дригай ногами, бо чорта колищеш»,
«Не облизуй макогін, бо швидко полисиєш».

Найпоширенішими із заохочень є схвалення вчинку, похвала, подяка, нагорода, ласкавий погляд, усмішка.

Педагогічними дослідженнями доведено, що для нормального фізичного і розумового розвитку дитини необхідно, щоб батьки не менш як 5—7 разів протягом дня її похвалили, притиснули до себе, поцілували, погладдили по голівці. Без такого батьківського тепла дитина не відчуватиме себе щасливою. Без ласки людина (навіть тварина) існувати не може. А дітей-невдах слід хвалити ще частіше, ніж тих, кому все добре вдається. Згадаймо М. Булгакова: «Чим гірше людині, тим більше її треба хвалити». Або у М. Зоценка: «Без ласки помирають не тільки діти, а й дорослі».

До покарання вдаються для того, щоб викликати у винуватця неприємні переживання, гіркоту вини й сорому за поганий вчинок, каяття і бажання більше його ніколи не повторювати. У практиці народного виховання найчастіше застосовуються такі види покарань, як зауваження, репліка, осуд.

Народна педагогіка не визнає покарань, які принижують людську гідність, шкодять здоров'ю дитини. Застосовувати покарання слід помірковано, лише в міру необхідності, у розумних межах. Карати має право лише людина мудра й авторитетна («Краще догана розумного, ніж похвала дурного»). Не можна карати за підозрою чи в пориві різкого збудження й гніву («Злість—погана порадиця», «Перед тим, як карати, полічи до ста»). Справжнє покарання завжди справедливе й сприймається дитиною як заслужений захід впливу на неї. Воно будить активні роздуми й глибокі переживання з приводу допущеної помилки.

Народна педагогіка розглядає заохочення і покарання як дуже делікатні виховні методи, які не треба часто застосовувати. Заохочувати слід з дотриманням високої вимогливості, а карати — з виявленням поваги до особистості. Захвалювання шкідливе («Перехвалене — як пересолене»). Невмілі й часті покарання й дорікання калічать душу дитини («Як будеш часто називати людину свинею, то вона й захрюкає», «Не вчи дитину штурханцями, а хорошими слівцями», «Учи дітей не страшкою, а ласкою», «Хто б'є дитину, той не виховає добру людину», «Жорстокість породжує тупість і дурість»).

МИСТЕЦТВО НАЦІОНАЛЬНЕ. Система національного виховання використовує практично невичерпні можливості народного і професійного мистецтва у формуванні людини-гуманіста. Історична енергія народу, стійкість, багатство і краса його національного духу трансформувалися і акумулювалися в різноманітних видах і жанрах мистецтва — пісенному, музичному, танцювальному, декоративно-прикладному тощо. Проймаючись чарами естетичних цінностей, дійств, учні переконуються в тому, що мистецькі традиції є характерними для усіх сфер життя, діяльності, побуту і дозвілля народу.

Народний досвід естетичного виховання полягає в тому, що діти навчаються мистецьких умінь, смаків у практичній діяльності, шляхом продовження творчих традицій батьків, дідів і прадідів. Оволодіваючи мистецтвом (кобзарством, рушникарством, килимарством, різьбярством та ін.), народними ремеслами, діти засвоюють духовність, ідейність, моральність, естетику рідного народу. Заслуговує найпильнішої уваги і повсюдної реалізації одна із закономірностей виховання: як окрема творча особистість, так і масова творчість молоді найуспішніше формуються на основі практичного оволодіння різноманітними видами, жанрами народного та професійного мистецтва.

Мистецтво як могутній засіб виховання цінне тим, що в ньому в концентрованому вигляді, естетичній формі навічно матеріалізується непомітний для ока і часто незбагненний для розуму національний дух — вищий вияв творчого генія народу.

МОВНО-КУЛЬТУРНА ЖИТТЕДІЯЛЬНІСТЬ НАЦІЇ — один з найважливіших чинників існування і життєздатності нації. Як окремий вид діяльності мова є частиною культури будь-якої етнічної спільності, у тому числі нації. Прояви мовно-культурної діяльності спостерігаються у різних формах словесного мистецтва — від фольклорних жанрів (казки, легенди, байки, загадки тощо) до художньої літератури.

Однак безпідставно зводити мовно-культурну діяльність до сфери мистецтва, бо насправді культура охоплює все соціальне

життя суспільства. Мова, будучи основним засобом спілкування, бере участь у створенні всіх матеріальних і духовних цінностей.

Основна вимога мовленнєвого етикету — ввічливість, статечність, пристойність, уважність і чемність співрозмовників.

У практиці родинного виховання не допускається, щоб діти вживали грубі й лайливі слова. Засуджуються ті батьки, які лаються в присутності дітей, що породжує потворність у взаєминах («Як батько кричить, то син гарчить, а як батько лається, то син кусається»). Мовно-культурне спілкування є гарним тоді, коли вкладається в рамки нормальних людських взаємин. Негарно мовчати, коли треба говорити, і говорити, коли треба мовчати. Водночас неприемною є порожня балакашина, зайві, фальшиві прикраси у мові («Красно говорить, а слухати нічого»).

Соціально-психологічне значення мови в національному організмі розкрив К. Д. Ушинський у книзі «Рідне слово». Він підкреслював, що в рідній мові одухотворяється весь народ, його Батьківщина, історія, природа, духовні багатства. Рідна мова — не просто засіб спілкування, а особлива духовна цінність народу, виразник його самобутності.

МОРАЛЬНЕ ВИХОВАННЯ ДІТЕЙ У СІМ'І. Мораль — це система поглядів і уявлень, норм і оцінок, що регулюють поведінку людей, одна з форм суспільної свідомості.

Практика народного виховання передбачає формування в кожній людині моральних оцінок з позицій добра, справедливості, що випливає з народного поняття моралі: моральний той, хто добросовісний, цнотливий, шляхетний, добродішесний, праведний. Сюди належать і такі поняття, як гідність, людяність, доброзичливість.

Палка любов до Вітчизни, мужність у боротьбі за щастя трудящих, повага до інших народів — одна з основних заповідей народної моралі. Народна педагогіка прищеплює дітям ці чудові риси змалку через найзрозуміліше — любов до матері, сім'ї і домівки, рідного краю, де людина народилась, росте й мужніє («Як матір покинеш, то й сам загинеш», «Грудка рідної землі дорожча від пуда золота»).

Праця в народній педагогіці є основним критерієм оцінки моральної гідності людини. У ставленні до ледарів народна педагогіка безкомпромісна: кожний ледар — аморальний.

Народна практика родинного виховання будується так, щоб застерегти дитину від морального лицемірства, привчати її до моральної стійкості, не допускати порушень норм поведінки не тільки в присутності батьків, а й наодинці, тобто бути чесним перед самим собою, принциповим і твердим в оцінці себе у взаєминах з іншими, непримиренним не тільки до чужих, а й до власних недоліків і слабкостей.

Українські народні прислів'я і приказки застерігають людину від таких серйозних моральних вад, як підступність, нещирість і хитрість («Не копай іншому ями, бо сам упадеш», «Хитрощами довго не проживеш», «Линивий двічі ходить, скупий двічі платить», «Поганому виду нема стиду»).

При визначенні моральних рамок народна педагогіка часто вдається до внутрішнього світу людини, апелюючи до її честі, совісті, сорому («Бережи честь змолоду», «Стид хоч і не дим, а очі виїсть»).

У народній педагогіці формуванню почуття честі приділяється велика увага. Честь є найвищою окрасою людини. Дітей вчать змалку дорожити честю («Чесному всюди честь, хоч і під лавою», «Честь честі шлях прокладає»).

Надаючи великого значення дисципліні, народна педагогіка водночас наголошує, що дисципліна в сім'ї створюється не погрозами й бійкою, а родинною атмосферою, загальним порядком у домі («Дисципліна міцніє не бійкою, а родинною спілкою»).

Моральне виховання дітей — справа тонка й складна. Тут не має місця фальші, непослідовності, суюканню, нещирості у взаєминах між батьками і дітьми. Народна педагогіка нещадно бореться з «ножицями» у вихованні, тобто розходженнями між словами і вчинками дорослих.

Дитина не народжується моральною чи аморальною, вона поступово стає такою залежно від того, у якому середовищі живе і яке дістає виховання.

Батьківський приклад — велика сила у формуванні моральності у дітей і підлітків. Для багатьох сімей сьогодні аморально, коли людина не працює або погано працює. Аморально говорити одне, а робити інше або взагалі нічого не робити.

Невірно думають батьки, що у дітей вони повинні формувати лише прості моральні якості, такі, як доброта, чесність, правдивість, такт. Вони не враховують того, що виховання чесності, добра є невід'ємною складовою формування громадянських якостей особистості.

Пізнаючи світ, дитина оволодіває знаннями, при цьому опирається на думку і судження батьків, їх авторитет.

Ось чому батькам потрібно чітко уловлювати, як дитина реагує на кожну суспільну подію, наскільки вона об'єктивна у своєму судженні.

Добре, коли батьки володіють майстерністю переконання. Проте надмірна оцінка батьків негативно впливає на розвиток особистості, при цьому моральне виховання, як правило, загальмовується або зводиться нанівець.

Якими б обґрунтованими не були переконання людини, вони набувають сили, лише перетворюючись у вчинок. При цьому особ-

ливо важливим є особистий приклад вихователів, батьків. Від сім'ї залежить моральне обличчя дитини.

НАРОДНА ДИДАКТИКА (від грецького «повчальний») — це сукупність знань, вироблених народом, про закономірності процесу навчання, його принципи, методи, форми організації та відповідно до віку дітей особливості засвоєння ними знань, умінь, навичок. Це народна теорія освіти і навчання.

Народне навчання як компонент національної системи виховання береже і передає із покоління в покоління прагнення пізнати навколишній світ, закони розвитку суспільства, виявляти роль і місце людини в житті.

За допомогою засобів народної дидактики діти опановують теоретичні і практичні знання з народної астрономії, математики, метеорології, медицини, кулінарії, хліборобської справи тощо.

Народні навчально-пізнавальні традиції ґрунтуються на життєвій практиці, потребах та інтересах, власній дослідницькій діяльності кожного вихованця. Головне в народному навчанні — безпосередня особиста праця (фізична, розумова), дослідницький пошук, самостійне оволодіння знаннями, уміннями. Народ утверджує самонавчання, самоосвіту як провідний і ефективний шлях пізнання дійсності, самовдосконалення особистості.

Народна дидактика стверджує, що найголовнішим у навчанні є не стільки результат (у завершеному вигляді, бажаному для дорослих, зокрема вчителя, в даний момент), скільки той пошуковий, духовний шлях, який пройшов учень з якомога більшою самостійністю, бо саме в такому разі найпродуктивніше розвивається не лише мислення, а й мовлення, пам'ять, воля та інші психічні процеси, вся особистість. Тому народ відстоює самостійність учнів, до якої треба прагнути в процесі організації навчання.

НАРОДНА ЕСТЕТИКА якнайтісніше пов'язана з народною мораллю. Національна система виховання історично виникла і утверджувалася у гармонійному взаємозв'язку з ідеями, принципами народної естетики. Народ завжди прагнув будувати своє життя, культуру, побут, дозвілля за законами краси. Відчуття і розуміння краси також має національний характер. Виховуючи в учнів народні естетичні погляди, смаки, педагог пояснює, що, наприклад, будівництво і влаштування українського житла, садиби має традиційний національний естетичний колорит: біла хата, біля неї — червона калина і струнка тополя, кручені паничі за тином, розмальовані ворота, соняшник на городі. У хаті — вишиті рушники, квіти, духмяні трави, на стінах — портрети батька й матері, бабусі й дідуся, національних героїв України. Святим місцем, уособленням високої краси для українців є покуття (покуть). Тут традиційно вішається картина іконопису, яка символі-

зує найвищу духовну, божественну красу. Все в українській хаті має національний естетичний колорит.

Грунтуючись на народній естетичній, українська система виховання передбачає формування в учнів гідної поведінки, привабливого стилю життя, доброзичливого ставлення до людей, уміння власноручно вишивати одяг, готувати смачну їжу за народними рецептами тощо.

Оволодіваючи серцем і розумом молоді, народна естетика пробуджує в неї внутрішні сили, надихає на добрі справи, запалює оптимізмом, стверджує віру, надію і любов як найважливіші складники духовності.

НАРОДНА МОРАЛЬ. Педагогіка народознавства ввібрала в себе гуманізм, мораль людей праці в ставленні до дітей. Народні традиції є могутніми засобами виховання в учнів основ моралі — совісті, гідності, честі, правдивості, справедливості, скромності, працелюбності тощо. Формуючи в учнів основи народної моралі, ми одночасно формуємо і основи загальнолюдської моралі.

Не варто забувати, що формування моральних понять, переконань, ідеалів — це насамперед виховання почуттів (любові до рідних, взаємоповаги і взаємодопомоги, милосердя та ін.). На жаль, у багатьох сім'ях і школах нині домінує «словесне» моральне виховання, тобто моралізаторство. Це є результатом того, що в моральному вихованні раціональному запам'ятовуванню моральних норм, правил, понять надається перевага перед емоційним, естетичним (пробудження і формування відповідних моральних почуттів, переживань). Моральність — це передусім переживання, почуття людини. Не виховавши моральних почуттів, ми ніколи не виховаємо її моральних якостей.

Національна система виховання реалізує моральні цінності (людяність, доброту, співпереживання) як найвищі духовні надбання рідного та інших народів. Народна виховна мудрість стверджує, що у всіх справах і вчинках найголовнішим є моральний аспект, критерій. Морально незрілі, але заполітизовані і заідеологізовані представники молоді можуть бути соціально небезпечними.

Народна етика і етикет охоплюють принципи і норми ставлення не лише до людини, суспільства, а й до живої і неживої природи.

Див. також: Моральне виховання дітей у сім'ї.

НАРОДНА ПЕДАГОГІКА — це галузь педагогічного досвіду народу, яка розкриває його погляди на мету, завдання, форми, методи і засоби навчання та виховання в дусі національних традицій, що виражається в його морально-етичних поглядах та ідеалах.

Н.п.— це неписаний підручник про формування людини, який

твориться народом, зберігається у його пам'яті і постійно ним використовується, систематично збагачується і вдосконалюється. Це скарбниця навчально-виховних засобів, головними серед яких є рідна мова, усна народна творчість, національна міфологія і символіка, народне мистецтво, національні традиції, звичаї, обряди, народні ігри, іграшки. Без таких засобів виховання, що ввібрали в себе досвід тисячолітнього буття народу, як без коріння, не може повноцінно розвиватись ні родинне, ні громадське виховання, ні педагогічна наука.

Дослідник української народної педагогіки М. Г. Стельмахович виділяє п'ять нерозривних між собою її компонентів: народна фамілогія, народне дитинознавство, батьківська педагогіка, народна дидактика, народна деонтологія.

Народна фамілогія об'єднує народні знання і досвід будівництва міцної здорової сім'ї.

Народне дитинознавство концентрує в собі усталені погляди на дітей, емпіричні знання про умови й рушійні сили розвитку людських якостей на стадії дитинства, закономірності перебігу фізіологічних, сенсорних, емоційних, вольових та пізнавальних процесів у дитячому віці, особливості формування дитини як особистості.

Батьківська педагогіка репрезентує народну мудрість передачі дитині в сім'ї батьками духовного й виробничого досвіду, культури поведінки.

Народна педагогіка відображає здобутки трудящих у галузі розумового й світоглядного розвитку підростаючого покоління, що концентруються у поглядах на принципи, зміст і методи навчання, зміцнення пізнавальних сил і здібностей дитини. Реалізується вона через мову (загадки, прислів'я й приказки, скоромовки, казки, оповідання), постійне залучення дітей і підлітків до посильної праці, спілкування з природою, дотримання мовного етикету, дитячі ігри, забави, малювання.

Народна педагогічна деонтологія (термін походить від грецького слова, що перекладається як наука про конче потрібне, вкрай необхідне) обстоює етичну сферу обов'язкового в думках і вчинках кожної людини. Це і прищеплення дітям змалку працьовитості, любові до рідної мови й культури народу, і почуття приязні до інших народів, знання свого родоводу; шанобливе ставлення до батька й матері, землі, хліба; охорона честі родини, піклування про молодших, хворих, калік, людей похилого віку; шанування народних звичаїв, традицій, символів, народного мистецтва. Виховання цих та інших якостей у дітей та підлітків за народною деонтологією батьки зобов'язані постійно тримати в центрі своєї уваги.

Діти й підлітки сприймають форми і методи народної педа-

гогіки легко, природно, просто, навіть не відчуваючи, що їх виховують. Очевидно, це й дало підставу К. Д. Ушинському сказати, що «виховання, створене самим народом і побудоване на народних основах, має ту виховну силу, якої нема в найкращих системах, побудованих на абстрактних ідеях». І, безумовно, мав рацію М. Т. Рильський, говорячи:

*Нема мудріших, ніж народ, учителів;
У нього кожне слово — це перлина,
Це праця, це натхнення, це людина.*

НАРОДНА ПРАВОСВІДОМІСТЬ (народна правотворчість, законотворчість, звичаєве право). У національній системі виховання формування правосвідомості займає чільне місце. Народ завжди жив і живе за законами добра і краси, правди і справедливості, гідності і милосердя.

У народних громадах, товариствах, інших об'єднаннях, в суспільстві в цілому верховенство завжди належало народній моралі, яка в свідомості народу мала статус і значення закону життя, діяльності і поведінки. У виховній роботі педагог домагається глибокого усвідомлення учнями того, що звичаєве право ґрунтується на національних і загальнолюдських моральних ідеях, нормах. Громадська думка, народна духовність утверджують закони життя — принципи, правила, вимоги тощо. У процесі розвитку суспільства справедливі юридичні закони виникають на основі народної моралі. Тому порушення і моралі, і законів у народі вважається найтяжчим злочином, гріхопадінням, святотатством.

Народна правосвідомість завжди утверджувала право на свободу, землю, власність, працю, вільне господарювання, житло тощо. В останні десятиліття народна правотворчість, правосвідомість значно ослабла. Загрозливих масштабів набули скептицизм, цинізм, лицемірство, нігілізм щодо законів, їх дотримання. Народну правосвідомість відроджує національна система виховання, яка є надійною запорукою будівництва суверенної української правової держави.

НАРОДНИЙ КАЛЕНДАР. Це система історичного зазначення дат, подій, свят, традицій, звичаїв і обрядів, які в певній послідовності відзначаються всім народом протягом року. Народний календар — енциклопедія життя, трудової діяльності, культури, побуту і дозвілля народу, могутній і гармонійний комплекс ідейно-моральних, емоційно-естетичних засобів виховання підрастаючих поколінь. Щодо молоді народний календар виконує роль серцевини природовідповідної програми національного виховання. Кожна дата, свято, урочистість народного календаря рясніють традиціями і звичаями, що пов'язані з природою рідного краю,

а також з природою самої людини. Великий виховний зміст дат, подій, урочистостей народного календаря полягає в тому, що в їх основі — трудова діяльність людей, її різноманітні види залежно від пори року.

Педагогіку народного календаря можна назвати педагогікою життя і праці, добра і краси. Зміст народного календаря, його ідейно-моральна наснаженість мудро спрямовані на виховання в молоді добropорядності, добродійності, милосердя та багатьох інших чеснот. Так, важливі виховні функції мають весняні дати та свята календаря: день зустрічі весни, день птахів, свято початку оранки (день першої борозни) і сівби, пасхальне свято, свято перших сходів, день чищення джерел і криниць тощо. У процесі підготовки і відзначення цих свят, урочистостей в учнів виховується почуття господаря рідної землі, працьовитість, дбайливість, ініціативність і підприємливість, якості турботливого сім'янина, охоронця природи.

Традиції, звичаї і обряди народного календаря комплексно діють на особистість, всебічно розвивають її. Народний календар лежить в основі національного календаря, який відображає в своїх датах і урочистостях духовність рідного народу, основні події, явища його історії, багатогранного сучасного життя.

З часу виникнення народний календар ґрунтується на стійких традиціях матеріального і духовного буття людей праці. Разом із національним розвитком народу відповідно збагачується і календар. У нові часи виникають і нові потреби у вихованні підрастаючих поколінь, у поглибленні духовної культури народу.

Так, у роки Відродження в життя і побут народу входять такі знаменні, ідейно і морально насичені свята, урочистості, як День незалежності України (24 серпня), День соборності України (22 січня), Свято козацької слави (3—5 серпня) та ін. Широке відзначення сім'ями, навчально-виховними закладами цих дат, урочистостей, в основі яких — події, доленосні для українського народу, сприятиме тому, що вони стануть національними святами.

Народний календар передбачає такі дати, урочистості, які мають як загальнонародний, так і регіональний характер.

День пам'яті (проводі) померлих людей, загиблих воїнів відзначається у кожному регіоні. Це дуже важливий у виховному відношенні звичай народу. Це день поминання наших предків, родоначальників нашого роду. Беручи участь разом із дорослими у вшануванні пам'яті померлих, спогадах про їхні добрі справи, героїчні вчинки, діти проймаються повагою, любов'ю до своїх предків.

Важко переоцінити виховне значення вшанування пам'яті основоположників роду — бабусі і дідуся, прабабусі і прадідуся і по батьковій, і по материній лінії. Прибирання могилок, поминан-

ня своїх предків добрим словом, глибока вдячність їм за добрі справи для роду і народу — все це спонукає молодь до глибоких філософських роздумів над проблемами життя і смерті, добра і зла, миттєвості і вічності буття.

День пам'яті померлих і загиблих воїнів викликає готовність продовжувати справи, заповіти батьків і дідів. У процесі підготовки і відзначення цього дня формується історична пам'ять, зміцнюється наступність поколінь, утверджується безперервність гуманістичних традицій народу, вічність буття нації.

День очищення джерел, криниць, водойм в недалекому минулому мав всенародний характер. Це дуже важлива, життєво необхідна дата народного календаря, яку потрібно енергійно відроджувати. Нині проблема води стає найважливішою і найскладнішою проблемою життя чи смерті (не лише флори і фауни, а й людей), що підкреслює соціальну значущість цієї календарної дати. Відродження свята очищення криниць, джерел сприяє порятунку всього живого на землі, щоб нові види рослин і тварин не потрапляли до Червоної книги.

Відродження народної мудрості, яка пов'язана із календарною датою очищення криниць, джерел, — один із найефективніших шляхів екологічного виховання молоді.

День матері є дорогим для душі, серця і розуму кожної людини. Це стародавнє свято відзначалося ще задовго до впровадження християнства. Наші пращури — дайбожичі відзначали свято Лади — богині весни, радості, шлюбу, покровительки дівочтва і материнства. Пізніше травень назвали місяцем Матері Божої. День матері припадає на другу неділю травня. У цей день відбувалися богослужіння за здоров'я матерів. Уже кілька років за ініціативою Союзу українок святкується День матері. У родинях, навчально-виховних закладах проводиться велика виховна робота по вшануванню дівчат, жінок, дружин, матерів — носіїв життя, високої краси. Учні переконуються в тому, що найсвятіше і найвище в світі — «мати молода з своїм дитяточком малим» (Т. Г. Шевченко). Розмаїта календарна обрядовість звеличує святий образ Матері, яка продовжує і увічне життя на планеті, символізує рідну землю, Батьківщину.

«Зелене свято» (інші назви — клечальна неділя, трійця). Скільки життєстверджуючих і високопоетичних пісень, легенд, переказів оживають у народній пам'яті в дні підготовки і відзначення цього свята! На «зелене свято» прикрашають свою домівку (хату, кімнату) квітами, підлогу встилають рухою-м'ятою, духмяним чебрецем, іншим зелом. Клечальна неділя — це вшанування царства рослин, «зеленого дому», в якому живе людина. Завдяки цьому святу учні глибше усвідомлюють і відчувають свою єдність із природою, красою рідного краю.

І в а н а К у п а л а — свято, сповнене життєвого оптимізму і глибокого ліризму, високої естетики і моралі.

Це свято чарівної краси, добра, невичерпної фантазії, дотепів, жартів, легенд, пошуку щастя, віри у майбутнє, через яке червоною ниткою проходить народна пісня, що торкається потаємних схованок серця, душі всіх учасників.

Свята зажинок і обжинок естетично обрамляють жнива як найвідповідальнішу подію народного календаря.

Батьки і вчителі мають сприяти тому, щоб учні брали активну практичну участь у зажинках і обжинках. Крім того, на уроках і в позакласній роботі школи має широко реалізовуватися програма зажинкових пісень, хороводів та інших компонентів цих традиційних обрядів.

У розвинених націй перше вересня стало всенародним Святом знань. Ще в XVI—XVII століттях, коли в Україні була густа мережа шкіл (братських, козацьких, дяківських та ін.) і коли вперше в світі у нас утверджувалася класно-урочна система навчання, свято початку занять було загальнонаціональним. Нині ж, після тяжких століть національного гніту, необхідно все зробити для того, щоб перше вересня стало загальнонаціональним святом.

Це ж саме стосується і Дня вчителя, і Дня батька, і Дня родини, які сьогодні, на жаль, ще не стали загальнонародними.

НАРОДНІ ПРИКМЕТИ, ВІРУВАННЯ. В них відображено зміст і особливості народного світосприймання, знання, які виконують у житті орієнтуючу, регулюючу і прогнозуючу функції. Накопичені народні спостереження, передбачення часто зафіксовані в крилатих виразах, ustalених висловлюваннях. У прикметах та віруваннях сконцентровано результати багаторічних спостережень дідів і прадідів над явищами природи, порами року, флорою і фауною рідного краю. Наприклад: «Багато хрущів навесні — на жарке літо», «Не руйнуй гнізда ластівки, бо будеш з ластовинням», «Соловейко вдавився ячмінним колосом, а зозуля — мандрикою» та ін.

Народні прикмети та вірування одухотворяють природу, вчать дітей берегти та пізнавати її особливості, закони розвитку. Вони є складовою частиною багатьох галузей народних знань — народної біології, астрономії, медицини, метеорології, хліборобської справи тощо. Народні прикмети у цікавій, нерідко дотепній і кмітливій формі розкривають важливі грані життя природи, людей. Глибоке знання народних прикмет сприяє підготовці молоді до самостійного життя, успішної трудової, господарської діяльності в майбутньому.

Вірування, ворожіння є важливими сферами духовності народу. Вони мають не лише історично-культурне, а й пізнавально-

виховне значення. У віруваннях і ворожіннях відображено специфічні особливості способу мислення, такі його прийоми, як ідеалізація, гіперболізація, персоніфікація тощо. Продовжуючи такі народні традиції, наприклад, у дні свят Івана Купала, Андрія тощо, молодь вчиться передбачати певні події в житті, переконується в тому, що необхідно постійно розвивати власне пізнання дійсності, гармонійно поєднувати в житті матеріальні і духовні чинники.

НАЦІОНАЛЬНЕ ВИХОВАННЯ — цілеспрямована система формування і розвитку почуттів національної свідомості, національної самоповаги, національної гідності, національної гордості.

В Україні, як і в інших країнах світу, історично склалася своя система виховання, яка максимально враховує національні риси і самобутність українського народу. Тривалий час вона нехтувалась, заборонялася завойовниками України, а в останні десятиріччя взагалі була відкинута і замінена так званою системою комуністичного виховання. Нині, спираючись на глибинні національно-виховні традиції свого народу, національна система виховання поступово відроджується. В жодній країні світу немає виховання «взагалі». Воно завжди втілює в собі конкретно-історичну національно-державну форму вираження і спрямоване на формування громадянина конкретної держави, яка не може бути безнаціональною.

І нарешті, національне виховання найбільш повно відповідає потребам відродження України. Воно однаково стосується як українців, так і представників інших народів, що проживають в Україні. Саме принцип етнізації виховного процесу і передбачає надання широких можливостей представникам усіх етносів для пізнання своєї історії, традицій, звичаїв, мови, культури, формування власної національної гідності і через пізнання своєї історико-культурної спадщини допомагає пізнати глибинність взаємозв'язків кожного з них з українською нацією, її державою, переконатися, що саме українська незалежна, суверенна держава охороняє національні права всіх громадян України.

Таким чином, національне виховання — це створена упродовж віків самим народом система поглядів, переконань, ідей, ідеалів, традицій, звичаїв, покликаних формувати світоглядну свідомість та ціннісні орієнтації молоді, передавати їй соціальний досвід, надбання попередніх поколінь. Науково обгрунтоване, правильно організоване національне виховання відображає історичний поступ народу, перспективи його розвитку.

Цивілізовані національні почуття благородні. Це усвідомлення себе клітинкою свого народу, його історії, любов до власної держави, до рідного дому, рідної природи, здобутків культури, повага до традицій, звичаїв, смаків народу, його мови. До типових

рис українського народу належать демократичні традиції, що йдуть ще з часів Київської Русі,— людинолюбство, природний інтернаціоналізм і терпимість. М. І. Костомаров справедливо відзначив, що «українці, перейнявши від греків нову віру, не перейняли від них тої неприхильності до західної церкви, що водилась у Греції... В уяві українця католик не вважався йому ворогом... Чужинці — Греки, Вірмени, Німці, Поляки, Угри, живучи по українських містах, добували собі вільний захист і жили в добрім ладі... Отой дух терпимості, брак національної пихи перейшов і в характер козаччини... Українець із обережності кривди не забуває, але він не мстивий...».

Національне виховання має враховувати особливості психічного складу українського народу, його характер: легка запальність і швидке заспокоєння; сентименталізм, чутливість, ліризм; прагнення особистої свободи, волі без належних устремлінь до державності; миролюбність, відсутність нахилу до насильницької експансивності, самопоширення і володіння.

Наш народ відзначається охайністю, чемністю, гостинністю, високим моральним станом, зокрема, статевою моральністю. Національне виховання має включати в себе формування рис благородства і лицарства. Український мислитель світового рівня В. Липинський влучно зауважив, що «без виховання в собі прикмет лицарських українство залишиться навіки такою мішаниною хамства і рабства, яка до ніякої організованої акції, а значить, і до здобуття Держави Української, не буде здатна».

Н.в. ґрунтується на культурно-історичному досвіді рідного народу, його традиціях, звичаях і обрядах, духовності, на таких фундаментальних принципах, як природовідповідність, народність, етнізація, гуманізм, демократизм, зв'язок виховання з життям, трудовою діяльністю народу, поєднання педагогічного керівництва з самодіяльністю дітей, реалізація народознавчого, людинознавчого і особистісного підходів у процесі життєдіяльності дитини.

У державній національній програмі «Освіта». «Україна ХХІ століття», підкреслюється, що національне виховання в Українській державі має бути спрямоване на формування у молоді світоглядної свідомості, ідей, поглядів, переконань, ідеалів, традицій, звичаїв, інших соціально значущих надбань вітчизняної і світової духовної культури.

В основу національного виховання мають бути покладені принципи гуманізму, демократизму, єдності лій сім'ї і школи, наступності та спадкоємності поколінь.

Головна мета національного виховання — набуття молодим поколінням соціального досвіду, успадкування духовних надбань українського народу, досягнення високої культури міжнародних взаємин, формування у молоді незалежно від національності

особистих рис громадян Української держави, розвиненої духовності, фізичної досконалості, моральної, художньо-естетичної, правової, трудової, екологічної культури.

У цій же програмі визначено і основні напрями реформування виховання:

— формування національної свідомості, любові до рідної землі, свого народу, бажання працювати задля розквіту держави, готовності її захищати;

— забезпечення духовної єдності поколінь, виховання поваги до батьків, жінки-матері, культури та історії рідного народу;

— формування високої мовної культури, оволодіння українською мовою;

— прищеплення шанобливого ставлення до культури, звичаїв, традицій усіх народів, що населяють Україну;

— виховання духовної культури особистості, створення умов для вільного вибору нею своєї світоглядної позиції;

— утвердження принципів загальнолюдської моралі: правди, справедливості, патріотизму, доброти, працелюбності, інших добродітностей;

— формування творчої, працелюбної особистості, виховання цивілізованого господаря;

— забезпечення повноцінного фізичного розвитку дітей і молоді, охорони та зміцнення їх здоров'я;

— виховання поваги до Конституції, законодавства України, державної символіки;

— формування глибокого усвідомлення взаємозв'язку між ідеями свободи, правами людини та громадянською відповідальністю;

— забезпечення високої художньо-естетичної освіченості особистості.

Національне виховання духовно відтворює в дітях рідний народ, увічне в наступних поколіннях як специфічне, самобутнє, що є в кожній нації, так і загальнолюдське.

Правильно організоване національне виховання формує повноцінну цілісну особистість, індивідуальність, яка високо цінує свою громадянську, національну гідність, совість і честь. Завдяки національному вихованню у дітей найповніше реалізуються природні задатки, формується національний склад мислення, психіки, національний характер і світогляд.

НАЦІОНАЛЬНА ГІДНІСТЬ — невід'ємний атрибут національного життя і найбільш характерна ознака національної приналежності. Н.г. ґрунтується на розумінні значимості усього позитивного в національному житті народу, а в цьому позитивному — того, що створюється нацією і що вона здобуває в процесі міжнародного спілкування. Говорячи про почуття Н.г., слід враху-

вати й те, що в Україні довгий час виховувався нігілізм до історичних надбань рідної культури, історії, мови.

Прагнення до відновлення й утвердження історичної правди у галузі національних відносин постійно натикалось як на агресивні перепопи великодержавного шовінізму, так і на флюгерство, фарисейство, нігілізм деяких «послідовних інтернаціоналістів». Зашкарублість імперського мислення можновладці використовували для того, щоб посіяти недовір'я між націями, які живуть в Україні, викликати негативне ставлення до мови, історії, культури, традицій, звичаїв українського народу.

Н.г. в незалежній українській державі набуває особливого значення, бо передусім вона пов'язана з любов'ю до рідної землі, батькової хати, до рідної мови, повагою до старших. Це благородне почуття передається з покоління в покоління з молоком матері, з мелодією народної пісні. Н.г. проявляється у відчутті приналежності до свого народу, в усвідомленні, що ти його плоть і кров, а також у прагненні пізнати, зберегти і передати його духовні надбання у спадок прийдешнім поколінням.

Вячеслав Липинський, звертаючись до братів-хліборобів України, ще в 20-х роках писав, що «життєздатна нація зберігає себе в родині. Родина, сім'я — наймогутніші національні твердині», і застерігав, що «ніхто нам не збудує держави, коли ми самі її не збудуємо, і ніхто з нас не зробить нації, коли ми самі нацією не схочемо бути», а також наголошував, що «завдання будови Української Держави і перетворення нашого громадянства в реальну, а не літературну Українську Націю, хоч безмірно трудне, але разом з тим і безмірно велике». Ці слова патріота і видатного мислителя набувають сьогодні для кожного українця ще більшого важливого значення.

НАЦІОНАЛЬНА ГОРДІСТЬ — соціально-психологічна категорія, яка виражає патріотичне почуття відданості, любові і поваги до власної країни та народу на основі врахування їх реального внеску у світову культуру та цивілізацію. Це поняття не тотожне поняттю «патріотизм», а входить до нього як складова частина. Справжня Н.г. несумісна з почуттям зневаги та ворожості до інших народів і національних груп. Ці почуття можуть бути основою політичного націоналізму та шовінізму.

Дійовим засобом відродження нації є формування в людини почуття національної гідності і гордості за свою Батьківщину, вілмова від почуття національної меншовартості, що втілювалося в поняття поваги до «старшого брата», нав'язування думки про перевагу його культури над нашою. Метод тут був очевидний: забрати в народі його історію, всі ознаки національно-культурної гордості, всі цінності, що визначають його обличчя, а що «не забирається», — змусити забути.

У справі відновлення почуття національної гордості величезне значення має висвітлення правдивої історії культури та освіти нашого народу, повернення до культурних надбань, відкриття замулених сторінок нашої спадщини. Неабияку вагу тут має викладання історії української культури, народознавства, повернення імен видатних українських вчених, художників, композиторів, митців слова, культурних діячів, видатних політиків, тих українців, які збагачували іншу культуру, починаючи з Юрія Котермака, Феофана Прокоповича, Григорія Кониського і завершуючи постатями останніх століть: Михайла Остроградського, Юрія Кондратюка, Сергія Корольова, Архипа Люльки, Івана Пулія, Володимира Вернадського, не кажучи вже про такі популярні в культурі постаті, як І. Репін, П. Чайковський, М. Гоголь, К. Ушинський та ін. На зорі становлення російської академії наук з-поміж 20 академіків 13 були українцями, вихованцями Києво-Могилянської академії. У 1751 році з 10 членів священного Синоду 9 були українцями. Усі єпископські кафедри займали лише українці. Із 127 архієреїв Росії 70 були українцями. За неповними даними, наприкінці ХІХ — початку ХХ століття за межами України працювали понад 200 вчених-українців, які мали у світі неабиякий авторитет.

НАЦІОНАЛЬНА ІДЕОЛОГІЯ — це ідейне багатство нації, система філософських, політичних, правових, економічних, моральних, естетичних та релігійних поглядів, принципів, ідеалів, які відображають інтереси, прагнення, потреби нації, суверенність її державності.

Протягом століть українська нація виробила власну, глибоко гуманістичну ідеологію. Ця скарбниця народних ідей постійно поглиблювалася, відображаючи нові явища, потреби національно-культурного життя народу. Національна ідеологія захищає інтереси людини праці, право кожної особистості на повну свободу мислення і волевиявлення. У період розбудови незалежної держави ідеологія народу виконує функції ідеології національного відродження, на засадах народної совісті, правди, справедливості, гідності, гуманізму і демократизму.

Національна ідеологія утверджує в житті неминущі, вічні загальнолюдські цінності мирної творчої праці, взаємопідтримку людей різних національностей, реальну дружбу народів, самобутність і суверенність кожної нації, пріоритет прав особистості, верховенство турбот про юне покоління — майбутнє нації.

Найважливішою громадянською рисою особистості є сформованість національної самосвідомості, патріотичних почуттів до рідної землі, свого народу, готовності до праці в ім'я України. Формування національної самосвідомості передбачає освоєння молоддю своєї етнічної спільності, національних ціннос-

тей (мови, території, культури), відчуття своєї причетності до розбудови національної державності, патріотизм, що сприяє утвердженню власної національної гідності, внутрішньої свободи, гордості за свою землю. Національна ідея має бути не просто атрибутом національної свідомості, чисто духовним феноменом, а поштовхом до практичних справ, як було у кращих синів і дочок українського народу споконвіку.

НАЦІОНАЛЬНА МІФОЛОГІЯ. Українські легенди, притчі, міфи є найпоширенішими жанрами народної міфології, що втілює в собі могутній пізнавальний і виховний потенціал. Давньоукраїнські міфи розповідають про Дажбога (Даждьбога), або Бога Сонця, Купала, Леля, Перуна, Сварога, Світовида, богинь Коляду, Ладу та інших, про походження Всесвіту, Землі, про добро і зло тощо. Стародавня українська міфологія багата, розмаїта і чарівна, вона споріднювала Людину і Природу, Землю і Космос.

У міфології — витоки українського національного характеру, способу мислення, світогляду, філософського осмислення дійсності.

Неоціненні в пізнавальному і виховному відношенні українські міфи містять важливі і цікаві відомості про походження наших предків, назв «Україна» і «українці» та ін.

Звернення до міфологічних джерел стимулює розвиток сучасної думки, надає життєвої сили, допомагає зберігати і зміцнювати «золоту нитку історії», розвивати національну самобутність.

НАЦІОНАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ як психологічний термін має два значення.

1. Галузь науки, що виникла на стику соціальної психології, етнопсихології та соціології великих груп, предметом вивчення якої є особливості національної та етнічної самосвідомості, проблеми формування національного характеру та менталітету, закономірності встановлення міжнаціональних контактів.

2. Форма масової свідомості, яка включає спільні для конкретної нації чи народності психологічні особливості людей (інтереси, установки, національні стереотипи, почуття, культурні стандарти, особливості мови і т. п.).

Н.п. дозволяє людині ідентифікувати себе з своїм народом, з своєю Батьківщиною, навіть годі, коли вона тривалий час перебуває за її межами чи народилася і живе серед іншого етносу.

Н.п. включає систему уявлень представників конкретної соціально-етнічної спільності про себе, про свої психологічні особливості (образ «МИ»), а також систему уявлень про ті психологічні фактори, якими інші соціально-етнічні спільності відрізняються від своєї спільності (образ «ВОНИ»).

Наукові дослідження (на жаль, поки що нечисленні) показують, що для Н.п. українців характерні такі особливості: почуття

господаря і трудівника, вмілого хлібороба і хороброго воїна, готового стати на захист своєї Вітчизни, дбайливого й чуйного сім'янина.

Важливу роль у формуванні Н.п. відіграють традиції, культура, мистецтво, усна народна творчість, родинне виховання дітей, які закріплюють властиві для даної нації психологічні особливості, відтворюють їх у наступних поколіннях. Виховання дітей з урахуванням психічного складу нації дозволяє діалектично поєднувати в особистості типові та індивідуальні, якнайповніше розкривати психологічні можливості людини, її творчий потенціал. І навпаки, недооцінка чи нехтування у вихованні дитини особливостями Н.п. збіднює психічне життя, нівелює унікальність її особистості.

На формування Н.п. впливає географічне положення місцевості, її природні особливості, економічний та культурний розвиток етносу, інтенсивність та характер його контактів з іншими етносами і т. п.

Врахування Н.п. у багатонаціональних державах дозволяє налагодити необхідні взаємодію і контакти між представниками різних етносів, забезпечувати єдність формування національних та інтернаціональних почуттів, уникати національних забобонів, запобігати міжетнічним конфліктам.

Див. також: Менталітет національний. Національна свідомість. і самосвідомість. Національний характер.

Радимо прочитати: Кузь В. Г., Руденко Ю. Д., Сергійчук З. О. Основи національного виховання. Умань, 1993.

НАЦІОНАЛЬНА СВІДОМІСТЬ І САМОСВІДОМІСТЬ — це усвідомлення людиною себе як представника певної нації, ідентифікація з даною нацією, з типовою для неї культурою, відчуття національної гордості, повага до рідної мови та історії свого народу. Національна самосвідомість є індивідуальним виявом національної свідомості як соціально-психологічного явища, що дозволяє людині займати активну життєву позицію до процесів, які відбуваються в суспільно-політичному і культурному житті народу, ставати на бік прогресивних сил, боротися з соціальним злом і несправедливістю. Н.с. також допомагає зберігати оптимізм під час складних суспільно-економічних колізій, не втрачати віру в національні ідеали. Н.с. активно стимулює в людині інтерес не лише до історичного минулого свого народу, а й до його майбутнього.

Н.с. українців включає в себе потребу знати свій родовід та історію, приносити користь своєму народові, засвоїти його мовне багатство і культуру, берегти його мораль і традиції. Важливе місце в структурі нашої Н.с. належить переконанням, прагненням та інтересам, зв'язаним з історичною долею України, її суверен-

ністю, територіальною цілісністю, перспективами політичного та економічного розвитку. Н.с.— це і усвідомлення ідеалу українця, пронесеного через віки в народних думках, піснях, легендах, прислів'ях та приказках (лагідна вдача, душевна щирість і чистота, почуття гумору і дотепність, гостинність і доброзичливість, працьовитість і господарність, мужність і стійкість захисника рідної землі від чужоземної навали).

У дітей Н.с. починає виявлятися з раннього віку, але особливо інтенсивно розвиток їх самосвідомості припадає на підлітковий і юнацький вік, коли активно формуються моральні ідеали, самовдосконалення, самокритичність, цілісність світогляду.

Відсутність національної свідомості нерідко спричиняє оманливе, ілюзорне відчуття «меншовартісності», «другорядності» рідної мови, культури, врешті, самого себе, народжує комплекс національної і громадянської неповноцінності. Такі діти не мають, як правило, почуття власної гідності і гордості.

Українська національна самосвідомість — це відчуття гордості за приналежність до своєї нації.

Див. також: Менталітет національний. Національна психологія. Національний характер.

Радимо прочитати: Кузь В. Г., Руденко Ю. Д., Сергійчук З. О., Стельмахович М. Г. Основи національного виховання. Умань, 1993.

НАЦІОНАЛЬНА СИМВОЛІКА. Наш народ виробив багатющу символіку, яка виникла та усталювалася протягом століть і стосується істотних сторін, доленосних подій у житті української нації, держави. Символіка містить у собі важливий філософський, політичний, ідейно-моральний та естетичний зміст і спрямованість.

Українська національна символіка виконує історично важливі функції консолідації нації в єдину етнографічну, культурно-історичну спільноту, об'єднання споконвічних українських земель в єдину суверенну державу.

Національні символи України — герб (тризуб), прапор (блакитно-жовтий), гімн «Ще не вмерла Україна» — в історичній пам'яті народу втілюють в собі державну, політичну, економічну і національну незалежність України. Палкий український патріотизм, високу громадянськість, глибокий гуманізм виховують в молоді герби історичних, природно-географічних зон України (Волині, Галичини, Поділля, Слобожанщини та ін.).

Важливими традиційними засобами патріотичного, гуманістичного і громадянського виховання молоді є символи, пов'язані з козацтвом, Запорізькою Січчю, гетьманщиною. Такі поняття, як булава, бунчук, пернач, козацький прапор, образи вічно живих у

пам'яті народній козаків-вигаяів — Байди, Мамая символізують незламність, стійкість у відстоюванні свободи народу.

Завдяки етнічним символам (берегиня, обереги пам'яті, калина, верба тощо) в свідомості кожного українця виникають дорогі серцю образи дитинства, рідного краю, батьківської хати, родинного вогнища. Народна символіка має велике значення в етнізації дітей, формуванні в них історичної пам'яті, свідомості.

НАЦІОНАЛЬНА СИСТЕМА ВИХОВАННЯ — це історично обумовлена і створена самим народом система ідей, поглядів, переконань, ідеалів, традицій, звичаїв та різних форм соціальної практики, спрямованих на організацію життєдіяльності підростаючих поколінь, виховання їх у душі природно-історичного розвитку матеріальної і духовної культури нації.

Національна система виховання ґрунтується на засадах родинного виховання, наукової педагогічної думки, що увібрали в себе надбання національної виховної мудрості. Вона охоплює ідейне багатство народу, його морально-естетичні цінності, трансформовані в засобах народної педагогіки, народознавства, принципах, формах і методах організації виховного впливу на молодь, а також постійну і систематичну виховну діяльність сім'ї, державних і громадських навчально-виховних закладів, осередків.

Сутність національної системи виховання розкривається в основних наукових поняттях: національне виховання, національна система освіти, етнопедагогіка, національна наукова педагогіка, національна свідомість і самосвідомість, національний світогляд, національна філософія, національна ідеологія, народознавство, національні педагогічні кадри.

Кожне нове покоління включається в уже існуючу національну систему виховання, яка відображає історичні, географічні, економічні, етнографічні і психологічні особливості даного народу і є адекватною його світосприйманню і світорозумінню, самотньому культурно-історичному шляху розвитку.

НАЦІОНАЛЬНА ФІЛОСОФІЯ (етнософія). Філософія українців — це система оригінального сприймання і осмислення дійсності, самотність ідей, поглядів на природу, суспільство, Всесвіт, природні, соціальні і психічні явища, на духовний світ людини, її покликання і роль в історії народу, на можливу участь у людському житті ще не пізнаних, «надприродних» сил.

Пізнання кожним учнем національних філософських ідей, поглядів сприяє його духовній цілісності. Використовуючи скарби народної мудрості, осмислюючи життєвий досвід народу, а також свій власний, учень замислюється над проблемами мети і смислу життя шляхом досягнення поставлених цілей, засобами реалізації своїх мрій. Узагальнюючи здобуті знання, він розмірковує над

співвідношенням у житті добра і зла, правди і кривди, краси і потворності, обґрунтовує свою позицію, робить вибір.

Оволодіння кожним учнем народною мудрістю є надійним ґрунтом для засвоєння наукової філософії, опанування філософських систем багатьох народів світу.

НАЦІОНАЛЬНИЙ СВІТОГЛЯД — це пов'язана з культурно-історичними умовами система поглядів, переконань, ідеалів, яка складає основу національної духовності і відображається в ідейній, морально-етичній спадщині, традиціях і звичаях української нації, її минулій історії і сучасному бутті. Український світогляд розкриває народне ставлення до природи, пояснює смисл життя, місце людини в ньому. Він спирається на розуміння народом таких фундаментальних понять, як світ, нація, віра, надія, любов, духовність та ін. Українському світогляду притаманна філософсько-психологічна риса — утвердження органічної єдності, гармонійного злиття Людини і Природи, Народу і Космосу.

Всіма наявними в ній засобами національна система виховання цілеспрямовано і систематично формує в учнів народне світовідчуття і світорозуміння, світоглядну позицію. Глибина і багатство національного світогляду найяскравіше відображені в міфології, фольклорі, символіці, прикметах, віруваннях, традиціях і звичаях народу, матеріалізовані в історичних подіях і здобутках національної культури.

Національний світогляд є тим базовим компонентом особистості, фундаментом її духовності, на основі якого успішно формується науковий світогляд.

НАЦІОНАЛЬНИЙ ХАРАКТЕР — одне з основних понять національної психології. Характер — це сплав індивідуального і типового. Найбільш поширеною особливістю характеру є такі його риси, які домінують у представників певного етносу. На формування Н.х. у філогенезі впливають багато особливостей, зокрема: природа та географічне положення місцевості, на якій проживає етнос; переважні серед населення види професійних занять; особливості розвитку культури; міграційні процеси; історичні події та історичні особи і т. д.

До яскравих особливостей Н.х. українців психологи відносять вільнолюбство і національну гідність, працьовитість і господарність, гостинність і щедрість, мужність і терпеливість, пісенність, музичність і художність, душевну теплоту і доброзичливість.

Важливим завданням шкільної освіти і родинного виховання дітей є цілеспрямоване формування в них рис Н.х., збагачення його. Особливо важлива роль у розвитку Н.х. належить культурі рідної мови, її досконалості, народним та родинним традиціям, усній народній творчості, зокрема пісенній, єдності поколінь, етичній та естетичній культурі.

Див. також: Менталітет національний. Національна свідомість і самосвідомість.

Радимо прочитати: Кузь В. Г., Руденко Ю. Д., Сергійчук З. О. Основи національного виховання. Умань, 1993.

НАЦІОНАЛЬНІ ТРАДИЦІЇ, ЗВИЧАЇ І ОБРЯДИ. В основі поняття «народ», «нація» лежать стійкі віковічні традиції — трудові, моральні, естетичні та ін. Традиції і звичаї бувають родинні, регіональні і загальнонаціональні. Серед численних традицій і звичаїв провідне місце належить культуротворчим і духовнотворчим, політичним і державотворчим. Традиції, звичаї й обряди об'єднують минуле і майбутнє народу, старші і молодші покоління, інтегрують етнічну спільність людей у високорозвинену сучасну націю. Це своєрідні віковічні духовні устої розвитку народу, нації, які втілюють у собі кращі досягнення в ідейному, моральному, трудовому і естетичному житті. Практично прилучаючись до традицій, звичаїв і обрядів народу, молодь вбирає в себе їхній філософський, ідейно-моральний, психологічний і естетичний зміст і поступово стає невід'ємною частиною рідного народу, нації.

ОБРЯДОВІСТЬ СІМЕЙНА. Сімейне життя українців традиційно супроводжувалося різноманітними обрядами та ритуалами, які в образно-символічній формі відзначали найважливіші стадії розвитку родини в її життєвому циклі: утворення сім'ї, народження дитини, її повноліття, сімейні ювілеї, смерть когось із членів сім'ї. Відповідно до природного циклу існування людини склався комплекс сімейної обрядовості. Основні його елементи — родинні, весільні та поховальні й поминальні обряди. Крім них, у сім'ї нерідко відзначалися такі події, як: входина, пострижини, вступ до парубоцтва і дівоцтва, повноліття, срібне та золоте весілля.

У циклі О.с. переплелися дії, символи, словесні формули та атрибути, виникнення яких належить до різних історичних періодів з притаманними кожному з них нормами і поглядами. Біля витоків свого формування сімейні обряди та ритуали тісно стикалися з магічними діями, котрі мали забезпечити сім'ї та окремій людині щастя, багатство та плодючість, захистити її від злих сил.

Із розвитком раціональних знань магічні обряди поступово втрачали свій первісний зміст, все більше набуваючи розважального характеру. Так формувався багатоманітний і багатофункціональний обрядовий комплекс. Таким в основному він залишається і тепер, хоч і зазнав значних змін і спрощень.

ПАТРІОТИЧНІ ПОЧУТТЯ. Вірність Україні є невід'ємною ознакою національно свідомого громадянина. Формування патріотичних почуттів означає вироблення і зміцнення високого ідеалу служіння своєму народові, готовності до трудового та героїчного подвигу в ім'я процвітання своєї держави, прагнення

бачити її незалежною. У зміцненні патріотичних почуттів велику роль відіграє героїко-патріотичне виховання, покликане формувати бойовий, морально-психологічний дух, спонукати до фізичного вдосконалення громадянина-патріота, виробляти глибоке розуміння громадянського обов'язку, готовність у будь-який час стати на захист Батьківщини, оволодівати військовими і військово-технічними знаннями, а також вивчати бойові традиції та героїчні сторінки історії українського народу, його збройних сил.

Вихованець національної школи має вирости патріотом України. І якщо намагання державної системи освіти зробити з росіянина «українця» є порушенням прав людини, то її прагнення, щоб і росіянин, і єврей, і поляк поруч з українцем були чесними громадянами і патріотами України, шанували закони і традиції народу, на землі якого живуть, є цілком правомірним.

Громадянсько-державний рівень становлення національної свідомості передбачає турботливе ставлення до національно-культурних вартостей інших народів, прищеплення почуття національної, расової, конфесійної толерантності.

Таким чином, слово «українець», як і слово «француз», «німець», «росіянин», може виражати щонайменше три поняття: а) людину, причетну до свого етносу; б) людину, яка усвідомлює себе часткою нації і поділяє з нею її долю; в) громадянина своєї держави, у нашому разі — України. Саме в цьому розумінні ми говоримо: американець українського походження, француз польського походження і т. д. Із розвитком громадянсько-державної свідомості нормальним буде сказати і «українець російського походження», «українець єврейського походження» тощо.

ПІКЛУВАННЯ ПРО ЗДОРОВ'Я ТА ФІЗИЧНИЙ РОЗВИТОК ДІТЕЙ В СІМ'І. Народна педагогіка ставить піклування про здоров'я та фізичний розвиток дітей на перше місце («Немає щастя без здоров'я»). З цього, по суті, й розпочинається виховання дитини в сім'ї. Піднесення рівня фізичного розвитку поліпшує розумову діяльність людини («В здоровому тілі — здоровий дух»), працездатність («Щоб працювати, треба силу мати»).

Особливо чітко простежується зв'язок фізичного виховання з трудовим. Народна педагогіка високо підносить значення фізичного розвитку тому, що він створює добрі передумови для повноцінної й активної трудової діяльності.

Правилом гарної поведінки вважається при зустрічі друзів, родичів, товаришів, знайомих запитувати одне одного про стан здоров'я членів родини.

Народна педагогіка вважає, що батьки, піклуючись про фізичний розвиток дитини, мають всіляко спонукати її до рухів. Чим більше дитина рухається, тим краще росте і розвивається («Як

дитина бігає і грається, то їй здоров'я усміхається»). Найпоширенішим, найдійовішим і до того ж загальнодоступним засобом фізичного виховання дітей є оздоровчі сили природи — сонячні промені, свіже повітря і вода.

У сім'ї дорослі прищеплюють дітям елементарні гігієнічні навички, вимагаючи, щоб вони щодня вмивалися, тримали в чистоті тіло, одяг і взуття, постіль, житло, а під час харчування добре пережовували їжу. Дітей систематично купають. До купання вдаються вже на другий чи третій день народження немовляти. В Україні поширився звичай класти в першу купіль новонародженого ароматичні квіти і трави, насамперед любисток, руту-м'яту, висловлюючи при цьому різні добрі побажання.

У забезпеченні фізичного виховання дітей у сім'ї велику роль відіграють батьки.

ПОСТРИЖИНИ — традиційне відзначення річниці від дня народження дитини. На це свято обов'язково запрошували повитуху та хрещених батьків. Посеред хати на долівці простилали вовню догори кожух (як обереговий знак), садовили на нього хлопчика, і названий батько вистригав своєму похресникові трохи волосся навхрест. У гуцулів такий обряд називався обтинанням (рубанням, обрубванням) і проводився двічі: через місяць після народження (як знак прилучення дитини до роду) і в рік повноліття, символізуючи перехід підлітка до нового соціального стану. У більш давні часи пострижини виконували сокирою, пізніше для цього використовували ножиці.

Дівочий різновид пострижин — це обряд заплітання (на Закарпатті воно проводилося через п'ять років після народження) — урочисте плетіння навхрест перших кісок. Для цього ритуалу батьки запрошували хрещену матір, якій дарували калача та хустку.

ПРИНЦИПИ ВИХОВАННЯ НАРОДНОЇ ПЕДАГОГІКИ — це сукупність вихідних положень та ідей, які визначають основне спрямування, зміст і організацію виховних дій.

Принцип гуманізму виявляється в доброзичливому ставленні до дітей («Діти, як квіти: полній, то й ростимуть»).

Принцип природовідповідності вимагає будувати процес виховання з урахуванням особливостей природи дитини («Гни дерево, доки молоде, вчи дитя, поки мале»).

Вік людини нерідко порівнюють з певною порою року: дитинство — весна, молодість — літо, зрілість — осінь, старість — зима. Чотирма бродами стікають води життя і назад не повертаються.

Народна педагогіка тісно пов'язує виховання з життям трудящих мас. Народна філософія стверджує, що людина живе для того, щоб працювати («Справжнє життя — в праці», «Праця — душа всього життя», «Без діла слабіє сила»). «Дитині треба працювати з того моменту, коли вона навчилася тримати ложку

в руці й нести їжу з тарілки до рота» — така заповідь народної педагогіки.

Народ прагне і вміє враховувати у вихованні вікові та індивідуальні особливості дитини, забезпечуючи у зв'язку з цим наступність виховного процесу. Суть цього принципу полягає в тому, щоб виховний вплив на дитину відповідав її віку, життєвому досвіду, силам і можливостям.

Виховання слід розпочинати з моменту народження дитини («Перший крок виховання йде з першим криком дитини») і проводити систематично, терпляче і послідовно.

Народна педагогіка твердить, що добрий вихователю той, який вимогливо ставиться до вихованця («Розумний батько сина спитати не соромиться», «Де багато няньок, там дитя каліка», «Все любить міру»).

Народна педагогіка розвиває самостійність та ініціативу дітей, спонукає до позитивних дій й утворює особисту відповідальність за свою поведінку («Батьків хліб не навчить, як треба жить»).

Таким чином, принципи виховання є переконаннями, нормами, правилами, якими керуються батьки з метою кращого впливу на дітей.

ПРИРОДА РІДНОГО КРАЮ. Однією з причин порушення єдності людини з природою було те, що пестувалися численні засоби національної системи виховання, спрямовані на формування в молоді екологічного світобачення. Народна виховна мудрість із коліски плекала в кожній дитині відчуття гармонії природи і людини. Національна система виховання домагається глибокого розуміння учнями того, що відображена в свідомості українців рідна природа (жива і нежива) є «корінням», «фундаментом» національної духовності, культури. Географічні, біологічні та інші фактори природи обумовили національну специфіку українців, у тому числі й національний спосіб мислення.

Українська система виховання проінтегрована ідеями вірності і відданості природі батьківського краю. Усім багатством культурно-історичного досвіду вона реалізує заповіт батьків і дідів ставитися до природи, як до всеохоплюючого організму, що живе за власними законами, яких ніколи не можна порушувати. Виховна мудрість народу стверджує, що любов до всього живого на Землі починається з раннього дитинства і виявляється у чуйному ставленні до кожної білинки і комашки, тонкому сприйманні великої тайни розвитку флори і фауни рідного краю, пізнанні взаємності «душі» природи, її одухотворенні та ін. Народ має величезний досвід виховання дітей у дусі любові до природи, збереження і примноження її багатств.

ПРИРОДОВІДПОВІДНІСТЬ ВИХОВАННЯ. Народна мудрість виховання виходить з того, що дитина є часткою живої природи, вінцем, від якого залежить життя на планеті Земля. Генотип дитини, який є часткою генофонду нації, адаптований до природи, яка споконвіку характерна для етнічної території українців, їхніх предків. Українська національна психологія, характер, світогляд історично виникли в умовах природи, яка обумовлювала специфічні ознаки нашої нації.

Природовідповідність виховання, сутність якого розроблена народною педагогікою, обґрунтовували видатні філософи, психологи і педагоги, починаючи від Арістотеля і кінчаючи Коменським, Песталоцці, Дістервегом, Сковородою, Ушинським та ін. Реалізація цього фундаментального принципу вимагає враховувати багатогранну і цілісну природу дитини — анатомічні, фізіологічні, психологічні, вікові, а також національні, регіональні та статеві особливості. Якщо в процесі навчання і виховання не враховується або ж частково враховується природа дітей, вона «мстить» людям, суспільству втраченими можливостями (нерозвиненими задатками і нахилами учнів, загубленими талантами, невикористаними засобами пізнання, загальмованими психічними процесами та ін.). У сучасному навчально-виховному процесі є чимало факторів, які суперечать природі дітей, а отже, є насиллям над ними, гальмом їхнього розвитку.

ПРОВІДУВАННЯ — невід'ємна частина звичаїв, пов'язаних з народженням дитини. П. мало на меті підтримати породіллю та віддати їй шану. Цю місію виконували тільки жінки. Участь чоловіків була небажаною, оскільки вони могли зашкодити породіллі. З цієї ж причини не мали права провідувати породіллю хворі та вагітні жінки. Певні обмеження на П. мали жінки різного віку та родинного стану. Залежно від цього розрізнялися два види П. — одвідки та родини.

На одвідки, як правило, приходили поодиночі і в основному літні родичі та сусіди, а також баба-повитуха: на родини — переважно юрбою і лише молоді родички, іноді приходила й баба-повитуха. П. відбувалося кожного недільного ранку протягом двох — шести тижнів. Годилося приходити до породіллі з дарунками: хлібом та полотном на пелюшки. Навіть найбільш бідні відвідувачі не йшли з порожніми руками — приносили бодай хліб із сіллю. Заможні дарували ще й різні страви, які символізували очищення. На Київському Поліссі це були млинці та пампушки, на Чернігівському Поліссі — яйця та кисіль, на Поділлі — мед, у Степовій Україні — хліб, на Волині — варені груші.

Коли приходили на П., усе принесене віддавали породіллі та бабі-повитусі, а на родинях влаштовували гостину з обов'язковою стравою — кашею. Першою їла кашу породілля, потім баба-

повитуха, а далі й усі присутні, немовби демонструючи прилучення до спільних жіночих справ.

З деякими змінами звичай П. зберігся до наших днів, особливо у сільській місцевості.

РІД — ряд поколінь людей, що походять від одного предка. Членів роду називають родичами (батьки, брати, сестри, дядьки, тітки, племінники тощо). Між ними встановлюються багатосторонні родинні стосунки, відображені й закріплені в традиціях. обрядах, святах, в родоводі.

У Х—ХІ століттях рід являв собою велику родину, відому в Україні ще під назвами «пепелище», «служба», «дворище», «хутір». Сини не відділялися від батька, жили разом, хазяйнували спільно. Порядкував хтось з найстарших, найбільш досвідчених. Рід мав спільне майно — ріллю, худобу тощо. За своїх членів Р. солідарно заступався, обороняв їх від кривд. Згодом він почав розпадатися на малі, самостійні родини, що вели окремі господарства й мали власні будівлі, поле, худобу і т. п. Проте пам'ять приналежності до роду не губилася. Давні родові традиції передавались із покоління в покоління.

Родові стосунки виконували не лише господарсько-економічну, правову, комунікативну, а й виховну функцію, що не втратила свого значення й тепер. Наші предки навіть мали свої опікувальні божества — Род і Рожанині — уособлення єдності нащадків одного предка, утвердження необхідності продовження людського роду. Р. мав свої традиції, шанував предків і в цій пошані виховував молоде покоління. Новонароджену дитину Р. приймав окремим обрядом. Ще складнішим був весільний церемоніал, яким об'єднували пару з двох родів. Головні елементи цих обрядів збереглися в народних звичаях українців і донині.

При спілкуванні з родичами діти навчаються певним правилам поведінки, моральним нормам, опановують світоглядні ідеї й ідеали; в них формуються почуття любові до свого роду, турботи й гордості за нього. Важливо, щоб батьки розповідали своїм дітям про їх дідів-прадівів й інших членів роду: хто вони були, чим займались, як жили, що любили, шанували, чим дорожили, якими талантами володіли. Добре, якщо в сім'ї є книга-альбом, де збираються фотографії, робляться записи про членів роду по батьковій і материній лініях, тобто ведеться родовісне дерево. Важливо також фіксувати і суттєві хвороби, якими хворіли предки чи хтось із близьких родичів, щоб простежити їх спадковість і врахувати це при виборі шлюбної пари, запобіганні можливим ускладненням у здоров'ї дітей та при профілактиці захворювань. Все це допоможе молодій людині пізнати своє генетичне коріння, сформувані у неї почуття гідності, честі, а також прагнення і готовність зберігати і примножувати здобутки свого роду, його традиції, жити в

мирі і злагоді. Відчуття роду формує також впевненість у своїй захищеності, що відображено у народних прислів'ях і висловах: «Хоч і по коліна в воду, аби до свого роду», «Тяжко жить без роду-племені» та ін.

Через відчуття роду і завдяки йому кожна людина приходять до усвідомлення світлого образу Батьківщини, розуміння сенсу життя.

РІДНА МОВА. Українська мова є однією з найдавніших мов світу. Вона має багатовікову історію свого розвитку, тому скарбниці її виражальних засобів, пізнавально-навчальних прийомів практично невичерпна. На думку багатьох учених, українська мова — попередниця санскриту — давньоіндійської мови. За ступенем поширення на планеті українська мова перебуває у другому десятку мов світу, а за кількістю своїх носіїв займає друге місце серед слов'янських народів. Вона надзвичайно багата лексично, граматично і інтонаційно, тому здатна виконувати велику культуротворчу, духовнотворчу, народотворчу історичну роль. Видатний вітчизняний педагог К. Д. Ушинський підкреслював: «Мова — найважливіший, найбагатший і найміцніший зв'язок, що з'єднує віджилі, живущі і майбутні покоління народу в одне велике, історично живе ціле... Коли зникає народна мова, — народу немає більше... Вимерла мова в устах народу — вимер і народ».

Проте трьохсотсорокарічна колонізація і русифікація України дала свої наслідки. В усіх великих і малих містах, в столиці України люди спілкуються між собою переважно російською мовою. Понад 43 відсотки учнів у школах, тобто майже кожний другий, навчаються російською мовою. Значна частина депутатів Верховної Ради і представників владних структур розмовляють мовою іншої держави. У сільській місцевості люди переважно розмовляють російсько-українським суржилом.

Мимоволі виникає запитання «Хто ж ми такі і що з нами діється?» Якщо у нас зникла мова, то зникла і нація? Можливо, ми всі давно малороси, і рідною нам стала мова іншого народу? Значна частина народних депутатів навіть пропонує зробити російську мову офіційною, тобто державною, що призведе до повного зникнення української мови, а отже, і нації.

Обов'язок кожного батька і матері відродити в дітях нічим не обмежену любов до України, до її чарівної мови, історії, культури, традицій і звичаїв народу. Багатючі засоби рідної мови адекватні природним, національним особливостям українських дітей, створюють найсприятливіші умови для їх нормального розвитку. Засвоюючи рідну мову з найбільш раннього віку, діти поступово стають носіями національного змісту, духу. Засобами рідної мови в них найефективніше формуються національна психологія, характер, світогляд, свідомість, самосвідомість та інші компоненти

духовності народу. Українська система виховання реалізує здавна прийнятту цивілізованими націями аксіому: нормальне навчання, виховання і розвиток підростаючих поколінь забезпечується лише рідною мовою.

РОДИНА — група людей, об'єднаних на основі шлюбних і кровних зв'язків, що складається з чоловіка, жінки, дітей та інших близьких родичів, які живуть разом, ведуть спільне господарство і між якими встановлюються багатосторонні стосунки: між чоловіком і дружиною, батьками і дітьми, братами і сестрами й іншими родичами. Життя родини характеризується різноманітними біологічними, господарськими і духовними (моральними, правовими, психологічними, естетичними) процесами. У структуру родини може входити молода сім'я, якщо вона не відділяється і живе разом з батьками.

Коріння історії української родини сягає в сиву давнину. Адже сім'я з її побутом, характером стосунків, сукупністю виховних звичаїв і традицій складалася упродовж багатьох століть. Як вважають вчені, на останній фазі історії первісного суспільства з приходом патріархату і виникненням держави відбувся перехід до моногамної, тобто одношлюбної сім'ї, в якій чоловік одружений тільки з однією жінкою, а жінка — тільки з одним чоловіком, причому шлюб укладається по суті на все життя і санкціонується суспільством. Моногамія закріпилася і залишається провідною формою сім'ї й сьогодні.

Упродовж багатьох століть в ході становлення й розвитку родини, сім'ї між її членами закріплювались певні норми взаємовідносин, обов'язки і права один щодо одного, певні звичаї, традиції.

З-поміж багатьох обов'язків родини чи не найголовнішим було і є продовження роду та виховання дітей. Якщо сім'я не мала дітей, вона повинна була взяти на виховання сиріт («Без гілок не дерево, без дітей — не сім'я»).

Діти зміцнюють сім'ю, прикрашають родинне життя, дарують радість. Вони продовжують рід і несуть естафету від покоління до покоління. Діти — це опора сім'ї, майбутні трудівники й захисники рідної землі.

Родинне виховання дітей йде в контексті життя й потреб сім'ї. Провідними виховними засобами виступають поведінка і вчинки батьків, рідна (материнська) мова, праця, родинно-побутова культура, звичаї, традиції, народні вірування, свята, обряди, фольклор тощо. Найкращими і незамінними вихователями є матір і батько. В народній педагогіці їм відводиться найвища роль. В мовному спілкуванні слова **батько** і **мати** вимовляються шанобливо й поважно. Діти на знак глибокої поваги за народною традицією звертаються до матері й батька через ввічливу форму **Ви**.

Батьки невтомно піклуються про своїх дітей, доглядають їх, обороняють, пестять, виявляючи до них свою любов і ласку («У кого ненька, у того голівка гладенька», «Хто маму має, той горя не знає»). Вони вчать дитину рідної мови, норм і правил поведінки, дбають про її фізичне й моральне здоров'я, розумовий розвиток. Дитина від батьків засвоює такі поняття, як гідність, честь, людяність. Саме їм належить формувати у дітей ставлення до праці, до інших людей, до рідної землі.

Активними вихователями дитини в сім'ї поряд з батьками є також усі інші її члени — бабуся, дідусь, сестри і брати, тітка чи дядько, якщо вони теж живуть разом. Саме у віці від одного до п'яти-шести років дитина стоїть у центрі уваги і турботи родини. Коли вона вчиться говорити, вся сім'я намагається стимулювати цей процес, розмовляючи з нею, розповідаючи їй казки, співаючи пісеньки. В іграх із старшими дітьми у малюка не лише формується мова, а й здійснюється розумовий розвиток. Поступово дитина включається у сімейні клопоти, в міру своїх можливостей одержує доручення, виступає помічником старших у домашніх роботах, опановує основи догляду за рослинами, тваринами тощо. Перебуваючи у родинному колі, дитина є не лише предметом виховання, а й одночасно суб'єктом засвоєння традиційних норм співжиття та взаємин, свідком шанобливого ставлення молодого покоління до старшого. Тому великий виховний вплив на особистість дитини мають морально-психологічний клімат, теплі, дружні стосунки між членами родини, атмосфера взаємоповаги, турботи і любові («Сім'я без любові — що дерево без коріння»). Сварки, чвари, образи згубно впливають на виховання дитини («Як не ладиться, то й у печі не горить», «Горе тому, в кого нема ладу»).

Родинні почуття формуються й закріплюються, коли члени родини, навіть розійшовшись до власних осель, підтримують між собою дійові контакти, часто зустрічаються, спілкуються, радяться, допомагають один одному і в радості, і в біді. У народі здавна прийнято влаштовувати традиційні родинні свята, на які збираються родичі і свояки. Дуже добре також впливають на родинне виховання дітей спілкування за спільною вечерею чи обідом, прогулянки на природі, відвідування всією родиною концертів, вистав, стадіонів тощо, а також залучення їх у гурт дорослих під час прибирання чи ремонту житла, садіння городу чи збирання урожаю тощо. Для дітей такі родинні взаємини є джерелом не тільки заловлення і вітих, а й великої виховної сили.

РОДИННА ЕТНОПЕДАГОГІКА. Етнопедагогіка — не окрема народна педагогіка, а лише національний варіант загальнолюдської педагогічної культури, яка в своєрідній формі виражає навчально-виховний досвід, інтереси й прагнення мас. Скла-

довою і невід'ємною частиною народної культури є родина народна педагогіка.

Ще з далеких дохристиянських часів народ славить силу і міць, велич і красу свого роду-племені, родини, оспівує їх високі моральні якості в піснях, прислів'ях і приказках: «До свого роду хоч через воду», «Велика родина — рідна Батьківщина» та ін.

Найпочеснішу і найважливішу роль у вихованні дітей народна мудрість відводить матері і батькові: «Яке дерево, такі його квіти; які батьки, такі й діти», «Яке коріння, таке й насіння», «Яке зіллячко, таке і сім'ячко», «Яка сім'я, такі і діти» тощо.

Материнська пісня, бабусина казка, батьківська настанова, дідушева розповідь про героїчне минуле, духовний світ наших предків, історія рідного краю, природа, національні традиції і звичаї є тими невичерпними першоджерелами, які живлять шлющою життєвою снагою серце й душу кожної дитини.

Реалізація в сімейному і шкільному вихованні ідей родоводу закладає міцні основи гуманістичної спрямованості особистості.

РОДИННЕ ВИХОВАННЯ. Старше покоління людей добре знає, що найбільшим гріхом для українця було любити Україну. Згадаймо, скільки гамору було піднято з приводу чудового вірша В. Сосюри «Любіть Україну» в 50-х роках!

Рідне українське слово було втопане у землю, його висміювали, а зденационалізований прошарок суспільства забував материнську мову. Знати і любити Тараса Шевченка можна було тільки такого, якого нам підносила імперсько-тоталітарна цензура, яка перефарбувала поета-пророка на кровожерливого революціонера.

В умовах Незалежності вираз «національний» звучить в Україні величною музикою: національний Гімн, Прапор і Герб, національне виховання, національне мистецтво і література, національна армія, національна гордість за свій народ, за Вітчизну.

І дуже хочеться вірити, що національна ідея пройде через душу кожного українця, кожного громадянина України, бо тільки ця ідея спроможна перетворити нас із населення на державотворчий народ.

Тож усі педагоги, від сільського вчителя до професора, мають опанувати педагогічну майстерність, щоб прилучити дітей і молодь до животворно-доленосної ідеї суверенної державності України. Через особистий приклад патріотичного горіння, через рідну літературу, через невикривлену історію та народознавство України, через рідну пісню, мистецтво і культуру, через любов до рідної оселі, до свого роду, села, школи і краю стверджувати національну ідею в умах і серцях мільйонів людей-добротворців, відроджуючи у них безмежну любов до України, національну гідність, національну гордість, мужність і духовність.

Про важливість родинно-сімейного виховання свідчить той

факт, що Генеральна Асамблея Організації Об'єднаних Націй оголосила 1994 рік Міжнародним роком сім'ї, визначила спільну для всіх країн тему: «Всі ми — одна родина» і постановила, що 15 травня щорічно буде відзначатися Міжнародний день родини. Це є свідченням стурбованості міжнародного співтовариства станом родини в усьому світі.

У родині плакаються всі складники здорового громадянства. Мабуть, ніколи досі вона не мала таких важливих завдань, як сьогодні, бо чи було ще коли суспільство так стурбоване моральним, фізичним, економічним станом молодого покоління, як у переддень нового тисячоліття.

Родина є основою держави. Без родини не можуть існувати народи. Родина — це і рід, покоління людей із спільними інтересами, спільною діяльністю, в яких панує пошана один до одного і взаємодопомога.

Найсильніший вплив на формування душі і характеру дитини має мати, яка завдяки своїй любові може робити дива. Дитині також потрібна батькова увага і порада. Вагому роль відіграють у родині дідуся, бабусі, брати, сестри, інші родичі.

Родина — це перша школа найбільшого і найважливішого скарбу людини — рідної мови. Здорове родинне середовище запобігає денационалізації, протистоїть відчуженню. Правильне родинне виховання — запорука розвитку українського народу, основа формування фізичного і морального здоров'я дитини.

Р.в.— перша природна і постійно діюча ланка національного виховання. Без докорінного поліпшення родинного виховання не можна домогтися значних змін у подальшому суспільному вихованні підростаючих поколінь. У родині закладається духовний стрижень особистості, основи її моралі, самобутність національного світовідчуття і світорозуміння.

Батьки як головні вихователі відповідальні перед власною совістю, народом, державою за долю дітей, їх моральну зрілість, вихованість, Національно свідомі батьки святим обов'язком вважають виховання дітей, всіма силами сприяють оволодінню ними скарбами культури як рідного, так і інших народів.

Основними завданнями родинного виховання є:

— формування моральних цінностей з позицій добра, справедливості, гідності, правди, честі, людяності;

— створення сприятливої трудової атмосфери в сім'ї, праця дітей з ранніх літ на благо сім'ї, рідних і близьких;

— прилучення дітей до чарівного світу знань через народні казки, пісні, прислів'я, приказки, думи, лічилки тощо;

— піклування про нормальний розвиток відчуттів і сприймань дитини;

— турбота про те, щоб кожна дитина всебічно розвивалася,

володіла рідною мовою, знаннями про навколишнє середовище (рідний край, природу тощо);

— залучення дітей до активної участі в народних звичаях, обрядах, виховання в них національної свідомості і самосвідомості, національного характеру та ін.

РОДИННИЙ КАЛЕНДАР є складовою частиною народного календаря. Він включає важливі дати, віхи життя родини, кожного її члена. У задушевній атмосфері в сім'ях відзначаються дні народження, ювілеї та інші знаменні події як всієї родини, так і окремих її членів — матері і батька, бабусі і дідуся, синів і дочок, онуків.

Велику виховну роль для молоді відіграє відзначення всією родиною таких ювілеїв, як весілля батька і матері, бабусі і дідуся, зокрема «срібного ювілею» (25 років) і «золотого ювілею» (50 років). Традиції і обряди родинного календаря зміцнюють сім'ю як джерело найглибших людських почуттів, найгуманніших людських стосунків, як найменший осередок народу, нації.

РОДИННО-ПОБУТОВА КУЛЬТУРА. Одне з найважливіших і невідкладних завдань — відродження багаточисленних традицій української родинно-побутової культури. Її основу складають глибока і всеперемагаюча материнська і батьківська любов до дітей, шанобливе ставлення до бабусі і дідуся, інших родичів, прив'язаність до отчого дому, специфічне, у відповідності з традиційним розумінням українцями краси і затишку, оформлення хати (кімнати, квартири), садиби, дбайливе ставлення до природи, людей інших національностей.

Родинно-побутова культура — це збереження рідної мови, продовження заповітів батьків і дідів, вивчення свого родоводу, історії народу, розвиток рідного мистецтва, життя за нормами народної моралі, етикету та ін. Національна система виховання розкриває підрастаючим поколінням витоки родинно-побутової культури, зміцнює сім'ю — «націю в мініатюрі».

РОДОВІД. Засобами рідної мови діти найбільше усвідомлюють ідейно-моральні цінності родоводу, його основоположну роль у житті людини, нації, її культури і духовності. Народження, родина, родичі, рід, родовід, родинознавство, народ — ці однокореневі поняття супроводжують людину протягом усього життя, розкривають її ідейну, моральну, духовну сутність, природну, логічну послідовність основних етапів її формування. Від роду до народу, нації — таким є природний шлях розвитку кожної дитини, формування її гуманістичної суті, патріотичної спрямованості, національної самосвідомості і повноцінності, громадянської зрілості.

Історична пам'ять, мислення, духовність особистості починаються з пам'яті роду. Сім'я, школа, громадськість виробляють потребу в кожній дитині знати свій родовід і по батьковій, і по

материній лінії, вивчати себе генетичне коріння, родовідне дерево. Така навчально-виховна діяльність формує культ Матері і Батька, Бабусі і Дідуся, культ Роду і Народу, виховує в дітей гідність, честь, гордість за своїх предків, прагнення і готовність зберігати і примножувати здобутки свого родоvodu. Найвірніший шлях досягнення цієї мети — практичне включення дітей у продовження родинних звичаїв, реалізацію сімейних планів, мрій, надій, традицій і устремлінь свого народу.

РОЗУМОВЕ ВИХОВАННЯ ДІТЕЙ В СІМ'І передбачає цілеспрямований вплив дорослих на розвиток мислення та розумової діяльності дітей.

Народна мудрість вчить, що кожна людина повинна «бути розумною» («На те й голова, щоб у ній розум був», «Голова не на те, щоб тільки кашкет носити», «Голова без розуму, як ліхтарня без свічки»), бо «Знання та розум — скарб людини», «Розумний всякому лад дає», а «Без розуму ні сокирою рубати, ні мочала в'язати», «Людина без розуму, що сніп без перевесла». Але рівень розумової підготовки людини залежить насамперед від розумового виховання: «Мудрою людину треба виховати».

До завдань розумового виховання дитини входять:

1) збагачення її знаннями, інформацією про навколишній світ, людське суспільство, мистецтво, природу, які є основою, матеріалом для роздумів, мислення дитини;

2) оволодіння основними розумовими операціями (аналізу, синтезу, порівняння, конкретизації, абстрагування, узагальнення, класифікації);

3) оволодіння загальними інтелектуальними вміннями: слухати, читати, усно і письмово викладати свої думки, писати, працювати з книгою, виділяти головне, складати план; а також опанування спеціальних, інтелектуальних умінь, наприклад, читати креслення, карти, нотні знаки, робити розрахунки;

4) формування світогляду дитини, тобто розуміння наукової картини світу, основних законів розвитку природи і суспільства.

Розумове виховання в сім'ї сприяє готовності дитини до шкільного навчання, що виражається у її бажанні вчитися, здатності свідомо регулювати свою поведінку, в певному рівні розумової працездатності і розвиткові пізнавальних інтересів. Дитина, яка не підготовлена до навчання, швидко втомлюється, її увага відволікається від навчальних завдань, а інтерес до них знижується, їй важко виконувати завдання, які вимагають абстрагування й узагальнення.

Готовність дітей до шкільного навчання значною мірою залежить від того, як налагоджена з ними робота у дошкільному віці, адже процес учіння починається, по суті, з перших місяців життя дитини. Спочатку вона вчиться вимовляти звуки, слова, спілкува-

тіся з дорослими, наслідувати їх, маніпулювати предметами; дитина вчиться, граючись, малюючи, виконуючи різні доручення дорослих. Елементи учіння наявні в різних видах її діяльності і передусім у грі. А тому батьки повинні якомога більше часу спілкуватися з дитиною, показувати і називати їй різні предмети, розмовляти, співати дитячі пісеньки і коліскові. Це збагачує словниковий запас дитини, розвиває мовлення. Навчившись розмовляти, діти швидко засвоюють відомості про предмети, явища, а тому в розмові слід включати інформацію про те, що безпосередньо оточує дитину. Важливо на всі запитання «чому?» у доступній формі давати зрозумілі відповіді, які пояснюють дитині факт чи явище, його суть і взаємозв'язок з іншими явищами. Не слід обмежувати допитливість дитини, гальмувати її пізнавальний інтерес такими фразами, як: «Ще малий, рано таке знати» чи «Будеш багато знати, то тебе вкрадуть» тощо.

У практиці розумового виховання дітей багато важить використання фольклору (пісні, загадки, перекази, легенди, байки, частівки, прислів'я, приказки тощо). Чільне місце в розумовому вихованні посідає казка, яка вводить дитину в навколишній світ, примушуючи активізувати мислення. Казка вчить логічно, послідовно викладати думку («Гарна пісня ладом, а казка — складом», «Казка від початку починається, до кінця читається, в середині не перебивається»). Розумове виховання передбачає також залучення дитини до занять малюванням, аплікацією, музикою, ритмікою, до елементарної трудової діяльності, спілкування із ровесниками тощо.

Складнішим і різноманітнішим є розумове виховання школярів. У шкільному віці навчання стає провідною діяльністю. Пізнаючи світ з досвіду інших людей та з власного, школярі вчать розкривати властивості і зв'язки речей, оперувати наявними знаннями, застосовувати їх у своїй пізнавальній і практичній діяльності; набувають нових знань. У процесі навчання в учнів виникають переходи від конкретного до абстрактного понятійного мислення, утворюються логічні структури. Опанування мови, лексики і граматики розвивають такі розумові операції, як аналіз і синтез. Батьки повинні допомогти дитині в оволодінні розумовими діями, прийомами інтелектуальної роботи. Важливо виявляти інтерес до того, що вивчає учень, чого він навчився. При виникненні якихось труднощів слід його підтримати, використавши народну мудрість: «Не кажи «не вмю», а кажи — «навчусь», «Не святі горшки ліплять» тощо.

Батькам необхідно також звертати увагу на формування в учнів навичок самостійної роботи, заохочувати їх до самоосвіти, читання художньої і науково-популярної літератури, перегляду освітніх і пізнавальних телепередач. Добре, якщо батьки розмовляють з дітьми, обговорюють прочитані ними книжки, переглянуті

фільми, вистави, допомагають розібратися у світоглядних питаннях.

Учень має оволодіти умінням працювати із довідковою літературою, робити необхідні записи, готувати реферати, доповіді, аналізувати схеми, креслення, таблиці. Батьки можуть допомогти дібрати необхідну літературу, проконсультувати, як нею скористатися, дати пораду щодо плану реферату чи виступу тощо.

Значну роль у формуванні розумових здібностей дітей відіграють творчі завдання, особливо ті, що пов'язані із самостійним дослідженням, спостереженням, пошуком оптимальних варіантів вирішення проблеми, а також ті, які впливають на розвиток уваги, фантазії. Цьому сприяє участь у конструкторських (авіамодельних, юних техніків), наукових (юних натуралістів, краєзнавчих, лінгвістичних, історичних та ін.), художньо-естетичних гуртках та факультативах, а також залучення дитини до побутового домашнього винахідництва, наприклад, удосконалення інтер'єру квартири, побутових приладів тощо, випуск сімейних журналів, виготовлення іграшок та ін.; участь у складанні та розв'язуванні вікторин, кросвордів, ребусів; участь у конкурсах, змаганнях.

Успішність Р.в. також пов'язана з оволодінням учнем культурою розумової праці, тобто умінням виробляти певну систему, звичку робити все точно і акуратно, тримати в порядку робоче місце. Правильний режим розумової праці передбачає обов'язкове чергування роботи з відпочинком чи іншою, в тому числі фізичною, роботою; вибір зручного для роботи часу. Культура розумової праці включає знання загальних правил розумової діяльності і уміння дотримуватись їх. Сюди належить ритмічність, регулярність в чергуванні праці і відпочинку, засвоєння складного і легкого матеріалу тощо. Спираючись на ці знання, можна виробити власний стиль розумової праці, який відповідає індивідуальним особливостям дитини.

Успішність Р.в. дитини в сім'ї залежить від кола інтересів батьків, їх кругозору, характеру спілкування з дітьми.

Див. також: Гра. Знання. Інтерес. Кругозір. Мислення.

СІМЕЙНО-ПОБУТОВІ ЗВИЧАЇ, ОБРЯДИ. Відродити в сімейному житті численні народні звичаї, які становлять серцевину сімейно-побутової культури і мають потужний виховний потенціал,— одне з найважливіших і невідкладних завдань батьків, педагогів, усієї громадськості.

Від рівня духовної культури сім'ї залежить і рівень культури, вихованості дитини. Культура сім'ї насамперед визначається тим, чи шанують батьки своїх предків, один одного, чи бережуть честь свого роду, родини.

Сім'я — це найменший осередок народу, нації. Кожна родина має дотримуватися заповітів батьків і дідів: берегти рідну мову, вивчати історію народу, розвивати національне мистецтво, жити

За принципами народної моралі, красн. Традиції і звичаї кожної сім'ї повинні творчо трансформувати національну культуру. Кожна дитина має глибоко знати фольклор, народні танці, музику, вміти вишивати одяг, рушники, відзначати дати народного календаря, розуміти народні символи та ін. Значний виховний вплив на дітей має житло, оформлене в народному дусі: на стінах — портрети батьків, бабусі і дідуся, діячів історії, національних героїв, над вікнами — вишиті рушники; традиційне для українців художньо-декоративне оформлення садиби. У сімейній бібліотеці — книги, насамперед з проблем історії, культури рідного та інших народів тощо.

ТРУДОВЕ ВИХОВАННЯ В СІМ'І. Уся народна педагогіка ґрунтується на праці. За народною оцінкою праця — першооснова життя суспільства, головний засіб створення матеріальної й духовної культури («Без труда нема добра», «Праця людину годую, а лень — марнує»). Правильно організована праця облагороджує людину, забезпечує її фізичний, розумовий і моральний розвиток («Щоб людиною стати, треба працювати»), відвертає від поганих думок і вчинків. З давніх-давен вважалося, що навіть у найбільшому горі душу очищає, зміцлює і повертає до життя саме праця. Недарма кажуть: «Праця в горі утішає».

У народі застерігають: якщо хочеш мати в своїй сім'ї виродка, дай синові чи дочці все, що вони хочуть, і позбав їх можливості працювати. Неробство неосподнінно веде до нещастя («Від неробства до злочину один крок»).

Народна педагогіка наголошує, що найкращою спадщиною, яку залишає кожна людина, є діла. І найкращий пам'ятник — трудовий. У наших селах і містах існує прекрасна традиція називати іменами людей те добре, що вони виплекали своїми руками: «Степанів сад», «Василева криниця».

Про велику увагу до результатів праці свідчить культ хліба в народному світогляді. Хліб увійшов у життя як головний результат людської праці і основний продукт харчування. Народ цінить його над усе: «Без хліба — не до обіда», «Хліб — батько, вода — мати», «Коли є хліба край — то й під вербою рай».

Хліб — джерело життя. Хліб берегли, як святиню. І дітей вчили з повагою ставитись до хліба, до зерна як символу людського добробуту й трудової доблесті. Шанобливе ставлення до хліба у трудовій родині прищеплювалося на кожному кроці. Дітям постійно пагадували, що в хліб укладена мозоляста людська праця, зневажати яку не можна.

Моральне ставлення до праці необхідно виховувати у дітей з раннього віку. Під впливом батьків у них формуються перші уявлення і поняття про трудові операції. Як правило, діти завоюють те ставлення до праці, яке існує в сім'ї і в найближчому оточенні. Необхідно поступово залучати дітей в сім'ї у процес

виконання спочатку простих трудових доручень, а згодом і складніших. При цьому варто враховувати важливе психологічне правило: завершення трудового завдання повинно бути пов'язане у дитини з позитивними емоціями, тобто із схваленням, з позитивною оцінкою. Щоб уникнути негативного ставлення дитини до праці, не можна допускати, щоб завдання було пов'язане з примусом. З роками у людини, що підростає, посилюється вольове напруження, і це полегшує виконання трудових завдань.

В умовах сім'ї доступними для дитини є такі види праці: домашня обслуговуюча, сільськогосподарська, інтелектуальна, спрямована на створення художніх цінностей.

Одним із важливих завдань трудового виховання дітей і підлітків є орієнтування їх на вибір майбутньої професії, без якої людина не може бути щасливою.

ФОЛЬКЛОР. У ньому втілено багатогранну і глибоку душу народу, його духовне багатство. У фольклорі — першовитоки оригінального світосприймання, самобутнього тлумачення явищ природи і людського життя. У думках, піснях, прислів'ях і приказках, скормовках, лічилках та інших фольклорних перлинах у високопоетичній і глибоко ліричній формі відображено весь культурно-історичний, мистецький шлях українського народу. У фольклорі вся минувшина і доля України: періоди високих піднесень і трагічних падінь, національно-визвольних і соціальних збурень, відчайдушної гайдамаччини і звитяжної козаччини, сторінки масового героїзму, епохи творчої праці і мистецького пізнання дійсності, оманливих надій та ілюзій, зневіри і зради тощо.

Український народ — один з найпісенніших у світі. Поринаючи в естетично принадне народнопісенне багатство, кожен учень усвідомлює, що пісня — незмінний супутник українця. Вона супроводжує весь його життєвий шлях.

Фольклорне виховання пробуджує любов до життя, енергію національного творення, теплоту серця і ніжність душі, прагнення утверджувати добро, правду, красу, сприяє формуванню всеосяжності і глибини української душі, її ліризму і романтичної піднесеності.

ХРЕСТИНИ — комплекс обрядових дій, спрямованих на прилучення дитини до сім'ї, общини і християнського світу. Розрізнялось кілька варіантів Х. — переважно народні, суто релігійні та змішані. Найбільш поширений в Україні останній варіант: спочатку дитину хрестять у церкві, а потім у родині влаштовують гостину. Це знайшло відбиток у сталих висловах: йти на хрестини, йти на хлібосілля, йти на збір.

Переважно релігійний обряд Х. зберігався в західних районах України (там вважалось: поки дитина була нехрещеною, мати не могла її годувати). Гуцули, йдучи до церкви, стелили на порозі

верхній одяг, на який клали дитину. Після того, як мати тричі переступала через неї, кума брала її на руки і виносила у сіни. Там баба клала під поріг ніж, а кума, переступаючи поріг, подавала ніж через вікно. Після цих магічних дій куми несли дитину до церкви на хрещення.

В обряді X. важливу роль відігравали куми, або другі батьки новонародженого (у церковному варіанті — хрещені батьки), яких запрошував батько немовляти. На Середній Наддніпрянщині обирали переважно одну пару кумів із близьких родичів, на Волині — дві-три пари як з близьких, так і далеких родичів, на Поділлі — до п'яти з родичів і знайомих, на Наддністрянщині — до десяти пар.

Відмова від кумівства вважалася за гріх. Відповідальність у кумів була великою: вони справляли для похресника усі хрестильні обряди, пострижини, весілля. У свою чергу батьки похресника несли кумам пироги, а підростаючі похресники щороку провідували своїх других батьків, носили їм «вечерю».

Після X. у церкві куми й сусіди збиралися до хати новонародженого за святковий стіл. Обов'язковою справою на гостинах була бабина каша. Закінчувалися X. відвіданням кумів батьками новонародженого, які приносили у дарунок сім хлібів і полотно.

В умовах національного відродження посилювався інтерес людей до обряду X. і як наслідок — збільшується число бажаючих прийняти хрещення та охрестити своїх дітей. Найбільш поширеним в Україні сьогодні (як і раніше) є змішаний варіант X. з незначними трансформаціями.

ЧОЛОВІК І ЖІНКА. Чоловік — одружена особа стосовно до своєї дружини. Жінка — заміжня особа стосовно до свого чоловіка. Ч. і ж., беручи шлюб, створюють нову сім'ю. Коли поберуться двоє, відразу ж постає проблема взаємин між ними. Розраховувати, що все буде добре, особливо в перші роки, не доводиться. Ламається усталений до одруження спосіб життя. Йде шліфування характерів. Народжуються діти. На плечі лягають нові сімейні обов'язки. Все це може викликати певні тертя і непорозуміння. Треба вміти витримати цей вступний іспит, який може тривати протягом кількох років. Тому й кажуть: «Не хвались жінкою в сім день, а в сім літ». Труднощі долаються спільними зусиллями Ч. і ж., коли вони вміють, де треба, йти на взаємні поступки.

Добрі подружні взаємини, по-перше, служать надійним фундаментом для створення міцної сім'ї із здоровим мікрокліматом. По-друге, допомагають сім'ї успішно вирішувати виховні проблеми. По-третє, є тим взірцем для молоді, який найуспішніше формує майбутні подружні пари. Адже загально визнаним є той факт, що діти, одружившись, як правило, будують свої шлюбні взаєми-

ни за прикладом своїх батьків, тому що ще з дитинства у них формується ідеал майбутньої жінки, майбутнього чоловіка.

При цьому ідеал чоловіка найчастіше підноситься крізь призму мрій жінки, а ідеал жінки — з погляду чоловіка. Жінка мріє, щоб чоловік її шанував, захищав, поважав, був сильний, гарний, розумний, добрий, ширий, працьовитий, хороший господар, дбав про сім'ю, любив і виховував дітей, не пив і не гуляв. «На красивого чоловіка дивитись гарно, а з розумним — жити легко», «За ледачим чоловіком жінка марніє, за хорощим — молодіє», — говорить народна мудрість. Чоловік хоче, щоб його жінка була гарною, ніжною, чепурною, працьовитою, веселою, розумною господинею і ласкавою матір'ю.

Спільним ідеалом Ч. і ж. є взаємне кохання і подружннй вірність, добре виховання дітей. Кохання двох — чоловіка і жінки — веде до виникнення третього, нового життя, народжує велику любов до дітей, запалює в їхніх серцях добрі, чисті сердечні почуття і чуйність. Тому, якщо чоловік з жінкою живуть у любові і злагоді, а їх взаємини складаються на основі рівноправності, на засадах взаємного кохання і поваги, духовної спільності, трудового співробітництва та взаємодопомоги у вихованні дітей, — така сім'я вважається ідеальною.

Дітям хочеться жити в щасливій сім'ї, бути сином чи дочкою гарних батьків, радувати їх своїми вчинками («Як батьки дружненькі, то й діти чемненькі»).

Ті чоловік і жінка, які вмiють творити велике, безцінне духовне багатство подружнього життя, взаємну повагу й любов, мають у своєму домі найсприятливіший для виховання дітей мікроклімат — незмінне кредо народної педагогіки.

ЛІТЕРАТУРА

1. Авраменко О. М. Виховувати громадянина. К., 1978.
2. Азаров Ю. П. Семейная педагогика. М., 1985.
3. Алексеева М. I. Мотивы навчання учнів. К., 1974.
4. Анисин Н. М. Большие заботы малокомплектной школы. М., 1986.
5. Антропова М. В. Гигиена детей и подростков. М., 1982.
6. Афанасьева Т. М. Семейные портреты. М., 1985.
7. Баздырев К. К. Как быть счастливым в браке. М., 1987.
8. Баздырев К. К. Единственный ребенок. М., 1983.
9. Бардин К. В. Чтобы ребенок успешно учился. М., 1988.
10. Бедный М. С. Мальчик или девочка? М., 1987.
11. Бельская А. С. Слагаемые авторитета. М., 1983.
12. Белкин А. С. Знаете ли вы своего ребенка. М., 1986.
13. Бердыханова Я. Мама, папа, занимайтесь со мной. М., 1985.
14. Богданович А. А. Пробуждения почуттів. К., 1983.
15. Бондаревский В. Б. Воспитание интереса к занятиям и потребности к самообразованию. М., 1985.
16. Боршевский Т. П. Сім'я ростить громадянина. К., 1982.
17. Борман Р. Ш., Шилле Г. И. Родителям о половом воспитании: О подготовке к браку и формированию семьи. М., 1979.
18. Босанц М. Внебрачная семья. М., 1981.
19. Бойко В. В. Малодетная семья. М., 1988.
20. Бугримова Е. А., Цукерман Г. А. Чтение без принуждения. М., 1987.
21. Будницкая И. И., Катаева А. А. Ребенок идет в школу. М., 1985.
22. Буянов М. И. Ребенок из неблагополучной семьи. М., 1988.
23. Бушелева Б. В. Поговорим о воспитанности. М., 1988.
24. Верзилин Н. М. Путешествие с домашними растениями (изд. любое).
25. Витек К. Проблемы супружеского благополучия. М., 1988.
26. Вовчик-Блакитна М. В. Ви — батьки, К., 1974.
27. Вовчик-Блакитна М. В. Підготовка молоді до сімейного життя. К., 1984.
28. Войтко В. I. Етика сімейних відносин. К., 1981.
29. Войтович С. О. Світ сім'ї і горизонти покликання. К., 1987.
30. Воробьев Г. Г. Твоя інформаційна культура. М., 1988.
31. Воспитание детей в неполной семье. М., 1980.
32. В часы досуга. М. 1982.
33. Гальперин П. Я., Кабыльницкая С. Л. Экспериментальное формирование внимания. М., 1974.
34. Глушкова Е. К. Береги зрение. М., 1987.
35. Говорун Т. В. Час нашого дозвілля. К., 1986.
36. Говорун Т. В., Шарган О. М. Батькам про статеве виховання дітей. К., 1990.
37. Говорят ли у детей глаза: Диалог о воспитании. М., 1987.
38. Давиденко Г. Шлюб і сім'я. К., 1972.
39. Данаилов Г. Не убийте Моцарта! М., 1986.
40. Діти, молодь і закон. Збірник документів в 2-х частинах. К.: Академ-прес, 1994.
41. Делла Т. А. Ошибки родителей. М., 1984.
42. Дефектологический словарь. М., 1970.
43. Диалоги о воспитании. М., 1985.
44. Довженко Г. В. Український дитячий фольклор. К., 1981.
45. Дьоміна І. С. Діти — турбота спільна. К., 1985.
46. Добрович А. Б. Беседы о половом воспитании. М., 1982.
47. Дрейкурс Р. Счастье вашего ребенка: Кн. для родителей. М., 1986.
48. Дусавицкий А. К. Формула интереса. М., 1989.

49. *Дьяченко О. М., Лаврентьева Т. В.* Психическое развитие дошкольников. М., 1984.
50. *Еременко Г. М., Риженко Г. М.* Дитина йде до школи. К., 1985.
51. *Жнякин Б. А.* Азбука семейной экономки. Донецк, 1988.
52. *Журбицька Т. С.* Молода сім'я. К., 1985.
53. *Забенець М. П.* Вікові особливості розвитку та виховання дітей. К., 1973.
54. *Захаров А. И.* Как предупредить отклонения в поведении ребенка. М., 1986.
55. *Захаров А. И.* Как преодолеть страхи у детей. М., 1986.
56. *Иванов М. А.* Брак, семья, дети. М., 1988.
57. *Зик К.* Ребенок и его мир: Советы по умственному развитию детей до 6 лет. М., 1985.
58. *Извекова Н. А., Латов Н. В.* Праздник в семье. М., 1986.
59. *Исаев Д. Н., Каган В. Е.* Половое воспитание детей: Медико-психологические аспекты. Л., 1988.
60. *Каган В. С.* Воспитателю о сексологии. М., 1991.
61. *Киричук О. І.* Виховання в учнів інтересу до навчання. К., 1986.
62. *Киричук О. І.* Навчальні інтереси молодших школярів. К., 1982.
63. *Клейман Г.* Школы будущего: компьютеры в процессе обучения. М., 1987.
64. *Климова-Фюгнерова М.* Эмоциональное воспитание в семье. Минск, 1981.
65. *Кобзар Б. С.* Громадськість і виховання. К., 1973.
66. *Ковалев С. В.* Психология семейных отношений. М., 1987.
67. *Ковтун Г. О.* Діти дивляться на нас. К., 1981.
68. *Колесов Д. В.* Не допустить беды. М., 1988.
69. *Кон И. С.* Психология старшеклассника. М., 1982.
70. *Кондаш О.* Хвилювання: страх перед випробуванням. К., 1981.
71. *Копчук А. М.* Виховання читацьких інтересів учнів. К., 1985.
72. *Корчак Януш.* Правила життя. К., 1989.
73. *Корчак Я.* Як любити дітей. К., 1976.
74. *Корчак Я.* Избранные педагогические произведения. М., 1979.
75. *Кочетов А. И.* Начала семейной жизни. Минск, 1987.
76. *Кошелева И. Я.* И общее дело — одно на двоих. Л., 1986.
77. *Кравець О. М.* Сімейний побут і звичаї українського народу. К., 1966.
78. *Кузнецова Л. В.* Истоки гражданственности. М., 1986.
79. *Кузнецова Л. В.* Гармоничное развитие личности младшего школьника. М., 1988.
80. *Леви В. Л.* Нестандартный ребенок. М., 1982.
81. *Лич П.* Младенец и ребенок: От рождения до пяти лет. М., 1988.
82. *Леонидова Б. Л.* Когда их двое. М., 1987.
83. *Литвинова Г. А.* Авторитет матери. К., 1982.
84. *Личко А. Е.* Эти трудные подростки. Л., 1983.
85. *Лиханов А. А.* Драматическая педагогика: Очерки конфликтных ситуаций. М., 1986.
86. *Лихачев Б. Т.* Простые истины воспитания. М., 1983.
87. *Логачевська С. П.* Дійти до кожного учня. К., 1990.
88. *Макаренко А. С.* Книга для батьків. К., 1987.
89. *Макаренко А. С.* Педагогічна поема. К., 1969.
90. *Макаренко А. С.* Прапори на баштах. К., 1970.
91. *Макаренко А. С.* Лекции о воспитании детей. (изд. любое).
92. *Максименко С. Д., Бех І. Д.* Трудове виховання в сім'ї. К., 1983.
93. *Мануилова И. А.* Планирование семьи и здоровье женщины. М., 1988.
94. *Махов Ф. С.* Кого мы растим? М., 1989.
95. *Мельник Е.* Права і обов'язки членів сім'ї. К., 1976.

96. Методика морального виховання учнів. К., 1974.
97. *Меньшутин В. П.* Помощь молодой семье: Заметки психолога. М., 1987.
98. Мир детства: Дошкольник. М., 1987.
99. Мир детства: Младший школьник. М., 1988.
100. Мир детства: Юность. М., 1988.
101. *Миропольська А. Е.* Формувати почуття прекрасного. К., 1987.
102. *Митров Б. Н.* Уміти учитись. К., 1978.
103. *Могилевская Г. Л.* Дети и деньги. М., 1981.
104. Мудрость воспитания: Кн. для родителей. М., 1981.
105. *Мушкина Е. Р.* Семейный разговор. М., 1985.
106. *Наумова Н. Ф., Роговик В. З.* Культура разумного потребления. М., 1987.
107. Наши дети: Сборник. М., 1987.
108. Національне виховання. Див. Державна національна програма. Освіта. «Україна ХХІ століття». Газ. «Освіта», грудень 1993.
109. *Никитин Б. П.* Развивающие игры. М., 1981.
110. *Нікітін Б. П., Нікітіна Л. О.* Ми і наші діти. К., 1989.
111. *Никитин А. Ф., Обухов В. М.* Трезвость — норма жизни. М., 1987.
112. *Нойер Г.* Второе рождение: О воспитании в повседневной жизни. М., 1981.
113. *Овчинникова И. Г.* Родительское счастье. М., 1987.
114. *Олійник Г. А.* Виразне читання в початкових класах. К., 1979.
115. *Орлов Ю. М.* Самосознание и самовоспитание характера. М., 1987.
116. Основи національного виховання. К., 1993.
117. *Островская Л. Ф.* Почему ребенок не слушается? М., 1982.
118. *Островська Л. Ф.* Сімейне виховання. Дошкільники. К., 1977.
119. *Петручек В. П., Таран Л. Н.* Нелегкий шаг к юности: Родителям о нервно-психическом здоровье подростков.
120. Педагогічні задачі і завдання для батьків. За ред. В. Г. Постоного. К., 1989.
121. *Пінт О. О.* Це вам, батьки. К., 1973.
122. *Пінт О. О.* Продовжуємо розмову з батьками. К., 1975.
123. *Пинчук Л. Р.* Моим детям — вместо замещения. М., 1983.
124. Популярная психология для родителей. М., 1988.
125. *Проколієнко Л. М., Ніколенко Д. Ф.* Сімейне виховання. Підлітки. К., 1981.
126. *Проскура О. В., Шибицька Л. О.* Як учити найменших. К., 1982.
127. *Пэрну Л. Я.* Воспитываю ребенка. М., 1982.
128. *Рашибург Я., Поппер П.* Секреты личности. М., 1983.
129. *Раттер М.* Помощь трудным детям. М., 1987.
130. *Рибаченко В. Ф.* Грані сумісності. К., 1987.
131. *Роговик А.* Хочу сделать сам. М., 1984.
132. *Рувинский Л. И., Хохлов С. И.* Как воспитать волю и характер. М., 1986.
133. *Сальникова Л. С.* Мое и Наше. М., 1986.
134. *Семенов В., Кочубей Б.* Близнецы: проблемы воспитания и развития. М., 1985.
135. *Савченко О. Я.* Сімейне виховання. Молодші школярі. К., 1979.
136. *Синиця І. О.* З чого починається педагогічна майстерність. К., 1972.
137. *Синиця І. О.* Про педагогічний такт учителя. К., 1966.
138. *Скрипалев В. С.* Наш семейный стадион. М., 1986.
139. *Скрипченко Н. Ф.* Читання у першому класі. К., 1977.
140. *Соловейчик С. Л.* Педагогика для всех: Кн. для будущих родителей. М., 1987.
141. *Спок Б.* Разговор с матерью. М., 1988.

142. *Спиваковская А. С.* Как быть родителями (О психологии родительской любви). М., 1986.
143. *Стельмахович М. Г.* Народна педагогіка. К., 1985.
144. *Сухомлинський В. О.* Батьківська педагогіка. К., 1978.
145. *Сухомлинський В. О.* Народження громадянина. К., 1977.
146. *Сухомлинський В. О.* Серце віддаю дітям. К., 1977.
147. *Сухомлинський В. О.* Як виховати справжню людину. К., 1977.
148. *Сявакво Е. І.* Українська етнопедогогіка в історичному розвитку. К., 1974.
149. *Спиваковская А. С.* Игра — это серьезно. М., 1981.
150. *Тарасенко В. І.* Виховання культури споживання у сім'ї. К., 1986.
151. *Татенко В. О.* Живий зв'язок поколінь. К., 1992.
152. *Тимошенко Л. Н.* Воспитание старшекласниці. М., 1983.
153. *Тингей-Михаэлис К.* Дети с недостатками развития. М., 1988.
154. *Титаренко Т. М.* Хлопчики і дівчатка. К., 1989.
155. *Толстых А. В.* Взрослые и дети: парадоксы общения. М., 1988.
156. *Торшилова Е. М.* Эстетическое воспитание в семье. М., 1989.
157. *Уайт Б.* Первые три года жизни. М., 1982.
158. Умом и сердцем: Мысли о воспитании: Сборник. М., 1989.
159. *Ушинський К. Д.* Про сімейне виховання. К., 1974.
160. Учиться бережливости. М., 1984.
161. *Филипчук Г.* Знаете ли вы своего ребенка? М., 1978.
162. *Зіновія Франко.* Мова про мову. К., 1978.
163. *Хованец В.* Обретение надежды. М., 1988.
164. *Хрипкова А. Г., Колесов Д. В.* В семье сын и дочь. М., 1985.
165. *Хоментаскас Г.* Семья глазами ребенка. М., 1989.
166. *Чайковская О. Г.* Счастье, несчастье... М., 1987.
167. *Чаклин А. В., Милевская И. Л.* Сохранить здоровье смолоду. М., 1987.
168. *Чечет В. В.* Умеем ли мы общаться с детьми? Минск, 1987.
169. *Чилкова Л. О.* Спілкування з дітьми у сім'ї. К., 1991.
170. *Шушуріна Л. О.* (укладач). Для дому і сім'ї. Ми і наші діти.
171. *Шербань П. М.* Педогогіка почуттів. К., 1992.
172. *Ягодинский В. Н.* Школьник о вреде никотина и алкоголя. М., 1986.
173. *Ясієвич В.* Про стиль і моду. К., 1968.
174. Здоров'я матері і дитини: Енциклопедія / За ред. О. М. Лук'янової. К.: Укр. енциклопедія, 1992.

Звернення до читачів	3
Документи Генеральної Асамблеї ООН про права дитини	5
Загальна декларація прав людини	6
Декларація прав дитини	13
Конвенція про права дитини	16

**ПРАВА І ОБОВ'ЯЗКИ БАТЬКІВ І ДІТЕЙ
ТА ІШИХ УЧАСНИКІВ ВИХОВАННЯ**

39

Аліментні обов'язки батьків	40
Аліментні обов'язки дітей	40
Батьківство	40
Батьківський комітет школи	40
Батьківські права та обов'язки	41
Бездоглядність дитяча	41
Будинок дитячий	42
Взаємовідносини в сім'ї	42
Виховно-трудова колонія Міністерства внутрішніх справ України	43
Віддання неповнолітнього під нагляд	43
Відповідальність неповнолітніх	44
Вітчим	44
Дідусь та бабуся	44
Журнали для дітей	45
Загальноосвітні школи і професійні училища соціальної реабілітації	47
Збори батьківські	47
Звички шкідливі	48
Злочинність дитяча	48
Злочини проти дітей	50
Класний керівник	51
Клуби дитячі	53
Конференції батьків	53
Кримінальна міліція в справах неповнолітніх	54
Куточок дитячий	56
Материнство	57
Матеріальна забезпеченість сім'ї та виховання	57
Медико-педагогічна комісія	58
Опіка та піклування	59
Органи і служби в справах неповнолітніх	61
Охорона материнства і дитинства	64
Охорона праці дітей і підлітків	65
Патронат	66
Педагогічна культура батьків	66
Пенсії дітям	67
Позбавлення батьківських прав	68
Потреба у дітях	69
Правовідносини між батьками і дітьми	69
Приймальники-розподільники для неповнолітніх	72
Прийомні діти	73
Притулки для неповнолітніх служб у справах неповнолітніх	74
Рада (комісія) сприяння сім'ї і школі	75
Рада школи	76
Ради жіночі	77

Сімейне виховання	78
Сімейний бюджет	79
Сім'я	80
Сім'я багатодітна	81
Сім'я неповна	82
Сім'я нуклеарна	83
Скаути	84
Спілка піонерських організацій України (СПОУ)	87
Суди	89
Тактика сімейного виховання	90
Типові помилки сімейного виховання	90
Українська скаутська організація ПЛАСТ	93
Усиновлення (удочеріння)	93
Центри медико-соціальної реабілітації неповнолітніх	94
Школа для глухонімих дітей	94
Школа для дітей з порушенням рухових функцій	95
Школа для дітей із значними порушеннями мовлення	95
Школа для дітей, що погано чують, і дітей з пізньою глухотою	95
Школа для дітей, що погано бачать	96
Школа для сліпих дітей	96
Школа-інтернат	97
Школа музична	97
Школа національна	98
Школи малокомплектні	99
Шлюб	100

ОХОРОНА І ЗМІЦНЕННЯ ЗДОРОВ'Я ДІТЕЙ

103

Адинамія	104
Акалькулія	104
Акомодация ока	104
Алергія	104
Алкоголізм	105
Алкоголізм дитячий	105
Анатомо-фізіологічні особливості дітей	106
Аномальні діти	111
Апатія	111
Астенія	112
Аутизм	112
Викривлення хребта	112
Відчуття больові	113
Відчуття температурні	113
Втома	114
Гігієна дітей і підлітків	115
Дебільність	116
Диспансеризація	116
Загартування	117
Заїкання	119
Зір дітей	119
Зуби	122
Ідіотія	122
Імбецильність	123
Імунітет	123
Інстинкт	123

Інфантилізм	124
Істерія	125
Кір	126
Коклюш	127
Культура фізична	128
Куріння	129
Ліворукість	130
Лікувальна фізична культура	130
Логопедія	131
Манія	132
Марення	133
Медична допомога дітям і підліткам	133
Мутації	134
Нав'язливі стани у дітей	135
Наркоманія	135
Неврози у дітей	137
Неврози шкільні	137
Невротик	138
Недокрів'я	138
Нейротизм	139
Нервові діти	139
Ожиріння	140
Олігофренія	141
Онанизм	142
Плоскостопість	142
Постава	143
Профілактика правопорушень серед неповнолітніх	144
Рахіт	144
Ревматизм	145
Ревмокардит	147
Рецептори больові	147
Ритміка	147
Ріст	147
Санаторій дитячий	148
Скарлатина	149
Сколіоз	150
Слух абсолютний	151
Статеве дозрівання	151
Туризм	153
Туризм дитячий	153
Харчування	153
Хвора дитина в сім'ї	156
Хвороби дитячі	157
Хорея	158
Шепелявість (сигматизм)	159
Шизофренія	160
Школа санаторно-лісова	160
Школи дитячо-юнацькі спортивні	161
Щеплення	161
ПЕДАГОГІКА І ПСИХОЛОГІЯ СІМЕЙНИХ ВЗАЄМИН ТА ВИХОВАННЯ ДІТЕЙ	163
Автоматизм	164
Авторитет батьків	164

Активність громадська	165
Активність дитини	166
Акуратність	166
Аліменти	166
Альтруїзм	167
Антипатія	167
Афект	168
Батьківщина	168
Бережливість	168
Бесіда з дитиною	169
Бібліотека дитяча	170
Близнюки	170
Важковиховуваність	171
Ввічливість	171
Вибір професії	172
Вимога	173
Виставка дитячої творчості	173
Виховання	174
Виховання авторитарне	176
Виховання економічне	176
Виховання інтернаціональне	177
Виховання мовне	179
Виховання патріотичне	179
Виховання правове	180
Виховання статеве	181
Виховна робота за місцем проживання	182
Відвертість дітей	182
Відповідальність	183
Вікові особливості дитини	184
Вік немовляти	185
Вік дошкільний	185
Вік шкільний молодший	186
Вік підлітковий	187
Вік юнацький	189
Вітчизна	189
Воля	189
Впертість	190
Геніальність	192
Герлскаути	192
Гідність дитини	192
Гімназія	193
Гіперопіка	193
Гіпопротекція	193
Гра	194
Громадянськість	195
Гроші кишенькові	195
Гуманізм	196
Гумор	197
Гуртки	198
День народження	198
Державний компонент освіти	198
Дисциплінованість	199
Дитячий садок	199
Дитячий фонд	199
Диференціація навчання	200

Дівчинка: особливості виховання	200
Діловитість	201
Доброзичливість	201
Довіра у вихованні	202
Дозвілля дітей	202
Домашнє завдання	203
Домоводство	204
Допитливість	204
Другорічництво	205
Егоїзм	206
Екзальтація	206
Екзамен	206
Екологічна свідомість	207
Емоції	207
Емоційності дефіцит	207
Емпатія	207
Есканізм	208
Єдина дитина	208
Єдність вимог	209
Єдність слова і дії	210
Жадібність	211
Жалюгідність	211
Життєлюбство	212
Жіночі зразки поведінки у хлопців	212
Жіночість	213
Жорстокість дитяча	214
Заздрість	215
Зазнайство	216
Заохочення	216
Запам'ятовування м'ямовільне	216
Запущеність педагогічна	217
Заробіток дитини ,	218
Засудження	218
Захоплення	218
Звички ,	219
Здібності	220
Здібності організаторські	222
Знання ,	222
Зовнішність	223
Іграшки	225
Ідеал	226
Ідейність	228
Імпульсивність	228
Індивідуалізація навчання	229
Індивідуалізм	230
Індивідуальний підхід до дітей	231
Індивідуальні особливості особистості	232
Індивідуальність	233
Інтелігентність	233
Інтрес ,	234
Інтерес пізнавальний	236
Інтереси читацькі	237
Інтернат шкільний	238
Інтимність	238
Канікули	238

Капризи дітей	239
Кінофільми для дітей	240
Колектив дитячий	241
Колективізм сім'ї	243
Колекціонування	243
Комплекс пожвавлення	245
Конфлікти в сім'ї	245
Конформізм	246
Краєзнавство	246
Кругозір	247
Культура етнічна	248
Культура мови	248
Культура поведінки	249
Культура політична	250
Лінощі	251
Лицей	252
Любов юнацька	252
Максималізм юнацький	253
Малювання дитяче	254
Милосердя	255
Мислення	255
Міміка	257
Міщанство	257
Мова	257
Мода	258
Моралізування	259
Мотив	259
Мужність	260
Музика в сім'ї	261
Музеї шкільні	262
Навички	262
Навіюваність (сугестивність)	262
Навіювання (сугестія)	263
Навчання вечірне	264
Наполегливість	266
Народжуваність	266
Наслідування	267
Настрій	268
Научуваність загальна	268
Научуваність спеціальна	269
Нахили	270
Негативізм дитячий	270
Ненавість	271
Неприятність	272
Неслухняність	272
Неуспішність	273
Нігілізм	274
Новоутворення психічні	274
Норми психічного розвитку дітей	275
Обдаровані діти	276
Обдарованість	276
Об'єднання молоді неформальні самодіяльні	277
Образ дитяча	279
Обурення	279
Олігофренопедагогіка	280

Опір виховному впливу	281
Оптимізм	281
Організованість	283
Оригінальність	283
Освіта вища	283
Освіта національна	285
Особистість	286
Оцінка поведінки учнів	288
Оцінка успішності учнів	290
Пам'ять	290
Пасивність	291
Патріотизм	292
Переведення учнів з однієї школи в іншу	293
Перевиховання	293
Передовий педагогічний досвід	295
Переконання	295
Підготовка дитини до школи	295
Повага до дитини	297
Поведінка девіантна	297
Поведінка моральна	298
Погроза у вихованні	298
Подарунки дітям	299
Покарання	299
Покарання фізичне	300
Покликання	301
Потреби	302
Почерк	302
Почуття	304
Правила дорожнього руху	305
Правила протипожежні	305
Право на освіту	306
Приватний середній загальноосвітній заклад	306
Привчання і вправлення	306
Приклад у вихованні	307
Приклад особистий	307
Примус	308
Принциповість	309
Професійна орієнтація	310
Прохання	310
Психічні властивості особистості	311
Психодіагностика шкільна	311
Психологічна шкільна служба	312
Психологічний клімат	313
Психолог шкільний	314
Пустощі	315
Радіопередачі для батьків	315
Радіопередачі для дітей та юнацтва	315
Раціоналізм	316
Ревнощі	316
Режим дня	317
Референтна група	318
Рівень домагань	319
Рішучість	319
Розвиток психічний	319
Розвиток статевий	321

Розповідь	321
Самовиховання	322
Самовладання	323
Самозаспокоєність	323
Самолюбство	323
Самонавіювання	324
Самоосвіта	324
Самооцінка	324
Самоповага національна	325
Самопочуття	325
Свідомість	325
Свідомість національна	326
Свідомість національна українців	326
Світогляд	326
Себелюбство	327
Симпатія	327
Слухняність	328
Смисловий бар'єр	328
Сором	329
Соціалізація	329
Соціальні служби для молоді	330
Спадковість	330
Старанність	331
Статус	331
Стимулювання в навчанні	332
Стосунки внутрішні	332
Стосунки неформальні та формальні	333
Страх	333
Стрес	334
Сублімація	334
Сумісність психологічна	334
Такт педагогічний	335
Талант	336
Танці	336
Творчість дитяча	336
Творчість художня	337
Театр дитячий	338
Телебачення і діти	338
Темперамент	338
Темп навчання	340
Тест	341
Товариськість, дружба, кохання	341
Толерантність	341
Традиції	341
Тренування аутогенне	341
Тривога сімейна	342
Увага	342
Уміння	343
Установка особистості	344
Утриманство	345
Учіня	345
Уява	346
Факультативи і гуртки	348
Фантазія	348
Формалізм у вихованні	349

Характер	350
Хлопчик: особливості виховання	350
Ціннізм	351
Цікавість (любов до знаиь)	352
Цілеспрямованість	353
Ціннісні орієнтації	353
Чадолубство	353
Чарівність	354
Чванливість	355
Черствість	356
Чесність	356
Честолюбство батьківське	357
Честолюбство у дітей	357
Честь	358
Читання дитяче	358
Чоловічі зразки поведінки у дівчат	359
Чуйність	360
Чутливість	361
Шкільний компонент змісту освіти	361
Школюбязнь	361
Шлях життєвий	362
Щоденник	362
Щоденник підлітка і юнака	363
Щоденник розвитку дитини	363
Щоденник читацький	364
«Я» — категорія у психології	364

ВИХОВНІ ТРАДИЦІЇ УКРАЇНСЬКОЇ РОДИННО-СІМЕЙНОЇ ПЕДАГОГІКИ

	367
Батьківська, родинна педагогіка	368
Батько і мати як вихователі	368
Діти	369
Дошлюбне спілкування	370
Емоційна культура	371
Естетичне виховання дітей в сім'ї	371
Ім'янаречення	372
Історія рідна	373
Казка	373
Козацька педагогіка	374
Культура родинно-побутова	375
Кумівство	375
Любов до природи	377
Марновірство	378
Менталітет національний	378
Методи сімейного виховання	379
Мистецтво національне	381
Мовно-культурна життєдіяльність нації	381
Моральне виховання дітей в сім'ї	382
Народна дидактика	384
Народна естетика	384
Народна мораль	385
Народна педагогіка	385
Народна правосвідомість	387

Народний календар	387
Народні прикмети, вірування	390
Національне виховання	391
Національна гідність	393
Національна гордість	394
Національна ідеологія	395
Національна міфологія	396
Національна психологія	396
Національна свідомість і самосвідомість	397
Національна символіка	398
Національна система виховання	399
Національна філософія	399
Національний світогляд	400
Національний характер	400
Національні традиції, звичаї і обряди	401
Обрядовість сімейна	401
Патріотичні почуття	401
Піклування про здоров'я та фізичний розвиток дітей в сім'ї	402
Пострижини	403
Принципи виховання народної педагогіки	403
Природа рідного краю	404
Природовідповідність виховання	405
Провідування	405
Рід ,	406
Рідна мова	407
Родина ,	408
Родинна етнопедагогіка	409
Родинне виховання	410
Родинний календар	412
Родинно-побутова культура	412
Родовід	412
Розумове виховання дітей в сім'ї	413
Сімейно-побутові звичаї, обряди	415
Трудове виховання в сім'ї	416
Фольклор	417
Хрестини	417
Чоловік і жінка	418
Література	421

Виховання дітей – найважливіша галузь нашого життя. Наші діти – це майбутні громадяни нашої країни і громадяни світу. Вони творитимуть історію.

А. С. Макаренко

ТЕСТ «ЧИ ХОРОШІ ВИ БАТЬКИ?»

Перша цифра після кожного запитання відповідає ствердженню «так», друга — запереченню «ні», третя означає «іноді».

1. Чи є у вас підстави для хвилювання через стан здоров'я і фізичний розвиток вашої дитини? (0, 4, 2).

2. Потрібно чи ні давати дітям гроші на «кишенькові витрати» в залежності від їхніх потреб? (4, 0, 2).

3. Ви дозволяєте дитині допомагати собі в господарстві, якщо ця допомога навіть сумнівна? (4, 0, 3).

4. Чи вважаєте ви, що незначна брехня дитини можлива? (0, 4, 2).

5. У вашої дитини є шанси в суперечці вас переконати? (5, 0, 3).

6. Чи можуть бути секрети у ваших дітей від вас? (3, 0, 2).

7. Ви засуджуєте суворість у вихованні дітей? (5, 0, 0).

8. Чи легко налагоджуєте ви дружні контакти з приятелями своєї дитини? (4, 0, 2).

9. Як Ви просите прощення у дитини, коли несправедливо покарали її? (5, 0, 3).

10. Чи систематично ви цікавитесь навчанням дитини в школі? (4, 0, 1).

11. Чи дотримуєтесь ви у вихованні дітей духовних традицій вашого роду і народу? (4, 0, 1).

12. Чи формуєте ви у своєї дитини почуття національної само-свідомості, честі і гідності? (5, 0, 0).

Тепер підсумуємо: складіть усі цифри, і якщо результат буде — 50 — ви ідеальні батьки, настільки ідеальні, що можна засумні-ватися, чи на всі питання ви відповідали відверто;

35—45 — ви дуже любите дитину, відчуваєте всю важливість своїх обов'язків перед нею;

30—34 — взагалі ви непогані батьки, хоча часом і припускає-тесь помилок, які «підмочують» ваш авторитет перед дитиною;

25—29 — на жаль, у багатьох ситуаціях ви є недосконалими вихователями, і діти, мабуть, не відчувають себе з вами досить добре і просто;

20—24 — ну, ви зовсім непослідовні у вчинках, надто часто ро-бите «іноді» те, чого не варто робити ніколи. Діти не знають, коли і чому вони можуть покластися на вас;

19 та менше — маємо надію, що такої суми не назбирав ніхто, бо в цьому випадку можна лише поспівчувати вашій дитині.

Противник, який шукає ваші помилки, корисніший, ніж друг, що бажає їх приховати.

Леонардо-да-Вінчі

САМООЦІНКА ВИХОВАНOSTІ ПІДЛІТКІВ (ЮНАКІВ І ДІВЧАТ)

№ п/п	Показники вихованості	Самооцінка за 5-бальною системою	Оцінка батьків
1.	Любов і повага до матері		
2.	Любов і повага до батька		
3.	Повага до рідних і старших		
4.	Скромність		
5.	Сміливість		
6.	Добррозичливість		
7.	Правдивість		
8.	Дружелюбність		
9.	Поступливість		
10.	Самокритичність		
11.	Співпереживання, милосердя, готовність допомогти		
12.	Акуратність		
13.	Працелюбність		
14.	Наполегливість		
15.	Обов'язковість		
16.	Дисциплінованість		
17.	Організованість		
18.	Побутова культура		
19.	Дотримання духовних традицій роду і народу		
20.	Патріотичні почуття		
21.	Розумовий розвиток		
22.	Культура мови		
23.	Культура спілкування		
24.	Фізичний розвиток		

№ п/п	Показники вихованості	Самооцінка за 5-бальною системою	Оцінка батьків
25.	Гігієнічна культура		
26.	Художньо-естетична культура		
27.	Правова культура		
28.	Екологічна культура		
29.	Відчуття совісті		
30.	Відчуття сорому		
31.	Усвідомлення почуття честі		
32.	Усвідомлення почуття гідності		
33.	Національна самосвідомість		

Примітки:

1. Дитина до 5 років засвоює до 80% норм морально-культурної поведінки. Решта 20% засвоюються у шкільному віці.
2. Для багаторазового користування оцінки виставляйте олівцем. Поділивши одержану суму балів на 33, отримаєте орієнтовну оцінку вихованості.
3. Пам'ятайте, що в сім'ї можна бути або щасливим, або правим усе життя, але нещасним.
4. Наполегливо оволодівайте показниками, в яких ви маєте низькі оцінки. Щоденно вдосконалюйте себе. Перевіряйте свої успіхи 2 рази на рік шляхом самооцінки.

*Можна все на світі вибирати, сину,
Вибрати не можна тільки*

*Батьківщину,
Можна вибрати друга і по духу
брата
Та не можна рідну матір вибирати.*

В. Симоненко

Дорогі читачі!

Впевнені, що ви зацікавились змістом нашої книги. Сподіваємось, що це лише початок, і ваш інтерес до наукових проблем виховання дітей та виховних традицій української родинно-сімейної педагогіки буде зростати і задовольнятись в міру поглибленого читання її розділів і рекомендованої літератури,

Бажаємо вам великих успіхів у справі виховання дітей, щоб вони любили вас і свою Батьківщину, а ви пишались їхньою працьовитістю, фізичною досконалістю, ерудицією і культурою, мужністю, ввічливістю і милосердям,

Щастя, успіхів і любові вам і вашим дітям!

АВТОРИ

РОДИННО-СІМЕЙНА ЕНЦИКЛОПЕДІЯ

Редактор *Г. М. Аксельруд*

Художник *В. М. Зельдес*

Технічний редактор *В. П. Шевченко*

Коректор *Б. М. Ранок*

Здамо до складання 04.02.96. Підписано до друку 10.09.96. Формат 60×84^{1/4}.
Високий друк. Папір друк. № 1. Ум. друк. арк. 25,81. Наклад 3000 прим. Зам. 6-1152.

ТОВ «Богдана», 252160, а/с 422/1.

Фірма «ВІПОЛ», 252151, Київ, вул. Волницька, 60.